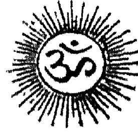
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितं

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

श्रीमत्त्रिविक्रमपण्डिताचार्यकृतया

तत्त्वदीपिकया

सहितम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितं

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

श्रीमत्त्रिविक्रमपण्डिताचार्यकृतया

तत्त्वदीपिकया

सहितम्

अखिलभारतमाध्वमहामण्डलद्वारा

श्रीसुधीन्द्रतीर्थश्रीपादस्मारकतया

सम्मुद्य प्रकाशितम्

प्रथमं संस्करणम्

मेजिस्टिक् प्रेस्, उडुपी.

शा. शक १८७९

मूल्यम्—३ रूपकाः Price Rs. 3.00

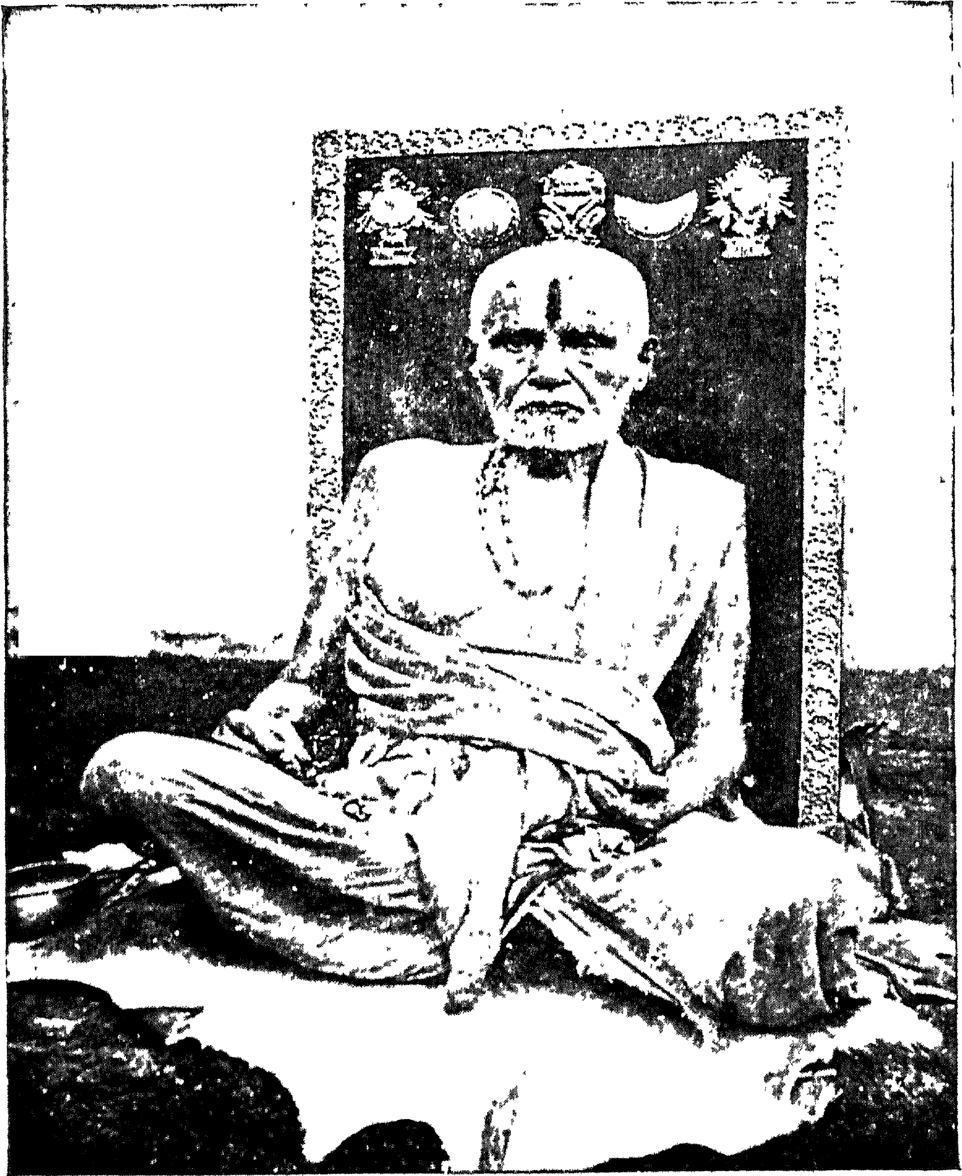
PUBLISHED BY:
Akhila Bharatha Madhwa Maha Mandala,
UDIPI.

PRINTED AT:
Majestic Press, Udipi.

श्रीपुत्तिकामठाधीशानां **श्रीसुधीन्द्रतीर्थश्रीपादानां** शतमानोत्सवसमये तत्स्मारकतया मुद्रयितुमारब्धोऽयं ग्रन्थः, श्रीचरणेषु भक्त्यतिशयवद्भिः **श्री० कुत्तनूरु सीताराम राव्** इत्येतैः स्वतीर्थरूपाणां दिवङ्गतानां **श्रीगोविन्ददास**पदाभिहितानां नामधेयेन कृत-साहाय्यः, **अखिलभारतमाध्वमहामण्डल**द्वारा सम्मुद्य प्रकाशितः ।

[illegible]
[illegible] भगवत्पादानां प्रतिमा

जननम् शा. शक. १७७५ निर्याणम् १८७५

पुरुषायुषं जीवित्वा हरिचरणं पारगताः श्रीपर्तगालिमठाधीशाः

श्रीसुधीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः

(Block: By Courtesy **Pavanje Guru Rao & Sons**)

INTRODUCTION

(By **Dr. Naga Raja Sarma,** M.A., L. T., Ph. D., D. Litt., R. Dip. FC FFU Etc.)

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीनिवासो विजयते ॥

मङ्गळाचरणम्

व्यास मध्व जय-व्यास विजयीन्द्रादिसद्गुरून् ।
तत्त्वप्रदीपोपोद्घातमाङ्गले कुर्वे प्रणम्य तान् ॥ १ ॥

मध्वार्य भाष्यगाम्भीर्यं नूनं जानाति तार्किकः ।
पडर्थविक्रमो वेत्तुं मादृशोऽज्ञः कथं क्षमः ॥ २ ॥

पूर्णप्रज्ञ कृपालेशो मयि स्यादिति सम्भ्रमः ।
विश्वेशतीर्थपादानामाज्ञा मां प्रेरयत्यलम् ॥ ३ ॥

बहुमनि बहुमितभाष्यव्याख्याननियोजितोऽतिकुशलमतिः ।
जीया**त्त्रिविक्रमा**र्यो गुरुवरकरुणाकटाक्षनिजपात्रम् ॥ ४ ॥

मध्वभाष्यं तत्त्वदीपं सुधां न्यायामृतादिकान् ।
बोद्धुं कः शक्नुयात्पूर्वजन्मीयसुकृतं विना ॥ ५ ॥

तत्त्वप्रदीप प्रभया निस्सार्याज्ञानहृत्तमः ॥
श्रीकृष्णस्य प्रसादेन तत्वं पश्यन्तु सज्जनाः ॥ ६ ॥

महामहोपाध्याय**श्रीरामचन्द्र**सुतोऽनिशम् ।
नागराजः प्रार्थयते मध्वराद्धान्तवर्धकः ॥ ७ ॥

तत्त्वप्रदीपोपोद्घातरमणीयाङ्गलवाङ्मयः ।
मध्वेशदहरान्तस्थनृसिंहांघ्रौ समर्प्यते ॥ ८ ॥

I am deeply grateful to H. H. Sri Viswesatirtha Swamiji of Pejawar Mutt. for the desire, or direction, that I should write an "Introduction" to the edition of TATTVA PRADEEPIKA of Trivikrama Panditacharya, a commentary on Sri Madhva's BHASHYA, on the Vedanta-Sutras of Badarayana.

Tattvapradeepika is now being printed for the first time in **full.** The portion or fraction of the work relating to the first five Adhikaranas, (Sections) was published by Prof. B. N. Krishnamurthy Sarma (then Lecturer Annamalai University-Chidambaram) in 1934. (Madras Law Journal Press. Mylapore, Madras. 4.) It contains, in addition to Tattvapradeepika, Jayatirtha's **Tattvaprakasika** and Padmanabhatirtha's **Sattarka-deepavali.**

The Akhila Bharata Madhva Maha-mandala, is sponsoring publication for the first time the **full** text of Tattvapradeepika, with the Bhashya of Madhvacharya.

The publication was designed and effected as a memorial or souvenir to mark the birth-centenary of H. H. Swamiji of Puttige Mutt, by Swamiji of Pejawar Mutt, and I am gratefully availing myself of this opportunity to pay homage to the work and memory of Trivikramapanditacharya.

It would be vastly interesting to contemplate the circumstances under which the work came to be written.

They are recorded by Narayanapanditacharya, (son of Trivikramapanditacharya) in his biography of Madhva entitled "MADHVA-VIJAYA" or "SRIMAT-SU MADHVA-VIJAYA." The context is too well known. It is the **fifteenth** chapter, (Sarga) of Madhva-Vijaya.

Originally, Trivikrama was a staunch follower of Advaita-Vedanta of Sankara, and in addition, he was a formidable controversialist who was a master in TARKA (Logic) and

who could wield the weapon of logical technique with decided and deadly effect.

Trivikrama and Madhva were drawn into debate or metaphysical encounter, and the controversial exchange of arguments and counter-arguments went on for a period of 56 days. (the term used is SAPTASHTA. I am aware others interpret it differently, but, I have indicated my personal view.) The end or the termination of the debate saw Madhva crowned with glorious victory. Trivikrama was silenced.

Trivikrama being a born philosophical-minded sportsman, welcomed the victory of Madhva, and became his disciple. He learnt from Madhva direct the details, intricacies, subtleties and secrets of Dvaita-Vedanta.

It is natural that Madhva should have felt proud of having such a disciple as Trivikrama.

Madhva asked Trivikrama to write a commentary on his Bhashya. Trivikrama obeyed the orders of his Guru.

But, at the same time, he openly proclaimed in admiration something like a public review of all the works of Madhva and observed that it would be difficult to isolate logical arguments from such an inexhaustible mass of literature, (YUKTAYO NO DURUDDHARAH) complex and complicated. So, Trivikrama prayed that Madhva would be pleased to write another treatise which would be thoroughly and throughout dominated by logical technique. (VYAKTA-TARKA-TATI.) Logician and controversialist by nature and temperament, Trivikrama should have thought that only such a fighting treatise would enable the disciples of Madhva, effectively to answer all objections and counteract all opposition.

Madhva readily agreed. ∵ From the glowing account given in Madhva-Vijaya, (chap-15) it is clear that Madhva dictated

the controversial treatise to four of his disciples, who wrote it down to the dictation of the Acharya. That work was the celebrated ANUVYAKHYANA. The arguments, the lines of attack on opponents, the different turns and twists, the moves and counter-moves (that was undoubtedly the most spectacular metaphysical CHESS) the debating devices, controversial coups, and concomitant were all brought out in ANUVYAKH-YANA by Madhva. He himself had to do it. **Nobody** else would ever have accomplished it. Such is the tribute Trivikrama pays to ANUVYAKHYANA.

After having had the benefit of ANUVYAKHYANA and other works of Madhva, and above all after having enjoyed the rarest and most unique privilege of personal teaching and instruction from Madhva, Trivikrama set to write his **Tattvapra-deepika.**

As far as I am able to see, it is most likely that Madhva himself may have perused the work of Trivikrama and blessed it. If so, its value becomes certainly enhanced. It will be MAGNI NOMINIS UMBRA.

2

In the edtion of the work by Mr. (now Doctor etc.) B. N. Krishnamurthy Sarma, the name is given as TATTVA PRADEEPAH. (in masculine gender.)

In the present edition, the name given is TATTVA DEEPIKA. (feminine gender) It may be assumed that evidence afforded by different manuscripts may justify the different titles given.

I shall draw the attention of **two** lines of evidence or testimony which would enable one easily to identify the correct title.

One **is external.** It is contained in Madhvavijaya. The reference made is TATTVA PRADEEPAKRITI-GO-GANENA

From this, it is very naturally suggested that the title of the work is—TATTVAPRADEEPAH.

The other is **internal.** Towards the end of the work, in the course of devotional dedication of his treatise to the Supreme Lord, Trivikrama refers to the work as-SATTATVA-DEEPA. (P-500-Stanza-6.)

Surely, Trivikrama should have been acquainted with the work of senior disciple of Madhva—Padmanabhatirtha, written on similar lines. It was SATTARKA-DEEPAVALI.

Having modelled the title of his own work, after that of Padmanabhatirtha, it is quite a reasonable conjecture that Trivikrama might have named his work SATTATVA-DEEPA. I have used the title TATTVAPRADEEPA.

Evidently, the manuscripts used in the editing of the present text, contain the title of the work as TATTVA-DEEPIKA, and that would explain its having been adopted finally.

3

It is rather unusual that **Trivikrama** should have composed as many as 25-stanzas in the opening section. Some of these contain a highly devotional panegyric of Madhva and **two** of his previous incarnations—Hanuman and Bhima.

Such enthusiastic devotion is quite understandable psychologically. Trivikrama had been trained long in the lore of Advaita. He had thought Advaita to be the last word on the subject. The system of Advaita, he had realized stood supported by the laws of logic.

When Trivikrama actually encountered Madhva and when he experienced the slow and steady onslaughts on Advaita delivered by Madhva, he must have felt as if the citadel or stronghold of his cherished system of Philosophy had been crumbling to pieces bit by bit.

Trivikrama must have felt he could do nothing to save the system. With his favourite system of thought falling to pieces he should have felt a sense of despair and intellectual vaccum.

Such feeling must have been short—lived. He had a stout heart. He had a keen intellect and resolute mind. His sense of logic and logical justification of a system should have been overwhelming and overpowering.

Intellectual satisfaction, Emotional Calm and Peace, and Volitional dynamism could be found only in the sustained practising of the Philosophy of Madhva.

Trivikrama's loyalty and enthusiasm were quite different from those associated with politics and political parties.

He did not give up or abandon his cherished Advaita under compulsion, under external force, or under the urge of the emotionally dominated moment.

He argued with Madhva sternly and doggedly. He gave no quarter. Nor did he demand any. But, he found that all his arguments were shattered to pieces by Madhva and he found himself unable to defend Advaita against the attacks levelled by Madhva, and unable likewise, to pick any holes in the system of Madhva.

Trivikrama's conversion to Dvaita was not the mechanical and lifeless proselytization found now-a-days, but, it was a conversion of faith brought about by intellectual understanding of the inherent untenability of the cult of Advaita, and logical conviction of the tenability and validity of the Philosophy of Madhva.

Trivikrama, acting under these conditions, has very rightly sung the praise and glories of Vyasa and Madhva in the opening section of his work.

Having paid unstinted tribute to Vyasa, Trivikrama has worshipped Madhva, in abundant enthusiasm, whom he rightly

regarded as Saviour of his soul. This would satisfactorily account for the unusually large number of opening benedictory and devotional stanzas composed by Trivikrama.

4

Trivikrama observes that he embarked on the task or venture of composing a commentary on the Bhashya of Madhva, by the command of Madhva himself, and he should have rightly felt specially honoured by the Acharya in this manner.

An Acharya or Spiritual Preceptor is bound to have many disciples. They would never be all of equal merit or intellectual eminence, or philosophical prominence. For the purpose of achievement or accomplishment of this or that important mission or work, the Acharya would make his choice only from amongst the best

Trivikrama obserevs that the Bhashya of Madhva would readily admit or accommodate as may as **a thousand** interpretations, and obviously justice could not be done to all of them.

Trivikrama feels quite hopeful and confident that he would be successfully able to expound for the benefit of the public one atleast of the essential, basic, or fundamental meaning or interpretation.

It is quite likely that the different interpretations may not amount strictly to a thousand. The term may have been used in the general sense or connotation of MANY.

Madhva himself has described his own Bhashya, as admitting of several important interpretations. (...ATYARTHA—VISTARAM–Anuvyakhyna.)

Only those who are proficient in many of the concomitant sciences and disciplines would be able adequately to grasp the significance of **Bhashya and Anuvyakhyana**. (BAHUJNYAH.)

That, under such rigorous conditions, the mantle should have fallen on Trivikrama would clearly show that he must have been a specially favourite disciple.

Readers of TATTVAPRADEEPA would unfailingly realize that Madhva's choice could never have been made better, under the circumstances in which Trivikrama and the Acharya were drawn together and spiritually and metaphysically shining as brilliant models of teacher and pupil.

Trivikrama obviously had the benefit of personal direct instruction from Madhva. He had further the advantage of assimilation of the weighty arguments advanced by Madhva during the progress of the controversy between the two.

In addition, he had pressed into service the works of Madhva including the MAGNUM OPUS of Anuvyakhyana.

Possibly, the works of Padmanabhatirtha also should have been utilised, and from the way in which Padmanabhatirtha has been referred to in MADHVA-VIJAYA, it is certain that the saint must have been held in great esteem by all as the first and even foremost commentator of Madhva.

In addition, Trivikrama had mastered the entire range of NYAYA-VAISESHIKA and ADVAITA-VEDANTA literature then current.

Unique and colossal equipment, direct personal instruction received from Madhva, zeal and enthusiasm felt by one who had undergone change of a religious and philosophical character and complexion, a fertile, constructive imagination, ornate and embellished style, facile and forcible expression, irony and humour, poetic vision and fervour, and above all firm and unshakable devotion to the DWAITA Vedanta of Madhva, have undoubtedly earned for Trivikrama, universal recognition and reputation as illustrious commentator of Madhva.

5

The story of curse pronounced by GAUTAMA has been narrated by Trivikrama, in elaborate details, in subtle humour. Parvathi, the consort of Lord Siva did not quite like her Lord's

romance with GANGA. The latter must be dethroned from the devoted head of the Lord Siva.

God–Vinayaka and Parvathi conspired and designed a way out. In the Asrama–abode of GAUTAMA, thousands of RISHIS were living in comfort and plenty during the period of a 12–year–famine.

How long could GAUTAMA go on amassing VIRTUE? There should be an end. God–Vinayaka, in the guise of an innocent Brahmachari, approached the RISHIS and made fun of them for depending on GAUTAMA for food. They should become independent. They should work and earn their own living. Their dependence for food would involve loss of the precious penance performed by them. Vinayaka's subtle, but, potent mischief was burnt into their hearts. It all happened according to plan.

An illusion-cow was projected by the Rishis. The animal destroyed the corn–fields of GAUTAMA. Be it, illusion-cow, or real cow, the moment GAUTAMA approached to drive it off, it fell dead.

The RISHIS left declaring that they would no more touch the food offered by one who had killed a cow.

GAUTAMA brought down GANGA from the head of SIVA and brought the animal back to life. GANGA–water sprinkled by GAUTAMA flows even to-day as GODAVARY.

By means of Yogic vision, Gautama saw the mischief, and cursed the Rishis that on account of their perfidy, they should lose all knowledge gained by them during the stay of 12-years in his Asrama. As a result of the curse, the entire world became plunged in philosophical and spiritual ignorance.

The Supreme Lord Narayana appeared on earth in incarnation of VYASA, and showed the right way. That is the way of DVAITA.

Modern critics are bound to feel somewhat unconvinced by this story. If the desire of Parvathi had been permanently to get rid of Ganga, from the head of Lord Siva, and if the device projected by Vinayaka and Parvathi had been put into execution, in accomplishment of that desire, it was not all success. Having answered the prayers of Gautama and saved the Cow, Ganga must have hastened back to her throne on the head of Siva. If Parvathi had desired only just temporary absence of Ganga, then, the plan should be admitted to have been quite successful.

In subdued humour, Trivikrama observes that GAUTAMA brought down to his Asrama, GANGA, in one of her forms, (AMSENA—SAMANEEYA—P-20) with the implication that she did remain, where she was on the head of Siva, in STATUS QUO, greatly to the chagrin of Parvathi. I take no sides. I leave this issue and modern critics where they are.

6

I shall now, draw the attention of readers to some important contexts, in which the forcible and stately style of Trivikrama stands revealed at its best.

(a) Trivikrama has contributed a delightful dissertation towards the conclusion of the Ikshyatyadhikarana. He has ably and arrestingly argued that the tenets of the Advaita—Vedanta could be easily shown to be those of **Purvapaksha,** and that these are systematically refuted in the **Siddhanta.**

The implication has consequences of overwhelming importance. The most striking is that the author of the vedanta—Sutras himself has refuted the Advaita-Vedanta.

The same truth is presented on the basis of a different line of evidence. The Author of the Vedanta-Sutras has refuted systems opposed to Vedanta, in second quarter of second chapter.

Buddhism is elaborately refuted. In the same act, it is argued, that Advaita which is doctrinally **not** different from Buddhism stands automatically refuted.

In the present instance, Trivikrama has shown that in all the five opening Adhikaranas, the **Purvapaksha** to be and that has been actually refuted is the system of Advaita. (PP-45-54.)

Trivikrama has hinted at the practicability of demonstrating that all the Adhikaranas and Sutras may be regarded as philosophically planned for the refutation of Advaita.

(b) Trivikrama's discussion and the final conclusion that Brahman **cannot** be regarded as the MATERIAL cause, (UPADAANA-Karana) of the Universe are brilliantly set forth. (PP—159—160.)

(c) The discussion relating to critique of Buddhism is marvellous in its penetrating perception of the doctrinal intricacies and subtleties of Buddhism and in illuminating elucidation of the arguments of Madhva urged against all the schools of Buddhism. This is a striking passage in the second chapter.

(d) In the third–chapter, the passage relating to the relative importance of **Jnyana,** (knowledge) and **Karma,** (program of religious and spiritual activity) constitutes a brilliant exposition of the views of Dvaita-Vedanta. (PP—396—400.

(e) On P—435—436, is found the exposition of eschatalogical doctrines relating to enjoyment of eternal and everlasting bliss after complete exhaustion of the stock of Karma.

7

In a sense, it is perfectly true that all the important philosophical questions have been discussed in the course of interpretation of the opening four or five Adhikaranas.

Even in circles of traditionally-trained orthodox pandits, it is usual only to confine one's study to the JIGNYASAADHIKARANA of NYAYASUDHA.

That cannot be regarded as complete study. I would, therefore, urge on readers the importance of covering every sentence of the BHASHYA, with the help of the commentary of Trivikrama.Only such a study would enable one to understand the real and genuine significance of Trivikrama commentary, at this distance of time.

Trivikrama was **not** embarking on his task in any lighthearted manner. He fully felt and realized his great responsibilities in the matter.

Madhvacharya himself had chosen Trivikrama for the signal honour of writing a commentary on BHASHYA. That would show the respect the Acharya had for the scholarship of Trivikrama and the absolute confidence the Acharya had reposed in him.

Trivikrama achieved signal success. There is a law operating universally that one should undertake difficult and complicated ventures, as if these were simple and easy of execution.

Likewise, trifling ventures, simple jobs and others in the line should be undertaken as if these were hard and difficult to accomplish.

Indian psychologists had thousands of years ago, realized the profound truth involved in the law.

So, Trivikrama set about his task in a free, untroubled, easy, creative spirit, and achieved tremendous success.

Philosophy is like a game of chess. The different moves made by Trivikrama would be adequately appreciated only by those, who patiently make a thorough study of the work.

If that be not possible, the portion atleast, relating to four or five Adhikaranas should be studied.

Padmanabhatirtha, does not say, at the commencement of his work, that he undertook the task at the express or specific direction or command of Madhva.

Trivikrama, on the contrary, has declared that he would be writing his work as directed or commanded by Madhva.

Here is a very interesting reciprocity of open recognition of the merits and outstanding qualities possessed by one another. Whereas, Trivikrama, wanted that Madhva should specially write a treatise for the satisfaction of logical minds and intellects, the latter most fittingly recirpocated by calling upon the former to write a commentary on his BHASHYA. There could never have been a better or worthier way of showing respect and admiration for one another. They stand twice blessed by the Supreme Lord Narayana.

8

Another outstanding and prominent characteristic of Trivikrama is that he has unique and immeasurable respect for VYASA and MADHVA.

He congnises Madhva as the Supreme Guru. Vyasa is the Guru of Guru. In all available context, Trivikrama sings the glory of these and pays them unreserved and devotional homage.

The tribute and homage towards the end of the work are remarkable. (PP-497-99.) It is natural to expect such homage to Madhva.

Vyasa stands a step higher—in fact on the topmost rung of the theological ladder.

Followers of other systems of thought, have not venerated Vyasa as much as Madhva has done.

Vyasa is the author of the Vedanta-Sutras. The Sutras are composed for the special purpose of fixing or determining

the final import of Sruti as converging on the Glory and Majesty of the Supreme Lord Narayana.

Vyasa being the incarnation of the Supreme Lord Himself, has helped mankind to determine the import of all Scripture.

Thus, the author of the Vedanta-Sutras, without which, it would be impossible to understand the significance of Scripture, gets first and pre-eminent homage.

The Sutras are terse, tough, and tantalising. Several have interpreted them. Confusion and chaos had resulted.

Madhva appeared on the scene divinely charged with the special mission of making available Higher Knowledge to real, genuine, eligible aspirants.

Madhva's Bhashya constitutes refutation of 21—commentaries on the Vedanta—Sutras written in pre-Madhva period.

The 21—commentaries contain only false world-view, untenable philosophy, and contradiction-ridden metaphysics.

Trivikrama must have been enormously impressed by the wonderful achievement of Madhva in having demolished at a single stroke of philosophical criticism, as many as 21-untenable and illogical commentaries on the Vedanta-Sutras.

That is why Trivikrama, the firm-willed and iron—minded sportsman he was, realised the folly of his following the path of Advaita, and, willingly and voluntarily, entered the fold of Dvaita.

This Trivikrama did only after a life-and-death struggle in the course of a Public Debate, which must have been epoch making in those days. The deatils of the arguments used and counter-arguments urged are preserved in glowing records which are made pulsating with logical life, philosophical-and-metaphysical-heart-beats. (Chapter-15-Madhva-vijaya.)

A religious and philosophical conversion brought about on such exalted intellectual and spiritual level must be a thing of

beauty and a joy for ever in the metaphysical mansions of mankind.

9

Consequences of profound philosophical significance follow. They say that Sankara paid a visit to Badarikasrama, and had a discussion with VYASA or BADARAYANA. It is also said that Vyasa approved the Bhashya of Sankara.

Followers of Ramanuja might surely be justified in making such claims on behalf of their Acharya.

Or, the stories may be altered to suit certain well-known exigencies. For instance, Sankara may go to Vyasa, or Vyasa might have come to Sankara and so forth.

I mention all this, because, that critics have no right to reject **only** stories relating to Madhva. In fact, critics have been violent in their attacks on Madhva.

But, my point is—**either** stories relating to **all** Acharyas should be **accepted, or,** all should be **rejected.**

I desire to emphasize the fact that **only** Madhva's interpretation of the Vedanta—Sutras is in perfect harmony with the view of Vyasa. The heart of Vyasa has been known and thoroughly understood **only** by Madhva.

In all relevant contexts, Trivikrama, has shown in the most effective manner, that the interpretations of Sutras attempted by others like Sankara could not be correct.

In the construction and arrangement of the different sections, (Adhikaranas) it has been demonstrated by Trivikrama, that Madhva stands supreme, in logical precision, philosophical propriety, and metaphysical meaningfullness.

The Vedanta—Sutras should **never** be considered to be philosophical Counterpart of political Constitution. A Constitution of a Country, may be of U. S. A., still forms the subject matter of legal disputes and actions.

The Sutras have to be looked upon with respect, veneration, and devotion. It would be most logical and correct procedure to seek to interpret the Sutras, in the light of the other works of a similar import written by Vyasa.

That is exactly what Madhva has done. The Puranas are the work of Vyasa. It is best the Sutras are expounded in the light of the Puranas.

Trivikrama has more than amply justified Madhva's citation of the authorities of Puranas. They support, supplement, and corroborate the contents of the Sutras.

The philosophical contents and subject matter of the Puranas, and those of the Sutras, being practically, the same, Madhva has been able wonderfully successful in demonstrating that his interpretation of the Sutras has been after the heart of Vyasa, or Badarayana.

If prejudice be shed, if reason be championed, if staight-forward research be undertaken, it should be impossible to find any trace of **Adhyasa, Advaita, Aikya, Nirguna, Bandha-mithya-ttva,** Maya, Sadasad-vilakshana and many other familiar concepts of Advaita—Vedanta.

Trivikrama has proved to the hilt the absolute illogic, imbalance, and incoherence of the nondescript concept of **Sadasadvilakshana.** (P—25.)

10

Trivikrama has to be acknowledged to be an independent thinker. He does not care for verbosity and elaborate discussions. He aims at truth—determination. Only **two** points of view would matter. One is that of the opponent. (Purvapaksha) The other is that of the philosopher or person concerned out to establish a thesis. (Siddhanta.) If and when these are clarified, the issues would get settled. No elaborate discussion would be at all needed.

Trivikrama humourously observes that those who write elaborately, picturesquely and in a grandiloquent manner, do so only for the sake of external show and advertisement and **not** for real knowledge or illumination of themselves or their readers. Will those sea-faring for gathering of precious pearls spend their time lavishly in counting the waves and their undulatory movements? (P—109.)

Trivikrama should have been a firm believer in strictest economy of thought and language.

Though an Adhikarana, (section) is defined as revealing **five** constituents, Vishaya, (Subject matter,) Visaya, (Doubt-the intellectual pendulum swinging between alternatives,) Poorva-Uttara-Paksha, (positions of opponent refuted and one's own that is established,) Prayojana, (fruit—net result,) and Sangati (contextual harmony or alignments), not **all** would rank, in the judgment of Trivikrama. Only **two**, or just one would suffice. They would be Poorvapaksha--and—Uttarapaksha, or both harmonized into a natural synthesis.

Thus, Trivikrama, would consider it quite sufficient and adequate, if in some few instances, the relevant details are mentioned. These would be typical or representative cases.

In the matter of other Adhikaranas, (sections,) dealing with the same major or comprehensive subject matter, statement of Poorvapaksha and Siddhanta alone would be quite sufficeint to-do justice to all the canons and circumstances of debate, and to the philosophical interests involved.

Trivikrama's love and partiality for brevity and expression-to-the— point, are easily understandable. Trivikrama's thought and language must have been very vitally and intimately influenced by the Bhashya of Madhva celebrated for its brevity and matter-of-fact and business-like language.

Trivikrama, as a mastermind, should have made a deep and full study of the Bhashyas current and popular, well-known and famous in his days. After comparative study, Trivikrama should have realized the vainglorious prolixity, verbosity, and circumlocutory stylishness, and lapidary language, displayed by others, and, he must have felt greatly relieved by the brevity and business-like beauty of the Bhashya of Madhva.

11

Absolute originality in interpretation stands to the credit of Madhva. No other Bhashyakara can claim it.

The **Ikshyatyadhikarana** furnishes the most striking illustration. Saknara, Ramanuja, and others have all proceeded along the rut, the beaten track. They have mechanically interpreted the section as devoted to a criticism of Sankhya doctrine.

Where is the contextual relevancy in undertaking refutation of Sankhya at this stage?

The chapter deals with the doctrine of Samanvaya harmonization of all terms, secular, spiritual, etc, on Brahman. That is why the chapter has been most fittingly entitled **Samanvayadhyaya.**

The harmonization is yet to be commenced. Brahman was established as the object of metaphysical investigation which should be undertaken by all aspirants.

Tossed about blindly as it were here and there by the angry billows of the turbulent and tempestuous Ocean of Transmigration, (Samsara) aspirants desire refuge in some calm heaven or harbour.

The calm, peace, and freedom from transmigrational trouble-ridden-existence, can be obtained only by the Grace of the Lord.

The nature and characteristics of the Lord were defined. The lord was understood as the Uncaused CAUSE of the Universe of matter and spirit, organized and unorganized.

The existence of the Lord was demonstrated on the basis of Scripture. Reason would cut both ways. So, Scipture is the final authority.

The Lord has infinite number of infinite auspicious attributes. So, all the words, terms, language-units, wherever found are all focussed and harmonized on the Supreme Lord.

The Supreme Lord is the only pre-eminent object which is conno-denotatively described by all language-units.

If the development of the discussion be followed thus far, the next question which would immediately spring up should be—Is the Supreme Lord or Brahman at all describable in language?

Unless, this objection is effectively answered, it would be impossible to demonstrate the doctrine of Samanvaya.

If, indeed, Brahman were INDESCRIBABLE, the entire metaphysical structure built on scripture would instantaneously collapse like the proverbial pack of cards or the mansion of sands. So, it is absolutely obligatory on the part of a system-builder to establish or demonstrate DESCRIBABILITY of Brahman.

No other Bhashyakara has achieved this. Madhva has done it. His interpretation is refreshingly original.

Trivikrama has rightly bestowed more attention on discussions connected with this Adhikarana than on others.

The single Adhikarana would in itself suffice to convince disinterested truth-seekers that Madhva's interpretation of the Vedanta-Sutras is ORIGINAL.

By **original** it is not to be meant that the entire fabric has been woven out of the fertile imagination of Madhva, but, it only points to the fact that whereas, the other Acharyas remained content with moving in old, illogical grooves, Madhva

chalked out a new path for himself. In his new interpretation, Madhva has the support of logic and the Sutras themselves.

12

Further, Madhva has set great store by the Doctrine of Samanvaya. All terms proclaim Glory of the Supreme Lord Narayana, simply because, Brahman is endowed with infinite number of infinite attributes.

How could it be proved and explained that all terms refer only to Brahman? Madhva has explained how even terms prima facie indicating sacrificial objects, and rituals refer in fact only to Brahman. (P—150—Jyotiradhikarana.)

In this connection, Trivikrama pays a heartfelt tribute to Madhva and exclaims that describability of Brahman through the instrumentality of ALL TERMS has been ably expounded and supported by Madhva, and that only Madhva could show how. (P-151.)

It is noteworthy that the concept of PARAMA-MUKHYA VRITTI is comparatively, an original contribution made by Madhva.

The inherent and inalienable power, potency, or capacity of Language to denote an object would be VRITTI.

Different such powers are recognised. Of these, the supreme and pre-eminent power is the power of all terms to proclaim the Glory of the Lord. That is described as PARAMA MUKHYA-VRITTI.

Describability of Brahman is as eternal as Brahman. Trivikrama has made elaborate fun of the opponents after an analysis of the import of the proposition—Brahman is INDESCRIBABLE. (P-52.)

Brahman is full of infinite number of infinite attributes. This doctrine is linked with the doctrine of Samanvaya.

Samanvaya is inescapably and inseparably linked with Parama, mukhya-vritti. All-language-units, terms, letters of alphabets, all sounds, all vibrations sing only the glory of the Supreme Lord Narayana.

Of the many attributes of the Lord, one is creation, preservation, and destruction **et hoc** of the Universe. This attribute has been deliberately incorporated into definition of Brahman by the author of the Sutras.

The attribute must be real. Therefore, the Universe concerned should be admitted to be real.

This universe is the theatre of religious, moral, and philosophical struggles and clashes.

Struggles and clashes are controlled by KARMA. If escape from all these conflicts, and clashes is to be secured, the Grace of the Supreme Lord must obtained.

Divine Grace can be obtained only by Pure Souls. The Lord put the selves in bondage. He alone should liberate them.

In Madhva's scheme and interpretation, truth follows truth, argument succeeds argument, points follow points, authorities follow authorities, until the processional march ends in DVAITA VEDANTA-MANSIONS of METAPHYSICS. Such is the organic, total, synoptic view of the system constructed by Madhva.

The entire body of Vedanta-Sutras would be seen to possess harmony of structure and function only according to doctrinal dovetailment done by Madhva. (P-54.)

13

I shall just refer only to one context. Modern critics are persistently asking whether KARMA is standing over and above the head of BRAHMAN like a rival. Who controls the life,

activities and destinies of the Universe? Is it the Supreme Lord? Or, is it the relentless and inexorable KARMA?

Trivikrama has brilliantly and illuminatingly summed up the entire position. Even the most unsparing and fastidious critics would find satisfaction.

Karma doubtless operates, but, it is DEPENDENT and unable to function without reference to time, space, etc, which are controlled by the Supreme Lord.

I shall be content with drawing attention to Trivikrama's forthright and final statment in fascinating terminology. (P-344).

Actions are good and evil. There are actions and actions. Atheists and others who are godless may be actually engaged in good deeds. What is the disposal?

On the contrary, even avowedly good persons, may now and then be found engaged in evil pursuits. What is the disposal?

There are yet, others, who are religiously and morally colourless and noncommittal. They lead mechanical, routine, and regimented lives.

Even some of the highest and topmost in different civilized countries of the world lead only regimented lives. What is the disposal?

Trivikrama has attractively summed up the answer of Madhva, on the lines indicated by the author of the Vedanta-Sutras.

Individuals and groups, communities and cliques may flatter themselves that they are free to act as they please, in their public and private affairs, and that the several acts of sins, evil, and perfidies they committ will pass off unnoticed and carry them all through with immunity, for in the picturesque language of old Khayyam—He is a Good Fellow, and everything would be well in the end.

No. Everything would not. The correct philosophical and cosmic disposal is indicated by the rigorous and relentless law of Karma.

Trivikrama has charmingly explained the doctrine of Karma and the operations of the Law of Karma in ill-behaved and well-behaved, under the directions of the Lord.

It is only the Supreme Lord Narayana that is SVATANTRA-Independent. Karma is absolutely dependent on Him.

He directs beneficent activity. He inspires good deeds. Through good deeds, the evil is destroyed.

Then the real and genuine KNOWER rises **beyond** good and evil. Such KNOWER is the fittest receptacle for the Grace of the Lord.

When the Divine Grace dawns and alights on the ELIGIBLES, they receive the proper reward in the shape of MOKSHA. (Final Liberation.) Such is the Glory of the Lord.

Karma is **not** a rival Absolute. Karma does **not** indicate Fatalism. Karma does **not** mean favouritism or hatred on the part of the Supreme.

The doctrine of karma renders the most logical and consistent philosophical answer to all problems connected with the relation between Finite and the Infinite.

14

Trivikrama has utilised every possible occasion to refute the relevant doctrines of Advaita.

Trivikrama has denounced the doctrine of **Adhyasa**. He has condemned the concept of **Sadasad-vilakshanattva**. (Anirvachaneeyattva.) He has criticised the doctrine of **Abhihitanvaya.** He has repudiated the **Anirvachaneeya**–khyati–doctrine.

He has criticised the doctrine of **Bandha-mithyattva**. (illusoriness of bondage in Samsara or Transmigration.)

He has attacked the interpretation of TATTVAMASI, and expounded the meaning as urged by Madhva.

He has achieved many other metaphysical or philosophical feats in the arena of Dvaita-Vedanta.

He has exhibited his proficiency in Nyaya-Vaiseshika, Vyakarana, and Meemamsa, wherever necessary and relevant.

He has also quoted a large number of authorities in his commentary in support of his expositions.

He has expounded the import and importance of the Bhashya of Madhva in such an arresting manner as would create voluntary and spontaneous interest in and enthusiasm for the study of the said Bhashya of Madhva.

He had the unique advantage of having obtained personal instruction from the great Madhvacharya himself. Above all, it should never be forgotten that he had the courage to challenge and engage Madhva in debate.

He had the sportsmanlike honesty, grace and magnanimity to recognize the victory of Madhva in the only grand and spectacular manner in which it could, be. He readily and willingly became a convert to the school of Madhva.

Trivikrama has secured for himself a permanent and even eternal place in the progressive historical evolution of Dvaita-Vedanta.

15

Throughout the world classical writers had had commentators. These classicists were masters of language. They never wrote for the sake of catching the applause of the masses and the multitude, though, of course, they had the welfare of the latter in their hearts.

The terse and baffling style of these classicists should have been Greek to average minds.

Providentially, as it were, Sankara, Ramanuja, and Madhva have been succeeded by illustrious commentators.

The "Introduction" can fittingly be brought to a conclusion with a brief discussion of the place of Trivikrama as commentator of Madhva.

Vachaspati-Misra stands out supreme as commentator of Sankara. His BHAMATI is the most authoritative commentary on Bhashya of Sankara on Vedanta-Sutras.

Sudarsana Bhatta (Sudarsana-Vyasa-Bhatta) is the celebrated commentator of Ramanuja. His SRUTAPRAKASIKA is a world-renowned classic commentary on Ramanauja's SRI BHASHYA.

In that distinguished line **Jayatirtha** has appeared and his NYAYASUDHA is the most authoritative commentary on Madhva's ANUVYAKHYANA.

Jayatirtha being the central or pivotal personality, as it were, has to be taken as the starting point.

Commentators on the works of Madhva would naturally get classified into three groups.

PRE-JAYATIRTHA commentators would chronologically come first. JAYATIRTHA himself figures next, standing in a **sui generis** category by himself, all supreme.

The third group is covered by POST-JAYATIRTHA commentators.

It would be seen easily that **Trivikrama** should be admitted to be the most imporant personality in the Pre-Jayatirtha period.

The **Madhva-Vijaya** refers to the personality of **Padamanabhatirtha**, first successor of Madhva on the pontificate in highly complimentary terms.

Padmanabhatirtha has composed commentary on the Bhashya of Madhva. This has been already referred to. Its name is SATTARKA-DEEPAVALI.

*7

Padmanabhatirtha has also commentary on Madhva's ANUVYAKHYANA. It is known as SANNYAYARATNAVALI. (referred to in Madhvavijaya.)

A perusal of these would lead on to the conclusion that Trivikrama is the foremost of **Pre-Jayatirtha** commentators on Madhva.

The atmosphere, religious and philosophical, had been surcharged with new energy, new enthusiasm, and a new intellectual dynamism.

Madhva's Bhashya had appeared on the scene which would constitute a repudiation of 21–Bhashyas of his predecessors.

It is natural everyone anxious to learn new truths would be turning to the Bhashya of Madhva. But, it is BREVITY PERSONIFIED.

Trivikrama's TATTVAPRADEEPA should have been regarded as safe, sure, and sane guide to a proper understanding of the correct import of Madhva's Bhashya.

From this position of eminence, Trivikrama's work can never be disturbed or dislodged.

16

Jayatirtha is a metaphysical and philosophical host in himself. He is to be placed in a sui **generis** category.

The story told by tradition is remarkable even to this day. In the form of a stout and sturdy BULL, INDRA bore the burden of library of Madhva, and was moving with the Acharya.

When Madhva expounded his works to his disciples, the BULL stood prominent, and Madhva used to address his explanations sometimes to the BULL.

The disciples asked Madhva who would be able to comment on his works too difficult to understand.

Madhva gave the astonishing and breath-taking reply that the BULL would comment on his works. ("....VYAKHYASAT-YESHA-GO-RAT....")

The enraged disciples cursed that the BULL be bitten to death by a snake. Madhva brought it back to life and made the animal recite the whole of DWADASA-STOTRA and demonstrated the greatness of the personality hidden in the body of the BULL.

In due course, INDRA kicked off the BULL-form, and took incarnation on earth as Jayatirtha.

Thus, on the evidence of the own words of Madhva, it must be admitted that Jayatirtha was the predestined and divinely preordained commentator of the works of Madhva.

Jayatirtha's GURU, Akshobhyatirtha, a direct disciple of Madhva, won a direct and straight victory over **Vidayaranya.**

The same Vidayaranya honoured Jayatirtha for his unrivalled scholarship. The extent and depth of the philosophical work of Jayatirtha, the stately grandeour of style, majestic diction, rapier-thrust-like-logic, keen and penetrating perception of all meanings and interpretations hidden in the innermost recess of the heart of Madhva, his invincible clinchers, his dignified controversial level, his profound acquaintance with the entire mass of the literature of other schools, and many other marvellous characteristics of Jayatirtha's works can be adequately enjoyed only after personal study. No amount of description by others would be a substitute.

17

In the post-Jayatirtha period the porminent personalities are --RAGHOOTTAMA, VYASARAJA, VIJAYINDRA, and RAGHAVENDRA.

These have contributed commentaries as well as original works. This is not the place for any detailed reference to

them. I may direct such of the readers as may be interested to "Introduction" contributed by me, to TATTVAPRAKASIKA BHAVABODHA published in the Madras Government Oriental Series.

In post-Jayatirtha period, VADIRAJATIRTHA is another powerful personality who has expounded and vindicated the Dvaita-Vedanta of Madhva.

Students of philosophy in general, and those of Dvaita Vedanta in particular, should feel gratified that Trivikrama's TATTVAPRADEEPA has been published in full for the **first time.**

The Akhila Bharata Madhva Mahamandala deserves the gratitude of all for sponsoring the publication.

The publication is released in commemoration of the celebrations of the birth- centenary of H. H. Swami of Puttige Mutt.

The world-renowned HOTEL KING of INDIA, Mr. K. Sitharama Rao, the very apotheosis of charity, generosity, liberality, philanthropy, and other virtues, is, I learn, bearing the entire cost of the publication. His signal service in the interests of Vedanta of Mạdhva is highly praiseworthy.

18

The present publication of the TATTVAPRADEEPA of Trivikrama is bound to open a comparatively new chapter in Indian Philosophical Research.

It is a work contemporaneous with Madhva himself. Its value has to be judged as the first and foremost commentary on the Bhashya of Madhva, written under the direction and command of Madhva himself.

It will have to be examined, under correctly controlled research-conditions to advance comparative research.

It has to be investigated in the light of pre-Jayatirtiha, post Jayatirtha commentaries not merely, but, the commentaries of Jayatirtha himself.

Such research can fittingly be undertaken at some future date, after a complete study of the publication.

My "Introduction" for very obvious reasons, has not touched on these questions at all. It has been mainly designed and written with a view to creating incandescent interest in the work of TRIVIKRAMA. It seeks to do neither more nor less.

It is sad to contemplate the condition of Indian philosophy To-day, Indian scholars are causing greater damage to Vedanta than Foreigners.

The world is still asked to believe that ADVAITA is the only valuable or fashionable philosophy.

Madhva's Dvaita-Vedanta must have its place in the Sun. It is sure to have. Modern propaganda and advertisement in favour of ADVAITA would never dislodge DVAITA from the position of eminence it holds, in virtue of inherent strength, dynamic vitality and inexhaustible logical and philosophical, moral and metaphysical ENERGY.

Objections against DVAITA have all been answered. But, controversial works of stalwarts like VIJAYINDRA are not available in print. If these are made available in print, that would be the most effective vindication of Madhva's Dvaita-Vedanta.

I hope, the different heads of the MADHVA-MUTTS would unite and create something like a publication-TRUST, under the auspices of which, important works on Dvaita-Vedanta could be published on modern and up-to-date lines.

May the Supreme Lord Narayana (with Cansort Mahalakshmi) immanent in the hearts of Madhva, Trivikrama,

and others bring about such consummation early is my devoted heartfelt and humble prayer.

॥ श्रीः ॥

विश्वेशतीर्थश्रीपादपरमाज्ञानुसारतः ।
तत्त्वप्रदीपोपोद्घात आंग्लवाण्यामकारि यः ॥ १ ॥
नागराजेन विश्वातिशायि**मध्व**–वचोनुगः ।
त्रिविक्रम–हृदब्जस्थपरमात्मसमर्पितः ॥ ॥ २ ॥
आचन्द्रार्कं विजयतां सोऽयं सज्जनसंसदि ।
लक्ष्मीनृसिंह–कृपया विमर्शनकलालयः ॥ ॥ ३ ॥
षडर्धविक्रमाचार्यो राजते ब्रह्मवित्तमः ।
मध्वेन वादं कृत्वा यः जितस्तच्छिष्यतामगात् ॥ ॥ ४ ॥
श्रीम**न्मध्वा**र्यभव्यं सुरततिमहितं सप्तभर्गाक्षिभाष्य–
व्यासोक्तान्यार्थजातभ्रमपटलतमस्सूर्यकोटिप्रभेतम् ।
तद्व्याख्यानं विचित्रं निरवधिविभवं चारुशब्दार्थशीलं
नाम्ना **तत्त्वप्रदीपो** जगति विजयते **विश्वनाथा**दरेण ॥ ५ ॥

श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु

मद्रास–कुम्भकोणम्
श्री हेमलम्बि (१८७९ शा. शके)
आश्विनशुक्लदशमी (विजया)
श्रीमध्वजयन्ती दिने हरिगुरुसमर्पणम्
3—10—1957

इति
पारमार्थिकविद्वत्समुदायदासः
रा. नागराजशर्मा

पूर्वोक्तिः

(पं. नारायणाचार्यः, तर्ककेसरी)

अनुकूले दयासिन्धौ हयग्रीवाभिधे विभौ ।
अरिर्मित्रं विषं पथ्यं भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

श्रीमध्वगुरुसन्मान्यदिव्यसुन्दरविग्रह ।
कृष्ण मन्दस्मितेन्द्वास्य कृपादृष्ट्या पुनीहि माम् ॥

अपूर्वामपि पूर्वोक्तिं गुर्वाज्ञागौरवादिमाम् ।
कुर्वन्नज्ञोऽपि यास्यामि हास्यस्य पदवीं न तत् ॥

अस्मद्गुरुवरेण्यैर्मान्यैः श्रीविश्वेशतीर्थश्रीमच्चरणैराज्ञप्तः पूर्वोक्तिमिमामारचयन् प्रकृतस्य त्रिविक्रम इति सुगृहीतनामधेयस्याऽचार्यवर्यस्य समग्रं चरितादिकमनधिगच्छन्नपि कौतुकात्तस्मिन्नेव विषये किमपि वक्तुमुत्सहतेऽयं जनः । सत्यां देव्यां सुब्रह्मण्य इति वर्णानलंकुर्वतो विप्रोत्तमात्पण्डितप्रकाण्डाज्जनिमान्महानुभावोऽयमादित एव प्रतिभादिगुणगणगणनीयो बाल्य एव किमपि किमपि प्रष्टॄन् स्वीययाऽनितरसाधारण्योत्तरणसरण्या विस्मापयन् चकितहृदयान् दिङ्मूढान् नासिकाग्रनिक्षिप्ताङ्गुलीकान् स्तब्धानिव ग्रहग्रस्तानिव निरस्ताखिलेन्द्रियव्यापारानिव कुर्वन्नासीदिति प्राज्ञा न आवेदयन्ति ।

एवं सानुरागं सश्रद्धं सकौतुकं चावगततत्त्वैर्निगदितेषु तदीयचरितेषु प्रत्ययार्थं किञ्चिद्भवतः श्रावयामि ।

अयि महाशयधौरेयाः,

विषयमिमं पात्रीकुरुत नेत्रयोरथवा श्रोत्रयोः, यदसौ महानुभावः कस्मिंश्चिद्दिवसे बालजनसाहजिकया चिक्रीडिषया गाश्चारयद्भिर्गोपालबालैः सहानतिदूरे ग्रामाद्बहिः क्रीडन्व्यतीतमपि दिनं नास्मार्षीत्, यन्तमप्यस्तं सवितारं नाद्राक्षीत्, तदा तेनैव पथा गच्छन् कश्चित्पान्थोऽस्य तेजसा समाकृष्ट

इव परिचितचर इव समीपमागत्यैतमेव महानुभावं सादरं पप्रच्छ—'वत्स कियद्दूरे ग्राम' इति। स बालोऽपि क्रीडासक्तोऽपि किमप्यविचार्य तत्क्षण एव तं पान्थमुदतारीत् , 'किं न जानीषे, मां पश्य गगनतले लम्बमानं सवितुर्बिम्बं च पश्य, इमा गाश्च पश्ये'ति । स तु पथिकः सहसाऽनधिगताशयः विस्तृतेन चक्षुषा बालं पिबन्निव अङ्गैराश्लिषन्निव ग्रहपरिभूत इव मन्त्रमुग्ध इव तूष्णीमेवावतस्थे । तस्य पथिकस्येमां दशां दृष्ट्वा कृपापरवश इव स्वयमेवायं महानुभावो हसन्नवोचत् 'किं मदुक्तमपि नाज्ञासीद्भवान् । अहो, अहमिमे च बालाः, सायन्तनश्च समयः, इमाश्च गावः । अस्मिन् समये वयं ग्रामाद्बहिर्दूरं गन्तुं प्रभवेम किम्? अतो ग्रामो दृष्टिगम्य एवे'ति। पान्थस्तु प्रौढमतीनामपि दुरधिगमयाऽनया-वाग्झर्या जर्जरितसर्वविचारः पिबन्निव बालं किमपि वक्तुं न प्राभवदिति ।

एवमन्यदपि किञ्चिन्निवेदयामः । कदाचित् बाल्य एव गृहे वसतोऽस्य महानुभावस्य पुरो भिक्षार्थी कश्चित्क्षपणको भिक्षां देहीति वदन्नागतः । तदात्व एवायं तं भिक्षुमेवमुवाच—

'एकः क्षपणक शाकाहर्ता
बहवः क्षपणक शाकादानाः ।
यत्र क्षपणक बहुशाकादाः
तत्र क्षपणक शाकाशा का ॥' इति ।

इदमेव वृत्तं मनसि निधाय श्रीसुमध्वविजये त्रयोदशसर्गे--"कलभाषण एव सूरिपोतः कविरासीदनवद्यपद्यवादी"त्युक्तम् । बालस्यापि सतोऽस्य महिमा स्थालीपुलाकन्यायेनाधिगतः स्यात् । अनेन च इदमेकं सुनिष्पन्नमिति यदस्मन्मतेऽविरुद्धस्यैतिह्यस्य आगमत्वेन प्रामाण्यं सम्मतं, 'भवति च यदि तथ्यं नागमाद्भिद्यते तदि'ति वचनात् । अस्ति चातिप्रथितमैतिह्यं—अयं त्रिविक्रमार्य ईश्वरांशसम्भूत इति । नच विरोधिप्रमाणमद्ययावदधिगतमस्माभिः। एवमेवैतिह्यस्याप्रामाण्ये टीकाचार्यप्रभृतीनामपीन्द्रांशत्वादिक न सिद्ध्येदिति बहुविप्लवः स्यात् । किञ्च

कल्याणीति प्रथिताऽमीषामेव सहोदरी अवतीर्णा भारत्येवेति विद्वद्भिरादृता यावज्जी-वमविवाहितैव स्वानुजशङ्करार्यैः सहाऽचार्यसमीपमागता तत्रैव तत्सेवयैव निर्वृताऽ-वसदिति । श्रीमदाचार्याणां इह जन्मनि विवाहो नासीदिति निश्चप्रचम् । सा च देवी पुरुषान्तरसम्बन्धायोग्या, अतोऽनूढैवाऽसीत् । अत्रैकं रहस्यं च देवगुह्य-मिव प्रतिभाति । यदस्मद्देशे अनूढायाः प्राप्तवयस्कायाः स्त्रिया धर्मशास्त्रे त्याज्यता प्रतिपादिता । केरलदेशे परमनूढा अपि मान्याश्चरित्रेण पूज्याश्च साहस्रीतोऽप्य-धिकसङ्ख्याः स्त्रियो दृश्यन्ते । अत एवेमां देशपद्धतिमनुरुन्धत्या श्रीकल्याणीदेव्या केरलदेशस्थश्रीत्रिविक्रमार्यमन्दिरे (कावुमठ) तदनुजात्वेनावातारि । शूद्रभूयिष्ठे केरले कथमन्यथाऽवतरेत्सा देवी ? त्रिविक्रमार्योऽपि महानुभावः कथं तत्रावतरेत्? एवं तौ सहोदरभावं गतौ हृष्यन्तौ स्वस्वरूपं गूहमानौ चोषतुरिति श्लिष्टतरमि-दम् । इदमेव च देवगुह्यमिवेत्युक्तं पुरस्तात् ।

यथा वा पाजकक्षेत्रे मातृवात्सल्येन श्रीमदाचार्याणां चिरवास इति श्रीसु-मध्वविजये तृतीयसर्गे सप्तदशतमे पद्ये—

"वरविमानगिरावपि चण्डिका शिशुमहो जननी तमलालयत् ।

अपरथा परितुष्टमनाः कथं चिरमिहैष वसेद्विसहायकः ॥" इत्यचकथत् , तथैवेहापि स्वसुतनिर्विशेषं त्रिविक्रमपण्डिताचार्याणामुपरि वात्सल्यादेव तत्रावतरन्ती देशपद्धतिं शास्त्रनियमं च मानयन्ती स्वस्वरूपं गूहयन्ती कावुमठे चिरमुवास । त्रिविक्रमाचार्योऽपि इममेवाऽशयं तत्र स्वजन्मना सूचयतीति । अपि-च्चायमाचार्यः स्वकृते तत्त्वदीपिकाख्येऽस्मिन्नेव ग्रन्थे (१७ पत्रे १२ पङ्क्तौ)—

"अश्रुतप्रतिभा यस्य श्रुतिस्मृत्यविरोधिनी ।

विश्रुता नृषु जातं च तं विद्याद्देवसत्तमम् " इति नारायण-श्रुतिं श्रीमदाचार्याणां विषय उदाहरन् स्वमपि कटाक्षीकरोतीति चेदुच्येत, तदपि नातिशयोक्तिकोटिमाटीकेत । यतो ह्यस्यापि त्रिविक्रमार्यवर्यस्यातिप्रथितप्र-तिभावत्त्वेन देवोत्तमत्वं गमयेदेव, न चेन्नारायणश्रुतिः कुप्येत् । कथमन्यथा

साधारणः पुरुषः सर्वज्ञाचार्यपुरतः पञ्चदशदिनानि विवदेत । अपिच श्रीसुमध्वविजये त्रयोदशसर्गे ५१तमे पद्ये—"अतिदक्षमतिं सपादलक्षे समये मायिजनस्य युक्तिशूरमि"त्युक्तरीत्या यस्यातिलौकिक्या प्रतिभया स्वयशोविशोभितदशदिशानामनवद्यविद्याप्रद्योतमानानां महीयसां पण्डितप्रकाण्डानां समाजोऽपि, मध्वविजये १३तमे सर्गे ५० तमे श्लोके—"अपि भानुपुरःसराः समस्ताः प्रययुः कीटमणिप्रभत्वमाशु" इत्युक्तरीत्या खद्योतनिभत्वमाप, तस्य चैतस्य प्रतिभा कीदृशीति समग्रं वर्णयितुं न वयं प्रभवामः । किन्तु नारायणश्रुत्युक्तरीत्या लौकिकप्रवादाच्चास्य महानुभावस्य देवोत्तमत्त्वमनुमिनुमः । अपिचास्य कवेः त्रिविक्रम इत्याख्याऽन्वर्थेति २३ तमे सर्गे ४६ तमे श्लोके मध्वविजये—"कविराख्यादुचितां त्रिविक्रमाख्याम्" इति श्रीनारायणपण्डिताचार्यैः उदघोषि । अत्र 'त्रिषु वेदे कवितायां वेदाङ्गे चे'ति विश्वपतिव्याख्यायाम् । वयन्तु—लोकातिशयप्रतिभावतः महादेवांशसम्भूतत्वेन श्रुत्यादिसम्भावितस्य निरुपचरितान्वर्थत्वसम्भवे सामान्यपदस्य संकुचितार्थतां न रोचयामहे । तदीयग्रन्थावलोकनसमनन्तरमेव सकलशास्त्रपाण्डित्यमस्याबाधितं दरीदृश्यते । न केवलमेतावदेव किन्त्वबाधितं च तद्दृश्यमानं, अतः पदवाक्यप्रमाणेषु त्रिषु विक्रमो यस्येति वा, (पदं व्याकरणं, वाक्यं मीमांसा, प्रमाणं वेदान्तः), "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् " इत्युक्तरीत्या इतिहासपुराणयोरपि वेदोपबृंहकत्वेन वेदाङ्गतुल्यतया शिक्षा व्याकरणं कल्पो निरुक्तं ज्यौतिषं छन्द इति षडङ्गेषु व्याकरणस्यापि परिगणितत्वेन तस्यापि वेदाङ्गतया साङ्गो वेदः मीमांसा न्यायशास्त्रं इति त्रिषु विक्रमो यस्येति वा, साङ्गो वेदः, सालङ्कारं साहित्यं, सकलानीतरशास्त्राणि चेति त्रिषु विक्रमो यस्येति वा, (तत्रापि न प्रवेशमात्रं किन्तु विक्रमः पराधर्षणीयं पाण्डित्यं) इति बहुधा सम्भवदर्थकपदमहिम्ना अनेकेषामर्थानां लाभात् । यदितोऽन्येप्यर्थाः स्फुरेयुः तेऽप्यवश्यं ग्राह्या एव, पदस्य वाक्यार्थस्य च तादृग्योग्यताया भावादिति सशपथं ब्रूमः । अत एव श्रीसुमध्वविजये विशिष्यैकमप्यर्थमनुक्त्वा "उचितां त्रिविक्रमाख्याम्" इति सामान्यत एवाकथयत् ग्रन्थकारः । "नभः पत-

न्त्यात्मसमं पतत्रिण" इति न्यायमनुरुध्य वयं विचारयामः । आस्ताम् । अस्य महानुभावस्य स्वगुरुषु श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादेषु कियान् भक्त्यतिशय इति तु वाचामगोचर इत्येवाऽऽकलयामः। तथाहि यो हि तत्त्वदीपिकायामादितः "श्रीवेदव्यास-नतिपुरःसरं त्रिंशत्यधिकसङ्ख्यैः पद्यैराचार्यान् स्तुवन्नपि न परितुतोष। न केवल-मेतावत् । किन्तु स्तुतेरयं स्वभावः, यदुक्तस्यैव क्रियासमभिहारेण पृथक्पृथक्पदै-रनुवर्णनम् । अत एव श्रीमद्भिष्टीकाकृद्भिरपि "आर्थिकपुनरुक्तेः स्तुतित्वमेव समाधानमि"ति समाधायि । सत्यामप्येवं वस्तुस्थितौ महानुभावस्यास्य पुनर्गुरु-वर्णनावसर ईदृक्सङ्ख्याकैः पद्यैरुक्तेष्वपि नैकमपि पदमुक्तार्थमिति महदिदं कवितारसिकानां प्रमोदस्थानम् । निरतिशयस्वप्रतिभामहिम्ना वा कवितायां स्वस्य विद्यमानविक्रममहिम्ना वा स्वगुरुषु विद्यमानभक्तिपारवश्येन नवनवगुणा-नुस्मरणाद्वा एवमस्तौदिति वयमालोचयामः । यस्मिन्वर्णने २पत्रे दशमपद्ये—

> येनैकान्तयतात्मनामृजुवरेणाऽचार आचार्यवान्
> सन्न्यासेन निजा स्वयं प्रकटिता निःसङ्गता संसृतौ ।
> श्लाघ्यः पारमहंस्य आश्रमवरो यच्छीलगङ्गाजलस्नातो
> व्यक्तमयोग्यसङ्गमभुवो दोषात्पुनर्मोक्षितः ॥

इति चमत्कारकार्येकं पद्यमस्ति । यल्लोके सदाचारेण पुरुषः तीर्थजला-दिना तत्सङ्गी पुमान् महीयत इति प्रथितम् । अत्र पुनर्भक्तिभरेण सर्वं विपर्या-सेनैव निरवर्णयत् । अथापि तद्योग्यं साहजिकमिति च रत्नं हेम्ना समागतमि-ति वर्णनाचातुरी चमत्करोति नश्चेतः । एवं तत्रैव वर्णनाप्रसङ्गे त्रयोदशपद्ये—

> स्पृष्टं करेण विषमप्यमृताय दृष्टं
> यस्योदयः स भगवान् यदु राति किञ्चित् ॥
> तद्भेषजं गदवतां प्रतिकृत्तमायु-
> र्वेदेषु सिद्धममुनेत्यविचार्यमेतत् ।

"अत्र स्पृष्टं करेण विषमप्यमृताय दृष्टं""यदु राति किञ्चित्तद्भेषजं गदवता-

मि''ति । तथा ४४०तमे पृष्ठे ''यस्य खलु हन्त परमदयानिधेः परमपुरुषगुण-गणमणिनिकरनिधानभूतयोर्भाष्यानुभाष्यामृतसमुद्रयोः कलिमलकर्दममावर्जयितुं सज्जनमामज्जयतः समीचीनवचनसुस्वादुसुधारसास्वादप्रमोदनिर्भरहृदयाः विशद-मतयः करतलविलसितामलकवदलमखिलपुरुषार्थसार्थक सद्यः साधु समर्थयन्ति'' इति । तथा ४९९तमे पृष्ठे ''यस्यास्खलितानवरतवेदशास्त्रव्याख्यानश्रवणकौतुक-समुत्खातदुःखसङ्घातो निखिलपण्डितवर्गो परमामृतसमुद्रावगाहीव बहुलमाह्लादमा-प्नोति''इत्याद्यैः श्रीमदाचार्यवर्येषु कीदृशी भक्तिः प्रदर्शितेति समग्र विवरीतुं न वयं प्रभवामः । वाचका एवात्र प्रमाणम् । अमीषामुक्ति पौनरुक्त्यं नास्तीति पूर्वं प्रत्यज्ञायि ।

''त्रेधाऽवतारमवनाय सतां बभित्थे—

त्याद्या श्रुतिर्भगवती गुरुमेनमाहे''त्याद्ये पद्ये उक्तस्य त्रेधाऽवतारस्य पुनरुक्तावपि स्वोक्तदार्ढ्याय प्रमाणमत्र व्यनक्ति स्मेति न दूषणावकाश. । आस्तां तावत्, प्रायो लोके ये काव्यालङ्काराद्यतिशयपरिचयवन्तः, न तेषां शास्त्रे महान् परिश्रमः ये तु शास्त्रे सम्यक्कृतपरिश्रमाः, न तेषां काव्येष्वतिपाटवम् । साधारणोऽयं नियमः । अतिविरलतया क्वचिदेव स्वीयप्रतिभाविभासितकाव्य-शास्त्रोभयविशिष्टपरिज्ञाना अप्युपलभ्येरन्, अथापि यादृशी सरसरसिकमनोवि-नोदिनी श्रवणमधुरा, किमधिकोक्त्या, सकलेन्द्रियाह्लादिनी पदपदार्थमञ्जुल-भणितिः न तादृशी शास्त्रपंक्तिः, सा हि कर्णकठोरदुरधिगमार्थपदगुम्फिता कथं कथमपि द्रष्टृमनो नावर्जयतीति सर्वजनानुभवसिद्धं निश्प्रचं च । सत्यप्येवं तस्या-स्य महानुभावस्य वश्यवचसः महाप्रतिभाविभूषितस्य शास्त्रीयार्थानामपि प्रतिपाद-नसमये मुखादुद्गता पदपद्धतिः प्रथितयशसः कादम्बरीकारस्य बाणस्यापि परिणता-मपि भणितिमतिशेत इत्युक्तमपि नातिशयोक्तिकोटिमाटीकेत । एवमप्रतिमपाण्डित्य-वतोऽपि काव्यरचनाचमत्कृत्यधिकचमत्कारकारिशास्त्रार्थरचनाचातुरी अस्माकं मनसि अमानुषत्वं स्मारयन्त्यस्य देवोत्तमत्वमेव द्रढयति । तथाहि एतद्ग्रन्थस्था

एवास्य महानुभावस्य काश्चिच्छास्त्रपङ्क्तयोऽनुभावयितुं प्रदर्श्यन्ते—पश्यन्तु महान्तः। (४७तमे पत्रे)"यच्चोक्तं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य जीवस्यैवाभावाद्ब्रह्मैवाज्ञं भवेदिति तदपि भेदविद्वेषदोषविषदूषितत्वात्प्रमुषितशेमुषीगुणोन्मेषैरभिलषितमिति मनीषिणो मन्यन्ते।"

(५२तमे पत्रे) "यदपीदमुदितं षष्ठ्यादीनां मुख्यवृत्तिहेतूनामभावादशब्दं ब्रह्मेति च। तदपि निखिलवेदवाक्यसमन्वयपरिनिर्णीयमानपरमपुरुषगतगुरुतरगुणगणागण्यताकर्णन कर्णशूलमिव दुःसहमसहमानानां स्वमतमानदुर्बलानां बालिशानामिवाऽऽक्रोशमात्रमुत्पश्यामः।"

(५९तमे पत्रे)"ऐक्यवादिनोऽपि स्वयम्प्रकाशस्यात्मनो निर्विशेषस्य ब्रह्मैक्यं न शास्त्रादृते जानन्ति, अस्माकं तु सविशेषत्ववादिनामेव सुगमः पन्थाः, कश्चिद्विशेषमीश्वरस्तमस्य प्रतिबध्नाति भक्त्या प्रसन्नः संस्तमो निवर्तयति इति"
——इत्यादयः इत्यलम्।

अद्राक्षीत्त्रीणि रूपणि कदाचिद्बहुभाग्यवान्।
श्रीमदाचार्यवर्याणां तथा रामस्य कृष्णयोः॥
तत्रापि गुरुभिः सेव्यमानानि परमादरात्।
परमानन्दमग्नोऽसौ चक्रे वायुस्तुतिं सुधीः॥

अस्य महानुभावस्य विषये मान्यप्राज्ञपरम्परागताऽस्माभिः श्रुताऽथ प्रथिता काचिद्गाथा भवतां पुरस्तात्प्रस्तूयते। तथाहि—श्रीकृष्णमठे श्रीमदाचार्यैः श्रीकृष्णपूजायां प्रचलितायां नैवेद्यसमये परिचारकाः सर्वेऽपि द्वारं पिधाय बहिरायान्ति। अन्तराचार्या एव नेतरेषां प्रवेशः यावन्नैवेद्यार्पणं, तदाऽऽचार्यशिष्याः बहिरेव देवपुरतः द्वादशस्तोत्रं पठन्तः तिष्ठन्ति। सोऽयं सम्प्रदायः तदारभ्य प्रचलितः इदानीमपि प्रत्यस्मदीयमठं दरीदृश्यते। द्वादशस्तोत्रपठनं देवदेवस्याऽऽचार्यनैवेद्यसमर्पणं च समसमयसमाप्तिकं च प्रायो नियतमस्ति। नैवेद्यनिवेदनसमाप्तिसूचकस्तु अन्तराचार्यैः क्रियमाणो घण्टानाद एव। सति चैवमेकस्मिन्नहनि द्वादशस्तोत्रं पठन्नयं महानुभावः

त्रिविक्रमार्यः द्वादशस्तोत्रे समाप्तेऽपि अतियातेऽपि बहुसमये घण्टानादमश्रृण्वन् कुतो वा विलम्बः किमत्र निदानं इति विचार्य निमित्तमनवगच्छन् जिज्ञासया कौतुकात् देवदेवपुरःस्थितगवाक्षं किञ्चित्प्रसार्य द्रष्टुमारेभे । तदात्वे किं वक्तव्यमतिविस्मयकरं किमपि दृश्यमद्राक्षीत् । तद्दर्शनमात्रातिविस्मितः पुलकितसर्वाङ्गः स्तोतुमुपचक्रमे—तदानीमुद्भूता स्तुतिरेवेदानीमस्माभिर्नित्यं पठ्यमाना वायुस्तुतिः । तत्राऽचार्याणां रूपत्रयं न केवलमेतावत् तत्सेव्यमानानि रामकृष्णवेदव्यासाख्यानि त्रीणि रूपाणि चाद्राक्षीदिति तद्दर्शनमनुसृत्यैव श्रीमदाचार्याणां रूपत्रयपरत्वेन वर्णनमत्र स्तुतौ दृश्यते । एवं समापितपूजेषु श्रीमदाचार्यवर्येषु बहिरागतेषु स्वकृताचरणजापराधशङ्कया भिया ह्रिया च श्रीमदाचार्याणां पादसरोजयोः पुरः स्वकृतां स्तुतिं समर्प्य प्रणतं त्रिविक्रमार्यमुत्थाप्येयं मत्स्तुतिरेवाभूत् देवस्तुतिरप्यावश्यकीत्यादिश्य स्वयमेव स्तुतिरूपं पद्यं निर्माय तत्र संयोज्य ख्यापयामासुरिति । तदेवं बहुतरतपसाऽप्यलभ्यमाचार्याणां विष्णोश्च रूपत्रयदर्शनं किमल्पभागधेयसाध्यम् ? तत्रापि न स्वप्ने, अथवाऽस्पष्टं, किन्तु जाग्रद्दशायामेव स्फुटतरं समग्रमिति इदमप्यस्य महानुभावस्यास्मदुक्तमीशांशत्वं गमयतीत्यलम् ।

अत्र श्रीत्रिविक्रमेति शोभनवर्णानलङ्कुर्वतो महानुभावस्य पाण्डित्यविषये नास्मदीयां लेखनीं व्यापारयामः, तथात्वे स्वस्यानभिज्ञत्वमेव प्रकटितं स्यादिति भिया । यतो हि शास्त्रार्थस्यापि ललितपदविन्यासचतुरता प्रतिपक्षिणां मूकतापादकपरमतनिरसनचातुरी वा इतरानाकलितनवनवभाष्यार्थानुवर्णनपाटवं वेत्येवमादिषु बहुषु विषयेषु सत्सु किं किमुपाददामः किं किं वा त्यजाम इति चिरं विमृशन्तोऽपि न वयं तत्त्वमत्र निर्णेतुं प्रभवामः। सर्वत्रापि मोहान्मनो धावन्न क्वचित्प्रतितिष्ठतीति इतिकर्तव्यतामूढास्तूष्णीमेवावर्तिष्महि । अथाप्यस्मदुक्तसत्यतावगमाय किञ्चिदिवोदाहरामः । अतो नास्मदुक्तिषु विरोधः शङ्कनीयः । तथाहि—५९तमे पत्रे—'नच पृथक्कल्पना युक्ता' इति भाष्यस्य मायिभास्करोभयनिरासपरत्वमाख्यायि ।

श्रीमज्जयतीर्थचरणैस्त्वेवमभिहितम्—

'यस्त्वन्नमयादीनां पञ्चानामप्यब्रह्मतां ब्रूते स तु सूत्रकारेणैव पूर्वपक्षीकृत इति न तत्पक्षं प्रत्याक्षिपद्भाष्यकारः' इति ।

एवं ८२तमे पत्रे—ज्योतिर्गायत्र्यधिकरणस्य एकाधिकरणत्वं समर्थितम्—'एकं चेदमधिकरणम् । उत्तरानुबद्धत्वात्प्रथमविचारस्य । एतन्नान्तरीयत्वात्तस्ये'ति । सत्तर्कदीपावल्यामप्येवमेवाभिहितम् ।

तथा १७८ तमे पत्रे 'नचान्यत्कल्प्यमि'ति भाष्यस्यानेकेऽर्थाः स्वरसंप्रतिपादिताः । 'उपादानत्वं ब्रह्मणो न कल्प्यमप्रमाणत्वात्—नच सूत्रार्थतया तदपि कल्प्यं प्रमाणाभावात् , नापि च समन्वयाध्यायेऽन्यत्कल्प्यम् । समन्वयसूत्राणामन्यत्राप्रमाणत्वादि'त्यादि । तथा२८९तमे पत्रे—'यत्प्रयोजनार्थं सृष्टिस्तदून्त्वान्न पूर्णते'ति भाष्यस्यार्थद्वयं रमणीयमुक्तम् । सृष्टिः सप्रयोजनेति पक्षे यस्मै प्रयोजनाय सृष्टिः पूर्वं तदभावादपूर्णता परस्य । आप्तकामत्वे न प्रयोजनवती सृष्टिरित्यापतितम् । तदा पुनर्यस्माल्लोके प्रयोजनार्थमेव सृष्ट्यादिर्दृष्टेति पुनरपि न पूर्णता भगवत्प्रवृत्तेः सम्पद्यते । को ह्यनुन्मत्तो भगवन्तमुन्मत्तमनुमनुते? इत्यादि । तत्त्वप्रकाशिकायामप्ययमेवार्थः सूचितः ।

तथा ३७२तमे पत्रे—" सैव हि सत्यादय" इति सूत्रस्य लक्ष्मीपरत्वमप्यस्तीति प्रत्यपादि—

'अव्यक्तशब्दशब्दिता स्वरमणपरतन्त्राऽक्षतगुणगणलक्षणा सा महालक्ष्मीरत्र संलक्ष्यते । स्वयं च सूत्रं तदभिमुखमिव प्रतिभाति । यथाऽव्यक्तं न तूदितमित्यादिकमुदाहरद्भिरिह भट्टारकैश्च तां कटाक्षेण वीक्ष्यमाणामभिप्रेक्षामह' इति । एतत्प्रबन्धुपज्ञमियं व्याख्या । एवं नवनवानर्थान्प्रतिपादयति, कियदुदाहरामो वयमल्पायामस्यां पूर्वोक्तौ । अतोऽलमिति उपरमामः ।

अस्य त्रिविक्रमार्यस्य सहोदरी देवी कल्याणीति पूर्वमेवोदाहरिष्म । अनुजस्तु श्रीमान् शङ्करार्य इति प्रसिद्धः श्रीमदचार्याणां सविधे पुस्तकसमूहाधिकृत

एवाऽसीदिति सुमध्वविजयाज्ज्ञायते । अत एव स्वस्मात्पूर्वमेव श्रीमदाचार्यशिष्यता-मुपगतवता स्वानुजेन शङ्करार्येण स्वगृहे सङ्गृहीतं श्रीमदाचार्याणां ग्रन्थजातं इतराविदित एव रात्रौ विचार्य शास्त्रसारमालोड्य श्रीमदाचार्येषु त्रिविक्रमार्याणां बह्वादरः समजनीति सुमध्वविजये २३—६७

"क्षणदासु विचक्षणः स वीक्ष्य प्रचुरप्रज्ञमनोज्ञशास्त्रसारम् ।

अपराविदितः प्रसादगर्भं विदधे विस्मयमान्तरं महान्तम्" इति पद्यादवगम्यते । श्रीत्रिविक्रमार्य इव शङ्करार्येऽप्याचार्याणां प्रेमातिशय असीदिति प्रसिद्धिः । श्रीमदाचार्यैः त्रिविक्रमार्याणां यथा लक्ष्मीनारायणप्रतिमाऽदायि तथा शङ्करार्यस्यापि श्रीनृसिंहप्रतिमा प्रदत्तेति । सा च नृसिंहप्रतिमा परम्परया इदानीमपि शङ्करार्यनृसिंह इति प्रथिता श्रीकाणियूरुमठे अद्यापि दृश्यमाना चकास्ति । त्रैविक्रमं लक्ष्मीनारायणप्रतीकं तु तदीयगृह (कावुमठ) एवाद्यापि विराजते । केरलीयानामावासगृहस्यैव 'मठ' इति नाम । अमीषां तनूजास्तु नारायणपण्डिताचार्या इति नाम्ना मध्वविजयादिग्रन्थकर्तृत्वेन च प्रसिद्धा एवेति न तत्र बहु कथयामः । नारायणपण्डिताचार्याणामपि तनूजः स्वपितृकृतमणिमञ्जर्याख्यस्य ग्रन्थस्य व्याख्याता प्रख्यात इति वदन्ति । अत्र विशेषविषये महान्तः प्रष्टव्याः । एवं लिकुचशेखरत्वेन मध्वविजये (१५—१३५)—

"बहवो गृहिणोऽप्यस्मिन्समग्रानुग्रहं ययुः ।

दीप्रा यत्राग्नय इव त्रयो लिकुचशेखराः ॥" इति अभिहितेषु त्रिषु प्रथमे प्रकृता एव ? द्वितीयस्तु अनुजः शङ्करार्यः, तृतीयस्तु विश्वपतिव्याख्यायां द्वावपि शङ्करार्यौ इत्युक्तत्वेन प्रायस्त्रिविक्रमार्याणां सहोदरो न स्यात् । एकोदरयोरेकनामताया अदर्शनात् । अतोऽयं शङ्करार्यः सहोदरयोः पित्रोर्ज्ञातिः कश्चिदनुजसदृशः स्यात् । अयमपि ग्रन्थकर्तेति प्रथाऽस्ति । तदीयचरितं कृतं ग्रन्थं वा न वयं जानीमः । अतोऽस्मासु महाशया न विमनायेरन्नित्याशास्महे । एवं यत्र विषये सम्यङ्न व्यलेखि नवा विस्तरं प्रत्यपादि तत्रापीदमेव निमित्तमिति न

पाठकमहाशया दुर्मनायेरन् । अमीभी रचितानां ग्रन्थरत्नानां अदसीयपुत्ररचितामां च नामसङ्ख्यापरिमाणादिकमन्यत्रेतः पूर्वमेव प्रकटयकरीति नात्र पुनः प्राकाशि इति निवेदयिता

रजतपीठपुरम्
2—12—1957

सज्जन विधेयः
तर्ककेसरी न्यायवेदान्तवाचस्पतिः
इत्यादिबिरुद्भाजनतया
महद्भिराद्दतो भवदीयः
नारायणाचार्यनामा

महतां चरिताम्भोधिं गाहमानोऽयमल्पकः ।
अन्तराशमज्ञात्वा व्यज्ञासील्लवणोदकम् ॥

निवेदनीयं किञ्चित्

आचार्यपादान्तेवासिष्वग्रण्यः श्रीमतः पण्डिताचार्यस्य कृतिस्तत्त्वदीपिकानामा सिद्धान्ताब्धावुपलब्धमपूर्वमिव रत्नं नैतावताऽप्यान्तं प्राकाश्यं नीतेति खिद्यमाना वयं, समग्रं पुरुषायुषं जीवित्वा हरिचरणं परिगतानां श्रीपुत्तिकामठाधीशानां **श्रीसुधीन्द्रतीर्थश्रीचरणानां** शतमानोत्सवसमये तत्स्मारकतया तामिमां चिरत्नीं कृतिं प्रकटयितुमुदयुजाम । सम्प्रति च सन्नद्धायाः प्रवृत्तेरस्या निर्वृत्तिफलितां निर्वृतिमनुभवन्तोऽपि अस्या निर्वहणे यैर्वयं सहकृताः, ये चापूर्वस्यास्य ग्रन्थस्य प्रकटने सहभागितयाऽपूर्वविपाकमात्मनीनं कमप्यापादितवन्तस्तानिह नूनं परिस्मर्तुं ननु न विस्मरामः ।

तत्र च मुद्रणविषय आधारतयोपयुक्तानां प्राचां प्रामाणिकपाठपरिष्कृतानां च पुस्तकानां प्रापणेन येऽस्मत्सध्यूञ्चस्तेषामुपकृतिः केवलं स्मरणेनैव मुहुर्मुहुः प्रतियातनीयः ।

तानि च पुस्तकान्येवं समकेतिषत—

१ 'क' पुस्तकम्—श्री बन्नञ्जे अनन्तकृष्णाचार्यैर्दत्तम् ।
२ 'ख' " श्रीसोदावादिराजमठीयम् ।
३ 'ग' ,, श्रीकाणियूरुमठीयम् ।
४ 'घ' ,, श्री· बि. यन्. के. शर्मभिः प्रकटितं चतुरधिकरणान्तम्
५ 'ङ' ,, श्रीकृष्णापुरमठीयम् ।
६ 'च' ,, श्रीभण्डारकेरिमठीयम् ।

अपि च संशोधनविषयेऽस्माकमंसयोरंसे निधाय शुद्धपाठनिर्णीतये निर्णिक्तये च सश्रममाचार्यचतुष्टयी प्रायतिष्ट । सा चेयम्—

श्री. पि. नारायणाचार्यः, तर्ककेसरी, न्यायवेदान्तवाचस्पतिः ।
श्री. कट्टे श्रीनिवासाचार्यः, वेदान्तरत्नं, द्वैतवेदान्तकेसरी ।
श्री. बि. अनन्तकृष्णाचार्यः, न्यायवेदान्तशिरोमणिः, न्यायविद्वान् ।
श्री. के. सुब्बराय पुराणिकः, वेदान्तशिरोमणिः, विद्वान् ।

एते पुनर्महोपकारकरणेनाप्रतिकरणीयां कृतज्ञतामस्मास्वापादयन्निति ।

किञ्च श्री. नागराजशर्मभिरांग्लभाषामयी, श्री. पि. नारायणाचार्यैः संस्कृतभाषामयी च पूर्वोक्तौ निबन्ध्य दत्ते अस्मासु प्रेमातिशयेनेति साभिमानं नो हृदयम् ।

एवं मुद्रणालये निरन्तरमाग्रन्थपरिसमाप्ति ग्रन्थमिमं संशोध्य आचार्यपाद-सेवायां भागभाजां श्रीमतां बन्नञ्जे गोविन्दाचार्याणामुपकृतौ नः सुदृढं हार्दमेव प्रत्युत्तरं दत्ते ।

आदौ कियन्तञ्चित्कालं शोधनविषये सहकृतवतां श्रीमतां हरिदासोपाध्यायानामुपकारोऽपि न लघुः । एवं मूलपाठलेखनादिष्वन्यासु च व्यापृतिषु बहुविधमुपकृत्य निरन्तरमस्मासु सहृदयतां श्रीमतां मुद्राडि रामकृष्णाचार्याणां कृतज्ञतार्पणमित्युपचारमात्रम् ।

अपि चेदमवश्यमुल्लेखनीयम्—

मुद्रणायापेक्षितस्य समग्रस्याप्यर्थस्य सम्प्रदानेन महान्तं भारं निर्वोढारः श्रीमन्तः **कुत्तेत्तूरु सीतारामराव्** इत्यते स्वीयां वदान्यतामत्र-सफलामापादयन्निति मन्यामहे । आचार्यपादप्रियशिष्येण सन्दब्धस्य "आज्ञाबलादकृषि लेशत एव तेषामि"ति तदाज्ञयैव लब्धजन्मनोऽस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रकाशनात्किमधिकमत्र सफलं कर्म सम्भावयामहे ? चिरं तेषां समितिरियं कृतज्ञा ।

अन्ते च सुन्दरं काले काले प्रकटय्य सहकृतवतां 'मेजिस्टिक्' मुद्रणालयाधिपानां च सहकारं स्मारं स्मारं तेषामहीनां कृतज्ञतामर्पयितुमियं लेखनी समुत्सहते ।

इति भवदीयः

रजतपीठपुरम्
17-1-1958

डा। पि. जि. आचार्यः,
कार्यदर्शी.
शतमानोत्सवसमितिः,
माध्वमहामण्डलम्, उडुपी.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्यो नमः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितं

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

प्रथमाध्यायः

नारायणं गुणैस्सर्वैरुदीर्णं दोषवर्जितम् ।
ज्ञेयं गम्यं गुरूंश्चापि नत्वा सूत्रार्थ उच्यते ॥

तत्त्वदीपिका

पूर्णज्ञानं विपुलपरमानन्दसंदोहदेहं
भक्तप्रीत्या कृतविवरणब्रह्मसूत्रावतारम् ।
श्रीमन्नारायणपदमहं ध्वस्तनिश्शेषदोषं
वन्दे नित्यं गुरुमपि गुरोरागमार्थप्रकाशम् ॥ १ ॥

यस्याऽऽम्नायपदाक्षराणि परमं स्वार्थं लभन्ते गुणान्
संप्रोच्यैव सुबृंहितानि बलवन्न्यायेतिहासादिभिः ।
तं सेव्यं मुनिभिः प्रशान्तमनसा भक्त्या भवच्छित्तये
स्वानन्दप्रदमिन्दिरापतिमहं भूयोऽभिवन्दे हरिम् ॥ २ ॥

अस्यन्विशेषाद्भजतो भवौघा-
दुद्यस्यन्नृगादींश्च विशिष्ट आस ।
सोऽयं हरिर्व्यासपदाभिधेय-
स्संप्रीयतां सत्यवतीसुतो मे ॥ ३ ॥

जिह्वासूल्लसिता सतां प्रतिपदं तत्त्वप्रतिद्योतिका
नृत्यन्ती परमेरितैव परमा वागीश्वरी श्रीस्स्वयम् ।

यस्याऽस्यादुदिताऽखिलागमवपुः सत्सूत्रभूषामणिः
सर्वज्ञात्कवयश्च पुष्करभुवो जाता यदीयेच्छया ॥ ४ ॥

यस्सर्वजीवनविबोधविचेष्टितेशो
देव्याश्च वाङ्मयतनोरखिलार्चितायाः ।
नाथस्सदा हरिमहागुणदृष्टितृप्त[1]-
स्तस्मै नमो भगवते परमानिलाय ॥ ५ ॥

ये वै पुरा जगति शार्ङ्गभृताऽमुना च
देवेन भीमगदया हतबाहुवीर्याः ।
देवद्विषां मतिरभून्मनुजेषु तेषां
वाग्योधनेन भगवद्गुणदूषणाय ॥ ६ ॥

संरम्भतश्श्रुतिषु विष्णुपरासु गूढा-
द्विद्वेषतः परगुणेषु महत्सु गाढात् ।
वेदान्तवादकपटैरतिदुष्टवाचां
मायाविनां निरसने स कृतावतारः ॥ ७ ॥

सोऽयं गुणामृतमहाब्धिरिहावतीर्णं
आनन्दतीर्थभगवान्परमो गुरुर्मे ।
यत्पादपद्मरजसा शिरसा धृतेन
सद्यः प्रयान्ति परिशुद्धिमशेषलोकाः ॥ ८ ॥

यस्याऽद्यानां मुनीनां सततहरिगुणध्यानशिक्षायमाणा
वादीन्द्रामत्तनागप्रमितिबलतिरस्कारसिंहायमाना ।
सर्वज्ञस्य श्रुतीनामखिलजनमनोध्वान्तसूर्यायमाणा
व्याख्या विख्यातकीर्तेर्जयति सुमनसां कर्णपूरायमाणा ॥ ९ ॥

येनैकान्तयतात्मनामृजुवरेणाऽचार आचार्यवान्
संन्यासेन निजा स्वयं प्रकटिता निस्सङ्गता संसृतौ ।

---

१ 'क' —दृष्टतृप्तः

श्लाघ्यः पारमहंस्य आश्रमवरो यच्छीलगङ्गाजल-
स्नातो व्यक्तमयोग्यसङ्गमभुवो दोषात्पुनर्मोक्षितः　॥ १० ॥

लेशेनोद्भासितांशां भुवि मनुजमतिं वीक्ष्य विज्ञानशक्तिं
शास्त्रव्याख्यां च चित्रां प्रविततयशसः प्राश्निकानां प्रसङ्गे ।
यस्य स्तोतुं प्रवृत्ताः प्रवरगुणमयीं प्रस्खलन्त्या स्ववाचा
प्राज्ञाः प्रोद्यत्प्रमोदप्रचुरभरनमत्साश्रुकण्ठा भवन्ति　॥ ११ ॥

तस्यास्य चारुचरणप्रणतिं प्रपन्ना
गोभिर्विधूततमसः सुनयामृतानाम् ।
उद्गारिणीभिरिह सद्गुणराजभावं
विप्रा व्रजन्ति विशदा विततामिरुच्चैः　॥ १२ ॥

स्पृष्टं करेण विषमप्यमृताय दृष्टं
यस्योदयस्सभगवान्यदु राति किंचित् ।
तद्भेषजं गदवतां प्रतिकृतमायु-
र्वेदे सुसिद्धममुनेत्यविचार्यमेतत्　॥ १३ ॥

योद्धॄणां राघवार्थे कृतमहितरणो योऽद्वितीयो द्वितीयो
विष्णोः कृष्णप्रियार्थं पुनरपि विपुलैस्संयुगैर्व्यक्तकीर्तिः ।
यद्वीर्यं योधवीरैः कृतनुति जगतां सप्तके सप्तके वा
देवेऽस्मिन्जैत्रशक्तिर्निवसति सकलेत्यत्र किं विस्मयः स्यात्　॥ १४ ॥

सब्राह्मणोपनिषदो निखिलास्सुसिद्धा
वेदाः स्फुटं यदनधीतवतस्स्वशाखाम् ।
यान्वै पठन्ति मुनयोऽप्यसकृद्गुरुभ्यो
वेत्तुं तदस्य महिमायमचिन्तनीयः　॥ १५ ॥

ज्योतिश्शास्त्रं यदेकं भवति भुवि भविष्यत्यतीते च साक्षा-
च्चक्षुः प्रत्यक्षमस्य प्रकटमपि तदाद्यङ्गषट्कं यथास्वम् ।
को ह्यस्मात्पञ्चरात्रेष्वपरिमितभिदास्तन्त्रसारप्रणेतु-
र्विद्याः पौराणिकानां बहुविधविशयच्छेत्तुरन्यः प्रवेद　॥ १६ ॥

हव्यं गृह्णाति सर्वक्रतुषु मखपतिर्योऽनुयज्ञेशमीशो
मन्त्राणां देवतानां प्रतिहृदयगतोऽप्यृत्विजां प्रेरकश्च ।
सोऽयं कर्मप्रणेता हरिगुरुविहितः कर्मणां[1] सत्प्रयोग-
न्यायानां सूत्रजातं यदि च बुधजनैरर्थ्यते किं न कुर्यात् ॥ १७ ॥

रामक्रीडामनुविहरता पूर्वमापूर्णभक्त्या
तेन ज्ञाता न किमु विमलास्तत्कथाग्रन्थकोटयः ।
सोऽयं रेजे कुरुषु विजयी सर्वतो भारताग्र्यो
जानीतेऽतः प्रविततमतिर्भारतार्थान्कृतार्थः ॥ १८ ॥

भाष्यन्ते ह्यपरिमितास्समस्तवेदे-
ष्वेतेन प्रतिपदमप्रयत्नमर्थाः ।
एकैकं सुकरतरं तदेषु भाष्यं
किं न स्यात्सुरवरसेवितेन तेन ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षस्य स्वहृदि विशदे सत्यकामस्य कामान्
साक्षात्कर्तुः खलु भगवतो भ्रूनिदेशाद्द्युदेशाः ।
प्राप्ता देवैः प्रतिपदमसौ नित्यमासेवितस्तै-
स्तेषां रूपं[2] स्थितिमपि बलं वेत्ति चित्रं किमेतत् ॥ २० ॥

गन्धर्वविद्यानिपुणस्य नित्यं
गन्धर्ववर्यैरनुगीतकीर्तेः ।
कलाश्च शेषा हृदये गुरोर्नः
करोल्लसत्कन्दुकवद्विभान्ति ॥ २१ ॥

एवं धर्मार्थदर्शी नृपनयकुशलो न्यायवित्सुप्रमाणै-
स्सर्वज्ञस्तत्वमार्यैः[3] क्षितितलमगमत्केवलं संप्रणेतुम् ।

---

१ 'क' 'ख'—कर्मणा

२ 'ख'—रूढं

३ 'घ'—तत्वमार्गं

यस्मिन्गुह्ये स्म देवा अपि मुनिपितृभिः प्राय आलोच्य नित्यं
निष्ठां नाऽयान्ति भूयश्चिरतरभगवद्भक्तिभिस्साधयन्ति ॥ २२ ॥

त्रेधाऽवतारमवनाय सतां बलित्थे-
त्याद्या श्रुतिर्भगवती गुरुमेनमाह ।
मुख्यानिलोऽतिबलवान्मतिरीशधेना
नेतेति पृक्ष इति मध्व इति क्रमेण ॥ २३ ॥

प्रणम्य सम्यक्प्रणतेष्टदं तं
व्याख्यां करोम्यद्य यथावबोधम् ।
तस्याऽज्ञयैवानुगृहीतबुद्धिः
सत्सूत्रभाष्यस्य कृतस्य तेन ॥ २४ ॥

आञ्जस्येनैकमप्यर्थं लेशतो वक्तुमुत्सहे ।
सहस्रार्थस्य भाष्यस्य प्रसन्नास्सन्तु सद्गुणाः ॥ २५ ॥

नारायणं गुणैस्सर्वैरुदीर्णं दोषवर्जितम्।
ज्ञेयं गम्यं गुरूंश्चापि नत्वा सूत्रार्थ उच्यते ॥

इत्यनेन श्लोकेनेष्टदेवतागुरुनमस्कारं करोति । मङ्गलाचरणार्थं, शिष्टाचार-परिपालनायाविघ्नेन ग्रन्थपरिसमाप्त्यै, देवतागुरुभक्त्योर्विद्यान्तरङ्गत्वाख्यापनाय[1] च वस्तुनिर्देशं करोति । अनेन चाधिकारिविषयप्रयोजनसंबन्धाञ्छास्त्रस्यारम्भ एवापेक्षितान्दर्शयति । अधिकारस्य साधनान्तर्भूतत्वात् "अध्ययनमात्रवत" इत्यादिना साधनाध्याये प्रतिपादितोऽधिकार्यत्राप्यथशब्दाक्षिप्त एव भाष्यकारेण 'नारायणं नत्वा' इति सूचितः अध्ययनवान्भक्तिमांश्चेति। नमस्कारस्य भक्ति-पूर्वकत्वात् । भक्तेश्च विष्णुनिष्ठाया अध्ययनवत एव प्रायेण संभवात् । नारायणो विषयः । नारायणप्राप्तिरूपो निर्दुःखानन्दलक्षणो मोक्षः प्रयोजनमुक्तं 'गम्य'-मिति । संबन्धो दातृदेयलक्षणादिकः । तद्भावमोक्षपक्षे दातृदेयग्रहीत्रभावान्न

1 'ख' 'घ'—त्वख्यापनाय

संबन्धः संभवी । प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्ध इति चेन्न । अविषयत्वेनाप्रतिपाद्यत्वात् । ब्रह्मणोऽविषयत्वमनपनोद्यैव प्रतिपादयति शास्त्रमिति च विरुद्धं । वन्ध्यात्वमनपनोद्यैव मातुर्जातः पुत्र इतिवत् । न चाविषयस्य लक्ष्यत्वं । वाच्यस्यैव लक्ष्यत्वादिति वक्ष्यत्याचार्यः । न च शारीरः शास्त्रस्य विषयः । प्रमाणान्तरसिद्धत्वाद्धेयत्वाच्च । शारीरत्वमेव हेयं न तद्गतचैतन्यमिति चेन्न तद्गतत्वस्यापि हेयत्वात् । चैतन्यं त्वविषय इत्युक्तं । "आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तय" इति तदुक्तत्वादैक्यं शास्त्रस्य विषय इति चेत्तदप्यसारं । जीवब्रह्मैक्यस्यानिरूप्यत्वात् । तत्किं तद्वतो[1] भिन्नमुताभिन्नम् । भिन्नं चेत्सत्यं मिथ्या वा । सत्यत्वेऽद्वैतहानिः । मिथ्यात्वे भेदस्य सत्यता स्यात् । अभिन्नं चेज्जीवत्वे ब्रह्मत्वेऽपि स्वयंप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धमिति नोपदेष्टव्यं । अज्ञानं तु तत्पक्षे स्वयंप्रकाशस्य कस्मिंश्च न संभवतीति भावः । अत एवाधिकारी दूरतो निरस्तः । ब्रह्मात्मैक्यापरोक्षलक्षणं मोक्षफलमपि प्रत्याख्यातं । ऐक्याभावादज्ञानाभावाच्च । एवमधिकारिविषयप्रयोजनाद्यभावान्न तत्पक्षः श्रेयोऽर्थिभिः श्लाघनीयः । नारायणस्य सर्वोत्तमतया सर्वश्रुतिवाच्यत्वाद्भिन्नानां च जीवानां स्वयंप्रकाशत्वेऽपि सविशेषत्वेन तत्राज्ञानसंभवात्स्वयोग्यतानुरोधेनाधिकारादिसंभवादत्रायमेव पक्षः श्रेयान् । समन्वयाविरोधसाधनफलानि चाध्यायचतुष्टयेन प्रतिपादनीयान्यनेन श्लोकेन सूचयति । श्रुतीनां ब्रह्मवाचकत्वेन सम्यगन्वयः समन्वयः । सच वाक्यपदादीनां प्रत्येकमस्ति । तेन चानन्तगुणं ब्रह्म प्रतिपाद्यते । तत्र च प्रमाणाविरोधं साधयति द्वितियाध्यये । एवं वस्तुनिर्णयार्थमध्यायद्वयं । तत्र पुरुषेण किं कर्तव्यमित्याकांक्षायां दृढनिर्णीतपूर्णगुणब्रह्मप्राप्तिसाधनमधिकारिणो विधीयते तृतीये । चतुर्थे तु तद्दर्शनात्तस्य संसारमोक्ष आनन्दभोगश्च फलम् । तत्र सर्वगुणसंपन्नो नारायणो निर्दोषस्समाधिकरहितोऽत एवावश्यं द्रष्टव्यः । दृष्ट्वा च तं परमसुखं[2] विन्दते पुरुष इत्यभिप्रायः । नारायणपदेन चैतत्समन्वयाद्यर्थचतुष्टयं विशेषणपदचतुष्टयोपदिष्टमभिप्रैति । अराणां दोषाणां विरुद्धत्वान्नारा गुणाः,

१ 'ख'—तद्वता

२ 'घ'—परमं सुखं विन्दत इत्यभिप्रायः ।

तेषामयनत्वात्तैः सहेयत इति वा नारायणः । अतो नारायणशब्देन गुणोदीर्णत्वं वक्ति । उदीर्ण उदार उत्कृष्टः पूर्ण इत्यर्थः । अराणामयनं न भवतीति योजनायां दोषवर्जितत्वं । नारं चेतनविशेषसम्बन्धित्वाज्ज्ञानं, तेन नारेण ईयत इति च नारायणत्वं । ज्ञानविषयत्वमेव च ज्ञेयत्वं । न रीयंत इति नरा मुक्ताः, तेषां समुदायो नारः, तेनेयत इति च नारायणत्वं । तदेव गम्यत्वं च । एवंभूतः समुद्रशायी नारायणः । अथ वासुदेवाख्यो गुणोदीर्णशब्दोक्तः सर्ववसनोत्कर्षक्रीडाज्ञानादिगुणैरुच्चत्वात्[1] । सम्यग्दोषकर्षणात्संकर्षणो दोषवर्जित इत्युक्तः । प्रकृष्टद्युतिमेयत्वात्प्रद्युम्नो ज्ञेयः । ज्ञानिनः प्रति प्राप्तिनिरोधरहितत्वादनिरुद्धो गम्यशब्दार्थः । एवं[2] पञ्चमूर्तित्वमपि सूचयति । तथा प्रतिपिपादयिषितत्वादस्मिञ्छास्त्रे । तमेतं गुरूंश्च ज्ञानाश्रयत्वेन नारायणशब्दवाच्यत्वान्नत्वा सूत्रार्थ उच्यते । बहुवचनं बहुमानार्थं । चशब्दः पृथङ्नमस्कारार्थः । 'अपि'शब्दात्सूत्रकारमपि । यद्यपि शास्त्रप्रतिपाद्या परदेवतैव भाष्यकारस्य गुरुः, स एव सूत्रकर्ताऽपि, तथाऽपि देवताभक्त्या, स्वगुरुभक्त्या, शास्त्रगुरुभक्त्या च तमेव नारायणं पृथङ्नमस्करोतीति गम्यते । नारायणपदेनैव गुरुनाम चोवाच । आ समन्ताद्विशिष्टः स एव हि व्यासोऽपि । नराणामुत्तमगतित्वेन विशिष्टत्वात् । नारायणस्य नमस्कारोऽप्यष्टाङ्गः कृतो नत्वेत्युच्यते, तथा कार्यत्वज्ञापनार्थं । तं नत्वा स एव सूत्रार्थ उच्यत इत्यर्थः[3] । अयं हि तावत्प्रणवार्थः । अकारोऽन्याभावविरुद्धवाची कारणत्वेन सर्वजगतोऽन्यत्वं, सर्वदोषाभावं सर्वगुणसंपन्नत्वेन जगद्विरुद्धलक्षणत्वं च ब्रह्मणो वदति[4] । तथाच भगवती श्रुतिः "अः इति ब्रह्म" इति सर्वतो विलक्षणमकारार्थं ब्रह्म ब्रवीति । उकारमकाराभ्यामुत्कृष्टतया मितत्वमुच्यते । व्याहृतीनामपि भूमत्वाद्भावनशीलत्वेन वर्तमानत्वात्सुत्वेन वृत्तेः स्वातन्त्र्याच्चायमेव वाच्यः । त्रिपदया च गायत्र्या त्रिवर्गात्मकेन पुरुषसूक्तेन च । सोऽयं विष्णुर्वेदैरेक एवोद्गीतस्तदर्थनिर्णायकैस्सूत्रैः प्रतिपाद्यते ।

१ 'घ' —उच्यमानत्वात् ।
२ 'ख' 'घ'—एवंच
३ 'घ'—सूत्रार्थ इत्युच्यते ।
४ ,,—वक्ति ।

द्वापरे सर्वत्र ज्ञान आकुलीभूते तन्निर्णयाय ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितो भगवान्नारायणो व्यासत्वेनावततार ।

अतः **सूत्रार्थ उच्यत** इति समस्तवेदोपबृंहकेतिहासपुराणादिशब्द-राश्यर्थभूतः सूत्रार्थो भाष्यत इति प्रतिज्ञा क्रियते । कथमेतेषां सूत्राणां प्रामाण्यमिति चेदाप्तिमूलत्वाच्छ्रुतिमूलत्वाद्युक्तिमूलत्वाच्चेति ब्रूमः । आप्तिस्तावत्, प्रसक्तिश्रोतृवक्तॄणामानुकूल्याद्भवति । तत्र प्रथमतः प्रसक्तिं दर्शयति— **द्वापरे सर्वत्र ज्ञान आकुलीभूत** इति । द्वावेव धर्मपादौ परं यस्मिन्युगे प्राप्ते, ततः क्रमादपचयोऽन्त[1] एकोऽवशिष्यते तस्मिन्द्वापरे । सर्वत्र, मनुष्याणामृषीणां देवानां च । केषांचिदिदं वा तत्त्वमदो वेति संशयो बभूव । तत्र चैकतरप्राधान्यं केषांचित्, अन्यतरप्राधान्यमन्येषां, इदमेव नान्यदित्यन्येषां, तद्विपरीतमपरेषामिति ज्ञानमाकुलीबभूव । **तन्निर्णयाय ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थित** इति श्रोतॄन्दर्शयति । इदमेव तत्त्वं नान्यदिति सम्यग्ज्ञाननिर्णयापेक्षयेन्द्रादिभिरर्थितो ब्रह्मा रुद्रश्च[2] । ततस्तैः सर्वैरुपगम्योत्तमाधिकारिभिरलब्धतत्त्वोत्कण्ठापरिखिन्नहृदयैरनन्यशरणत्वेन सकरुणमभिष्टूय प्रसादितोऽर्थितो भगवान्नरायणो व्यासत्वेनावततारेति वक्तृस्वरूपमाह ।

> "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
> भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः" ॥

इत्यादावशेषत इति विशेषणान्निरतिशयज्ञानादिगुणवान्भगवच्छब्दार्थ उक्तः स्यात् । गुणगुण्यभेदाभिप्रायात् । नच गुणानां परस्परं भेदः । विशेषाङ्गीकारेणैव बहुवचनाविरोधात् । ननु कथमेकस्यैव गुणगुणिभावः । गुणव्यतिरिक्तो हि गुणसंबन्धेन[3] गुणवान् । दण्डव्यतिरिक्तो दण्डीतिवत् भिन्नयोरेव तथानुभवादिति चेन्न । प्रत्यक्षत एव दण्डदण्डिनोर्भेदानुभवात्संबन्धापेक्षया दण्डीति युज्यते । नच गुण-

---

१ 'ख'—अन्ततः

२ 'घ'—अर्थितौ ब्रह्मरुद्रौ

३ 'ख'—गुणी गुणसंबन्धेन

गुणिनोर्भेदोऽनुभूयते। 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिसामानाधिकरण्येनाभेदप्रतीतेः । लोके च 'शुक्लः पट' इत्यादौ । तत्र शौक्ल्यसंबन्धापेक्षया शुक्लत्वमिति चेन्न । 'शुक्लो वर्ण' इति प्रयोगदर्शनात् । तथाच श्रुतिः 'श्वेतं रूप'मिति, 'तस्य ह वा एतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारि रूपाणि शुक्लं रक्तं रौक्मं कृष्ण' मिति च । शौक्ल्य-मित्यादिव्यवहारो निष्कर्षार्थः स्वरूपत्वमितिवत् । सामानाधिकरण्यं हि सर्वेषा-मभेदे प्रमाणम् । 'मृद्घट' इत्यादिसामानाधिकरण्येऽपि कारणेनाभेदप्रतीतेर्विनाशाच्च कार्यस्य भेदाभेदोपपत्तिः । तस्माद्द्रव्ये सत्यप्यपायिनां गुणादीनां भेदाभेदौ, यावद्द्रव्यभाविनामभेदः । ननु भेदः प्रतीयते गुणगुणिनोः, पटस्य शौक्ल्यमिति तन्न । विशेषप्रतीतिरेषा 'पटस्य भेद' इतिवत् । नहि पटाद्भेदस्य भेदः । अनव-स्थानात् । यथाच समवायस्य सत्त्वमिति स्वरूपभूतमेव सत्त्वं विशेष्यते । नच तस्य सत्ता भिन्नाऽभ्युपगम्यते वैशेषिकैः । द्रव्यगुणकर्मस्वेव सत्तासामान्यस्य वृत्तेः । अस्ति च "समवायः सन्नि"ति प्रयोगविशेषः । अन्यथा 'समवायः समवाय' इतिवदनर्थकः प्रयोगः स्यात् । नचौपचारिकं समवायसत्त्वम् । मुख्यतस्तदभाव-प्रसङ्गात् । यथाच मायिनां ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्दत्वादि । नचैकस्मिन्ब्रह्मणि विशेषमन्तरेण सत्यज्ञानादिशब्दप्रवृत्तिः, तेषां पर्यायत्वप्रसङ्गात् । निर्विशेषेऽपि वस्तुन्यनृतादिव्यावर्त्यभेदाच्छब्दान्तरप्रवृत्तिरिति चेत् । अनृतादिव्यावृत्त्या ब्रह्मणि विशेषोऽस्ति वा नवा । न चेदेकपदेनैवाखण्डार्थसिद्धेः पदान्तरवैयर्थ्यं, पर्यायत्वं च सत्यादिपदानां स्यात्। विशेषाभ्युपगमेन [1]वेदपदोदितस्य ब्रह्मणोऽनन्तगुण-त्वमित्यस्मन्मतमेवाविस्मृतविमलविबुधमहाजनमानसमाननीयमखिलघस्मरैरस्मृतमपि तैरङ्गीकृतं स्यात् । अथानृतादिव्यावृत्तेरन्यो विशेषो नाभ्युपगम्यते, अध्यस्ता-तद्रूपव्यावृत्तेरेव विवक्षितत्वात्; नच तावताऽद्वैतहानिः, भावरूपविशेषाभावात् , भावाद्वैतं हि तैरभ्युपगम्यते; अतो नाभावेन सविशेषत्वप्रसङ्ग इति यदि ब्रूयात्स प्रष्टव्यः । सोऽभावो ब्रह्मणो भिन्नः किमुताभिन्न इति । भिन्नश्चेद्भेद-धर्मकत्वादभावविशिष्टत्वाच्च ब्रह्मणः सविशेषत्वम् । अभिन्नश्चेदभाव एव वा ब्रह्मैव

---

[1] 'घ'—अनन्तवेदपदोदितस्य

वा स्यात् । अभावत्वे शून्यवादप्रसङ्गः । ब्रह्ममात्रत्वे ब्रह्मपदेनैव तस्य सिद्धेः पदान्तरवैयर्थ्यम् । अनृताद्यभावोपलक्षितस्वरूपत्वान्नाभावविशिष्टो वाक्यार्थ इति चेत्, उपलक्षितत्वविशेषः केन वार्यते। स्वरूपत्वं वाक्यार्थत्वमखण्डार्थत्वं च । तस्मात्सर्वथा सर्ववादिभिरभ्युपेयो विशेषः । सोऽयमेकत्रापर्यायनानाशब्दप्रवृत्तिहेतुः । तेनैकमेवानेकधा द्रव्यगुणक्रियासामान्यादिस्वरूपेण [1]प्रमाणव्यवहारपदवीमध्यास्ते । स च विशेषो वस्तुस्वरूपं स्वनिर्वाहकश्च। नचेदृशं विशेषमन्तरेण सर्वेषां व्यवहारनिर्वाहः। नच गुणगुण्यादिभेदे संबन्धस्संभवी । तस्य संबन्धस्य ततो भिन्नत्वे गुणवदेव संबन्धान्तरापेक्षत्वादनवस्थानात् । अभिन्नत्वे वस्तुमात्रमिति न संबन्धस्स्यात् । तस्माद्गुणगुणिनोर्भेदं भेदाभेदौ वा कल्पयित्वा, तयोस्संबन्धं समवायमन्यं वा कल्पयित्वा, तदनवस्थापरिहारार्थं तस्य स्वनिर्वाहकत्वकल्पनाद्वरमेकस्य द्रव्यस्य गुणादिविशेषरूपेण स्वनिर्वाहकत्वम् । तदेवमेक एव नारायणो ज्ञानैश्वर्यादिसविशेषानन्तगुणगणात्मको भगवान् व्यासत्वेनावततारेति सूक्तमुक्तम् ।

तथाच महोपनिषदि[2]—

"गुणक्रियादयो विष्णोः स्वरूपं नान्यदिष्यते ।
अतो मिथोऽपि भेदो न तेषां कश्चित्कदाचन ॥
स्वरूपेऽपि विशेषोऽस्ति स्वरूपत्ववदेव तु ।
भेदाभावेऽपि तेनैव व्यवहारश्च वर्तते ॥" इति।

ब्रह्मतर्के च—

"अभिन्नत्वमभेदश्च यथा भेदविवर्जितम् ।
व्यवहार्यं पृथक् च स्यादेवं सर्वे गुणा हरेः ॥
अभेदाभिन्नयोर्भेदो यदिवा भेदभिन्नयोः ।
अनवस्थितिरेव स्यान्न विशेषणतामतिः ॥
मूलसंबन्धमज्ञात्वा तस्मादेकमनन्तधा ।

---

१ 'ख'—स्वरूपेण व्यवहार-

२ 'घ'—परमोपनिषदि

अथेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छूनां तद्योगमविजानतां तज्ज्ञापनार्थं वेदमुत्सन्नं व्यञ्जयंश्चतुर्धा व्यभजत् चतुर्विंशतिधैकशतधा सहस्रधा द्वादशधा च। तदर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि चकार।

व्यवहार्यं विशेषेण दुस्तर्कबलतो हरेः।

विशेषोऽपि स्वरूपं स स्वनिर्वाहकताऽस्य च" । इति ।

अथेत्यादेरयमर्थः। **अथा**नन्तरमेव। अन्यत्राव्यापृतसुखप्राप्तौ दुःखपरिहारे चेच्छावतां तयोरुपायं विशिष्टमजानतां **तज्ज्ञापनार्थं** वेदमपपाठा[1]**दुत्सन्न**मनभिव्यक्तमध्यापनेन **व्यञ्जयन्न**ध्येतॄणामल्पशक्तित्वं वीक्ष्य ऋगादिभेदेन **चतुर्धा व्यभजत्**[2]। तांश्च चतुरो वेदान्प्रत्येकं शाखोपशाखाभेदेन **व्यभजत्**; ऋग्वेदं **चतुर्विंशतिधा,** यजुर्वेद**मेकशतधा,** सामवेदं **सहस्रधा,** अथर्ववेदं **द्वादशधे**ति। तेषां सर्वेषामर्थमुपक्रमोपसंहारादितात्पर्ययुक्तिभिर्निर्णेतुं **ब्रह्मसूत्राणि चकारे**ति श्रुतिमूलत्वं युक्तिमूलत्वं च प्रदर्शितं सूत्राणम्।

नन्वागमस्याप्रामाण्यान्न तन्मूलतया प्रामाण्यं सिद्ध्यतीति। तन्न। तदप्रामाण्यस्याप्यागमप्रामाण्यानङ्गीकारे दुस्साधत्वात्। नचैतदनुमासाध्यम्। वाक्यस्याबोधकत्वेऽनुमाप्रयोगवैयर्थ्यात्। वचनायत्तत्वात्साधनस्य। कथं चाबोधकेन[3] परं प्रति साधयेत्। स्वयं वा कथं बुध्येत। प्रत्यक्षं मानं, नाऽगम इत्ययं सिद्धान्तोऽपि स्वगुरुवाक्यादवसीयते। आगमस्याप्रामाण्यं वदतः प्रत्यक्षस्यापि स्यात्। प्रत्यक्षस्य संप्रतिपन्नं प्रामाण्यं चेदागमस्यापि तथा। किंच नाऽगमः प्रमाणमिति वचनं प्रमाणमुताप्रमाणम्। अप्रमाणं चेदागमः प्रमाणमेव। प्रमाणं चेत्स्वव्याहतिः। अतः प्रामाण्यमङ्गीकार्यम्। अथोच्येत, वक्तृज्ञानं शब्दादनुमीयते, आप्तवाक्यस्य ज्ञानपूर्वकत्वाज्ज्ञानलिङ्गकोऽर्थोऽवगम्यते, तज्ज्ञानस्य यथार्थत्वात्, अतो नाव्यवधानेनापि शब्दादर्थनिश्चयः, अव्यवधानेन शब्दार्थनिश्चये प्रमाणाप्रमाणवाक्यविभागो न स्यादिति। मैवम्। न तावद्वक्तृज्ञानमात्रानुमानं शब्दात्। तथासति तद्व्यवधानेनापि शब्दादर्थागमाभावप्रसङ्गात्[4]। अर्थविशेषितं ज्ञानमनुमी-

---

१ 'क' 'ख' – मपाठादु-
२ 'क' 'ख'—व्यञ्जयन् तांश्च
३ 'क' 'ख'—कन्वेन
४ 'घ'—अर्थावगमाभावप्रसङ्गात्

यते चेदर्थः प्रथमतः प्रतीत इति किमत्र व्यवधानम्। प्रतीयत एव केवलं प्रथमतो न निश्चितः, तत्प्रमाणान्तरादेव हि निश्चीयते, तस्मादनुमानात्मकं पुरुषवाक्यमिति चेन्न। शब्दादेवार्थज्ञानं, तन्निर्दोषत्वज्ञानं प्रमाणान्तरापेक्षम्। नच तावता तस्य तत्राप्रामाण्यम्। अन्यथा प्रत्यक्षेऽपि क्वचिन्निर्दोषत्वज्ञानस्य प्रमाणान्तराधीनत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावप्रसङ्गादनुमानात्मत्कत्वप्रसङ्गाच्च। अत आगमस्य स्वार्थे प्रामाण्यमङ्गीकार्यम्। किं पुनर्वेदशब्दस्य। तदेतदाह भगवान्भाष्यकारो 'वेद'मिति। वेदनादेव हि वेद इत्युच्यते। वेदो न वेदयतीति विप्रतिषिद्धम्। तच्च प्रामाण्यं स्वत एवाभ्युपगन्तव्य प्रत्यक्षवदेव। परतश्चेत्तस्यापि परत इत्यनवस्थानात्। नचानुमादेः गुणविमर्शः क्रियते। दोषाभावे प्रामाण्यसिद्धेः। तस्माद्दोषादप्रामाण्यं दोषाभावे स्वत एव प्रामाण्यम्। दोषस्य प्रामाण्यप्रतिबन्धकत्वाद्दोषाभावान्वयव्यतिरेकित्वात्तस्मादेव प्रामाण्यं न स्वत इति चेत्तदयुक्तं। नह्युत्तंभकाभावान्वयव्यतिरेकित्वेनाग्नेरौष्ण्यमस्वतः स्यात्। तस्मात्प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वत एव। दोषादप्रामाण्यम्। दोषश्च बलवत्प्रमाणाज्ज्ञायते। उक्तं च ब्रह्मतर्के—

> "अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षं तर्कोऽदुष्टस्तथाऽनुमा।
> आगमोऽदुष्टवाक्यं च स्वदृक्चानुभवस्स्मृतः।
> बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा नचान्यथा॥" इति।

किं पुनर्वेदस्यापौरुषेयत्वेनासंभाव्यदोषस्य। पुरुषकृतत्वे ह्यज्ञानविप्रलम्भादिदोषाश्शंक्येरन्। नच वेदनित्यत्वं विना धर्माधर्मादिसिद्धिः। नचादृष्टत्वात्तदभावः। प्रत्यक्षायोग्यत्वात्तस्य। दृश्यन्ते हि सूक्ष्मास्सूक्ष्मदृग्भिस्स्थूलदृग्भिरदृष्टाः। विप्रतिपत्तौ परवाक्याद्युक्त्या वा निर्णयः। युक्त्यविषयत्वात्तु धर्मादौ वाक्यापेक्षा। तस्य च पौरुषेयत्वकल्पने सर्वज्ञत्वतत्कृतत्वादि[1]गुरुकल्पना स्यात्। नच नित्यत्वे किंचित्कल्प्यम्। कर्तरि प्रमाणाभावे स्वत एव नित्यत्वं स्यादेव। नच धर्मादिः कस्यचित्प्रत्यक्षः प्रमेयत्वात्करतलामलकवदित्यनुमानमात्रात्सर्वज्ञसिद्धिः। विप्रतिपन्ना

[1] 'क'—तत्कर्तृत्वादि

दर्यः केनचित्पाटिताः दरीत्वात्संप्रतिपन्नदरीवदित्यादिना सिंहशृङ्गादेरपि सौलभ्यप्रसङ्गात् । योग्यानुपलब्धिविरुद्धोऽयं हेतुरिति चेत्समः पर्यनुयोगः। धर्मादिसूक्ष्मवस्तुनिदर्शिन उपलब्धियोग्यत्वमेव नास्तीति चेदेवं पृथुलगभीरदरीकारणस्येत्यपि[1] समं समाधानम्। प्रत्यनुमा चात्र संभवति, विमतो धर्मदृङ् न भवति पुरुषत्वात्, अविप्रलम्भकत्वनियतश्च न भवति, चैत्रवदित्यादिका। नचापसिद्धान्तोक्तिरियम्। केवलानुमानगम्यसर्वज्ञनिरासपरत्वादस्याः। अथ वाक्यत्वाल्लौकिकवाक्यवत्पौरुषेयत्वं मन्येथाः, सशरीरकर्तृरहितत्वादपौरुषेयत्वं किं न स्यादात्मवत्। "न तस्य कार्यं करणं च विद्यत"इत्यादिवाक्यसिद्धत्वान्नेश्वरस्यात्यन्तासिद्धिरिति चेन्न। सर्वज्ञेश्वरसिद्धौ तत्कृतत्वेन वेदप्रामाण्यसिद्धिः, प्रामाण्यसिद्धौ ततः सर्वज्ञसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात्। तस्मादपौरुषेयो वेदः स्वत एव प्रमाणं चेति सिद्धम्[2] ॥ तच्चोक्तमाचार्यवर्येणैव **वेदमुत्सन्नं व्यञ्जयन्निति** ॥ स्वत एव वेदयतीति वेदः । तथाच पिप्पलादश्रुतिः— "नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदा इति" । "न चक्षुर्न श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति" इति च भाल्लवेयश्रुतिः । नित्यत्वे च श्रुतिः—"वाचा विरूप नित्यया" इति । "नित्ययाऽनित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पद"मिति । "श्रुतिर्वाव नित्या अनित्या वाव स्मृतयो याश्चान्या वाच" इति पैङ्गिश्रुतिः ।

"विज्ञेयं परमं ब्रह्म ज्ञापिका परमा श्रुतिः ।
अनादिनित्या सा तच्च विना तां न स गम्यते" ॥ इति कात्यायनश्रुतिः ।

"वेदास्ते नित्यविन्नत्वाच्छ्रुतयश्चाखिलैः श्रुतेः ।
आम्नायोऽनन्यथापाठादीशबुद्धिस्थिताः सदे"ति महावाराहे ॥

नचानन्विते शब्दशक्तिरिति युक्तम् । अनन्वितार्थस्यैवाभावात् । अन्वितमेव हि सर्वं दृश्यते । एकपदश्रवणेन हि सामान्यान्वयप्रतीतौ विशेषान्वयाकाङ्क्षा

१ 'घ'—दरीविदारणकारणस्येत्यपि

२ 'क'—प्रामाण्यं स्थितम् ।

पदान्तरश्रवणात्पूर्यते। स्वत एवान्वितानामर्थानामनन्वितत्वेन पदवाच्यत्वं कल्पयित्वा तेषामेवान्योन्यान्वितानां वाक्यार्थलक्षकत्वकल्पनाद्वरमन्वितानामेव पदार्थानां वाक्यार्थत्वाश्रयणम्। अनुभवानुकूल्यात्। अन्यथा वाक्यार्थो नाम न स्यात्। ननु श्वेतरूपं पश्यतो हेषाशब्दं खुरनिष्पेषशब्दं च शृण्वतः 'श्वेतोऽश्वो धावती'ति धीर्भवति, तस्मात्प्रथममनन्विताः प्रतीता अर्थाः परस्परान्वयं बोधयन्तीति दृष्टमेवाश्रीयते, न कल्प्यत इति। तदेतदयुक्तम्। यतस्तत्राप्यन्वितानामेव प्रथमतः प्रतीतिः। नहि श्वेतिमा द्रव्यानन्वितः प्रतीयते, हेषादेश्च सामान्यान्वयो ज्ञात एव, वस्तूनामन्वयनियमात्। अन्यथा तैरन्वितत्वेन कथमश्वो विशिष्टार्थः पश्चाद्बोध्येत। नचात्रार्थानामन्वयबोधकत्वम्। नह्यर्थो नाम प्रमाणमस्ति[1]। अनुमा ह्येषा, अयं श्वेतपदार्थोऽश्वो भवितुमर्हति खुरनिष्पेषहेषाशब्दवत्त्वात्संप्रतिपन्नवदिति। तस्मादन्विताभिधायिनश्शब्दाः। एतदपि सूचितं गुरुभिरेव **तद्योगमविजानतां तज्ज्ञापनार्थं वेद**मिति ॥

अत्र च केचिदाचक्षते, सत्यमन्विताभिधायित्वं शब्दानामस्त्येव, तथाऽपि न सिद्धान्विते तेषां शक्तिः किंतु कार्यान्वित एव, तत्रैव व्युत्पत्तिसंभवादिति। तदप्यचारु। कार्यस्य कार्यान्वयाभावात्प्रयोजकभेदकल्पनाप्रसङ्गात्। नच कार्यान्वयान्वयिनीति वाच्यम्। तथाविधवस्तुव्यवहाराभावात्। नहि देवदत्तो देवदत्तपुत्रपुत्रीत्युच्यते। नच कार्यप्रतियोगिकेनान्वयेनान्वयित्वं कार्यस्य। अन्वयित्वं हि नामान्वयधर्मधर्मित्वम्। कार्यधर्मेणान्वयेनान्वयित्वं सिद्धस्य च नास्ति। अतो न कार्यान्वयान्वयिनि शक्तिः कल्प्या ॥

ननु 'शुक्लां दण्डेन गामानये'तिवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव श्रोतुर्गवानयनप्रवृत्तिदर्शनात्ततः प्रवर्तकज्ञानमनुमिमीते बालः, विगीता प्रवृत्तिः प्रवर्तकज्ञानपूर्विका प्रवृत्तित्वादस्मत्प्रवृत्तिवदिति; तच्च कार्यज्ञानं भवितुमर्हति प्रवर्तकज्ञानत्वादस्मत्प्रवर्तकज्ञानवदिति चानुमाय पुन"श्शुक्लां गां बधान" "शुक्लमश्वं दण्डेनाऽनये"त्यादि बहुकृत्व एकैकपदान्तरावापोद्धारे दण्डाद्यर्थविशेषावापोद्धारदर्शनात्सर्वप्रयोगे च कार्यानुगमात्प्रवर्तकज्ञानपूर्वकत्वनियमात्प्रवृत्तौ प्रवर्तकद्वारमेव सकलशब्द-

[1] 'ख'—प्रमाणमिति।

शक्तिं जानाति, कार्यस्यैव प्रवर्तकत्वं कार्यान्वित एव सकलशक्तिं बालो निश्चि-नोतीति । तदेतद्बालविभीषिकामात्रं भ्रान्तानाम् । नहि तस्य[1] वृद्धस्यापीदृशी पटुतरा बुद्धिर्भवति, यया शुक्लादिपदसमुदायक्रमं सकृच्छ्रुतमविस्मृत्य तदनन्तरमेवान्यसम्भाषणोत्थानादिकां श्रोतुरानुषङ्गिकप्रवृत्तिं च दृष्टामपहाय गवानयनप्रवृत्तावेव ततः प्रवर्तकज्ञानमनुमिमीते, पुनस्तदर्थसमुदायं च हृदि सन्निधाय, तदेकपदोद्धारे तदर्थोद्धारं, पदान्तरावापे तदर्थावापं, सर्वत्र कार्यानुगमात्कार्यान्विते शक्तिं जानीयात् । किं पुनर्द्वित्रवर्षस्य बालस्य तत्क्षणदृष्टमपि विस्मरतः । स हि 'इयं माता', 'अयं तव भ्राताऽपूपमत्ती'त्यादिवाक्यानां नित्यपरिचितेष्विष्टेषु वर्तमानेष्वर्थेष्वाकाङ्क्षासन्निधियोग्यताभावात्प्रथमं शक्तिं जानाति । पुनश्च 'भ्राता क्षीरं पिबति', 'अहमपूपमद्मि' इत्यावापोद्धाराभ्यामङ्गुलिप्रसारणादिपूर्वकमुक्तविशेषव्युत्पन्नो भवति । पुनश्च 'अपूपमघसं', 'गामयमानैषीदि'त्यादावनन्तरानीतेऽर्थे, एवं वर्तमानेऽतीते च व्युत्पन्नस्य तत एष्यदानयने बुद्धिरवतरतीति सिद्धान्वित एव बालश्शक्तिं जानाति । न प्रवर्तकद्वारं बालो ज्ञातुं शक्नोति । प्रवृत्तावाकाङ्क्षाद्यभावात् । नापि कार्यान्विते, कार्यस्यैवाभावात् । नापीष्टसाधनतां विना कार्यता नामास्ति । कृतियोग्यं कार्यमित्युक्ते निषिद्धस्यापि कार्यत्वं स्यात् । अकर्तुमशक्यत्वं च निषिद्धे समानम् । तस्मादिष्टसाधनव्यतिरेकेण कार्याभावान्न कार्यस्य प्रवर्तकत्वम् । साधनज्ञानस्य प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकावुभयसंप्रतिपन्नौ । न चातीतेष्टसाधने साधनताज्ञानमस्ति । नष्टस्य साधनस्य साधनताया अपि नष्टत्वात् । तत्पक्षे यत्कार्यज्ञानहेतुरिष्टसाधनज्ञानं तदेव प्रवृत्तिहेतुरस्माकमिति नातीतदूरस्थादौ व्यभिचारः । अपिच सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं नास्तीत्येतद्वाक्यं प्रमाणमुताप्रमाणम् । प्रमाणं चेदिदमेव हि सिद्धेऽर्थे प्रमाणं किमन्यनिवारणेन । अप्रमाणं चेत् सिद्धार्थे प्रामाण्यं न निराकृतम्। किंच कार्यवादिनो न परार्थानुमानं प्रमाणम् । सिद्धविषयत्वात् । नच तत्र विद्धीत्याद्यध्याहारः । अनध्याहृतेऽपि तस्मिन्वाक्यादर्थावगमात् । अप्रयोजकत्वात्तस्याऽधिक्यदोषप्रसङ्गाच्च। विध्यध्याहारेऽप्यनुमायाःस्वार्थे प्रामाण्यमभ्युपग-

1 'क'—नहि वृद्धस्यापीदृशी

तच्चोक्तं स्कान्दे—
नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् ।
किंचित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलम् ॥

न्तव्यम् । अन्यथा प्रतिवादिनं प्रति ज्ञानविधिमात्रपरं साधनदूषणरहितमसङ्गतं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मवाक्यानां च प्रतिपत्तिकर्तव्यतापरत्वेऽपि यथाश्रुतानन्तगुणगणपरिपूर्णब्रह्मणि प्रामाण्यपर्याप्तिरिति न नः किंचिच्छिद्यत इति सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं सुस्थितम् । अतः सुष्ठूक्तं **इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छूनां तद्योगमविजानतां तज्ज्ञापनार्थमिति** ॥ उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह । **तच्चोक्तं स्कान्दे "नारायणाद्विनिष्पन्नमि"** त्यादि ॥

नन्वपौरुषेयो वेदः प्रमाणमस्तु, किमिति पुराणादिष्वादरः क्रियते । उच्यते । वेदानुसारित्वाद्वेदपरिगृहीतत्वाच्च । "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमी"त्यारभ्य, "इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद" मिति हि च्छन्दोगश्रुतिः । "इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेद" इति च । "इतिहासः पुराणो विद्या उपनिषदः श्लोका" इति बृहदारण्यके । "सर्वेषु वेदेषु तथेतिहास" इति पैङ्गिश्रुतिः ॥

"उपास्य एकः परतः परो यो वेदैश्च सर्वैः सह चेतिहासैः ।
सपञ्चरात्रैः सपुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतैः ॥" इति

भाल्लवेयश्रुतिः ।

"वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च ध्येयो नारायणः परः ।
पञ्चरात्रं च वेदाश्च विद्यैकैव विधीयत" इति नारायणश्रुतिः ।
"सर्वान्वेदान्सेतिहासान्सपुराणान्सयुक्तिकान् ।
सपञ्चरात्रान्विज्ञाय विष्णुर्ज्ञेयो न चान्यथा ॥" इति ब्रह्मतर्के ।

सूत्रकारश्च भगवांस्तत्र तत्रोवाच—"स्मृतेश्च", "अपि स्मर्यत" इत्यादि ॥

यद्यप्याचार्यः स्वोक्तार्थे स्वयमेव प्रमाणं, सर्वज्ञत्वादविप्रलम्भकत्वाच्च । तथाऽपि 'स्कान्दे चोक्तमि'ति प्रौढवादं करोति । सर्वज्ञत्वं तावच्छ्रुतिसिद्धं, "बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शत"मिति । इह हि प्रस्तुतस्य बलज्ञानस्वरूपस्य वायोः प्रथमावतारो रामस्याऽऽज्ञाप्रणेता साधको 'मति'शब्दोक्तः ।

द्वितीयं वपुः पूतनाक्षयकृत् 'पृक्ष'शब्दोक्तं, ऋगादिसप्तविद्यानिवासात्मकं चास्य ऋषभस्य तृतीयं वपुर्ज्ञानदोहनार्थं योषासु जातम् । 'दर्श'शब्दः पूर्णवाची, "तानि दश दशेति वै सर्वमेतावती हि संख्या" इत्यादिश्रुतेः । 'दशप्रमति'मिति पूर्णप्रज्ञनामोक्त्या सर्वज्ञत्वमुक्तम् । येन 'शवसा' सुखेन महितषड्गुणस्य विष्णोर्वरणीयान्गुणान् रुद्रादीश्वरा अन्ये च सूरयो 'निरक्रन्त' निरजानत[1]। यत्र चायं 'प्रदिवः' प्रकृष्टज्ञानो मध्वनामा भूत्वा 'मातरिश्वा' गुहायां निहितं विष्णुम् 'आधवे आ समन्तादीश्वरत्वे 'मथायति' प्रकाशयति, असत्यमनीश्वरं जगद्वदद्भिरसुरैर्गूहितं सन्तं प्रकाशयतीत्यर्थः । यत्र च परमेश्वरस्य स्वपितुरिच्छया नीयमानः प्रश्नवीरुधः स्वदन्तेषु पर्यारोहयति चर्वितवच्छकलीकरोतीत्यर्थः ॥

"अश्रुतप्रतिभा यस्य श्रुतिस्मृत्यविरोधिनी ।
विश्रुता[2] नृषु जातं च तं विद्याद्देवसत्तमम् ॥" इति नारायणश्रुतिः ।

प्रत्यक्षमेव चैतल्लक्षणं दृश्यते भगवति भाष्यकारे ।

"हनशब्दो[3] ज्ञानवाची हनूमान्मतिशब्दितः ।
रामस्य स्वृतरूपस्य वाचस्तेनानयन्त हि ॥
भृतमो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः ।
ऋगाद्या इतिहासं च पुराणं पञ्चरात्रकम् ।
प्रोक्तास्सप्तशिवास्तत्र शयो भीमस्ततः स्मृतः ॥
मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम् ।
मध्व आनन्दतीर्थः स्यात्तृतीया मारुती तनुः ॥
इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः ।
यो वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादत" इति भाववृत्ते ।

"साधको रामवाक्यानां तत्समीपगतः सदा ।

१ 'घ'—निरजानन्त ।
२ 'क' 'ख'—विसृता
३ 'घ'—हनुशब्दो

हनूमान्प्रथमो ज्ञेयो भीमस्तु बहुभुक्पितोः ॥
पूतनाक्षयकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः ।
पूर्णप्रज्ञस्तथाऽऽनन्दतीर्थनामा प्रकीर्तितः ॥
दशेति सर्वमुद्दिष्टं सर्वं पूर्णमिहोच्यते ।
प्रज्ञा प्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततस्स्मृतः ॥
आ समन्तात्पतित्वे तु गूढं कलियुगे हरिम् ।
असत्यमप्रतिष्ठं च जगदेतदनीश्वरम् ।
वदद्भिर्गूहितं सन्तं तृतीयोऽसुर्मथायति ॥
तेन विष्णोस्तु वर्पाख्यान्गुणानज्ञासिषुः परान् ।
ईशानासः सूरयश्च निगूढान्निर्गुणोक्तिभिः ॥
त्रेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमात्त्रयः ।
एतेषां परमो विष्णुर्नेता सर्वेश्वरेश्वरः ।
स्वयंभुब्रह्मसंज्ञोऽसौ परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ " इति च यजुःसंहितायाम् । अविप्रलम्भकत्वं चास्यावगम्यते । "यद्वै किं च मनुरवदत्तद्भेषजम्" "त्वा दूतासो मनुवद्वदेम" इत्यादिश्रुतेः । "ते वायवे मनवे बाधिताय" इति च ।

"ब्रह्माविष्णू हि[1] सर्वस्य लोकेष्वाप्ततमौ मतौ ।
आप्तास्तदितरे ज्ञेया देवा मुनय एव च ॥ " इति विष्णुसंहितायाम् । वायुरेव हि ब्रह्मा भवति । "वायुर्ह्येव प्रजापतिः । तदुक्तमृषिणा, पवमानः प्रजापति"रिति ।

"य आत्मदा बलदा यस्य विश्वे उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥"
इत्यादिश्रुतिः[2] ॥

---

१ 'क' 'ख'—ब्रह्मा विष्णुर्हि
२ 'ख'—श्रुतेः ।

गौतमस्य ऋषेः शापाज्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते ।
संङ्कीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरस्सराः ॥
शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् ।
तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ॥

नच बुद्धरूपे विप्रलम्भकत्वं विष्णोश्शङ्क्यम् । तत्र श्रोतॄणामसुराणामयोग्यत्वादन्यथामतिर्जाता, नान्यथावचननिमित्ता । इतरेषां रागादिमत्त्वादन्यथा मतिर्युक्ता[1] । विष्णोस्तु तदभावश्रुतेर्न वक्तृदोषकृतो मोहः । स एव हि तानि सूत्राणि तत्त्वविषयाणि प्रशान्तसंहितायामञ्जसा देवेभ्यो व्याचख्यौ । नच पुराणादिष्वन्यथोक्तिः । यतः सूत्रकर्ता भगवान्व्यास एव पुराणादिकर्ताऽपि । नच तद्वाक्यं क्वचिदप्रमाणमाशङ्क्यम् । आप्तिसाम्यात् । "सर्वत्र भगवत्प्रमाणा[2] भगवद्वचनप्रामाण्या[3]" इति मूलश्रुतिः । पूर्वपक्षसिद्धान्तविभागापरिज्ञानकृतश्च तत्र मोहः स्यात् । तच्च भाषारीतिविशेषाज्ञानाद्भवति । तथाच ब्राह्मे—

"भाषात्रयं न जानाति रीतीनां शतमेव च ।
पुराणार्थं वदन्याति नरकं नात्र संशयः ॥" इति ।

न पुराणानां स्वतोऽन्योन्यं वा विरोधः । शैवादिपुराणेषु दर्शनभाषाप्राचुर्याद्वेदाननुसारित्वमिव प्रतीयते । नतु तदस्ति । तत्रापि विष्णोस्सर्वोत्तमत्वमेव सिद्धान्तसारः । तत्र तत्र तदुक्तेः । पूर्वपक्षाधिक्यं दुर्जनमोहनार्थमिति दर्शनरहस्यम् । तस्मादयमाचार्य आप्ततम इति सिद्धम् । यदुक्तयः क्वापि नान्यथा दृश्यन्ते तत्राऽपि शङ्कमानाः कुत्र निश्चिन्वीरन्निति ॥

गौतमस्य हि वदान्यस्यान्नवन्तमाश्रमं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्टावृषयोऽध्यूषुः । तत्राहरहस्तेन समीहितहव्यकव्याभ्यवहार्यातिसर्जनेन सुकृतसमाधि[4]स्वाध्यायप्रवचनाः समवर्तन्त । ततः सत्यां वृष्टौ प्रतिभयविपद्विमुक्ताः प्रतिष्ठासवस्तु महामुनिमनुज्ञापयाञ्चक्रुः । तेन विनिवारिताः सुहृत्तमं तममी स्नेहभङ्गभयान्नात्यवर्तन्त । तस्मिन्काले पतिशिरसः सपत्नीं निष्कासयन्त्या

---

१ 'ग'—अन्यथोक्तिर्युक्ता। २ 'घ'—भगवत्प्रमाणात्
३ 'घ'—भगवद्वचनप्रामाण्यम् ४ 'क' 'ख'—समाहित-

अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ।
उत्सन्नान्भगवान्वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् ॥
चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥
कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये ।
चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा ॥

पार्वत्या प्रेषितो विनायको ब्रह्मचारिवेषप्रच्छन्नस्तानृषीनुपससार । भगवन्तः, किमत्रभवतां तपोधनानां तपःक्षयकरेणातिचिरमेकपरान्नाशनेन । स्वं स्वमाश्रमं व्रजत । तत्र चोपायमाकर्णयत । तपोबलान्मायामयीं माहेयीं निर्मिमीध्वम् । तां तु गौतमः स्वकीयया तपश्शक्त्याऽनुसवनं वर्षुकीकृतबलाहकावलीविगलितसलिलसंवर्धितसस्यग्रासिनीमपक्रामयितुं प्रयतिष्यते । सा ततः सहसा निपतिष्यति । तदा ब्रह्माणस्तं विब्रूत । यावदिमामशेषमातरं सौरभेयीं नोत्थापयिष्यति, तावन्न भवान्भोज्यान्नः । अतो हरशिरसस्सुरसरितमवतार्य तद्वारिणाऽऽसिच्य तामुज्जीवयतु भवानित्येवमनुतापिनं तमभिलप्यापसरतेत्युक्त्वा स व्रती स्वाश्रमं [1] जगाम । ते चामुना सुनिपुणेन प्रणिगदितं प्रयाणोपायमुपश्रुत्यान्वतिष्ठन् । तेनैव च प्रातिष्ठन्त । ततस्तावदसौ मुनिवृषभश्चिरकालचीर्णया तपस्यया परितोषितात्पशुपतेर्मौलिमणिमालायितां मन्दाकिनीमंशेन समानीय तद्वारिणा सुरभिमभिषिषेच । ततश्च सोत्तस्थौ । तद्गौतमेन गोदत्तं वारि गोदावरीति जगति प्रसिद्धिं लेभे । अथ तस्य चिन्ता समजनिष्ट । किमिह किल कारणं, यदनया भद्रया केवलान्मे कमण्डलूदकबिन्दुसंस्पर्शादपाति, सहसा चामोहि; अथ च गिरीशोत्तमाङ्गगतसुरतरङ्गिणीतनुतरङ्गसङ्गमादेव चोदबोधि, झटिति चोदस्थायि, आश्चर्यमेतदिति । स विगताधिः समाधिं समाधत्त । प्रतिबुबोध चैतद्वृत्तं विबुधवरयोरम्बिकाहेरम्बयोर्विना [2] विचेष्टितेन चुक्रोध च तेभ्यः । अहो, अस्मत्तपोबलादतिमहतीं विपदमतितीर्णानामन्नपानादिभोगमत्तानां

---

१ 'ग' 'घ'—स्वगति
२ 'घ'—वृथा

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥
निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः।
यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणात्॥
सविशेषणसूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः।
मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः॥
इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः।
सूत्रेषु येषु सर्वेऽपि निर्णयास्समुदीरिताः॥
शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णयः।
एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः।
ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु।
ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रीडते परमेश्वर इत्यादि॥

मुनीनां दुश्चिकित्सितमेतत्[१] । अस्तु नाम । तेषां धर्ममूढानामस्मन्निमित्ताद्वाप्तं ज्ञानं विनश्यत्विति गौतमशापः ।

ज्ञाने त्वज्ञानतां गते अज्ञानप्रतीतिगोचरतां गते । **महायोगी** महाशक्तिः ।

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

यावद्भिरक्षरैर्विना विवक्षितार्थासिद्धिस्तावन्मात्राक्षर'मल्पाक्षरम्' । तद्वचनं भाष्यव्यावृत्त्यर्थम् । विशेषणान्तराणां[२] भाष्येऽप्यनुवर्तनीयत्वात् । 'असंदिग्ध' निर्णीतार्थम् । निर्णयहेतुरहितवाक्याद्व्यावृत्त्यर्थम् । 'सारवदु'त्तमार्थम् । कुशलपुरुषोक्तलोकवार्तादिव्यावृत्त्यर्थम् । 'विश्वतोमुखं' एकप्रयोजनं प्रत्यपेक्षितार्थस्य[३] कृत्स्नस्य प्रतिपादकम् । एतदनुक्तौ भगवन्नाममन्त्रादेः सूत्रत्वं स्यात् । अर्थविवक्षयाऽल्पाक्षरत्वेऽपि वृथास्तोभपदं वा पादपूरणार्थं वा मा भूदित्यस्तोभम् । अपशब्दार्थदोषव्यावृत्त्यर्थमनवद्यमिति ॥

---

१ 'घ'—दुश्चेष्टितमेतत् ।
२ 'क' 'ख'—विशेषान्तराणां
३ 'क' 'ख'—अपेक्षितस्यार्थस्य

ॐ ॥ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ॐ ॥ १ ॥

अथशब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च । अतश्शब्दो हेत्वर्थः ।
उक्तं च गारुडे—
अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।
प्रारभन्ते नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम् ॥
कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वन्कथमुत्तमता तयोः ।
एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ॥
एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः ।
आनन्तर्येऽधिकारस्य मङ्गलार्थे तथैव च ॥
अथशब्दस्त्वतश्शब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः ।
परस्य ब्रह्मणो विष्णोः प्रसादादिति वा भवेत् ॥
स हि सर्वमनोवृत्तिप्रेरकस्समुदाहृतः ।
सिसृक्षोः परमाद्विष्णोः प्रथमं द्वौ विनिस्सृतौ ॥
ओङ्कारश्चाथशब्दश्च तस्मात्प्राथमिकौ क्रमात् ।
तद्धेतुत्वं वदंश्चापि तृतीयोऽत उदाहृतः ॥
अकारस्सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः ।
तथौ प्राणात्मकौ प्रोक्तौ व्याप्तिस्थितिविधायकौ ॥
अतश्च पूर्वमुच्चार्यास्सर्व एते सतां मताः ।
अथातश्शब्दयोरेवं वीर्यमाज्ञाय तत्त्वतः ।
सूत्रेषु तु महाप्राज्ञास्तावेवाऽदौ प्रयुञ्जत इति ॥

॥ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥

अथशब्दः श्रवणकीर्तनाभ्यां मङ्गलफलः[1] । विष्णोः परममङ्गलस्य वाचकत्वेनातिप्रियत्वात् । **अतश्शब्दो हेत्वर्थः** । सर्वस्य हि, 'दुःखं मा भूत्सुखमेव मे स्यादि'ति निश्शेषदुःखनिवृत्तिः परमसुखावाप्तिश्चेच्छाविषयत्वेन सदा हृदि कृताऽत इत्युच्यते[2] । यस्माद्ब्रह्मजिज्ञासां विना ते न सिध्यतः, तया सिध्यतश्चातः सा कर्तव्या । "व्याख्यानत्वात्सर्ववाचां सर्ववागात्मता भवेत्" इति सामसंहितायाम् । **तथौ प्राणात्मकौ प्रोक्तौ** प्राणं प्रणेतारं विष्णुं वाचकत्वेनाऽसौ । **"अध्ययन-**

---

१ 'क'—अथशब्दश्रवणकीर्तनाभ्यां च मङ्गलं फलम् ।
२ 'घ'—कृते अत इत्युच्येते ।

अधिकारश्चोक्तो भागवततन्त्रे—

मन्दमध्योत्तमत्वेन त्रिविधा ह्यधिकारिणः ।
तत्र मन्दा मनुष्येषु य उत्तमगणा मताः ॥
मध्यमा ऋषिगन्धर्वा देवास्तत्रोत्तमा मताः ।
इति जातिकृतो भेदस्तथाऽन्यो गुणपूर्वकः ॥
भक्तिमान्परमे विष्णौ यस्त्वध्ययनवान्नरः ।
अधमः शमादिसंयुक्तो मध्यमस्स उदाहृतः ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमसारं चाप्यनित्यकम् ।
विज्ञाय जातवैराग्यो विष्णुपादैकसंश्रयः ॥
स उत्तमोऽधिकारी स्यात्सन्न्यस्ताखिलकर्मवानिति ।
अध्ययनमात्रवतः ॥ नाविशेषादिति चोपरि ॥
शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽत्मानंपश्येत्॥
परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ॥
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इत्यादिश्रुतिश्च ॥

मात्रवतः" "नाविशेषात्" इति चोपरि सूत्रकारो भगवान्व्यास एवाधिकारं तारतम्येन वक्ष्यति । **शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहित** इति । "शमो मन्निष्ठता बुद्धे"रिति भागवते । वैष्णवसिद्धान्तादचलनमित्यर्थः । "दम इन्द्रियनिग्रहः" । 'उपरतिः' विष्णावेव मनोरतिः । 'तितिक्षा' द्वन्द्वसहिष्णुता । 'समाधानं' सदा हरौ चित्तस्यावस्थितिः । "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामि"ति । यमेष परमात्मा भक्तिदानेन 'वृणुते' स्वीकरोति तेन प्राप्यः, यतस्तस्यैव स्वां तनुं प्रकाशयति ।

"भक्त्यैव वृणुते विष्णुर्भक्त्या दद्यान्निजं पदम् ।
भक्त्यैव दृश्यते नित्यं भक्त्या भोगान्ददाति च ॥" इति पाद्मे, जयोत्तरे च ।

"भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतपे"त्यादिस्मृतिश्चशब्दाद्गृह्यते ॥

व्योमसंहितायां च—
अन्त्यजा अपि ये भक्ता नामज्ञानाधिकारिणः ।
स्त्रीशूद्रब्रह्मबन्धूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिता ॥
एकदेशे परोक्ते तु नच ग्रन्थपुरस्सरे ।
त्रैवर्णिकानां वेदोक्ते सम्यग्भक्तिमतां हरौ ॥
आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारं तु वैदिके ।
यथोर्वशी यमी चैव शच्याद्याश्च तथाऽपरा इति ॥
यतो नारायणप्रसादमृते न मोक्षः, नच ज्ञानं विनाऽत्यर्थप्रसादः, अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥

ब्रह्मजिज्ञासाया मोक्षहेतुत्वं सूचितं, तत्कथमित्यत आह—**यतो नारायण प्रसादमृते न मोक्ष** इत्यादि । अत्राऽऽह, बन्धस्याज्ञानकार्यत्वेन मिथ्यात्वाज्ज्ञानादेव निवृत्तेर्न प्रसादान्मोक्ष इति । तदयुक्तम् । अज्ञानासंभवात् । नहि परमात्मनः सर्वज्ञस्याज्ञानं संभवति । आश्रयविषयाभावात् । नच स्वयं प्रकाशमानस्याज्ञातत्वं, स्वज्ञातत्वात् । नन्वपराधीनप्रकाशत्वं ब्रूमो न स्वदृश्यत्वं, कर्तृकर्मत्वविरोधात् । तन्न । शृङ्गवत्त्वपुच्छवत्त्ववदविरोधात् । नच द्रष्टृदृश्यनिरपेक्षं दृग्रूपत्वं निरूपणीयम् । अतोऽपराधीनप्रकाशत्वं स्वाधीनप्रकाशत्वमेव । तस्मादेतदपि निर्विशेषत्वाभिनिवेशदोषदूषितशेमुषीणां दुष्प्रतिपादम् । नचैकस्यैवाज्ञानाश्रयविषयत्वम् । निर्विशेषत्वादेव । सविशेषत्वे "त्वहं मां न जानामी[1]"त्युभयविधा प्रतीतिः सम्भवति । अतो यद्यपि स्वयम्प्रकाशत्वं नः[2], तथाऽपि सविशेषत्वादज्ञातत्वं, तथा ज्ञत्वज्ञातत्वे चेति नास्मत्पक्षे विरोधः । नच रूपयोर्भेदः, विशेषादेव द्वित्वाद्युपपत्तेः । ते चानन्ताः प्रतिवस्तु विशेषाः । विशेषविशेषिणोर्विशेषाणां च विशेषः स्वयमेव । एवंभूते विशेषे किं प्रमाणमिति चेन्न प्रमाणप्रश्नः । सिद्धार्थत्वात् । एवंभूतत्वं न विशेषाद्भिन्नं, सामानाधिकरण्योक्तेः, अन्यथाऽनवस्थानाच्च । नच तयोः पर्यायत्वम् । अतस्तत्र तत्र प्रसिद्धो विशेषः ।

---

१ 'घ'—अहमज्ञो मामन्यं च न जानामी—
२ 'ख'—न

ननु न वयं निर्विशेषत्ववादिनो विशेषमङ्गीकुर्महे । न । निर्विशेषत्वविशेषाङ्गीकारात् । नच तन्मिथ्या । सविशेषत्वप्रसङ्गात् । अथ कथं तर्हि सविशेषत्वपरिहाररूपेण निर्विशेषत्वोक्तेन सविशेषत्वप्रसङ्ग इति चेत्कथं वाचालत्वपरिहाररूपेणा"हं मौनी"तिवचनावर्तनेनामौनित्वम् ॥

सर्वज्ञस्याप्यज्ञत्वमज्ञातत्वं च परमात्मन एकस्यैवौपाधिकभेदात्संभवतीति चेत्कस्योपाधिरिति वक्तव्यम् । न तावच्छुद्धस्य । सर्वज्ञत्वात् । अज्ञानकार्यो ह्युपाधिः । अशुद्धस्य चेदनवस्था; परस्पराश्रयत्वं वा, अज्ञानसिद्धौ तत्कार्योपाधिसिद्धिस्तत्सिद्धौ चाज्ञानसिद्धिरिति । नच बीजाङ्कुरवदुपपत्तिः । मूलबीजस्य प्रकृतिकार्यत्वादवस्थितेः । दृष्टा च सा बीजाङ्कुरपरम्परा । नचात्र किञ्चिन्मानम् । अतो दुर्घटमिदमज्ञानकल्पितो बन्ध इति । अतस्त्वत्पक्षस्याविद्यामूलत्वमनुपपन्नम् । उपपन्नश्चेत्सत्यस्स्यात् । उपपन्नोऽपि मिथ्या चेद्ब्रह्मणो[1] मिथ्यात्वप्रसङ्गः । नच जगतो दुर्घटत्वं, प्रत्यक्षादिप्रमाणदृष्टत्वात् । तस्मान्मिथ्यात्वं जगतो दुर्घटमतो न कल्पनीयम् । प्रमाणसिद्ध्यसिद्धी एवहि सौघट्यदौर्घट्ये । नच ब्रह्माविद्योत्थो घटादिर्घटादि[2]व्यवहारयोग्यस्स्यात् । नहि शुक्त्यज्ञानोत्थं रजतं रजतार्थक्रियाकारि क्वापि दृष्टम् । नहि बाधानन्तरं कस्यचिदेतावन्तं कालमपि शुक्त्यज्ञानं नासीदिति प्रतीतिः, यथेदं रजतं नासीदिति । नच रजतस्यानिर्वचनीयत्वम् । नहि बाधकज्ञानेऽनिर्वचनीयत्वप्रतीतिः । नास्ति रजतमिहेति सर्वोऽनुभवति । ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयत्वं कल्प्यत इति चेन्न । असतः ख्यातिनिषेधासम्भवात् । ननु नासतः ख्यातिर्निषिध्यते, अपित्वसतः सत्त्वप्रतीतिरेव । न। असतः सत्त्वप्रतीतिर्हि भ्रान्तिः । नह्यनिर्वचनीयस्यानिर्वचनीयत्वं तवापि भ्रान्तौ प्रतीयते, सदिति प्रतिभानात् । नच तस्य सत्त्वमस्ति, सदसद्विलक्षणत्वात् । न चानिर्वचनीयस्य सत्त्वमनिर्वचनीयं, अनवस्थानात् । नचानिर्वचनीयत्वे[3] नानवस्थादोषः, किन्तु वेष इति वाच्यम् । अनिर्वचनीयस्याप्याप्य-

---

१ 'घ'—ब्रह्मणोऽपि

२ 'ख'—त्थो घटादिर्व्यवहार–

३ 'ख' 'ग' 'घ'—नीये

यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम् ।
वाक्यं वेति सतां नीतिः सावकाशे न तद्भवेदिति ब्रह्मसंहितायाम् ॥

सिद्धत्वात् । अन्ततो गत्वा येन रूपेण भ्रान्तौ प्रतीयते तेन रूपेण नास्त्ये-वेत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा न भ्रान्तित्वं स्यात् । अतो न बन्धो मिथ्या ।

दुःख्यहमित्यबाधितानुभवस्य भ्रान्तित्वं प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धस्य ब्रह्मा-स्मीति परोक्षावभासस्याभ्रान्तित्वमित्यहो महोन्मत्तानां प्रलापः । प्रत्यक्षतो हि दुःखित्वमनुभूयते । नच बाधो दृश्यते श्रूयते वा ।

"अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः ।

स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्ध मोक्षयो"रिति परमश्रुतिः । नच मिथ्यादुःखित्वपरिहाराय विपश्चिच्छ्रवणादौ प्रवर्तेत । न खल्वाप्तवचनाधिगतरज्जुस-र्पस्वरूपो रज्जुसर्पपरिहाराय विषविगमविद्यां चरति । नापि श्रुतशास्त्रो भोजनादौ प्रयतेत, अशनायाद्यतीतब्रह्मात्मतानिश्चयात् । नहि प्रमाणान्तरनिश्चितदिग्विशेषोऽ-न्यथाऽनुभवन्नपि तत्प्रयुक्तव्यवहारं करोति । दृश्यन्ते चैते स्वशरीरपोषणप्रयत्ता मायिनः सुनिश्चितनिर्गुणात्मानः । अतस्तन्मतमत्यन्तहेयम् । अतश्शास्त्रार्थत्वाय बन्धस्सत्यः ।

स च सदागमगीयमानस्वमानस्वातन्त्र्यसार्वज्ञादिगुरुतमगुणगणपरिपूर्ण-परमानन्दामृतमहार्णवस्य विष्णोः प्रसादमन्तरेण नोच्छिद्यते ।

"यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण ।

नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मात् ॥"

इति हि श्रुतिः ॥

"न तादृशी प्रीतिरीडयस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात् ।

तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वस्ततो वेदास्तत्परास्सर्व एव ॥" इति च ॥

तस्मात्सुष्ठूक्तं—**यतो नारायणप्रसादमृते न मोक्षः; नच ज्ञानं विनाऽत्यर्थप्र-सादः, अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति** ॥ **यत्रानवसरोऽन्यत्र** अन्यस्य पदस्य वाक्यस्य वेत्यर्थः ।

तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ॥
आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥
कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः ।
मध्यमो ज्ञानसम्पत्त्या प्रसादस्तूत्तमो मतः ॥
प्रसादात्त्वधमाद्विष्णोः स्वर्गलोकः प्रकीर्तितः ।
मध्यमाज्जनलोकादिरुत्तमस्त्वेव मुक्तिदः ॥
श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च ।
साधनं ज्ञानसम्पत्तौ प्रधानं नान्यदिष्यते ।
न चैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चनेति नारदीये ॥
ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव ।
यमन्तः समुद्रे कवयोऽवयन्तीत्याद्युक्त्वा तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति हि श्रुतिः ।
तन्नो विष्णुरिति वचनाद्विष्णुरेव हि तत्रोच्यते ॥

प्रियो हि ज्ञानिन इति ज्ञानस्य प्रसादसाधनत्वे प्रमाणम् । **तमेवं विद्वान्** इति प्रसादद्वारेण मोक्षसाधनत्वे । **आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्य** इति जिज्ञासाया ज्ञानसाधनत्व इति ।

ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेवेत्यादेरयमर्थः ।

"सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।"

"ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।"

"अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वं१तस्समुद्रे ।"

"समुद्रेऽन्तः कवयो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः" ।

इत्यैतरेयश्रुत्युदितं विष्णुमेव हि "अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्य" इत्याद्या तैत्तिरीयश्रुतिः, "यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः", "यमन्तस्समुद्रे कवयोऽवयन्ति", "यतः प्रसूता जगतः प्रसूती"ति यच्छब्दैः परामृश्य "विवेश भूतानि चराचराणी" ति विष्णुशब्दयोगेन चानूद्य "तदेव ब्रह्मे"त्याह । "तन्नो विष्णु"रिति च स्पष्टं जगौ । यश्च देवतामीमांसान्ते "विष्णुरेव हि तच्छ्रुतेः" "तं ब्रह्मेत्याच-

नचेतरशब्दात्तत्प्राप्तिः ।
नामानि विश्वाऽभि न सन्ति लोके यदाविरासीदनृतस्य सर्वम् ।
नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्तीति भाल्लवेयश्रुतेः ॥
यो देवानां नामधा एक एवेति चैवशब्दान्नचान्येषां सर्वनामता ।
अजस्य नाभाविति तस्य हि लिङ्गम् ॥
नच प्रसिद्धार्थं विनाऽन्यो युज्यते ।
अजस्य नाभाविति यस्य नाभेरभूच्छ्रुतेः पुष्करं लोकसारम् ।
तस्मै नमो व्यस्तसमस्तविश्वविभूतये विष्णवे लोककर्त्रे इति स्कान्दे ॥

क्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षत" इति सर्वदेवोत्तमत्वेन प्रतिज्ञातो ब्रह्मत्वेन चोक्तः, स एव ब्रह्मशब्देनोत्तरमीमांसायां विचार्यत्वेनोच्यते ।

न चेतरशब्दात्तत्प्राप्तिः। नच "तदेवाग्निस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमा" इत्यादिशब्दात्तत्र तत्र रुद्रादिशब्दाच्च तेषां ब्रह्मत्वप्राप्तिः । विश्वानि नामानि लोकेऽभितो न सन्ति-मुख्यतो न सन्ति, न मुख्यतो लोकवाचकानि । किन्तु यतो विष्णोरस्य जगतोऽनृतस्य जन्मलयादिकं सर्वमाविरासीत्, यं च वाचकत्वेन नामानि 'आ' समन्ताद्विशन्ति तं विष्णुमुत्तमं वदन्ति ॥

"ऋगताविति धातोस्तु पूर्वावगतवत्सदा ।
स्थितेर्ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः ॥
प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तमसत्तदशुभत्वतः ।
असतां बुद्धिगम्यत्वादसत्यमिति चोच्यते ॥" इति व्यासस्मृतिः ॥

"एतेषां वेदानामेतेषां देवानामेतेषां कालानामेतासां नाडीनामन्यस्य च सर्वस्य यानि नामानि तानि नारायणस्य नामानी"ति नारायणश्रुतिः । **नच प्रसिद्धार्थं विनाऽन्यो युज्यत** इति । नच नाभ्यर्पितमेकं विश्वाधारभूतं पद्मादन्यद्युज्यते । नच नाभिपद्मवान्नारायणात्प्रसिद्धादन्यो युज्यते । अश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । समस्तविश्वविभूतयो येन व्यस्ताः स 'व्यस्तसमस्तविश्वविभूतिः' । अथवा व्यस्तास्समस्ताश्च विश्वविभूतयो येन ।

परो दिवा पर एना पृथिव्येति च समाख्याश्रुतौ यं कामये तं तमुग्रं कृणोमीत्युक्त्वा मम योनिरप्स्वंतः समुद्र इत्याह ॥
उग्रो रुद्रः । समुद्रेऽन्तर्नारायणः ।
प्रसिद्धत्वात्सूचितत्वाच्चार्थस्य ॥
नचाविरोधे प्रसिद्धः परित्यज्यते ।
उक्तन्यायेन च श्रुतय एतमेव वदन्ति ॥
वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदावन्ते च मध्ये च विष्णुस्सर्वत्र गीयत इति हरिवंशेषु ॥
नचेतरग्रन्थैर्विरोधः ।
एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति ।
त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥
अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ।
प्रकाशं कुरु चाऽत्मानमप्रकाशं च मां कुर्विति वाराहवचनात्॥

परो दिवेत्यादेरयमर्थः । इतश्चैतस्मिन्सूक्ते विष्णुरेवोच्यते । इह हि द्यावापृथिव्योः पर इत्याख्या श्रूयते । श्रीसूक्ते चैतयाऽऽख्यया समाख्या श्रूयते । तत्र हि "यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधा"मिति ब्रह्मादीनां देव्यधीनत्वमुक्त्वा "मम योनिरप्स्वंतस्समुद्र" इति तस्या विष्णवधीनत्ववचनेन विष्णोस्सर्वोत्तमत्वं प्रतिपाद्यते । 'परो दिवे'ति पञ्चम्यर्थे तृतीया । द्यावापृथिव्योः श्रीभूम्योः परस्समुद्रशायी । अहं 'एतावती' यथोक्तप्रकारा महिम्ना नाधिकेति । **नचाविरोधे प्रसिद्धः परित्यज्यते,** श्रतहानिप्रसङ्गात् । **उक्तन्यायेन चे**ति । प्रत्यधिकरणं वक्ष्यमाणैश्च न्यायैरित्यर्थः । नच पाशुपतादिग्रन्थैर्विरोधः । तेषां मोहनार्थं सृष्टत्वात् । **एष मोहं सृजामी**ति । मोहकारणं सृजामीति, जनानामनादिकर्मवासनानुरूपमिति यावत् । अतो न मोहशास्त्रवक्ता विष्णुराशङ्कनीयः । "अजस्यावक्रचेतस" इति हि श्रुतिः । "निरनिष्टो निरवद्य" इति च । त्वं च **मोहशास्त्राणि** कुरु[1] अन्यैश्च **कारय । अतथ्यानि** अविद्यमानानि लिङ्गमूलमार्गणादीनि । **वितथ्यानि** ततो विगतत्वे सति तथ्यानि स्रष्टृत्वादीनि ।

---

१ 'क' 'ख'—कारय

शैवे च स्कान्दे—
श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः ।
तदैवाच्युत यान्त्येव यदैव त्वं पराङ्मुख इति ॥
ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्ते—
नाहं नच शिवोऽन्ये च तच्छक्त्येकांशभागिनः ।
बालः क्रीडनकैर्यद्वत्क्रीडतेऽस्माभिरच्युत इति ॥
नच वैष्णवेषु तथा । तच्चैष मोहमित्युक्तम् ॥
इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणो लक्षणमाह—
॥ ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥ २ ॥

सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा यतः ।
उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।
बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराडिति स्कान्दे ॥
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

नच शैवादिपुराणविरोधोऽपीत्याह—**शैवे चेति** । यदिच शैवादिपुराणानां शिवाद्युत्तमत्वे तात्पर्यमिष्यते, तर्हि पूर्वापरविरोधादप्रामाण्यं स्यात् । तेष्वपि विष्णोस्सर्वोत्तमत्वप्रतिपादनात् । तस्मात्पाशुपतादिपरिकल्पितशिवाद्युत्तमत्वपरिपाटी पूर्वपक्षो दर्शनभाषया तेषूपन्यस्यत इत्यभिप्रायः । **नच वैष्णवेषु** पुराणेषु **तथा** विष्णोरन्यस्योत्तमत्वमुक्तम् । यदिच यत्रक्वापि कस्यचित्समत्वादिकमुक्तमिव प्रतिभाति तद्बुद्धिकालुष्यात्पूर्वपक्षसिद्धान्तविभागापरिज्ञानादित्युक्तम् । तदेतदाह—**तच्चैष मोहमित्युक्तमिति** ॥

इति जिज्ञासाधिकरणम्

ब्रह्मणो लक्षणमाह—जन्माद्यस्ययतः । सा च विष्णोर्ब्रह्मत्वविधात्री तैत्तिरीयश्रुतिर्यानि तस्य लक्षणान्याह तान्यनेन सूत्रेण भगवानाह । तथाहि—"यतः प्रसूता जगतः प्रसूती" "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधी"ति प्रकृतिकालसृष्ट्यभि-

य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा।
चतुर्भिस्साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीँरवीविपत्।
परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति।

धानेन तस्मादेव सर्वसृष्टिरुक्ता। तदधीनत्वादितरसृष्टेः। "यस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वं यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदु"रिति स्थितिः। "वेनस्तत्पश्यन्विश्वा भुवनानि विद्वान्यत्र विश्वं भवत्येकनीळ"मिति ज्ञानं संहारश्च। "विवेश भूतानि चराचराणी"-त्यर्थान्नियमनम्। "येनाऽदित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा चे"ति स्पष्टम्। "ऋतस्य तन्तुं विततं विवृत्य तदपश्यत्तदभवत्प्रजास्वि"त्यज्ञानं बन्धश्च। "य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती"ति मोक्षः। **"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते,** येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मे"ति तैत्तिरीयश्रुतिः विष्णोरे-वैतानि स्रष्टृत्वादीनि प्रसिद्धलक्षणानीत्याह॥ **य उ त्रिधात्वित्यादि।** प्रकृतिपुरुषकालधातृत्वात् 'त्रिधातु'। भूमिं श्रियं च दधार। **चतुर्भि-रिति।** वासुदेवादिनामवद्भिः रूपै'र्व्यतीन्' विशेषतो[1]ऽधिका'न्नवतिं' 'साकं' युगपदेव 'अवीविपत्' पर्यवर्तयत्; विप परिवर्तन इति धातोः, किमुतान्यान्। प्रधानवायुना सह पञ्चाशन्मरुतो, वसवो, रुद्रादित्या एकादश, प्रजापतयश्च ब्रह्मदशमा नवतिर्देवाः। चतुर्भिर्नामवद्भिः कीर्तिमद्भिर्देवैः साकं नवतिं देवान्प-र्यवर्तयदिति वाऽन्वयः। तथाचोक्तम्—

"आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि।
बृहस्पतिश्च कामश्च मनुर्दक्षो विनायकः॥
भृगुश्चैवानिरुद्धश्च धर्मो निर्ऋतिरेव च।
कुबेरसहिता देवा नवतिस्संप्रकीर्तिताः॥
अनन्तो गरुडो वायुश्चत्वारो ब्रह्मणा सह।" इति।

परो मात्रयेति। मात्रायाः 'परः' परिमाणातीतस्त्वं, तन्वा 'वृधान' वर्ध-मान, देहेन पूर्ण, इत्थंभावे तृतीया। देहरूपेण पूर्ण इत्यर्थः। यतश्चिदानन्दा-त्मको विष्णोरभिन्नश्च देहः। ते महिमानं नानुभवन्ति न प्राप्नुवन्ति च॥

1 'घ'—विशेषेणा—

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप ।
यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वेत्यादि च ॥

इति जन्माधिकरणम् ॥ २ ॥

अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः—

॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥ ३ ॥

---

१ त्वदीयायाः 'पृथिव्याः' प्रकृतेः 'रजसी' पुण्यपापे 'विद्म' । प्रकृते रजसा हि पुण्यपापे सृज्येते । 'परमस्य' ते रूपं महिमानं वा त्वमेव वित्से ।

त्वमेव 'महिम्नो' महिमसमुदायस्यान्तः । ब्रह्मणश्श्रियो वा महिमानमतिशयितो हि विष्णुमहिमा । अन्यमहिम्नां परमन्तं ते महिमानं न कश्चिदाप ॥

२ यत्राकं नास्ति त'न्नाकम्' । उच्चैरस्तम्भयः । 'ऋष्वं' प्रकाशरूपम् । 'पृथिव्याः' पृथिव्यात्मकस्य ब्रह्माण्डस्य प्राचीं दिशमुत्थापनेन 'दाधर्थे'ति सर्वधारणोपलक्षणम् । देवान्पर्यवर्तयदित्युक्त्यैव सृष्ट्यादयः स्पष्टोदिता अतिमहिमोक्त्याऽपि सन्दर्शिताः ॥ **यो नः पिता** पाता ।

"स एव पितृसंस्थस्तु पातृत्वात्पितृनामकः" इत्यैतरेयसंहितायाम् । **विधाता** धारणपोषणकर्ता, पोषणं ज्ञानमोक्षप्रदानेन ॥

इति जन्माधिकरणम्

॥ शास्त्रयोनित्वात् ॥

जगत्कारणत्वं विष्णोरुक्त केचित्प्रधानरुद्रादीनां कल्पयन्ति, तन्निराकरोति—**अनुमानत** इत्यादिना । **अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः** कारणभूता इति कुतः ? । **शास्त्रयोनित्वात्** । जगत्कारणस्य शास्त्रयोनित्वे प्रमाणमाह

---

१) 'परो मात्रये'त्यृच उत्तरार्धं तत्त्वदीपिकोपात्तं यथा—
"उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या
विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से "।

२) "न ते विष्ण"वित्यृचस्तूत्तरार्धम्—
"उदस्तभ्ना नाकमृष्वं बृहन्तं
दाधर्थ प्राचीं ककुभं पृथिव्याः" ॥

नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् ।
औपनिषदः पुरुष इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥
नचानुमानस्य नियतप्रामाण्यम् ।
श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।
निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥
श्रुतिस्मृतिसहायं यत्प्रमाणान्तरमुत्तमम् ।
प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्या विचारणा ॥
पूर्वोत्तराविरोधेन कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत् ।
इत्याद्यमूहनं तर्कः शुष्कतर्कं तु वर्जयेदित्यादि कौर्मे ॥
शक्यत्वाच्चानुमानां सर्वत्र ।
सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनाऽनुमा ।

नेत्यादि । "**नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं** सर्वानुभुमात्मानं साम्पराय" इति । तं पूर्णं वेदेनैव मनुते । सर्वमनुभवतीति 'सर्वानुभूः' । सम्यक्परस्मिन्नयनं 'साम्परायः' । तादर्थ्ये सप्तमी । 'औपनिषदः' उपनिषदेकगम्यः । 'पुरुषः' पूर्णषड्गुणः । नहि पूर्णगुणात्सर्वज्ञादन्यस्य जगत्कारणत्वम् । नच द्वयोः पूर्णत्वं, पूर्णत्वविरोधात् । **आदि**शब्दा"त्सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"त्यादि च द्रष्टव्यम् ।

नचानुमानस्य नियतप्रामाण्यम् । अनुमानत्वादेव । प्रमाणान्तरानुकूलत्वे यन्मानं, नान्यथा, तद्ध्यनुमानं नाम ।

"श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम्" इति, "श्रुतिर्वेदोऽक्षजं प्रत्यक्षं पूर्वोक्तिरैतिह्यं युक्तिरनुमानमि"ति च तुरश्रुतेरैतिह्यादपि पाश्चात्यत्वादनुमानस्य न तेषां विरोधे, तन्निरपेक्षत्वे वा प्रामाण्यम् । श्रुतेस्तु क्वापि प्रत्यक्षानुमानानन्तर्यवचनं प्रवृत्तिक्रमापेक्षम् ॥ **श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं** प्रत्यक्षं च श्रौतेऽर्थे न क्वापि प्रमाणम् । यथा हिंसाऽधर्मत्वानुमानं; यथाच रामकृष्णादेर्मानुषत्वादिविषयं प्रत्यक्षम् । उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैरूहनं '**तर्कः**' । श्रुतिनिरपेक्षः 'शुष्कतर्कः' । तस्मान्न स्वतन्त्रस्य तस्य प्रामाण्यं सम्भवति ।

तस्मान्न सा शक्तिमती विनाऽऽगममुदीक्षितुमिति वाराहे ॥
रेतो धातुर्वटकणिका घृतधूमाधिवासनम् ।
जातिस्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभक्षणम् ॥
प्रेत्य भूताप्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम् ।

ननु स्वतन्त्रमेवार्थं साधयदनुमानं को निवारयति? तथाहि—विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यनपेक्षमेवेदं जगत्कर्तारमीश्वरं साधयतीति; तदयुक्तम् । उपाधिदोषदुष्टत्वात्तस्य । अस्मदादिप्रत्यक्षकर्तृकत्वं, शरीरवत्कर्तृकत्वं वोपाधिः । तेन हि घटादेस्सकर्तृकत्वम् । तस्मान्न स्वतन्त्रस्य प्रामाण्यमिति नियतप्रामाण्यं नास्तीत्युक्तम् । तस्मान्नानुमाऽऽगमं विनाऽर्थमुदीक्षयितुं शक्नोति ।

नन्वेवमनुमानस्याप्रामाण्यात्तन्न्यायेनाऽगमस्याप्यप्रामाण्यात्प्रत्यक्षमेव सम्मतं प्रमाणमस्तु । अतो न देहव्यतिरिक्तो जीवोऽस्ति नापि जगत्कर्तेश्वरः, प्रमाणाभावादित्याशङ्कयाऽह **रेतो धातु**रित्यादि। **रेतः** सिक्तं कालाच्छरीरं भवति । नच तस्य शरीरभावः प्रत्यक्षग्राह्यः । वाक्याद्युक्त्या वा ज्ञायते, अतस्तयोः प्रामाण्यम् । नच तद्रेतो मृतशरीरे सिक्तं वर्धते । तस्माद्यदधिष्ठित एव वर्धते स देहव्यतिरिक्तो जीवोऽभ्युपगन्तव्यः । नच जीवच्छरीरेऽपि नियमेन वर्धते । अतो यदिच्छया वर्धते न वर्धते च, स ईश्वरः । **धातु**र्वातादिरपथ्याद्विपरीयते । नच तयोर्हेतुहेतुमद्भावः प्रत्यक्षः । नच मृतशरीरे विकारो भवति । अपथ्यकरणेऽपि जीवच्छरीरेऽपि कदाचिन्न । वटकणिकाया वटभावो न प्रत्यक्षः । नापि भर्जिता सा प्ररोहति । अभर्जिताऽपि कदाचित्प्ररोहति, कदाचिन्न । **घृतो**पयोगात्पीनतेति न प्रत्यक्षत्वम् । नापि मृतशरीरनिक्षिप्तेन तेन पीनता भवति । जीवोपयुक्तेऽपि कदाचिन्न भवति। नच वृक्षे **धूमाधिवासन**निमित्तता पुष्पफलसम्भवस्य प्रत्यक्षा । नच धूमाधिवासनेऽपि शुष्के पुष्पादिसम्पत्तिः । जीवत्यपि क्वचिद्भवति, क्वचिन्न भवति । अनेन पुण्येनैवं स्वर्गोऽनुभूयते, अनेन पापेनेत्थं नरकमनुभूतमित्यादिज्ञानं **जातिस्मृति**मतामस्ति । एतमर्थमागमश्चावगमयति । तस्मादागमप्रामाण्यस्थापिका सा । नच देहव्यतिरिक्तस्य जीवस्यातीतवर्तमानदेहसंबन्धमन्तरेण जाति-

मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चय इति मोक्षधर्मवचनान्न नास्तिक्यवादो युज्यते ।
दर्शनाच्च तपआदिफलस्य ॥
ऋग्यजुःसामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् ।
मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥
यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् ।
अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तदिति स्कान्दे ॥
सांख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव चेत्यारभ्य वेदपञ्चरात्रयोरैक्याभिप्रयेण पञ्चरात्रस्यैव प्रामाण्यमुक्तमितरेषां भिन्नमतत्वं प्रदर्श्य मोक्षधर्मेष्वपि ॥

स्मृतिरुत्पद्यते । सा च कस्यचिदेव भवति, न सर्वस्य । नचायस्कान्तस्यायोभ्रामकशक्तिः प्रत्यक्षा । नचाजीवतश्चेष्टकत्वं दृष्टम् । नचैतादृशी वस्तुशक्तिः सर्वशक्तिमीश्वरमन्तरेण प्रतिनियममर्हति । एवं **सूर्यकान्ते**ऽप्यूहनीयम् । **अम्बुभक्षणा**त्तृष्णानाश इत्येतन्न प्रत्यक्षम् । नच मृतशरीरे पात्रान्तरे वा निहितं तत्पच्यते । जीवच्छरीरेऽपि कदाचिदेव । प्रेतशरीरं भूतान्यप्येति, पूर्वं नाप्येति; यस्मिंस्तिष्ठति नाप्येति, गच्छत्यप्येति, स देहातिरिक्तोऽस्तीति गम्यते । नच तस्य प्रेतस्य देहे भूताप्ययस्स्वाधीनः । आगमविहितं देवताराधनादि कुर्वतस्सा प्रत्यक्षा भवति । तत्प्रसादाद्यथोदितमारोग्यपुत्रवित्तादि भवति । तस्मादागमप्रामाण्यनिश्चयः । सा च वरप्रदानाद्यतिशयवती देवता परलोकसुखादिदानेन देहादन्यं जीवमीश्वरं चावगमयति । ईश्वर एव वा सा स्यात् । मरणनिमित्तत्वं चेष्टानिवृत्तेर्न प्रत्यक्षम् । स च चेष्टावान्न देहः । नच तस्य मरणं स्वाधीनम् । स्वाध्यायब्रह्मचर्यादेस्तपसस्तेजस्वितादिफलं दृश्यते । तप्तमाषादिदिव्यपरीक्षाणां च तत्वविज्ञानादि फलम् । तस्मादागमोक्तस्य सर्वस्य सिद्धिः । अतश्च **न नास्तिक्यवादो युज्यते ॥**

अनुकूलं पुराणादि ।

सांख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि भिन्नानि उताऽहो नेति चोच्यताम् ॥

सांख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा ॥
सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिस्स उच्यते ।
प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ।
हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता चैव चतुर्मुखः ॥
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणस्सुतः ।
उक्तवानिदमव्यग्रं ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणस्स्वयम् ।
ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते ॥
ज्ञानेष्वेतेषु सर्वेषु सांख्यपाशुपतादिषु ।
यथायोगं यथान्यायं निष्ठ ानारयणः परः ॥
ससंशयास्ते सर्वेऽपि पञ्चरात्रमसंशयम् ।
निस्संशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति केशवः ॥
ससंशयान्हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ।
पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप ॥

एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति त" इति । ज्ञापयन्तीति 'ज्ञानानि' । "परमर्षिस्स उच्यते" नतु परमऋषिः परमज्ञानी । प्राचीना ब्रह्मादयो यस्य गर्भास्स 'प्राचीनगर्भः', तं प्राचीनगर्भं केचिदज्ञा वदन्ति ।

कपिलो वासुदेवाख्यस्तन्त्रं सांख्यं जगाद ह ।
ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो मन्वादिभ्यस्तथैव च ॥
तथैवाऽसुरये सर्ववेदार्थैरुपबृंहितम् ।
सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह ॥
सांख्यमासुरयेऽन्यस्मै कुतर्कपरिबृंहितमि"ति पाद्मे ।

यद्यपि मिथ्यावचनं व्यग्रताहेतुरस्ति । तथाऽपि परमाज्ञया मोहनार्थं 'अव्यग्रमुक्तवान्' । सांख्यपाशुपताभ्यां योगो विशिष्यत इत्यवगम्यते । वक्तुर्दोषासूच-

शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति शास्त्रयोनि ॥

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अज्ञानां प्रतीयमानमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वम्, कुतः ।

॥ ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ ४ ॥

अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम् ।
उक्तं च बृहत्संहितायाम् —
उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इति ॥
उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैः सम्यङ्निरूप्यमाणे तदेव शास्त्रगम्यम् ।

नात् । नच तत्र विष्णौरुत्तमत्वनिषेधः । 'यथायोगं' सर्वशब्दानां ब्रह्मणि वृत्त्या । 'यथान्यायं' यथा विष्णौ तात्पर्योपपत्तिः । 'निस्संशयेषु' यथानिश्चितार्थेषु । 'हेतु-बलान्' हेतुमात्रबलान् । 'यथाक्रमपराः' यथोक्तदेवतातारतम्यक्रमपराः। पञ्चरात्रस्य साक्षाद्वेदारण्यकैकार्थतास्पष्टीकरणाय वेदारण्यकस्थाने पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमुक्तम् । **मोक्षधर्मेष्वि**ति बहुवचनं धर्मभेदात् ।

शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति । अस्य विष्णोः शास्त्रं योनिः ज्ञप्तिका-रणं प्रमाणमित्यर्थः ॥

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

जगत्कारणस्य विष्णोश्शास्त्रैकगम्यत्वं[1] साधितम् । तस्यैव च शास्त्रगम्यत्वमित्याह—**अज्ञाना**मित्यादिना । सांख्यपाशुपतसौरशाक्तेयादीनां **प्रतीयमानमपीतरेषां** प्रधानरुद्रादीनां **न** शास्त्रगम्यत्वम् । **कुतः? तत्तु समन्वयात्** । **उपपत्त्यादिलिङ्गमि**ति वचनादुत्तरोत्तरप्राबल्यं सूचि-तम् । उपक्रमादीनां सर्वेषामुपपत्तित्वेऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन भेदोक्तिः । यद्यपि वेदैकदेशस्य देवतान्तराद्यन्वयः, स ब्रह्मणः सर्वोत्तमत्वप्रतिपादनार्थ इति

---

१ 'घ'—समधिगम्यत्वं

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्य इत्यहम् ॥
इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चनेति भागवते ।

इति समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तदेव सम्यगन्वयान्महातात्पर्यमवगम्यते[1] । उपक्रमोपसंहारयोर्विशेषसामान्योक्तितया[2] यत्राविरोधस्तत्र क्वचिदुपक्रमो बलवान् । प्रथमप्राप्तत्वात् । तदनुरोध्युपसंहारः । यथा "आत्मा वा इद"मित्युपक्रमसिद्ध आत्मा 'तन्मामवत्वि'ति सामान्योपसंहारेऽप्यनुगच्छति । यत्र विरोधस्तत्रोपसंहारानुरोधेनोपक्रमो व्याख्येयः । व्याख्यानरूपत्वादुपसंहारस्य । असकृदुक्तिः 'अभ्यासः' । 'अपूर्वत्वं' प्रमाणान्तरागम्यत्वम् । अभ्यासः प्रमाणान्तरसिद्धविषयस्त्वपूर्वताबलेन नीयते । ज्ञानादिफलवत्त्वात्तस्याः[3] । यथा—"तदस्य प्रथमं जन्म," "तदस्य द्वितीयं जन्म," "तदस्य तृतीयं जन्मे"त्यभ्यासो जीवगः प्रतीतोऽन्तर्यामिविषयो भवति[4] । अफलादपूर्वात्सुपूर्वऽपि फलवति तात्पर्यं स्यात् , किमुतापूर्वे । यथा—

स्नेहपूर्वेण मनसा यन्नः स्मरसि केशव ।

अपत्यमिव कूर्माणां तेन जीवामहे वय"मित्यादौ ॥ यदर्थमन्यस्यार्थजातस्य सृष्ट्यादेर्वादैः[5], तस्मिन्नर्थवादवत्यश्रुतफले श्रुतफलादपि तात्पर्यं स्यात् । यथा— "श्रयन्तेऽस्मिञ्छ्रियो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वं वेदे"त्यादौ[6] श्रुतफलादपि शिरस्त्ववेदनादश्रुतफले प्राणसंवादाद्यर्थवादवति प्राणोत्कर्षवेदने तात्पर्यं पर्यवसीयते । अर्थवादोऽप्युपपत्तिबलेन नीयते । यथाऽत्र प्राणगः प्रतीतः सर्वोत्तमत्वार्थवादैस्तदसंभाव्यधर्मैरन्तर्यामिविषयो भवति । यथा चेन्द्राग्न्यादिगः प्रतीतः सर्वोत्तमत्वार्थवादस्तस्मिन्नेव प्रकरणेऽन्यत्र वा तेषां हीनत्ववचनाद्युपपत्त्या विष्णुपरोऽवसीयते । तस्मादर्थवादादुपपत्तिर्बलीयसी ॥

---

१ 'घ'—तात्पर्यादव-
२ 'घ'—न्योक्ततया
३ 'घ' 'च'—तस्य
४ 'घ' 'च'—र्यामिविषये भगवति
५ 'घ' 'च'—वाद;, तदर्थवादः ।
६ 'क' 'ख' 'ग'—त्वादर्थवाद-

ननु यतो वाचो निवर्तन्ते, अशब्दमस्पर्शम्, अवचनेनैव प्रोवाच, यद्वाचाऽनभ्युदितम्, यच्छ्रोत्रेण न शृणोति इत्यादिभिर्न तच्छब्दगोचरम्। नेत्याह—

॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥ ५ ॥

स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते।
आत्मन्येवाऽत्मानं पश्येत्।
विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवचनैरीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेव ॥
औपनिषदत्वान्नावचनेनेक्षणम् ॥
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति।

"मां विधत्तेऽभिधत्ते मा"मिति भागवतवचनार्थं दर्शयति[1]। "आत्मानमेव लोकमुपासीत", "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत", "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यादि मामुद्दिश्यैव विधत्ते श्रुतिः।
"न ते विष्णो जायमानो न जातः" "अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवा" इत्यादि मामभिधत्ते।

"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं[2] च"

"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैवानात्मा चे"ति विविधं कल्पयित्वा, "नेति नेति तत्र यस्स आत्मा स नित्यः शुद्धः केवलो निर्गुणश्च। अथ ह योऽनीदृशः सोऽनात्मे"त्यादिना दोषादपोह्यः, निर्दोषत्वेन विधेयोऽप्यहमेवेत्यस्याभिप्रायमहमेव वेदेति ॥

इति समन्वयाधिकरणम्

एवं तावद्ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं प्रतिज्ञाय तस्य जन्मादिकारणत्वोक्त्या सर्वगुणपूर्णत्वं प्रदर्श्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदेन शास्त्रगम्यत्वमुक्तम्। अत्रेदमसहमानैर्मायिभिराक्षिप्यते—न ब्रह्म शास्त्रगम्यं, शब्दागोचरत्वात्। "यतो वाचो निवर्तन्त"इत्यादिश्रुतेः। गोचरत्वे, घटादिवदब्रह्मत्वप्रसङ्गाच्च। औपनिषदत्वं तु, लक्षणया तत्रोपनिषद्वृत्तेरिति। तन्निराकरणायेदमधिकरणमारभ्यते। **ईक्षतेर्नाशब्दम्।**

---

१ 'घ'—वचनं दर्शयति   २ 'घ'—चैवामूर्तं

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिभ्यश्च ॥
अवाच्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात् ।
न तदीदृगिति ज्ञेयं न वाच्यं नच तर्क्यते ।
पश्यन्तोऽपि न जानन्ति मेरो रूपं विपश्चित इतिवत् ।
अप्रसिद्धेरवाच्यं तद्वाच्यं सर्वागमोक्तितः ।
अतर्क्यं तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतमिति गारुडे ॥
नचाशब्दत्वमितरसिद्धम् ॥

॥ ॐ गौणश्चेन्नाऽत्मशब्दात् ॐ ॥ ६ ॥

नच गौण आत्मा दृश्यो वाच्यश्च न निर्गुण इति युक्तम् ।
आत्मशब्दात् ॥

'जीवघनो' जीवसारो ब्रह्म । तस्मात्तदुपदेशादित्यर्थः[1] । "तमेव धीरो **विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत** ब्राह्मण" इति, तमेव शास्त्रादाचार्याद्विज्ञाय प्रकृष्टमपरोक्षं[2] ज्ञानमापादयेत् । 'ब्राह्मणो' ब्रह्मनिष्ठः । "**सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति** तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ती"ति । 'तप आलोचन' इति धातोरालोचनरूपा युक्तयस्तपांसि ।

मेरोरप्रसिद्धत्वादवाच्यत्वेऽपि, ब्रह्मणस्त्वगोचरत्वादेवेत्याशङ्क्य विशेषप्रमाणमाह **अप्रसिद्धेरवाच्यं तदि**ति । **नचाशब्दत्वमितरसिद्ध**मित्यस्यायमर्थः । उक्तन्यायेन वाच्यत्वाद्ब्रह्मणो मायिसिद्धमशब्दत्वं न श्रुत्यर्थः । अस्यैव भाष्यस्यान्योऽर्थः नचावाच्यत्वं ब्रह्मण इतरस्य मायिनोऽपि सिद्धम् । ब्रह्मणि व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । अन्योऽर्थः कथ्यते— यन्मायिनोक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं हेतुत्वेनाशब्दं हि तदिति सांख्यं प्रति, तदितरस्य सांख्यस्य न सिद्धम् । तेन प्रधानस्य वेदगम्यत्वाङ्गीकारात् । किंच, यदितरेण मायिनोक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं सूत्रार्थत्वेन, तन्न तस्य सिद्धम् । स्वयमेव भगवद्गीताव्याख्याव्याजग्रन्थे प्रधानस्य शब्दगम्यत्वाङ्गीकारात् । नच समन्वयप्रतिपादनादन्यो व्यापारः सत्यां गतौ सम्भवत्यस्मिन्नध्याये । अत ईक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रं ब्रह्मणोऽशाब्दत्वनिराकरणपरमिति सिद्धम् ॥

---

१ 'क' 'ख'—तस्मात्परात्तदुप—
२ 'घ'—मपरोक्षज्ञानं संपादयेत् ।

यो गुणैः सर्वतो हीनो यश्च दोषविवर्जितः ।
हेयोपादेयरहितः स आत्मेत्यभिधीयते ॥
एतदन्यस्वभावो यः सोऽनात्मेति सतां मतः ।
अनात्मन्यात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यत इति वामने ॥
द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैवानात्मा च । तत्र यः स आत्मा स नित्यः शुद्धः केवलो निर्गुणश्च । अथ ह योऽनीदृशः सोऽनात्मेति तलवकारब्राह्मणम् ॥

नच मुख्ये सत्यमुख्यं युज्यते ॥

॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥ ७ ॥

नहि गौणात्मनिष्ठस्य मोक्षः ।
यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्सन्दोघे गहने प्रविष्टः ।
स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एवेत्यात्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यते ॥

गौणश्चेन्नाऽत्मशब्दात् । एकमेव ब्रह्माविद्यावस्थायां स्रष्टृत्वादिगुणैस्सगुणं, दृश्यं, वाच्यं च; विद्यावस्थायां निर्गुणमदृश्यमवाच्यं चेति चेन्न । **आत्मशब्दात्** । तस्मिन्नीक्षणीये ब्रह्मणि, ताभिरेव श्रुतिभिः "आत्मन्येवाऽत्मानं पश्येत्" "अज आत्मा महान्ध्रुव" इत्यादिभिरात्मशब्दप्रयोगात् । नच सगुणस्याऽत्मशब्दवाच्यत्वमस्तीत्याह— **यो गुणैस्सर्वतो हीन** इत्यादिना । **हेयोपादेयरहितः** स्वाभाविकदोषवर्जितः, सर्वगुणपूर्णः । **द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे** इत्यात्रानात्मनो ब्रह्मरूपत्वं तदधीनत्वात्, "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"तिवत्तत्प्रतिमात्वाद्वा । रूप्यतेऽस्मिंस्तदिति तद्रूपमेतत् ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । तस्मिन्नीक्षणीयत्वेनोक्त आत्मनि निष्ठस्य मोक्षोपदेशाच्च स निर्गुणः । नहि शबलब्रह्मनिष्ठस्य जीवनिष्ठस्य वा मोक्षस्तन्मतेऽपि ॥

यस्येत्यादेरयमर्थः । यस्य सर्वज्ञ आत्मा यथावज्ज्ञातः । 'सन्दोघः' कार्यकारणसङ्घातः । सन्दुह्यतेऽनेन पुरुषार्थ इति वा सन्दोहो देहः । तस्मिन्गभीरे

अयमात्मा ब्रह्म ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥
दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् ॥
चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च प्रभो ।
जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्दनः ॥
इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारोऽभिधीयते ।
तस्याऽत्मनो निर्गुणस्य ज्ञानान्मोक्ष उदाहृतः ॥
सगुणास्त्वपरे प्रोक्तास्तज्ज्ञानान्नैव मुच्यते ।
परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मान्मोक्षस्ततः स्मृत इति पाद्मे ॥

॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ ८ ॥

तमेवैकं ज़ानथ आत्मानमन्या वाचो मुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुरित्यन्येषां हेयत्ववचनादस्याहेयत्ववचनान्न गौण आत्मा ॥

प्रविष्टः । स 'विश्वकृत्' कृतकृत्यः । कुतः? स हि परमात्मा प्रसन्नः सर्वशक्तिः सर्वमस्य ज्ञानिनः कार्यं करोति । 'तस्य' परमात्मनो यो 'लोकः' स्थानं , तदेव ह्यस्य स्थानं भवति । ब्रह्मशब्देन पूर्वं प्रस्तुते विष्णौ 'गौणश्चेन्नाऽत्मशब्दादि'त्यात्मशब्दः प्रयुक्तः । अस्य शब्दत्रयस्यैकार्थत्वे प्रमाणमाह— **अयमात्मे**ति श्रुतिं भागवतवचनं[1] च ।

"वदन्ति यत्तत्त्वविदस्तत्वं[2] यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यत" इति ।

"अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकल्मषान् ।
दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् " इति च ॥

विष्णोरात्मत्वं, ब्रह्मरुद्रादीनाममुख्यात्मत्वं, तस्य सत्वादिगुणवर्जितत्वं, सर्वोत्तमत्वं, तज्ज्ञानान्मोक्षं पाद्मवचनेनापि साधयति ॥

हेयत्वावचनाच्च । तमेवैकं जानथ आत्मानं प्रधानं जानथ । अत्र विवृतिः सर्वतो विलक्षणत्वप्रदर्शनार्था । अन्यविषया वाचो'ऽन्या वाचः' ।

---

१ 'घ'—श्रुतिः । 'ब्रह्मे'ति भागवतवचनम् ।
२ 'घ'—तत्तत्त्व—

॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥ ९ ॥

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।
स आत्मऽन आत्मानमुद्धृत्याऽत्मन्येव विलाययत्यथाऽत्मैव भवति ।
स देवो बहुधा भूत्वा निर्गुणः पुरुषोत्तमः ।
एकीभूय पुनः शेते निर्दोषो हरिरादिकृदित्यादिं स्वस्यैव स्वस्मिन्नप्ययवचनात् ॥
नहि निर्दोषस्य गौणात्मनि लयः ॥

नच कासुचिच्छाखास्वन्यथोच्यते—

॥ ॐ गतिसामान्यात् ॐ ॥ १० ॥

सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा ब्राह्मं ज्ञानं परमं त्वेकमेव ।
प्रकाशयन्ते न विरोधः कुतश्चिद्वेदेषु सर्वेषु तथेतिहास इति पैङ्गिश्रुतेर्गतेर्ज्ञानस्य साम्यमेव ॥

अमृतस्याऽश्रय इति मुक्ताश्रय इति श्रुत्यर्थः । अस्यां श्रुतावन्**येषां हेयत्ववचना**दस्य दृश्यस्याऽत्मनोऽहेयत्ववचनाच्च नायं[1] गौणः ॥

स्वाप्ययात् ।

"पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत" इति ॥ पूर्णमदो, मूलरुपं । पूर्ण'मिद'मवताररूपम् । अमुष्मादिदं संख्यामात्रेण 'उदच्यते' उद्रिच्यते, एकमेव बहुसंख्याकं भवति, विशेषादेव । स्वस्य पूर्णस्य, पूर्णमिदमवताररूपमादाय तन्मूलरूपमेवावशिष्यते । **स्वस्यैवा**[2]वताररूपस्य निर्दोषस्य **स्वस्मिन्मू**लरूपेऽप्यय उच्यते । **नहि निर्दोषस्य गौणात्मनि** लयस्तैरभ्युपगम्यते ॥

नच सगुणं निर्गुणं चेति द्विविधं ब्रह्म वेदेषु प्रतिपाद्यत इत्याह—**नच कासुचिदिति** ॥

गतिसामान्यात् । **सुप्रमाणाः** सुष्ठु प्रमाणाः सुष्ठु प्रमाणान्तरसहिताः । **प्रकाशयन्ते** उत्पादयन्ति । **गतेर्ज्ञानस्य साम्यमेव**,ब्रह्मज्ञानस्य सर्ववेदेषु साम्यमेव । गुणा-

---

१ 'घ'—नचायं
२ 'व'—स्कान्दवचनेनापि स्वस्यैव

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति—

॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ ११ ॥

नह्यशब्दः श्रूयते ।
नचाप्रसिद्धं कल्प्यम् ।
सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणायुक्तेः ॥

इतीक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

नामनन्यथोक्त्या साम्यम् । नह्येकत्र ज्ञानानन्दादिकमुक्त्वा[1]ऽन्यत्राज्ञानदुःखादिरूपत्वं ब्रह्मण उच्यते ।

सर्वभूतस्थानभेदेऽपि भेदरहित **एकः** । द्योतनाद्**देवः**। देशतः कालतो गुणतो व्याप्नोतीति **सर्वव्यापी** । अन्तस्स्थित्वा, आ सम्यक् तन्नियन्ता च माता **चेत्यन्तरात्मा,** आदानादिकर्तृत्वाद्वा ।**कर्माध्यक्षः** कर्माधिपतिः, प्रवर्तकः । उपर्यस्याक्षाणीन्द्रियाणि वर्तन्त इति 'अध्यक्षः' । सर्वभूतानामधिवासः। साक्षादीक्षत इति **साक्षी** । साक्षादीक्षणं प्राकृतज्ञानेनापि भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं **चेते**ति । चैतन्यरूप इत्यर्थः[2] । **केवलो**ऽविमिश्रः[3] समाधिकरहितो वा । केवलचैतन्येनेक्षणमसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य योगिनोऽपि भवति । स हि स्वरूपचैतन्येनैवाऽत्मानमीश्वरं च योगस्थः पश्यति । नच तदा गुणाभिमानी । सा तुर्यावस्था नाम । तथापि सगुण एवासौ । प्रारब्धकर्मणोऽप्र[4]नष्टत्वात् । तद्व्यावृत्त्यर्थो **निर्गुण**शब्दः प्राकृतगुणनिषेधात्मकः । एकत्वादिशब्दैरनेकगुणत्वप्रतीतेर्न स्वाभाविकगुणनिषेधः । एवं **श्रुतत्वाच्च** न गौण आत्मा । नाप्यशब्दः । **नह्यशब्दः श्रूयते** । अशब्देऽपि लक्षणया श्रुतिर्वर्तत इत्यत आह— **नचाप्रसिद्धं कल्प्यमि**ति । **अयमर्थः** । नचावाच्यं ब्रह्मास्तीति शक्यं कल्पयितुं, प्रमाणाभावात् । अवाच्ये शब्दस्य वृत्त्यभावात् । ब्रह्मणि प्रमाणान्तरानभ्युपगमाच्च । नच सगुणं ब्रह्म

---

१ 'क' 'ख'—दित्वमुक्त्वा
२ 'क' 'ख'—रूपेत्यर्थः ।
३ 'घ'—ऽचिदमिश्रः
४ 'घ'—कर्मणामप्रनष्ट—

वाच्यं, निर्गुणं लक्ष्यमिति कल्प्यम् । अप्रसिद्धत्वादेव । नह्यनिर्वाच्यं मायाश-**बलं** ब्रह्म जगत्कारणं प्रसिद्धम् । नच ज्ञानानन्दादिगुणशून्यं निर्गुण शुद्धं ब्रह्म प्रसिद्धम्।

नच तस्य निर्गुणस्य लक्ष्यत्वम् । वाच्यसंबन्धायत्तायाः लक्षणावृत्तेः[2] असङ्गे तस्मिन्नसम्भवात् । अविद्यासङ्कल्पितसंबन्धाभ्युपगमे, सगुणत्वप्रसङ्गात् । नचावाच्यं वेदसमन्वयसिद्धमिति कल्प्यम् । **सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणायुक्तेः** । नह्यवाच्यस्य लक्ष्यत्वं दृष्टम् । वाच्यमेव शब्दान्तरेण लक्ष्यते । यथा मञ्चादि-शब्दैः पुरुषादयः । वाच्यत्वे प्रमाणान्तरगम्यत्वापात इति चेन्न । धर्मादिवदगम्य-त्वोपपत्तेः । समानश्चायं न्यायो लक्ष्यत्वपक्षेऽपि । मानान्तरवेद्यमेव हि तीरादिकं लक्ष्यमीक्षामहे । तस्मान्न तस्मिन्ब्रह्मणि लक्षणयाऽपि शब्दो वरीवर्तीत्यभ्युपगन्त-व्यम् । एवंच, न कयाचिदपि विधया तस्य सिद्धिः । अत एव चैतदाह— **नचाप्रसिद्धं कल्प्यमिति** ॥ ॥ छ ॥

ननु हन्त ! एवं तर्हि, प्रकटमेतानि सूत्राणि ब्रह्मावाच्यत्वपक्षप्रतिपक्ष-भूतानि; यावताऽत्र तत्पक्षीयाः पूर्वपक्षीक्रियन्त इति किमिदमिह कुतूहलम् ? प्रतीयन्ते हि तन्निराकरणपराणि मुखत एव कार्त्स्न्येन । तथाहि—

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति सूत्रे[3] तावद्ब्रह्मजिज्ञासा विषयः । सा किं कर्तव्या नवेति सन्देहः । तत्र तावदाचक्षते—ब्रह्मजिज्ञासा न कर्तव्या, अविषय-त्वाद्ब्रह्मणः । विषयभूते हि वस्तुनि जिज्ञासादयो घटेरन् । विषयत्वे तु घटादिव-दब्रह्मत्वप्रसङ्गो दुष्परिहरः । नच ब्रह्मणि जिज्ञासया किंचित्प्रयोजनं प्रेक्षामहे । नहि स्वयं प्रकाशमानस्य तस्य कदाचिदपि तिरोभावः । नचाज्ञानात्स सम्भा-व्यते । अज्ञानस्य सत्यत्वे श्रुत्युदिताद्वैतहानेः, निवृत्त्ययोगाच्च, भ्रममात्रादज्ञानस-

१ 'घ'—वाच्यमाया— २ 'घ'—संबन्धायत्तत्वाल्लक्षणा—

३ 'घ'—त्यादिसूत्रे ४ 'क' 'ख'—मानस्य कदा—

द्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । नच स घटनामाटीकते[1] । नहि शश्वद्विज्ञानरूप ब्रह्म तत्वतो भ्रान्तं भवितुमर्हति । नच जीवस्य भ्रमादज्ञानसद्भावः सम्भोभवीति । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य जीवस्य[2] तत्त्वतोऽभावात् ।

तस्मादेवमधिकारिविषयप्रयोजनाद्यनुपलम्भान्न सुघटत्वबुद्ध्याऽऽरम्भणीयाऽसौ मीमांसेति ससंरम्भमुत्प्रेक्षित पूर्वपक्ष प्रतिक्षिपति—**अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति**। यत एव सर्वस्याऽऽशीर्[3]दुःख नानुभूयासम् , सुखमाप्नवानीति । अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । नहि तामन्तरेण तयोरत्यन्तपरिहारप्राप्ती स्याताम् । जिज्ञासासमनन्तरसमुद्भूतसम्यग्दर्शनसञ्जातप्रसाद[4]परमपुरुषानुगृहीतो हि जीवः सकलपरिक्लेशप्रहाणेन प्रभूतानन्दानुभवोऽवतिष्ठते । नचाविषयत्वं ब्रह्मणः । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्विषयत्वावधारणात् । अपिचायमविषयत्वप्रतिपादनप्रयासः किं ब्रह्मणि स्यादाहोस्विन्नेति वक्तव्यम् । यदि तावदाद्यं पक्षमुत्प्रेक्ष्येत[5], न तर्हि ब्रह्मणो विषयत्वं प्रत्याख्यातं स्यात् । प्रत्युतान्वाख्यातमेव स्यात् । अविषयत्वप्रतिपादनप्रतिज्ञा च हीयेत । तद्विषयत्वाङ्गीकारात् । अथान्यतरं पक्षं मान्यं मन्येत, एवमपि सैव विषयता द्रढिमानमानीता । तदुपपादकान्पुरुषान्प्रत्यपि तदप्रत्यादेशात् । प्रत्यादेशः क्रियमाणस्त्वविषयीकुर्वन्ब्रह्म न स्वोत्पत्तिमेव लभेत । तथाच स्वव्याहतिरव्याहता तस्य जातिजाताकरस्य शिरश्शेखरीभूता भाति[6] । अथ सर्वथाऽपि विषयत्वनिषेधे सत्यविषयत्वमत्राऽपततीति मत, अविषयत्वधर्माङ्गीकारे विषयत्वस्य कोऽपराधः ? नचाविषयत्वं चाध्यस्तमिति युक्त मक्तुव । भावाभावरूपयोर्विरुद्धधर्मयोर्द्वयोरेकस्यैवैकत्राध्याससिद्धेः । नहि रजतत्वाध्यासाधिष्ठाने शुक्तिकादावरजतत्वाद्यध्यासोऽव्यवसीयते । अपरथा नेदं रजतमित्युदीयमानं मानमप्यमानतामानीयेत । नच वचनं सध्री-

१ 'घ'—स च नोपादेयकोटिमाटीकते । २ 'घ'—जीवस्यैव

३ 'क' 'ख'—सर्वस्याऽत्माशी— ४ 'घ'—प्रसादः

५ 'घ'—प्रेक्षेत ६ 'घ'—भवति ।

चीनं—भावधर्माणामेव विषयत्वादीनामभावं ब्रह्मणि ब्रूमो न पुनरभावरूपाणामविषयत्वादीनामपीति । अविषयत्वयोगस्य भावधर्मस्याभ्युपगमात् । या पुनरविषयत्वयुक्तिरुक्ता साऽनुभवानुमानागमविरोधादमानम् । घटस्य विषयत्वे पटादिवदघटत्वप्रसङ्ग इतिवदित्यास्तामयमविषयत्वनिराकरणविस्तरः ॥

नच वाच्यमद्वितीयत्वाद्ब्रह्मणस्तद्व्यतिरिक्तस्याज्ञानादेर्मिथ्यात्वमिति । प्रत्यक्षादिसिद्धवस्तुभेदस्यानपलपनीयत्वात् । नच सजातीयादिभेदराहित्यमद्वितीयत्वं; किन्तु समाधिकराहित्यमेव । तस्मादज्ञानसत्यत्वेऽप्यद्वैतहानिभयभरेण न मनः खेदनीयम् ॥

यदप्यवादि—अज्ञानस्य सत्यत्वे निवृत्त्ययोगान्मिथ्यैवाज्ञानमिति, तदपि न घटनामञ्चति । सत्यस्यैव निवृत्त्युपपत्तेः । मिथ्याभूतस्य नित्यनिवृत्तत्वान्न कादाचित्कनिवृत्तिः । नच मिथ्याशब्दस्यार्थान्तरमभिधीयेत । सदसद्विलक्षणवचनस्य स्वव्याहतत्वेनानुत्तरावसरदत्वात्[1] ।

यच्चोक्तं—ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य जीवस्यैवाभावाद्ब्रह्मैवाज्ञं भवेदिति, तदपि भेदविद्वेषदोषविषदूषितत्वात्प्रमुषितशेमुषीगुणोन्मेषैरभिलषितमिति मनीषिणो मन्यन्ते ॥[2]

"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" "द्वा सुपर्णे"त्यादिश्रुतेर्जीवब्रह्मभेदावगमात् । शकुनिसूत्रादिदृष्टान्तनवकेन "अतत्त्वमस्यतत्त्वमसी"ति तत्तद्भ्रमापनोदेन[3] नवकृत्वस्सतात्पर्यं भेदोपदेशाच्च ॥

अथोच्येत—जीवो ब्रह्म भवितुमर्हति, चेतनत्वाद्ब्रह्मवदिति; तदनुभवादिविरोधात्कालात्ययापदिष्टम् । तस्मादस्ति ब्रह्मव्यतिरिक्तो जीवः । तस्य चाज्ञानिनो जिज्ञासया विज्ञायमाने सर्वज्ञे हरावज्ञाननिवृत्तिः, परमसुखावाप्तिरिति सकलमनाकुलम् ।अतः कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासा । तदुपन्यस्तो विषयाद्यभावदोषस्तत्पक्ष एवाकर्तव्यतां विधत्ते । नास्मत्पक्षं कटाक्षेणापि वीक्षितुं क्षमते ॥

१ 'घ'—नुत्तरदुःस्थत्वात् ।　　२ 'घ'—विद्वेषविष—

३ 'घ'—नोदनेन

नच तस्य दुर्घटाऽपि[1] जिज्ञासाऽऽरम्भणीया। अवास्तवत्वप्रसङ्गात्। ननु हन्त! इदमियन्तं कालं न जानीषे यदिह वयमिदमखिलमत एव दुर्घटत्वादविद्यामयं प्रतिपद्यामह इति। तत्र पृच्छामः। किमेषा भाषिता युक्तिस्सुघटा, किंवा दुर्घटेति। न तावत्सुघटता जाघटीति; सत्यत्वप्रसङ्गादात्मवत्। सुघटस्यापि मिथ्यात्वोररीकारे, आत्मनोऽपि मिथ्यात्वमनिवारितमापतेत्। भेदप्रपञ्चदौर्घट्यापादनायासश्च व्यर्थस्स्यात्[2]। सौघट्येऽपि वैतथ्यसौलभ्यात्। अथोक्तदोषपरिजिहीर्षया मिथ्यात्वसाधने युक्तिर्दुर्घटेति मन्वीत, तर्हि न सा तत्साधयेत्[3]; तत्साधने दुर्घटत्वात्। को नु खलु लोके घटनापरपर्यायां युक्तिं[4] निजामपेतत्रपो दुर्घटां ब्रुवीत स्वव्याघातध्वजधरमेनमेकमृते? उक्तन्यायेन मिथ्यात्वमपि जगतस्सुघटं चेन्न कल्पनीयम्। दुर्घटं चेत्तदा[5] तस्य सत्यत्वमेव[6]। तस्मादस्माकमेव जिज्ञासाऽऽरम्भणीयेति सिद्धम्॥ ॥ छ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते—किं तद्ब्रह्म[7] निर्गुणमुत सगुणमिति। भेदे चाभेदे च गुणगुणिभावस्यायुक्तत्वात्; भेदाभेदपक्षस्य स्वव्याहतत्वात्; "केवलो निर्गुणश्चे"ति श्रुतेश्च; निर्गुणमेव तदिति[8] केचिदूचिरे। तत्र सूत्रमवतारयति—**जन्माद्यस्य यत** इति। यतोऽस्य जगतो जन्मस्थितिनाशनियमनादयः तत्स्रष्टृपातृसंहर्तृनियन्तृत्वादिगुणगणलक्षितं[9] ब्रह्म जिज्ञास्यमिति। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "यो नः पिता जनिता यो विधाते"त्यादिश्रुतेः। गुणगुणिभावस्त्वेकत्रैव ब्रह्मणि विशेषाद्युज्यते। भेदभेदिभाववत्स्वरूपस्वरूपिभाववच्च। नच ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं वाच्यम्। अखण्डवाक्यार्थखण्डनप्रसङ्गात्। सविशेषत्व एव हि सत्यज्ञानादिपदानामपुनरुक्त्या ब्रह्मणि प्रवृत्तिस्सम्भवति,[10] अपरथा ब्रह्मपदेनैव स्वरू-

---

१ 'घ'—दुर्घटस्यापि
२ 'घ'—नायासवैयर्थ्यात्।
३ 'घ'—न तत्साधयेत्
४ 'घ'—लोकेऽघटनापरपर्यायामयुक्तिं
५ 'क' 'ख'—चेन्नतरां
६ 'क' 'ख'—सत्यत्ववदेव।
७ 'घ'—तत्पुनर्ब्रह्म किं
८ 'क' 'ख'—निर्गुणमेतदिति
९ 'क' 'ख' 'घ'—लक्षणं
१० 'घ'—प्रवृत्तिः स्यात्

प्रसिद्धेः, पदान्तराणां वैयर्थ्यं प्रसज्येत । सत्यादिशब्दाः पर्यायाश्च स्युः, निर्विशेषैकार्थवृत्तित्वात् । निर्विशेषं ब्रह्मेति वचनादेव सविशेषत्वं प्राप्तं; निर्विशेषत्वविशेषाभ्युपगमात् । नच वाच्यं निर्विशेषत्वं नाम ब्रह्मस्वरूपमेव केवलं, न विशेष इति । तथा सति, ब्रह्मशब्दावृत्तिवन्निर्विशेषं ब्रह्मेति पर्यायोक्ति[1]स्स्यात् । नच तथा प्रसिद्धिः । तस्मा"दहं मौनी"तिवादिवदयमहो मोहान्मुहुर्मुहुरपि तामेव जातिं निर्विशङ्कमङ्कमारोहयति[2], यामिह तज्जन्मलक्षणस्थितिविशेषज्ञा दोषज्ञा दोषशरीरां दूरादेव परिहरन्ति । तस्मादुक्तयुक्तिबलेन सविशेषत्वाद्ब्रह्मणो गुणवत्त्ववाद एव गुणवान् ॥

या चोपन्यस्ता निर्गुणत्वे श्रुतिः, सा प्राकृतगुणविरहार्था । तस्मात्प्रथमसूत्रे जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातं ब्रह्म स्रष्टृत्वादिगुणगणलक्षितमनेन सूत्रेणेत्यनवद्यम् ॥　　॥ छ ॥

जगत्कारणं ब्रह्म विषयः । तत्किं तत्वमुतातत्वमिति संशय्यते । "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र" इत्यादिश्रुतेर्न तत्वस्य कार्यकरणबुद्धिः । कर्तृत्वाद्यभावात् । कारणस्य[3] च तदपेक्षणान्न[4] जगत्कारणं तत्वमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते प्रतिविधीयते---**शास्त्रयोनित्वादिति** । जगत्कारणं ब्रह्म तत्वमेव । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूतः" "स कारणं कारणाधिपाधिपः" "यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारं" "स इमाँल्लोकानसृजत" "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायु"रित्यादिशास्त्रगम्यत्वात्तस्य । न खलु शास्त्रगम्यमतत्वं वक्तुं पार्यते ॥

नच वाच्यमेवंवादिवाक्यं वैदिकमपि द्वैतगोचरत्वादतत्वावेदकमिति । शास्त्रस्य तत्र तात्पर्याविगमात् । सकलजगत्संभवसंरक्षणसंहारैककर्तृत्वेनाखिलोत्कर्षवति वासुदेवे तात्पर्यं पर्यवसीयते वेदानाम् ।

---

१ 'घ'—**ब्रह्मेत्यपि पर्यायोक्तं**　　२ 'घ'—**मारोपयति**

३ 'घ'—**कारणत्वस्य**　　४ 'घ'—**तदपेक्षत्वान्न**

"सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैवचान्यत्र सत्यम् । "

"अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।

वेदतात्पर्यार्थो हि तत्वं नाम[1] । विप्रतिषिद्धं चेदमागमः प्रमाणमतत्त्वावेदक-[2] मिति । प्राकृतकार्यकारणाद्यभावेपि न ब्रह्मणः कारणत्वविरोधः । "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यदिश्रुतेः । "निष्कलं निष्क्रियं शान्त"मितिश्रुतिर्न[3] विरुद्ध्यते । कलारहितत्वा-दक्रियमाणत्वाच्च ब्रह्मणः । तस्माज्जगत्कारणं तत्वमेवेति स्थितम् ॥ ॥ छ ॥

जगत्कारणस्य तत्त्वभावप्रदर्शनेनैव तदेव शास्त्रगम्यमित्युपक्षिप्तम् । तत्स्प-ष्टमिदानीमाचष्टे—**तत्तु समन्वयादि**ति । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे, सूर्तं चामूर्तं चे"-त्यादिश्रुतेर्मायाशबलं शुद्धं चेति द्विविधं ब्रह्म, विद्याऽविद्यावस्थाभेदेन । तदुभय-मपि शास्त्रात्सिद्ध्यतीति प्राप्त आह—यज्जिज्ञास्यं जगत्कारणत्वलक्षणं तत्त्वभूतं ब्रह्म, तदेव सर्ववेदसमन्वयादवगम्यते । नहि मायाशबलं नामास्ति, प्रमाणाभावात् । नच मायिनामभिमता माया प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते । या तु वैदिकपौराणिकवचन-गृहीता[4] माया, सा भगवदिच्छा । तथाचोक्तं स्कान्दे—

"महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च ।
प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त कथ्यते" इति । सा च ज्ञान-

रूपा । "मायेति भगवत्प्रज्ञा प्रकृष्टं हि मयाभिध"मिति वचनात् । नच सा मिथ्या, तदभिन्नत्वात् । नहि ब्रह्मणो ज्ञानेच्छादयस्तद्व्यतिरेकिणो[5] भवितुमर्हन्ति । "सोऽभिध्या स जूतिः" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतेः । या च क्वचिज्जगदु-पादानात्मिका माया श्रूयते स्मर्यते वा साऽपि नानिर्वाच्या; प्रमाणाभावादेव । तस्मादनिर्वाच्यभूताया मायाया मनोरथमात्रत्वाद्गगननलिनसदृशं मायाशबलं ब्रह्म । नच ब्रह्मद्वयाभिधायकं वचनमुपलभामहे । यत्पुनरुपन्यस्तं "द्वे वाव

१ 'घ'—हि तत्तन्नामा विष्णुः । २ 'घ'—चेदमागमप्रमाणक-
३ 'घ'—मित्यादिश्रुतिश्च ४ 'घ'—वचनपरिगृहीता
५ 'घ'—स्तदति-

ब्रह्मणो रूपे" इत्यादि, तत्र मूर्तशब्दशब्दितं[1] तु पृथिव्यप्तेजः । अमूर्तं वाय्वन्तरिक्षम् । इह हि, हरहिरण्यगर्भहरिहयदहनपवनादिभिरमरवरैरहरहरतिमहीयमानमहिमा मुरमथनो रूप्यते । तस्मादस्येदमुभयमपि[2] रूपमिति भण्यते, प्रतिमात्वेन । अपरथा, रूपशब्दोऽपार्थस्स्यात् । अचेतनस्य ब्रह्मस्वरूपत्वासम्भवात् । तस्माच्छुद्धमेव ब्रह्मसमन्वयावगम्यमिति सिद्धम् ॥　　　　॥ छ ॥

अथोत्तराधिकरणे ब्रह्म विषयः । तद्धि पूर्वसूत्रे समन्वयगम्यत्वेन प्रतिज्ञातम् । तच्छब्दगोचरो वा नवेति सन्देहः । वादिविप्रतिपत्तिरेवात्रापि संशयकारणम् । केचिदशब्दगोचरं ब्रह्म ब्रुवन्ति । "यतो वाचो निवर्तन्ते" "यद्वाचाऽनभ्युदित"मित्यादीनि वाक्यान्यत्र प्रमाणम्[3] । नच मुख्ये संभवत्यमुख्योऽर्थो ग्राह्यः । येनैषामुपनिषद्वाक्यानामन्यमर्थं प्रतिपद्येमहि । नचान्योऽर्थः प्रतीतिपथमवतरति । नचैतावता ब्रह्मप्रतिपादकानां शब्दानामानर्थक्यप्रसङ्गः । लक्षणया हि वृत्त्या तत्प्रतिपादयन्ति वेदान्ताः । नच वचनीयं,संभवति मुख्ये नामुख्यकल्पना न्याय्येति[4]। असंभवादेव ब्रह्मणि मुख्यवृत्तेः शब्दानाम् । षष्ठीगुणक्रियाजातिरूढयो हि शब्दप्रवृत्तिहेतवः । नच ता[5] ब्रह्मण्युपलभ्यन्ते । न तावच्छष्ठी संभाव्यते । संबन्धे हि सा वरीवर्ति । तं च, "असङ्गो ह्ययं पुरुष" इत्यादिकोपनिषदेव विरुणद्धि । "केवलो निर्गुणश्चे"त्यादिवेदवादैर्निरस्तत्वात्समस्त[6]गुणस्य गुणाभ्युपगमो न गुणमावहति । "निष्कलं निष्क्रिय"मिति च क्रियाऽस्य निषिद्ध्यते । जातिस्तु बहुव्यक्तिनिष्ठा परमात्मन्यद्वितीये दूरतो निवारिता । सङ्केतकर्तॄणां बहुलप्रयोक्तॄणां चाभावाद्रूढिरपि नैनमारोढुमर्हति । अतो न शब्दवाच्यं ब्रह्मेत्येतं पक्षं प्रतिक्षेप्तुं **ईक्षतेर्नाशब्दम्**मिति भगवान्सूत्रकार आह ॥

"स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" "यदैनमनुपश्यन्त्यात्मानं देवमञ्जसा" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इत्यदि श्रुतेर्न ब्रह्मावाच्यं भवितुम-

१ 'क' 'ख'—मूर्तशब्दितं　　　　२ 'घ'—दस्योभयमपि
३ 'घ'—प्रमाणानि ।　　　　४ 'घ'—युक्तेति
५ 'घ'—ते　　　　६ 'घ'—निरस्तसमस्त—

ईति। एषु हि वाक्येषु ब्रह्मविषयमीक्षणं प्रतीयते । नचाप्रत्यक्षस्य वस्तुन आगमम-न्तरेणेक्षणीयत्वं संभवति । औपनिषदत्वं च तस्यावगम्यते । "सर्वे वेदाः" "वेदाह्येवैन"मियादिश्रुतिबलात्[1] । अत ईक्षणीयत्वश्रवणाच्छब्दवाच्यमेव ब्रह्म ॥

"यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यादिश्रुतिबलादवाच्यत्वमुपपादितमिति चेद्नु-रुपपादमेवैतन्मन्यामहे । अवाच्यत्वादिशब्दोऽप्रसिद्धत्वादेव हि युज्यते । "अप्रसि-द्धेरवाच्यं तदि"त्यादेः ।अद्भुतमपि[2] चावाच्यमिति लौकिका वदन्ति । तस्मादवा-च्यत्वादिवचनानामेवमेवाभिसन्धिः[3] । अन्यथा, "यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यत्र यत्प-दाविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तस्यावाच्यत्वं न वेदोदितं स्यात् । अपिच, ब्रह्मावाच्यमिति वदन्वादी, ब्रह्म वक्ति वा न वेति विकल्पयामः । यद्याद्यपक्षकक्षीकारस्तर्ह्यवाच्यत्वं विवदिषतोऽस्मदभिमतवाच्यत्वानुमोदनात्स्वव्याहत्यादिनिग्रहमहाग्राहग्रस्ततया[4] पृथु-लकथाप्रपथसागरे प्रमाणतर्कतदाभासवीचीतरङ्गमालाजालावलोलिते निमज्जतो वादिनो निर्णयपारदर्शनं दुःशकं प्रसज्येत । अथ द्वितीये पक्षे पक्षपातं करोति, तदा कस्य वाच्यत्वमयं प्रतिजानीते? नह्यनभिधीयमानस्य धर्मिणो[5] धर्मविधान-मुपपद्यते । किंच, ब्रह्मशब्दोऽपि लक्षयति केवलं न पुनर्ब्रवीतीति चेत्, किं तल्लक्ष्यमिति वक्तव्यम् । येन केनापि वचनेनाभिधीयमाने, नावाच्यत्वं स्यात् । अतो 'माता मे वन्ध्ये'तिवदत्यन्तविरुद्धोऽयमीदृशः प्रलापः ॥

यदपीदमुदितं षष्ठ्यादीनां मुख्यवृत्तिहेतूनामभावादशब्दं ब्रह्मेति च, तदपि निखिलवेदवाक्यसमन्वयपरिनिर्णीयमानपरमपुरुषगतगुरुतरगुणगणागण्य-ताकर्णनं कर्णशूलमिव दुःसहमसहमानानां स्वमतमानदुर्बलानां बालिशा-नामिवाऽक्रोशमात्रमुत्पश्यामः । "यस्सर्वज्ञः" "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः" "गुणाश्श्रुतास्सुविरुद्धाश्च देवे" "अथैनमाहुस्सत्यकर्मेति" "सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते" "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां" "कश्छन्दसां योगमावेद धीरः" "वचसां

१ 'ग' 'घ'—त्यादिशब्दात् । २ 'घ'—अद्भुतमिति
३ 'घ'—च्यत्ववचना— ४ 'घ'—ग्रह-
५ 'घ' - नह्यनिर्धारितधर्मिणो

वाच्यमुत्तमम्" इत्यादिस्मृतिभ्यः संबन्धगुणक्रियाजातियोगरूढिसंभवात् । नच वेदस्य मिथ्यावादित्वम् । तत्त्वमसिवाक्यस्यापि[1] तथात्वप्रसङ्गात् । अपिच, षष्ठीगुणक्रियाजातिरूढयो हि शब्दवृत्तिहेतवः । तेषामन्यतमोऽपि नाऽत्मनीति चेन्नैष लक्ष्यः । नहि संबन्धादिभिर्विना लक्षणावृत्तिर्दृष्टा । नचावाच्यस्य लक्ष्यत्वम् । माधुर्यविशेषोऽपि नावाच्यो लक्ष्यते । माधुर्यविशेषशब्दवाच्यत्वात् । विविच्यानभिधानं तु विवेकापरिज्ञाननिबन्धनमेव, न पुनरवाच्यत्वात् । वदन्ति च तद्विदो माधुर्यविशेषान्विविच्य—

"विशदं क्षीरमाधुर्यं स्थिरमाज्यस्य तीक्ष्णकम् ।
गुडस्य पनसादीनां निर्हारीत्यभिधीयते ॥" इत्यादि सूदशास्त्रे ।

तस्मान्नावाच्यस्य लक्ष्यत्वमिति सिद्धम् ॥ ॥ छ ॥

यदपीदमधिकरणं सांख्यपरिकल्पितप्रधानशाब्दत्व[3]निराकरणपरमपरे मन्यन्ते । तदपि मुखतः पौर्वापर्यानुसन्धानाच्च सुप्रतीतं स्वमतनिरासमात्रपरत्वं सूत्राणां संवरीतुमुत्प्रेक्षितं; न पुनः सूत्रतात्पर्यपर्यालोचनयेति न बहुमन्यामहे ॥

नहि सांख्यानां प्रधानस्याशाब्दत्वं[4] सिद्धम् । सिद्धवदेव च तै"रशब्दं हि तदि"ति हेतुत्वेनोच्यते । अतः प्रकृताननुसारित्वाच्चायं प्रलापो महोन्मत्तानामिवावभाति[5] । प्रधाने त्वसमन्वय उपरिष्टात्प्रतिपादयिष्यते सूत्रकारेणैव—"ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः" "नच स्मार्तम्" "आनुमानिकमि"त्यादिसूत्रेषु । तस्मात् "ईक्षतेर्नाशब्दमि"ति ब्रह्मणोऽशब्दत्वमेव निराक्रियते ॥

इतश्च तदेवा[6]भ्युपगन्तव्यम् । अन्वयो हि नाम शब्दानां मुख्यवृत्तिः । समन्वयस्तु परममुख्यवृत्तिः । तत्र शब्दानां ब्रह्मण्यनन्वय[7]वादिनोऽन्वयमात्रप्रतिज्ञानेऽपि संरम्भ[8]मारभन्ते । किं पुनः समन्वयप्रतिज्ञायाम्? अतः "तत्तु

१ 'क'—तत्त्वमस्यादिवाक्यानां
२ 'घ'—गुणविवेका—
३ 'घ'—शब्दत्व—
४ 'घ'—स्याशब्दत्वं
५ 'घ'—वाभाति
६ 'घ'—श्चैतदेवा—
७ 'घ'—ण्यनन्वयत्व—
८ 'घ'—साहस—

तमेव समन्वयं प्रकटयत्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिना समस्ते-नाध्यायेन प्रायेण। अन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां परमात्मनि समन्वयः प्रदर्श्यतेऽस्मिन्पादे।

समन्वयादि''ति समन्वयं सूत्रितमाकर्ण्य, ब्रह्मावाच्यत्ववादिनः[1] प्रत्यवतिष्ठन्ते। यावत्तदभिमतं ब्रह्मणोऽशब्दत्वं न निराकृतं, तावदन्वयोऽपि दूरस्थः[2]। किमुत[3] पुनस्समन्वयस्सन्निधीयेत। अतो मुखत एव तन्मतव्युदासेन समन्वयप्राप्त्यसंभवा-शङ्कामुच्छिनत्त्यनेनाधिकरणेनेति श्लिष्यते॥

आनन्दमयाधिकरणे तु, अन्नमयाद्यानन्दमयान्तमब्रह्मरूपं कोशपञ्चकमत्य-न्तहेयमुपन्यस्यन्नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमुपदिदिक्षुणे "आनन्दमयोऽभ्यासादि"त्यादीनि सूत्राणि स्वयमेव मायी पूर्वपक्षीचकार। अनयैव दिशा उत्तरसूत्रेष्वपि सुखतरमू-ह्नीयोऽयं न्यायः[4]। प्रकटभावाद्ग्रन्थबाहुल्यभयाच्चैवमुपरम्यते॥ ॥ छ॥

इतीक्षत्यधिकरणम्

तमेवेत्यादिनोत्तराधिकरणजातस्य सङ्गतिं दर्शयति। समन्वयसूत्रेण यस्सामान्योक्तस्समन्वयः **तमेव** विशेषतः पृथक् पृथक्कथयतीति। ब्रह्मविचारे च प्रथमप्रतिज्ञाते प्रत्यधिकरण सङ्गतिः समस्ति। जन्मादिसूत्रेण च तत्र ब्रह्मणोऽनन्त-गुणत्वप्रदर्शनात्तेषां च गुणानामुत्तरसूत्रैरनुवर्ण्यमानत्वात्। शास्त्रयोनिसूत्रेणापि तत्र तत्र शास्त्रयोनित्वप्रसाधकानामधिकरणानामस्त्येव सङ्गतिः। **समस्तेनाध्यायेन समन्वयं** वक्ति। **प्रायेणे**ति देवताधिकरणादौ प्रासङ्गिकाधिकारादिविचारात्तत्र गत्यन्तराभावात्। **प्रायेणान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानामि**ति च संबन्धः। आन-न्दादिगुणवाचिनामानन्दमयादिगुणिवाचिनां च शब्दानां समन्वयसिद्ध्यर्थमानन्द-मयाधिकरणे लिङ्गविचारादिन्द्राग्न्यादिबहुनाम्नां समन्वयसौलभ्यायोत्तरेऽन्तस्थ-त्वलिङ्गविचारात्। तस्मात्प्रायेणान्यत्र प्रसिद्धानां नामशब्दानां ब्रह्मणि समन्वयं

---

१ 'क' 'ख'—ऽवाच्यवादवादिनः
२ 'घ'—दूरस्थार्थः
३ 'घ'—किमुत समन्वयः?
४ 'घ'—नीयो न्यायः।

नान्यथा तदृष्टेः ।
ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तम् ।
तच्च ब्रह्म ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयावयवरूपं प्रतीयते ।
नह्यवयविनं विनाऽवयवमात्रस्य ज्ञेयतेत्यत आह—

॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ १२ ॥

वक्त्यस्मिन्पादे। ब्रह्मणि वृत्तिहेतूनां विद्यमानत्वाद्योगवृत्त्या वैदिकप्रयोगबाहुल्याद्विद्वद्रूढया चैवं प्रथमपादे साधितेऽप्यन्यत्र प्रसिद्धलिङ्गेभ्यः सावकाशत्वं श्रुतीनां स्यादिति लिङ्गरूपाणां द्वितीये प्रदर्श्यते । ततश्चान्यत्र प्रसिद्धत्वेन प्रतीयमानानां लिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयप्रदर्शनेन पूर्वोक्तौ नाम्नां रूढियोगौ बलिष्ठौ भवतः । अथाप्युभयत्र प्रसिद्धत्वेन प्रतीयमानानां नामलिङ्गानामन्यत्र वृत्तिहेतोरल्पस्यापि निरासेन रूढेश्चाज्ञसंबन्धिन्या आभासत्वेन विष्णावेव समन्वयं वक्ति तृतीयपादे । एवं वाक्यसमन्वये सिद्धे सत्यवरादिपदानां दोषादिवाचकत्वेन श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानां सर्वेषामपि विष्णावेव प्रवृत्तिं प्रतिपादयति चतुर्थे पाद इति पादसङ्गतिः ॥

नान्यथा तदृष्टेः। अय भावः—न माय्युक्तप्रकारेण पादसङ्गतिर्युक्ता। द्वितीयतृतीयपादयोरुभयोरप्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे पादभेदाभावप्रसङ्गात् । गत्यन्तराभावाच्च । तन्नियमादृष्टेश्च । पादाभिधानादिलिङ्गेभ्यः प्रसिद्धोपदेशोपपत्त्यम्बरान्तधृत्यादिलिङ्गानां स्पष्टत्वात् । ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र पादाभिधानादिति हि पुनरुक्तिदोषनिर्भयेन मायिनाऽभिहितम् । चतुर्थपादस्य सङ्गत्यदर्शनाच्च तन्मते ॥

ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तमित्यादिनाऽधिकरणमवतारयति । यज्जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातं **तद्ब्रह्माऽनन्दमयावयवरूपं प्रतीयते** तैत्तिरीयश्रुतौ । तथाहि—“विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय” इत्यादिनाऽऽनन्दमयं प्रस्तुत्य श्रूयते, “तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, **ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे**”ति । **नह्यवयविनं विना**ऽवयवमात्रज्ञानेन पुरुषार्थः । तस्माद्यस्यावयवो ब्रह्म स आनन्दमयो विचार्यस्स्यादित्यत आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं प्रथमतस्साधनी-

आनन्दमयो ब्रह्मादिः प्रकृतिर्विष्णुर्वा ।
ब्रह्मशब्दाद्धिरण्यगर्भस्य प्राप्तिः शतानन्दनाम्ना च । अष्टमूर्तित्वात्सूर्ये प्रोक्तत्वाच्च रुद्रस्य । एवमन्येषाम् । मम योनिर्महद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दाद्बहुभावाच्च प्रकृतेः । बृह जातिजीवकमलासनशब्दराशिष्विति ब्रह्मशब्दादेव सर्वजीवानाम् । अन्नमयत्वादेश्च ।
तथाऽपि न त आनन्दमयशब्देनोच्यन्ते । किन्तु विष्णुरेव ।
तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् ।
एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते ।
ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते ।
असम्पूर्णाः परे यस्मादुपचारेण वा भवेत् ॥
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥
वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिरित्यादिषु तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्यासात् ॥

यम् । तत्साधयति ॥ **आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ आनन्दमयो** विषयः, स संशय्यते **ब्रह्मादिः प्रकृतिर्विष्णुर्वे**ति । ब्रह्म आदिर्यस्य देवतासङ्घस्य रुद्रशक्तिस्कन्दसूर्यविघ्नादेः स **ब्रह्मादिः** । अतस्संशयाद्विचार्यते । तत्र ब्रह्मादिः प्रकृतिर्वाऽऽनन्दमय इति पूर्वः पक्षः । विष्णुरेवेति सिद्धान्तः ॥ **ब्रह्मशब्दा**दित्यादिना पूर्वपक्षयुक्तिमाह । **शतानन्दनाम्ना चा**ऽनन्दमयपर्यायेण तस्यैव प्रसिद्धेन हिरण्यगर्भस्याऽनन्दमयत्वप्राप्तिः । "ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः, स एको ब्रह्मण आनन्द" इति सूचितेन **शतानन्दनाम्ना च** तस्य **प्राप्तिः** । "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्य" इति **सूर्ये** पुरुषे चाऽनन्दमयस्य **प्रोक्तत्वाद्रुद्रस्य प्राप्तिः** । अत एवान्यदेवतानां च । "**मम योनिर्महद्ब्रह्मे**"ति प्रकृतेरपि ब्रह्मशब्दवाच्यत्वादत्रापि **ब्रह्मशब्दात्प्रकृतेः प्राप्तिः** । "सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेये"त्यादेरानन्दमयस्य **बहुभावा**ज्जडप्रकृतेश्च परिणममानाया **बहुभावा**त्तस्याश्च **प्राप्तिः** । **बृह जातिजीवकमलासनशब्दराशिष्विति** धातोः ब्रह्मशब्दवाच्यत्वाज्जीवमात्रस्य प्राप्तिः । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमारभते— **तथाऽपी**त्यादिना ॥

"बुद्ध्याऽविर्हिंसन्पुष्पैर्वा प्रणवेन समर्चयेत् ।
वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमंत्रेण वा यतिः"इति व्यासस्मृतिः ॥

॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥ १३ ॥

विकारात्मकत्वात्तदभिमानित्वाच्च युज्यते प्रकृत्यादीनां मयट्शब्दः ॥
नतु परमात्मन इति मा भूत् ।
प्रचुरानन्दत्वाद्धयानन्दमयः । नतु तद्विकारत्वात् ।
अन्नादीनां च प्राचुर्यमेव । अद्यतेऽत्ति चेति व्याख्यनात् । तत्प्राचुर्यं च युज्यते ।

एवमादिवाक्येषु विष्णावेव प्रसिद्धस्य ब्रह्मशब्दस्याऽनन्दमयश्रुतावभ्यासाद्विष्णौ तात्पर्याविगमाद**ानन्दमयशब्देन विष्णुरेवो**च्यते ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्। विकारात्मकत्वात्प्रकृतेः कार्यभेदेन सत्त्वार्थत्वा[1]दानन्दमयशब्दस्याऽनन्दमयत्वं जडप्रकृते**र्युज्यते** । विकारभूतशरीराद्यभिमानित्वादन्येषां च। **नतु परमात्मन इति** शङ्का **मा भूत्** । आनन्दमयशब्देनाऽनन्दप्रचुरत्वं ह्युच्यते । आनन्दमहानानन्दप्रचुरः विद्यामहान्धनमहानितिवत् । स्पष्टत्वाय **प्रचुरानन्दत्वाद्धयानन्दमय** इत्युक्तम् । प्रचुरानन्दत्वमेवाऽनन्दप्रचुरत्वम्। नह्यल्पानन्द आनन्दमहान्भवति ॥

अन्नादीनां चेत्यादेरयमर्थः । अत्र ह्यन्नमयः प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय आनन्दमयश्च श्रूयन्ते । तेषा[2]**मन्नादीनां च प्राचुर्यमेव** मयट्शब्दार्थः । "**अद्यतेऽत्ति च** भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत" इत्यन्नशब्दव्याख्यानाद्भूताद्यत्वभूतात्तृत्वाच्चान्नम् । नह्यन्यान्नस्य भूतात्तृत्वम्, "प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये" इति सर्वप्राणनहेतुत्वं च न ब्रह्मणोऽन्यस्य युज्यते । "यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यादि मनोमयस्योच्यमानं वाङ्मनसागोचरत्वं च नान्यस्य युज्यते । "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चे"त्यादिना कर्मकरणहेतुत्वं सर्वदेवोपास्यत्वं च । अतः पञ्चस्वपि प्राचुर्यमेव मयट्शब्दार्थः ॥

तत्प्राचुर्यं च युज्यते । अयमर्थः । प्रचुराद्यत्वं प्रचुरात्तृत्वं च विष्णोर्युज्यते, सर्वभूतैकाद्यत्वात्सर्वभूतैकसंहर्तृत्वाच्च । "प्राणस्य प्राणमि"त्यादेः महाप्रणेतृत्वात्

---

१ 'ग'—सत्त्वविकारर्थत्वा-

२ 'ग'—एतेषा-

उपजीव्यत्वमेवाद्यत्वम्। स वा एष इत्यन्यप्रारम्भात्।
येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिब्रह्मशब्दाद्बहुरूपत्वाच्च न विकारत्वमविरोधश्च।

प्रचुरप्रणेतृत्वं च तस्यैव। मनोविज्ञानशब्दशब्दिते सामान्यविशेषज्ञाने चातिस्पष्टत्वादिविशेषतस्तस्यैव पूर्णे ॥ भूताद्यत्वं लोकान्नस्यैव युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—**उपजीव्यत्वमेवाद्यत्वम्। स वा एष इत्यन्यप्रारम्भा**दिति। नहि भक्ष्यत्वमेवाद्यत्वम्। 'विसर्गगत्यत्त्यभिजल्पशिल्पा' इति हि भागवते। नचान्यान्नं सर्वभूताद्यम्। नच कस्यापि मुख्याद्यं तत्। अतो विष्णुरेवादनफलभूततृप्तिपुष्टिदातृत्वान्मुख्याद्यः। **तस्मादुपजीव्यत्वमेवाद्यत्वम्** ॥

"अत्तृत्वात्सर्वलोकानामन्नमित्युच्यते हरिः।
उपजीव्यश्च भूतानामिति चान्नं जनार्दन" इति यजुस्संहितायाम् ॥

तस्मान्नेदं प्रसिद्धान्नं, कुतः? "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय" इत्यन्यस्यैव प्रारम्भात्। "पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नं, अन्नात्पुरुषः, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय" इत्यत्र नह्योषधिप्रसूतान्नकार्यशरीरं तदभिमानी जीवो वोच्यते। किं तर्हि? "तस्माद्वा एतस्मादात्मन" इति पूर्वप्रस्तुतस्य भूतजीवादिव्यतिरिक्तस्य तन्नियन्तृत्वेन तदनुगतस्य परस्यैव "स वा एष" इति प्रारम्भः। एतदुक्तं भवति। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूत" इत्यारभ्याऽऽकाशादिशब्दैराकाशादिभूतभौतिकानां पुरुषपर्यन्तानां परमात्मन उत्पत्तिं, तदभिमानिजीवानां देहोत्पत्तिं, तेषां तदभिमानोत्पत्तिं, परमात्मनस्तत्प्रवर्तकत्वेन तत्राभिव्यक्तिविशेषं चोक्त्वा "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय" इति तत्तत्सारभूतत्वेन तत्तच्छब्दपरमवाच्यस्य जीवपर्यन्तमनुगतस्य परमस्योपासनार्थं पञ्चरूपप्रतिपादनं प्रारभ्यते। नत्वन्यदुच्यते। अतो विष्णुरेवान्नमयादिशब्दोक्तः ॥

येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिब्रह्मशब्दाद्बहुरूपत्वाच्च न विकारत्वमविरोधश्चेति। "येऽन्नं ब्रह्मोपासते, ये प्राणं ब्रह्मोपासते, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्,

---

१ 'क' 'ख'—तत्रापि व्यक्ति-

नच पृथक्कल्पना युक्ता ।

न बिभेति; विज्ञानं देवास्सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते, असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरि"ति तत्र तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगान्नान्नमयादीनां विकारत्वम् ॥

नचाब्रह्मणि ब्रह्मत्वोपासनं युक्तमित्यभिधास्यते । नच बहुत्वेऽप्यन्नमयादीनां ब्रह्मत्वविरोधः। एकस्यैव ब्रह्मणो बहुरूपत्वसंभवात् । चशब्दादेकस्यैव चेदं बहुरूपत्ववचनं, "एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतं प्राणमयमात्मानमि"त्येकस्यैवाऽदानादिकर्तुः सविशेषमनुकर्षणात् । **नच पृथक्कल्पना युक्ता** । अयमर्थः। अन्नमयादिषु विकारार्थो मयट्शब्दः। आनन्दमये प्राचुर्यार्थ इति या भास्करीयकल्पना सा न युक्ता । संभवत्येककल्पने नच पृथक्कल्पना युक्ता । "येऽन्नं ब्रह्मोपासत" इत्यादिषु मयट्शब्दाभावान्नान्नमयादिरुच्यत इति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । प्रचुरान्नस्यैवान्नशब्दमुख्यार्थत्वाच्च । 'अद्यतेऽत्ति चे'त्युक्तत्वाच्च ।

नच मायिनामन्या **पृथक्कल्पना युक्ता** "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तस्माद्वा एतस्मादात्मन" इत्यत्र ब्रह्मोच्यते, अन्नमयादयः पञ्चकोशा मिथो भिन्नाः, तेषां ब्रह्मशब्दोक्तत्वेऽप्यब्रह्मत्वमन्त्यपुच्छस्य ब्रह्मत्वं, श्रुतिप्रसिद्धादन्नमयाद्युपसंक्रमणादन्यस्तदतिक्रमो मोक्षः, "अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमि"ति वरुणोक्तानां चक्षुःश्रोत्रवाचां नान्नमयादिष्वनुवृत्तिः, "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादि"त्यादौ पञ्चमस्याऽनंदस्य ब्रह्मत्वं, "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्ये"त्येतस्मादब्रह्मानन्दातिक्रमनिर्गुणवाक्यात्पृथगेव "इमांल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्नि"त्यादिको वाक्यशेषः श्रुत्यन्तरगतसगुणब्रह्मोपासनवाक्येनैकवाक्यतया तत्फलप्रतिपादक इत्यादिका। उक्तहेतुभिरत्यन्तासङ्गतत्वाच्छ्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च । "तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा वाङ्मयः, तस्माद्वा एतस्माद्वाङ्मयादन्योऽन्तर आत्मा चक्षुर्मयः, तस्माद्वा एतस्माच्चक्षुर्मयादन्योऽन्तर आत्मा श्रोत्रमयः, तस्मात्प्राणमयः, तस्मान्मनोमयः, तस्माद्विज्ञानमयः, तस्मादानन्दमय" इति हि बाधूलकश्रुतिः वाक्चक्षुश्श्रोत्राणि चान्नमयादिष्वनुवर्तयति ।

स्वरूपे च युज्यते प्रचुरप्रकाशो रविरितिवत् ॥

॥ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ॥ १४ ॥

को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति ॥

॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥ १५ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सूत्रयित्वा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णलक्षितमेव ब्रह्म शब्दानुसन्धानाद्गीयते ।

ननु प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षया प्रचुरशब्दः प्रयुज्यते, यथा दुःखप्रचुरः संसार इति । अत आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखलवकलिलत्वं च प्रतीयत इत्यत आह- **स्वरूपे चे**ति । स्वरूपे च युज्यते प्रचुरशब्दः । नहि प्रचुरप्रकाशो रविरित्युक्तेऽल्पान्धकारसाहित्यमादित्ये प्रतीयते, किं तर्हि महाप्रकाशस्वरूपत्वमेव । 'आनन्दमयोऽभ्यासादि'त्यत्राऽनन्दमयशब्दोऽन्नमयाद्युपलक्षणार्थः । पूर्णानन्दवाचिनः आनन्दमयशब्दस्य "भूमैव सुखमि"तिश्रुतेरत्यन्तभूमार्थत्वाद्ब्रह्मश्च समस्तगुणोत्कर्षात्मकत्वादानन्दमयपदेनान्नमयादयस्सूत्रिता भवन्ति ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ इतश्चाऽनन्दमयो विष्णुः, यतस्तस्याऽनन्दप्रचुरत्वहेतुर्व्यपदिश्यते **को ह्येवान्या**दित्यादिना । क एव हि सामान्यतो विशेषतश्च लौकिकं वैदिकं वा प्रवर्तेत । यद्येष आ समन्तात्काशमान 'आकाशः' पूर्णज्योतिः पूर्णा**नन्दो न स्यात्** । तत्कुत उच्यते? न तावत्परतन्त्राणां जीवानां प्रवर्तकमीश्वरमन्तरेण प्रवृत्तिस्संभवति । नचाप्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वम् । प्रवृत्तिश्चतुर्विधा । सुखार्था दुःखपरिहारार्था सुखोद्रेकनिमित्ता दुःखोद्रेकनिमित्ता चेति । तत्रेश्वरस्य सुखार्था दुःखनिवृत्त्यर्था दुःखोद्रेकनिमत्ता च न युक्ता । आप्तव्याप्तेर्निर्दोषत्वाच्च । तस्मात्प्रचुरानन्दत्वेनैव प्रवर्तकत्वम् । अतश्च मयट्प्रत्ययोऽपि प्राचुर्यार्थ एव ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ इतश्चान्नमयादिशब्दवाच्यो विष्णुरेव । यत 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति मन्त्रवर्णे यल्लक्षणं ब्रह्मोक्तं तदेवान्नमयादिशब्दैर्गीयत इति गम्यते । कुतः? **शब्दानुसंधानात्** अन्नमयादिशब्देषु सत्यादिशब्दार्थानुसंधानात् । तथाहि—सत्त्वं यापयतीति सत्यम् । तच्च सत्त्वं त्रिविधमुद्भवजीवनविनाश-

नचावयवत्वविरोधः ।
स शिरः स दक्षिणः पक्षः स उत्तरः पक्षः स आत्मा स पुच्छ-मिति तस्यैवावयवत्वोक्तेश्चतुर्वेदशिखायाम् ।
शिरो नारायणः पक्षो दक्षिणः सव्य एव च ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च सन्देहो वासुदेवकः ॥
नारायणोऽथ सन्देहो वासुदेवः शिरोऽपि वा ।
पुच्छं सङ्कर्षणः प्रोक्त एक एव तु पञ्चधा ।
अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः ॥
ऐश्वर्यान्न विरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिन् जनार्दने ।
अतर्क्ये हि कुतस्तर्कस्त्वप्रमेये कुतः प्रमेति बृहत्संहितायाम् ॥

भेदेन । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विति धातोर्विशीर्णताया अपि सत्त्वशब्दवाच्यत्वात् । सृष्टिपालनसंहारैस्तद्यापनात्सत्यत्वम् । तत्त्रिविधमप्यन्नप्राणयोश्श्रूयते— "अन्नाद्भूतानि जायन्ते, जातान्यन्नेन वर्धन्ते, अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति" "प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये, प्राणो हि भूतानामायुः, तस्मात्सर्वायुषमुच्यते" "यद्वा ऋते प्राणाद्रेतस्सिच्येत, पूयेन्न संभवेदि"त्यादौ । तस्मादन्नप्राणयोस्सत्यत्वम् । सामान्यविशेषमात्रभेदान्मनोविज्ञानयोर्ज्ञानत्वमेव । आनन्दस्तु भूमत्वादनन्तपदार्थो वेदितव्यः । लक्ष्यत्वेन निर्दिष्टस्य ब्रह्मशब्दस्य प्रतिश्लोकमनुसंधानाच्चैवमवसीयते ॥

नन्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"ति श्रुतेः सिद्धस्य ब्रह्मण आनन्दमयावयवत्वस्य विरोधः । अवयवत्वे चावयवीत्यस्य विरोधस्स्यादित्यत आह **नचावयवत्वविरोध** इति । पादः **पुच्छं**, प्रतिष्ठा हि पुच्छं, "द्विप्रतिष्ठो वै पुरुष" इत्यादिश्रुतेः । **ऐश्वर्यान्न विरोधश्च**, विरुद्धमप्यविरोधं नेतुमीशत्वात् । नचैतावता तस्मिन्नीश्वरे निष्प्रमाणकधर्मकल्पनास्संभावयितुं शक्येरन् । अप्रामाणिकत्वादेव तेषाम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अतो यावत्प्रमाणप्राप्तं तावल्लोकविरुद्धमपि न विरुद्धतया चिन्तनीयमित्यर्थः । एकैकस्य चावयवस्य सर्वेश्वरत्वान्न विरोधः । **अप्रमेये कुतः प्रमा,** एतावदेव सामर्थ्यं नातोऽधिकमिति परिच्छेदः कथमपरिच्छेद्ये ॥

रसशब्देन विशेषणात्तत्तत्सारभूतं चिन्मात्रमेवोच्यते ।
इदमिति च दृश्यमानसन्निहितत्वात् ।
अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान् ।
प्रोच्यते भगवान्विष्णुरैश्वर्यात्पुरुषोत्तम इति ब्रह्माण्डे ॥

नचोक्तप्राप्त्या विरिञ्चादिरुच्यते—

॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ १६ ॥

नह्यन्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यते ।
तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति ह्युक्तम् ॥

॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १७ ॥

ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः, अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, स यश्चायं पुरुष इत्यादिभेदव्यपदेशात् ।

रसशब्देन विशेषणात्तत्तत्सारभूतं चिन्मात्रमेवोच्यते । अयं भावः । "अन्नरसमयः" "रसो वै स" इत्यादावन्ते च विशेषणान्मध्येऽपि "प्राणरसमय" इत्याद्युपपत्ते रसशब्दस्य सारवाचित्वात्प्रचुरान्नादिसारं चैतन्यमात्रदेहं ब्रह्मान्नरसमयादिशब्दार्थः, न भौतिकान्नादिः ॥

"तस्येदमेव शिरः, अयं दक्षिणः पक्षः, अयमुत्तरः पक्ष" इत्यादिप्रत्यक्षसिद्धभौतिकावयवाभिधानान्न तत्साराभिधानमित्याशङ्कयाऽऽह—**इदमिति च दृश्यमानसन्निहितत्वादिति** । दृश्यमानशिरआद्यवयवान्तर्व्यापित्वेन तत्सन्निहितत्वादन्नमयावयवानां युक्त इदमादिव्यपदेशः । वर्मान्तर्वर्तिवीरावयवव्यपदेशवत् ।

"तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः, तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमय" इत्याद्यन्यत्वश्रुतेर्नैकस्यैवेदं बहुरूपत्वमित्यत आह—**अनन्योऽप्यन्यशब्देनेत्यादि** ।**अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथाऽन्यवदुच्यते** ॥

नेतरोऽनुपपत्ते: ॥ "ब्रह्मविदाप्नोति परं" "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवती"-

नच तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिविरोधः ।
नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीति तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्तेः ।

त्यानन्दमयज्ञानान्मोक्ष उच्यते । नच विष्णो**रन्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यते** । "**तमेवं विद्वानि**"त्यादिविष्णुप्रतिपादकपुरुषसूक्तवाक्येऽन्यनिषेधात् ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ इतश्च न प्रकृतिविरिञ्चादीनामानन्दमयत्वम् । "**ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः** स एको ब्रह्मण आनन्द" इति पशुपतिविरिञ्चयोः "यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यानन्दमयत्वसाधकश्लोकनिर्दिष्टादमितानन्दाद्ब्रह्मणो **भेदव्यपदेशात्** ।

"प्रजापतिश्शिवश्शेफो लिङ्गमित्यभिधीयते ।
लिङ्गाभिमानी लोकस्य स्रष्टा गिरिश एव हि ॥" इति शैवपुराणे ॥

"यदा ह्येवैष"इत्यादेरयमर्थः । आत्मीया जीवधर्मास्तद्रहिते'अनात्म्ये', अस्वामिसम्बन्धिनि वा । अन्यनिलयनहीने ब्रह्मणि यदा ह्येष जीवो निर्भयं निष्ठां विन्दतेऽथ स निर्भयं ब्रह्म प्राप्नोति । अयमेव प्रकृतेरपि भेदव्यपदेशः । दृश्यत्वान्निर्वक्तुं शक्यत्वादन्यनिलयनवत्त्वाच्च तस्याः । "**स यश्चायं पुरुषे** यश्चासावादित्य" इति च सर्वजीवेभ्यो भेदव्यपदेशः ॥

अत्राऽऽह, नायं जीवेशभेदव्यपदेशस्साधीयान् । "**तत्त्वमसि**" "**अहं ब्रह्मास्मि**""तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं" "योसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मी"त्यादिश्रुतिभिरभेदावधारणात् । न ह्येता भेदमणुमात्रमपि सहेरन् । पूर्वापरपर्यालोचनया तत्रैव तात्पर्यपर्यवसानात् । अतस्सौत्रमपि भेदव्यपदेशं न पारमार्थिकगोचरमनुजानीमहे । काल्पनिकभेदानुवादित्वात्सूत्राणाम् । अपरथा कथमिवारचितानां श्रुतीनामविरोधस्सुसाधस्स्यादित्यत आह **नचेति** । **नच "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि"** "तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं" "योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि" **इत्यादिश्रुतिविरोधः** । **"नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती"ति** विष्णोरेव **तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्तेः** । ततत्वात्तत्, तवस्तेजः, तद्रूपत्वात्त्वं, असनादसि । अहेयत्वादहं, **न ह्न्यत**

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरः ।
असर्वः सर्व इत्यपि ।
विद्याऽऽत्मनि भिदाबोधः ।
भेददृष्ट्याऽभिमानेन ।
अन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ।
असर्वः सर्व इवाऽत्मैव सन्ननात्मेव प्रत्यङ् परागिवैक ईयते बहुधेयते,
स पुरुषः, स ईश्वरः स ब्रह्म ।

इति वा। अस्तीति मेयत्वादस्मि, ज्ञानरूपो नियन्तृरूपश्च। परोक्षत्वादसौ, अमुष्त्रोतत्वादमुष्मिन् स्थितत्वाच्चासावसावित्युच्यते। "सप्तसु प्रथमे"तिसूत्रादसाविति सप्तमी वा। आ समन्तादीष्ट[1] इत्येषः । अयनादयम् । सरणात्सारत्वाच्च स इति ॥

"**इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो** यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवः" इति हि भागवते। इदं विश्वं भगवानिव, तदधीनत्वात्तत्, स त्वितरः, यस्माद्भगवतो जगत्सृष्ट्यादिकम् ॥ **असर्वस्सर्व इत्यपी**ति तुरश्रुतिः ।

"**भेददृष्ट्याऽभिमानेन** निस्सङ्गेनापि कर्मणा ।
कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभ ॥
स सङ्गत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ।
जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते ॥ "

अभितो मानेन विशेषज्ञानेन । जगत्कर्तृत्वाज्ज्ञानैश्वर्याद्यनन्तगुणं ब्रह्म । 'सः' ब्रह्मादिजीवसङ्घः प्रळये सङ्गत्य पुनस्सृष्टिकाले कालात्मना ज्ञानात्मना ईश्वरमूर्तिना गुणव्यतिकरे जाते यथापूर्वं ज्ञानादिगुणतारतम्येन विशिष्टोऽत्यन्तान्योन्यभेदेन 'प्रजायते' प्रकृष्टो मुक्तोऽभिव्यज्यते, नतु तदभिन्नो भवतीत्यर्थः ॥ जुष्टं यदा पश्यत्य**न्यमीशमि**त्यादेरयमर्थः । यदा जीवसेव्यमीश्वरमन्यं पश्यति, अस्य महिमानं च 'इति' उक्तप्रकारेण, "द्वा सुपर्णे"त्यादिपूर्ववाक्ये समानशरीरस्थत्वेऽप्यकर्मफलभुक् सर्वसाक्षीत्यादिरुक्तप्रकारः । तदा विशोको भवति । **प्रत्यङ्**

---

[1] 'क' 'ख'—दिष्ट

सर्वान्तर्यामको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयते ।
एषोऽहं त्वमसौ चेति नतु सर्वस्वरूपतः ॥
नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वहेत्यादेश्च ॥
उक्ता च प्राप्तिः ।
ब्रह्मैव सन्नित्यपि जीव एव ब्रह्मशब्दः ।
उपपद्यते च विरोधे ।
प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्य विमुक्तत्वं च युज्यते ॥
मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिरिति हि भागवते ॥

परागिव अभिमुखोऽप्यनभिमुख इव एक एव बहुधा ज्ञायते प्राप्यते च । तत्तदन्तर्यामित्वेनापि तत्तच्छब्दवाच्यत्वं विष्णोरस्तीत्याह—**सर्वान्तर्यामको विष्णुरि**त्यादिना ।

"बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥
नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ।
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमि"ति मोक्षधर्मे ॥

एवं तर्हि विष्णोस्सर्वनामवाच्यत्वश्रुतेस्सर्वान्तर्यामित्वाच्च सर्वनामत्वोपपत्तेः सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वाच्च भेदस्य नाभेदनिरासप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽह— **उक्ता च प्राप्ति**रिति । एतदुक्तं भवति, कानिचिद्वाक्यानि कैश्चिन्मन्दमतिभिरतिदीर्घभ्रान्तिभिरभेदवाचकान्यभिधीयमानानि साक्षाद्भेदसाधकान्यपि मृदुहृदयानां सन्देहमावहेयुरिति । "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती"ति जीव एव सन्ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः, नतु ब्रह्मैव सन्निति । ब्रह्मत्वे तत्प्राप्त्ययोगात् । नहि स्वयमेव स्वात्मानं प्राप्नोतीति समञ्जसम् ।

ब्रह्माणि जीवास्सर्वेऽपि परब्रह्माणि मुक्तिगाः ।
प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं महदच्युत[1]" इति परमश्रुतिः ॥

---

[1] 'क' 'ख'- महदुच्यते

नच तत्तदनुमानविरोधः—

॥ओँ कामाच्च नानुमानापेक्षा ओँ ॥ १८ ॥

यथाकामं ह्यनुमातुं शक्यते ।
अतो न तत्वे पृथगनुमानमपेक्ष्यते ।
उक्तं च स्कान्दे—
यथाकामाऽनुमा यस्मात्तस्मात्साऽनपगा श्रुतेः ।
पूर्वापराविरोधाय चेष्यते नान्यथा क्वचिदिति ॥
नैषा तर्केण मतिराऽपनेयेति च ॥

उपपद्यते च अमुख्यार्थत्वं मुख्य**विरोधे** । "विमुक्तश्च विमुच्यत" इति श्रुतिः कथमवितथार्था स्यादित्यत आह—**प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्ये**ति । प्रमादस्वरूपत्वात्प्रमादनिमित्तत्वाद्वा **बन्धस्य विमुक्तत्वं च युज्यते** । प्रमादोऽज्ञानम् ।

"सनत्सुजात यदिदं श्रृणोमि मृत्युर्नचास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्यचरन्ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥
उभे सत्ये क्षत्रियाद्य प्रवृत्ते मोहान्मृत्युस्संमतोऽयं कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं[1] ब्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि" इति हि भारते ॥

अथापि स्यात्, अनुमानाज्जीवेश्वराभेदः सेत्स्यति । तथाहि—जीवो ब्रह्म चेतनत्वाद्ब्रह्मवत्, अपिचाऽत्माऽद्वितीयः बोद्धृत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः, यद्वा विमतो भेदो मिथ्या भेदत्वाद्बिम्बप्रतिबिम्बभेदवदिति प्रमाणान्तरविरोधादागमो भेदं नोपदेष्टुमर्हति । अत्रोच्यते—**नच तत्तदनुमानविरोध** इति । आभासत्वादीदृशानाम् ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ श्रुत्यननुसारे **यथाकाममनुमातुं शक्यते**[2] । **अतोऽत्र न** श्रौते **तत्वे** श्रुतिनिरपेक्ष**मनुमानमपेक्ष्यते** । निर्विशेषचेतनत्वादिहेत्वसिद्धेश्च । अनुमेयत्वे चाज्ञेयत्वप्रतिज्ञाहानिः । शब्देनैव लक्षणया तत्सिद्ध्यङ्गीकारात् । "**नैषा तर्केण मतिराऽपनेया** प्रोऽक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठे"ति ।

---

१ 'क' 'ख'—रहं   १ 'क' 'ख'—सुशकम् ।

॥ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ॥ १९ ॥

अस्य जीवस्य ।
युक्तिसमुच्चये चशब्दः ।
सह ब्रह्मणा विपश्चिता ।
अनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ।
एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादि ॥

॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्येऽनात्म्य इत्युक्तम् ।
तच्चादृश्यत्वं, अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् ।
सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा इत्यन्तस्थस्य कस्यचिदुच्यते ।
स च, इन्द्रो राजा, सप्त युञ्जन्तीत्यादिभिरन्यः प्रतीयते ।

एषा ब्रह्ममतिः, तर्केण नापनेतुं शक्या, नच तर्केण प्रापणीया । 'अन्येन'— अन्यत्वज्ञानिनैव प्रोक्ता सुज्ञानाय स्यात् [१] । ॥ छ ॥

इत्यानन्दमयाधिकरणम्

एवं तावदानन्दमयादिशब्दसमन्वयप्रतिपादनमुखेन तैत्तिरीयशाखागतानां[२] तद्रूपशाखान्तरगतानां च नामशब्दानां विष्णौ समन्वयो दर्शितः । तेषां तद्गतलिङ्गानां वा पुनः श्रुतिष्वितरशब्दादियोगेन वृत्तेस्संशयप्राप्तौ विशेषन्यायविवक्षयाऽधिकरणान्तराण्यारभ्यन्त इत्यत्र च संबन्धः प्रायस्समन्वयाधिकरणानां[३] विद्यते । तं च क्वचित्क्वचिदाचार्यः स्पष्टं दर्शयति । यथेह **अदृश्य** इत्यादिना । अयमर्थः, "**अदृश्येऽनात्म्य**"इत्यानन्दमयस्यादृश्यत्वमुक्तम् । **तच्च** अन्तःप्रविष्टस्य चन्द्रादिषु स्वेच्छया चरतः प्रतीयते **न विजानन्तीति** । **स च "इन्द्रो राजा**

---

१ 'अस्मिन्नस्य चे'ति सूत्रभाष्यस्य व्याख्यानं स्फुटत्वादकृतमेव भवेत् । एवमुत्तरत्रापि करिष्यति यत्र स्फुटार्थं भाष्यम् ।

२ 'क''ख'—शाखान्तरगतानां

३ समन्वयप्रतिपादकानामुत्तराधिकरणानामित्यर्थः ।

तस्मात्स एवाऽनन्दमय इति न मन्तव्यम्—

॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥२०॥

अन्तः श्रूयमाणो विष्णुरेव।
समुद्रे मनसा चरन्तम्। समुद्रेऽन्तः कवयः। यस्याण्डकोशꣳ शुष्ममाहुरित्यादितद्धर्मोपदेशात्।
स हि क्षीरसमुद्रशायी। तस्य च वीर्यमण्डकोशः।
सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जाऽदौ तासु वीर्यमवासृजत्॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
यस्मिन्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति व्यासस्मृतेः।
अहं तत्तेजो रश्मीन्नारायणं पुरुषं जातमग्रतः। पुरुषात्प्रकृतिर्जगदण्डमिति च चतुर्वेदशिखायाम्॥

जगतो य ईशे सप्तहोता सप्तधा विक्लृप्तः" "**सप्त युञ्जन्ति**" "ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिमि"त्यादि**ष्वन्योऽन्यः प्रतीयते**। सप्तबुद्धीन्द्रियाणि विषयेषु जीवेन जुहोतीति 'सप्तहोता', विषयानिन्द्रियैर्जीवे वा। **सप्त**गणा रथं प्रत्यात्मानं **युञ्जन्ति,** रथे युक्ता इत्यर्थः। एकोऽश्वो वेदः सप्तच्छन्दोनामा। छन्दोभिमानिनां पृथक्त्वेऽपि वेदाभिमानी सप्तस्वेकोऽस्ति। मासचतुष्कैस्त्रिभिः 'त्रिनाभि'। 'अनर्वं'मर्वभ्यो दूरस्थचक्रं मानसोत्तरगिरिशिखरवलयपरिवर्ति,अर्वन्तो मेरुमानसोत्तरमध्याकाशगाः। **अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्**॥ "अन्तः **समुद्रे मनसा चरन्तं** ब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमर्णे" "**समुद्रेऽन्तः कवयो** विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः"। **कवयः** सन्तो वेधसः, मरीचीनामाश्रयभूतं [1]विचक्षणायेच्छन्ति। "मरीचिर्मितरुक्त्वत" इति वचनान्मरीचिर्जीवः। "**यस्याण्डकोशꣳ शुष्ममाहुः** प्राणमुल्बं, तेन क्लृप्तोऽमृतेनाहमस्मी"ति त्रिरश्ववाक्यम्। **शुष्मं** वीर्यं, **उल्बं** जरायोरन्तः-

---

1 विचक्षतयित्यस्यार्थो विचक्षणाय ज्ञानायेति।

॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॐ ॥ २१ ॥

इन्द्रस्याऽत्मा निहितः पञ्चहोता ।
वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः ।
अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम् ।
देवानाᳲ हृदयं ब्रह्मान्वविन्ददित्यादिभेदव्यपदेशात् ॥

॥ इत्यन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रावरणं, येन सहैव जायते । **"अहं तत्तेजो रश्मीन्नारायणं पुरुषं जातमग्रतः । पुरुषात्प्रकृतिर्जगदण्डं** त्रिपुरुषं मायाबीजं जायत" इति । रश्मीनिन्दयतीति **रश्मीत्**[1], इन्दे[2] प्रेरण इति धातोः । रतिः शं च मितमस्येति रश्मिर्जीवः । **अग्रतः पुरुषाज्जातं, प्रकृतिर्जग**च्च । **जग**दिति जीवसमुदाय उच्यते । ततः प्राप्त-विशेषमित्यर्थः । पश्चा**दण्डं** त्रिपुरुषयुक्तं प्रकृत्युपादानं जायते । ब्रह्मवायुरुद्रास्त्रयः[3] पुरुषाः ॥ ॥ छ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥"**इन्द्रस्याऽत्मा निहितः पञ्चहोता,**""अमृतं देवा-नामायुः प्रजानां" "इन्द्रं राजानं सवितारमेतं **वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः**" । आदानादिकर्तृत्वाद्विष्णु**रात्मा** । नाऽत्मशब्दो जीवस्वरूपवाची । "द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादि"त्यादेः । हृद्ययनात् 'हृदयः' । एवं **भेदव्यपदेशाच्च** जीवेभ्यो, विष्णु-रेवायमन्तः प्रविष्टः पुरुषः । यद्यपि विष्णुधर्मोपदेशादन्तस्थो विष्णुः । तथाऽपि स इन्द्रादिजीवाभिन्नोऽपि स्यात् । जीवपरयोर्भेदस्य काल्पनिकत्वादित्याशङ्कानि-रासातितात्पर्यप्रकटनाय 'अन्य' इत्युक्तम् । एतन्न्यायेन सर्वदेवनाम्नां समन्वय उक्तः स्यात् ॥ ॥ छ ॥

इत्यन्तरधिकरणम्

---

१ 'क' 'ख'—रश्मीनिदयतीति रश्मीत् २ 'क' 'ख'—इद

३ 'ग'—ब्रह्मा रुद्रो वायुस्त्रयः

को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्याकाशस्याऽनन्दत्वे हेतुरुक्तः । नतु विष्णोरिति न मन्तव्यम् । यतः—

॥ ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ २२ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाचेत्यत्र भूताकाशस्य प्राप्तिः ।
नचासौ युज्यते । किन्तु विष्णुरेव ।
स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इत्यादितल्लिङ्गात् ।

आकाशस्तल्लिङ्गात्॥ अस्य लोकस्य का गतिरिति शिलकप्रश्ने **आकाश इति होवाच** प्रवाहणः । **गति**राश्रयः । "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाचे"त्युदाहरणवाक्यम् । तत्र संशयः, किमयमाकाशशब्दो भूताकाशविषयः किं वा विष्णुविषय इति । **यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि**त्याकाशशब्दस्य परविषयत्वोपलब्धिर्लोकतो भूतविषयत्वोपलब्धिश्च संशयबीजम् । तदभिप्रायेण प्रावोचत् **को ह्येवान्यादि**ति । अनेन सङ्गतिभाष्येण संशयबीजसूचनपरोऽपि गुरुतमः पूर्ववादिनमन्यत्रप्रसिद्धिकोटिबलदर्पादानन्दमयश्रुतौ प्रकरणबलात्प्रसाधितार्थमप्याकाशशब्दमनादरादसाधितमिव मन्वानमतिशङ्कमानमनुवदति । अनिष्णातमतयोऽनवसरेऽपि भ्रमन्तीति द्योतयन्प्रतिवदति च परमदार्ढ्याय । प्राचुर्येणान्यत्र प्रसिद्धिः पूर्वपक्षयुक्तिरनयोः पादयोः । विशेषयुक्तयश्च भगवताऽनुभाषिता एव सर्वत्र सम्यगनुव्याख्यान्यायविवरणयोर्बुद्धिमार्गमारोहन्ति ।

परोवरीयस्त्वादेरनन्यथासिद्धलिङ्गाद्विष्णुरेवाऽकाश इति सिद्धान्तः ॥

"परस्मादुत्तमं प्रोक्तं परो इति ततः परम् ।
परोवरं परं तस्मात्प्रोक्तं पारोवरीयकम् ॥" इति सामसंहितायाम् । उच्चत्वेन गीयत इति **उद्गीथः** । "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति, आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान्, आकाशः परायणमि"ति जगदुत्पादकत्वमुदीर्यमाणमादिशब्दादुपाददीत ।

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्तीत्यादिना तस्य हि तल्लिङ्गम् ।
अनन्तो भगवान्ब्रह्म आनन्देत्यादिभिः पदैः ।
प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारत इति च ब्राह्मे ॥
नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीति चोक्तम् ॥

॥ इत्याकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ २३ ॥

तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान्भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान्प्राणयो नवेति महाभोगशब्देन परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तम् । स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्यापतति । नचैवम् । यतो विष्णुरेव प्राणः । अत एव, श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ, अहोरात्रे पार्श्वे इत्यादितल्लिङ्गादेव ॥

॥ इति प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

"विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह
यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि ।
चस्कम्भ यस्स्वरभसा चलितं त्रिपृष्ठं
यन्मां निशाम्य सदनादुरु कम्पमानमि"तिभागवतवचनाद्विष्णोर्नु

कमित्यस्यार्थोऽवगम्यते । अन्यत्र प्रसिद्धेः पुनरतिदौर्बल्यं साधयति विष्णोरेव तत्तन्नामत्वेन **नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती**त्यादिना । आकाशशब्दः सर्वाधिभूतोपलक्षणार्थः ॥ ॥ छ ॥

इत्याकाशाधिकरणम्

अत एव प्राणः ॥ तद्वै त्वमित्यादेरयमर्थः । तस्माद्धि **त्वं प्राणोऽभवः ।** कस्मात्? **प्रजापते**र्भोगान्**करिष्यमाणो नव देवान्** तदिन्द्रियस्थान्**प्राणय** इति **यत्** । भुज्यत इत्यानन्दो **भोगः** । नवत्वं पायूपस्थयोरेकीभावेन । अङ्कश्रिता **श्रीः** । वक्षसि लक्षणभूता **लक्ष्मीः** । **अहोरात्रे** पुरुषकालौ पार्श्वस्थौ ।

यो वेद निहितं गुहायामित्युक्तम्।
तच्च गुहानिहितं, वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत्। वि मे मनश्चरति दूरआधीः किंस्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्य इति ज्योतिरुक्तम्।
तच्च ज्योतिरग्निसूक्तत्वात्प्रसिद्धेश्चाग्निरेवेति प्राप्तम्।
अत आह—

॥ ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ ॥ २४ ॥

विष्णुरेव ज्योतिः। कर्णादीनां विचरणाभिधानात्।

"हरिं हरन्तमनुयन्ति देवा" "विश्वस्येशानं वृषभं मतीनामि"त्यादिकमादिशब्द आदापयति। सर्वाध्यात्मोपलक्षणार्थः प्राणशब्दः॥ ॥ छ ॥

इति प्राणाधिकरणम्

अत आहेति भाष्यस्यायमर्थः। इति पूर्वपक्षः प्राप्त इति **यदत** उत्तरं सूत्र**माह** भगवान्बादरायण इति। अस्माकं तु भाष्यार्थमात्रान्वेषणपरिखिन्नात्मनामनवरतं भाष्यानुवादेऽप्यभ्यासितालस्याना**मत आहे**त्यभिसूत्रं भाष्यानुकरणेऽपि प्रतिवाक्यमन्य एवाभिप्रायो निश्चेतव्यः। **अतः** पूर्वपक्षप्राप्तेः परिहारार्थं सूत्रमुदाहृत्य तस्य भाष्य**माह** भगवानाचार्य इति। सूत्रग्रहणं पुनरत्र तद्भाष्यव्याचिख्यासितस्यागृहीतप्रतीकस्य सन्निधापकमिति भवति निरवद्यम्॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ अस्मिन्नन्तर्भेदाधिकरणे गायत्रीविचारस्य बहुलयुक्तिसन्दृब्धत्वेन महाविचारत्वाज्ज्योतिर्विचारोऽवान्तरोऽवगन्तव्यः। एकं चेदमधिकरणमुत्तरानुबद्धत्वात्प्रथमविचारस्य। एतन्नान्तरीयत्वात्तस्य। अत एव चानुवर्तयति प्रथमविचारमुत्तरत्राग्निगायत्र्यादिभाष्ये।

ननु किमनेनान्तर्भेदप्रतिपादनप्रयासेन। यावताऽत्र प्रथमसूत्र एव च्छन्दोगोपनिषदं ज्योतिरभिधायिनीमुदाहृत्याप्रकीर्णमेकमधिकरणमुत्प्रेक्षितुमुचितमौपनिषदानामिति। नैवम्। अग्निसूक्तमुदाहृत्य मन्त्रगोचरं विचारमारचयता परमवैदिकेनाऽचार्येण निखिलोऽपि वेदसमन्वयो विचारितो भवतीति भूयानयं लाभः।

स हि परो मात्रया तन्वा वृधानेत्यादिना कर्णादिविदूरः ॥

॥ ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदा-त्तथाहि दर्शनम् ॐ ॥ २५ ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्युक्तस्य ज्योतिषो गायत्री वा इदꣳसर्वमिति गायत्र्या समारम्भः कृतः ।
तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न ।
तथा चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते ।
अग्निगायत्र्यादिशब्दार्थरूपोऽसाविति चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते ।
तथाहि दर्शनं गायति च त्रायति चेत्यादि ।
सर्वच्छन्दोभिधो ह्येष सर्वदेवाभिधोऽप्यसौ ।
सर्वलोकाभिधोऽप्येष तेषां तदुपचारत इति वामने ॥

अपरथा पुनरुक्तिदोष चावादिष्म ॥ क्लिष्टकल्पनायां षड्विधत्वस्यागतिकत्व वा स्यात् । **विष्णुरेव ज्योतिः** । कर्णादीनां तद्विरुद्धचरणाभिधानात् । तथाहि श्रुत्यर्थः कर्णौ **मे** विरुद्ध **पतयतः, चक्षुश्च मनश्च** विरुद्धं **चरति**, तेषामत्यन्त-विदूरत्वेनेदं ज्योतिः स्थितमत **आ** समन्ताद्दूरस्थबुद्धिरहं **किं वक्ष्यामि, किं मनि-ष्ये** वेति हृदयस्थं हीदं ज्योतिरुच्यते । तद्दर्शनविरुद्ध चरणम् । उक्त च गीतासु मनश्चरणस्य तत्वनिष्ठाविरोधित्वं "चञ्चलं हि मनः कृष्णे"ति ॥ स्पष्टत्वाय **विच-रणाभिधानादि**त्युक्तम्। मातृत्वादिन्द्रियं 'मात्रा', श्रोत्रादिवत् । तदतीतः **परो मात्रये**त्युक्तः ॥

॥ छ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ **अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत** इत्यत्र ज्योतिरुच्यते । तस्मिन्ब्राह्मणे गाय-त्रीशब्देनोपक्रमः कृतः । तस्य चानुपसञ्जातविरोधित्वेन बलवत्त्वात् ज्योतिश्श-ब्दस्य तद्विषयत्वोपपत्तिः । "तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री"ति श्रुतेः । अतोऽत्रापि **न विष्णु**र्ज्योतिरिति पूर्वः पक्षः। **अग्निगायत्र्यादिशब्दार्थरूपोऽसाविति चेतोऽर्प-णार्थं हि निगद्यत** इत्यस्य स्वपदवर्णनरूपस्य भाष्यस्यायमर्थः । अग्न्यादितेज-श्शब्दानां गायत्र्यादिछन्दश्शब्दानां चार्थस्वरूपत्वेन निरूपणीयो विष्णुरेवेति बुद्ध्यवतरणार्थं हि तच्छब्दैर्निगद्यते । कथमन्यविषयतया प्रसिद्धानामन्यस्यैव

तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति—

॥ ॐ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॐ ॥ २६॥

मुख्यार्थत्वमित्यत आह—**तथाहि दर्शनं गायति च त्रायति चे**ति॥ "इयं वाव सा येयं पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयत" इत्यादिक**मादि-**शब्दाद्द्रष्टव्यम् । "पृथुत्वात्प्रथितत्वाच्च पृथिवी विष्णुरुच्यते" । अग्रणीत्वादग-नेतृत्वाददनाच्चाग्निः। ऊषणकरणत्वादुष्णिक्[1] । स्वेच्छानुरोधेन स्तोभनादनुष्टुप् । त्रिभिर्वेदैः स्तूयत इति त्रिष्टुप् । छन्द्यत्वाच्छन्द इत्येवं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ छ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवमिति सूत्रं योजयति—**तावानस्ये**त्यदिना ॥ प्रसिद्धार्थानां सूत्राणामपृथग्भाष्यकरणं यत्तल्लाघवाय । एषा हि श्रुतिः "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री"ति पूर्वप्रस्तुताया गायत्र्याष्षड्विधत्वमुक्तमनूद्य चतुष्पादत्वं विधाय तत्र प्रमाणमेतामृचमाह । "तदेतदृचाऽभ्यनूक्तं **तावानस्ये**"ति । अनया ह्यृचा गायत्र्या भूतादयश्चत्वारः पादा व्यपदिश्यन्ते । नच तस्याश्छन्दस्त्वे तदुपपद्यते। उपपद्यते च विष्णुत्वे । पुरुष एवेदमित्यृचा यद्विष्णोस्सर्वेशानत्वमुक्तं तद्धि तावत्तावानिति परामृश्यते । नच तावानेव केवलमस्य महिमा, किन्तु ततोऽपि ज्यायानयं पुरुषः । अस्य ह्येकः पादः सर्वाणि भूतानि, त्रयोऽनन्तासनवैकुण्ठ-क्षीराब्धिषु **दिवि** स्थितेषु द्योतमानेषु ॥ त्रयाणां पादानां समुदाय**स्त्रिपात्**। स्वरूपांशत्वात्त**दमृत**मित्युक्तं, भिन्नांशविवक्षया भूतपादोक्तिः ।

"त्रिभिस्स्वरूपपादैश्च भिन्नैकेन चैव हि ।
गायत्रीनामको विष्णुश्चतुष्पात्संप्रकीर्तितः ॥
भिन्नपादः सर्वजीवास्तस्यास्सादृश्यमात्रतः ।
स्वरूपपादा विष्णोस्तु त्रयो हि दिवि संस्थिताः ॥" इति

सत्तत्वे ।

---

1 'क' 'ख'—औषणकरत्वा—

सुवर्णं कोशँ रजसा परीवृतं देवानां वसुधानीं विराजम् ।
अमृतस्य पूर्णां तामु कलां विचक्षते पादँ षड्होतुर्न किला विवित्स
इति श्रुतेः पाद इति चैकदेशपरिमितं चतुर्भागबल इतिवद्भिन्नं च ॥
स हि पुरुषसूक्ताभिधेयः ।
यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति यज्ञशब्दात् ।
यज्ञो विष्णुर्देवतेति हि श्रुतिः ।
तस्मिन्काले महाराज राम एवाभिधीयते ।
यथा हि पौरुषे सूक्ते विष्णुरेवाभिधीयत इति च स्कान्दे ॥

॥ ॐ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मि-न्नप्यविरोधात् ॐ ॥ २७ ॥

त्रिपादस्यामृतं दिवीति पूर्वोपदेशः ।

पादशब्दस्यार्थं विवृणोति **सुवर्णं कोश**मित्यादिना । सुवर्णमयमण्ड**कोशं** सत्वरजस्तमोभिः परिवृतं **देवानां** द्रव्यनिधानस्थानं विशेषेण राजन्तं **षड्होतु**-र्विष्णोः **कलां विचक्षते । अमृतस्येति** षष्ठी तृतीयार्थे, अमृतेन **पूर्णा**मित्यर्थः । एकवचनं समुदायापेक्षया, "अमृतस्यैष सेतुरि"तिवत् । **न किल षड्होतुः** पादत्वं स **विवित्से**[1] अविन्दत । एतदुक्तं भवति । उदकादिनवावरणावृतं महतां देवानां वसुनिधानं हेमाण्डकोशं मुक्तजनेन व्याप्तं विष्णोः कलामात्रं वदन्ति पुरुष-सूक्तागमाः पादवाचनेन । न किलात्र पादशब्देनाङ्घ्रिं वदन्ति । नापि चतु-र्थांशं, किं तर्हि? एकदेशमात्रम् । एकदेशमात्रमित्ये**कदेश**परिमाण**परिमितमुच्यते,** न तत्स्वरूपैकदेश इति । यथा मैत्र**चतुर्भागबल**श्चैत्र इत्युक्ते **न** मैत्रबलादेव चैत्रस्य चतुर्थांशो विवक्षितः । अपितु तच्चतुर्थांशपरिमितं **भिन्नं च** ततश्चैत्रबल-मिति । एवमिहापि शक्तिविवक्षया विष्णुशक्त्येकदेशपरिमितशक्तिर्मुक्तामुक्तविश्व-समुदाय इत्यभिप्रायः ॥

स्यादेतदेवं, यद्यस्यामृचि विष्णुरभिधीयते, नतु तत्र प्रमाणमित्यत आह—**स हि पुरुषसूक्ताभिधेय** इति ॥　　　　॥ छ ॥

---

१ 'क''ख'—पादं विवित्से

पादो दिव इति पञ्चम्यन्तः पश्चिमः ।
तस्मान्नैकं वस्त्वत्रोच्यत इति चेन्न ।
त्रिसप्तलोकापेक्षयोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥

॥ इति ज्योतिर्गायत्र्यधिकरणम् ॥ १० ॥

प्राणो विष्णुरित्युक्तम् ।
तत्र ता वा एताः शीर्षञ्छ्रियश्श्रिताश्चक्षुश्श्रोत्रं मनो वाक्प्राण इत्यत्र प्राणस्य विष्णुत्वं न विद्यते ।
इन्द्रियैः सहाभिधानादित्यत आह—

॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ २८ ॥

तं देवाः प्राणयन्त ।
स एषोऽसुः स एष प्राणः ।

त्रिसप्तलोकापेक्षयेति । त्रिलोकापेक्षया दिवीत्युपदेशः । तस्मा**दुभयस्मिन्नप्यु**पदेशे वस्त्वेकत्वाविरोधः । सर्वाधिज्योतिषाधिवेदोपलक्षणार्थौ ज्योतिर्गायत्रीशब्दौ ॥ ॥ छ ॥

इति ज्योतिर्गायत्र्यधिकरणम्

अतीतप्राणाधिकरणे प्रवर्तनस्वातन्त्र्यस्य प्राणशब्दप्रवृत्तिहेतोर्विष्णौ भावाद्विष्णुरेव प्राण इत्युक्तम् । अत्र पुनः विष्णावसंभाव्यैर्विशेषलिङ्गैः प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणप्रसिद्धिरेव बलवती स्यादित्याशङ्क्य तेषां लिङ्गानां विष्णावेव सम्भवमुपलम्भयितुमयमारम्भः । विष्णुस्तासु श्रित इति ताः **श्रियः** । **प्राणस्तथाऽनुगमात्** ॥ **तं देवाः प्राणयन्त** ज्ञानसम्प्रदायप्रवर्तनेन ।

"तस्माच्छ्रुत्वा परं ब्रह्म देवा नारायणाभिधम् ।
शिष्यप्रशिष्यादिषु च तेऽनयन्वायुनोदितम् ॥" इत्यैतरेयसंहितायाम् । **स एषोऽसु**रसनशीलत्वात् ।

"असनाद्भगवान्सोऽसुस्सर्वस्यापि जनार्दनः ।
प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्यभिधीयत" इति च ॥

प्राणऋच इत्येव विद्यात् ।
तदयं प्राणोऽधितिष्ठतीत्याद्यनुगमादत्रापि प्राणो विष्णुरेव ॥
विष्णुमेवानयन्देवा विष्णुं भूतिमुपासते ।
स एव सर्ववेदोक्तस्तद्रथो देह उच्यत इति स्कान्दे ॥
ब्रह्मशब्दानुगमाच्च ॥

॥ ॐ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्ध-भूमा ह्यस्मिन् ॐ ॥ २९ ॥

प्राणो वा अहमस्म्यृष इति वक्तुरात्मोपदेशादिन्द्र एवेति चेन्न ।
प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानीति बह्वध्यात्मसम्बन्धो ह्यत्र विद्यते ॥

॥ ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॐ ॥ ३० ॥

शास्त्रमन्तर्यामी ।
संविच्छास्त्रं परं पदमिति हि भागवते ॥

प्राणऋच इत्येव विद्यात्—प्राणवाचकत्वेन वर्तन्ते ऋच इत्येव विद्यात् । **तदयं प्राणोऽधितिष्ठती**ति ॥ तद्रथरूपं शरीरं प्राणोऽधितिष्ठतीत्यर्थः । इत्यादिषु वाक्येषु यथा प्राणो विष्णुस्स्यात्तथा प्राणशब्दा**नुगमाद्विष्णुरेव प्राणः** । "एतद्ब्रह्मैतत्सत्यं" "तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत" "अ इति ब्रह्मे"त्यादि**ब्रह्मशब्दानुगमाच्च** विष्णुरेव प्राणः ॥ ॥ छ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ विश्वामित्रस्य बृहतीसहस्र**वक्तु**रर्थे वक्तेन्द्र आत्मानं प्राणमुपदिशति "**प्राणो वा अहमस्म्यृष**" इत्यादिना । तस्मा**दिन्द्र एवा**त्र प्राणशब्देन प्रतिपाद्यत **इति चेन्न** । **बह्वध्यात्मसम्बन्धो ह्यत्र विद्यते** । अयमर्थः । अधिकात्मनः परमात्मनो जीवेषु सम्बन्धबाहुल्यं ह्यस्मिन्वाक्ये विद्यते । नान्यस्य, तस्य स्वातन्त्र्येण सर्वजीवसम्बन्धायुक्तेः । अथवा नात्रेन्द्रः प्रतिपाद्यः । परमात्मसम्बन्धो हि बहुलो ह्यस्मिन्विद्यते । ॥ छ ॥

नचात्रेन्द्रस्वरूपोपदेशः । नापि सर्वात्मत्वोपदेश आशङ्कनीयः । यतः—**शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्** ॥ **संविच्छास्त्रं परं पदं**, सर्वज्ञं नियन्तृ

तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्तृत्वतो हरिः ।
न क्वापि किञ्चिन्नामास्ति तमृते पुरुषोत्तममिति च पाद्मे ॥

च **परं पदं**, प्राप्तव्योत्तमम् । अन्तर्याम्यभिप्रायेणैवायमुपदेशः । "**अहं मनुरभवं सूर्यश्चे**"त्यादिवामदेववाक्यवत् । अतः परमात्मेन्द्राविष्टः "प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणस्त्वमि"त्यादिना स्वात्मानं तत्तदन्तर्यामिणमुपदिशतीत्यभिप्रायः । तस्मान्नात्रेन्द्रस्य स्वरूपोपदेशः । नापि सर्वात्मत्वोपदेशश्चाऽऽशङ्कनीयः । अहंत्वमादिशब्दानामन्तर्यामिणि वृत्तेर्दर्शितत्वात् । "सप्तसु प्रथमे"ति सूत्राच्च । तथाच ब्रह्माण्डे—

"यावज्ज्ञानेन मोक्षस्स्यात्तावज्ज्ञात्वाऽपि कौशिकः ।
अधिकज्ञानलब्ध्यर्थं मोक्षेऽधिकसुखाप्तये ॥
जानीयां त्वामिति प्राह तस्मा आह स केशवः ।
इन्द्राविष्टः प्राणनाम तथाऽन्याश्चाभिधाः प्रभुः ॥
प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्यभिधीयते ।
अहेयत्वादहंनामाऽस्म्यसनान्मिनुतेरपि ॥
ततो वेत्तीति च त्वं स पूर्णत्वात्सर्वनामकः ।
सर्वाणि बहुरूपत्वात्सर्वरूपेषु पूर्तितः ॥
प्रभूतत्वाद्भूतनामा सर्वरूपप्रभूततः[1] ।
बहुरूपस्स भूतानीत्युक्तो विष्णुस्सनातनः ॥
सर्वैश्वर्यस्वरूपत्वादेष इत्यभिधीयते ।
स एव सूर्यसंस्थस्सँल्लोकांस्तपति केशवः ॥" इत्यादि ।

महैतरेयोपनिषद्भाष्येऽपि भगवान्भाष्यकृदेवानयोरर्थविशेषं स्पष्टीचकार ॥ अध्यात्मसम्बन्धशब्देनाऽऽवेशो हि विष्णोरिन्द्रे विवक्षितो भगवता । अन्येष्वप्यन्तर्यामिरूपेण सम्बन्धोऽस्त्येव । अस्मिन्निन्द्रे तु विशेषस्तात्कालिकः । अधिकात्मनः परमात्मनः सम्बन्धो ह्यध्यात्मसम्बन्धः । नहि स्वात्मनस्स्वस्य सम्बन्धो भवति । यद्यध्यात्ममत्रोच्यत इति विवक्षितं तर्ह्यध्यात्मभूमेत्येव स्यात् । सम्बन्धशब्दो व्यर्थः ।

---

१ 'क' 'ख'—प्रभुत्वतः ।

अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिवत् ॥

॥ ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्या- दाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॐ॥ ३१ ॥

तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्तीति जीवलिङ्गम् ।
प्राणसंवादादि मुख्यप्राणलिङ्गम् ।
तस्मान्नेति चेन्न ।
अन्तर्बहिः सर्वगतत्वेनेत्युपासात्रैविध्यादिहाऽश्रितत्वाच्च ॥
स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत ।
स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् ।
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेय इत्यादिना ॥

तस्मादिन्द्रादिजीवेभ्यो विष्णोर्भेद एवात्र भगवतो विवक्षितः **शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदिति** । शास्तुरन्तर्यामिणो विष्णोस्सर्वशरीरे स्थितत्वात्सर्वनामाभिधेयत्वं चोक्तम् । "**अहं मनुरभवं सूर्यश्चे**"**त्यादिवत्** ॥ नहि मनुसूर्यादिर्भवति वामदेवस्तेषां पक्षेऽपि । सर्वप्रवृत्तिहीनतां हि ते मोक्षं वदन्ति । अत्र च "अहं भूमिमददामार्याये"त्यादिना प्रवृत्तिरेवोच्यत इत्यादि सविस्तरम् ।

"अहेयत्वादहं विष्णुस्स तु सर्वान्तरत्वतः ।
अस्यस्मीत्यादिभिश्शब्दैरुच्यतेऽन्योऽपि जीवत"इतिब्रह्मवैवर्ते ॥ छ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ "**तावन्ति शतसंवत्सरस्ये**"**ति जीवलिङ्गम्**।"शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः । तावन्ति पुरुषायुर्ष[1] इति चास्ति । प्राणसंवादस्तन्निर्गमे शरीरपातस्तत्प्रवेशे शरीरोत्थानमिति **मुख्यप्राणलिङ्गं** "ता अब्रुवन्हन्तास्माच्छरीरादुत्क्रमामे"त्यादिनोच्यते । **तस्मान्न** विष्णुरत्रोच्यत **इति चेन्न** । उपासात्रैविध्यस्य विद्यमानत्वात् । **स एतमेव सीमानं विदार्यै**त्यादिनाऽन्तःप्रवेशवचनादन्तरुपासनं गम्यते । 'सीमां'[2]

१—"तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ती''ति स्फुटतरं जीवलिङ्गं चास्तीत्यर्थः ।

२ 'ख'—सीमानं

महिदासाभिधो जज्ञ इतरायास्तपोबलात् ।
साक्षात्स भगवान्विष्णुर्यस्तन्त्रं वैष्णवं व्यधादिति च ब्रह्माण्डे ॥
तत्तदुपासनायोग्यतया च पुरुषाणाम् ॥
केषाञ्चित्सर्वगत्वेन केषाञ्चिद्धृदये हरिः ।
केषाञ्चिद्बहिरेवासावुपास्यः पुरुषोत्तम इति ब्राह्मे ॥
अग्नौ क्रियावतां विष्णुर्योगिनां हृदये हरिः ।
प्रतिमास्वप्रबुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनामिति च ॥

॥ इति पादान्त्यप्राणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

शिरोमध्यं, 'द्वाः'सुषुम्नानाडी । तस्मात्तस्यैव जीवमुख्यप्राणलिङ्गं, तद्भगवदधीनत्वात्तयोः । **ततमं** तततमम् । "समाने लोप" इति सूत्रात् ।

"एवं स भगवान्विष्णुर्महिदासाभिधः प्रभुः ।
जानन्नित्योदितज्ञानादाह देवीमिदं वचः" ॥ इति चैतरेयसंहितायाम् ।

तत्तदुपासनायोग्यतया च पुरुषाणाम् । अयमर्थः, त्रिविधोपासनायोग्यतया पुरुषाणां च त्रैविध्यादुपासनात्रैविध्यमिहाऽश्रितं युज्यते । मनुष्याणां प्रायो बहिः, गन्धर्वादीनामन्तः, देवानां सर्वगतत्वेन । तस्माद्विष्णुरेव प्राण इति सिद्धम् ॥ ॥ छ ॥

इति पादान्त्यप्राणाधिकरणम्

इति तत्वदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

लिङ्गात्मकानां शब्दानां विष्णौ प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मिन् पादे प्राधान्येन ।
ब्रह्म ततममिति सर्वगतत्वमुक्तं विष्णोः ।
तच्च तस्यैतस्यासावादित्यो रस इत्यादिनाऽऽदित्यस्य प्रतीयत इत्यतोऽब्रवीत्—

॥ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ १ ॥

स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मेत्यादिना सर्वत्रोच्यमानो नारायण एव ।

सर्वगतत्वादिधर्मवाचिनां शब्दानां समन्वयः सम्प्रति समभिधीयते । महारूढया महायोगेन च वृत्तिः 'प्रवृत्तिरि'त्युच्यते । अन्यत्राज्ञरूढित्वादल्परूढिः । विद्वद्रूढित्वाद्विष्णौ महारूढिः । लौकिकप्रयोगाद्वैदिकप्रयोगबाहुल्याच्च । योगश्चान्यत्र वृत्तिहेतुसामस्त्यस्वातन्त्र्याभावादल्पः । उभयसम्भवाद्विष्णौ महायोगः । वैश्वानराधिकरणे नामशब्दविचारात्**प्राधान्येने**त्युक्तम् ॥

ब्रह्म ततममित्यादेरयमर्थः । **ब्रह्म ततम**मित्यादिना यत् **सर्वगतत्वमुक्तं विष्णोस्तत्** **"तस्यैतस्यासावादित्यो रसः"** "तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति" "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च", "एतं सर्वेषु भूतेषु" **इत्यादिना** शाखाशेषेणा**ऽदित्यस्य प्रतीयते** । अतः प्राणशब्दोऽपि कथञ्चिदस्मिन्योज्येतेत्यत आह । **सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्** ॥ **"स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा** यश्चासावादित्ये

तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् ।
परमं यो महद्ब्रह्म ।
वासुदेवात्परः को नु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत् ।
स हि सर्वगुणैः पूर्णस्तदन्ये तूपचारत इति तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दोपदेशात् ॥
स योऽतोऽश्रुत इत्यादि—

॥ ॐ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॐ ॥ २ ॥

स हि न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमापेत्यादिनाऽश्रुतत्वादिगुणः ॥

एकमेतदिति विद्यात्, तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति" **इत्यादिना सर्वत्रोच्यमानो** विष्णुरेव । तस्मिन्नेव प्रसिद्धस्य ब्रह्मशब्दस्य "एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत" इत्युपदेशात् ॥ ॥ छ ॥

[1]**अतो** व्याप्तः, अत सातत्यगमन इति धातोः । अन्यै**रश्रुतः**, अतः स्वयमेव स्वात्मानं स्वातन्त्र्येण शृणोति । "न ऋते त्वत्क्रियत" इत्यादिश्रुतेः । 'अगतः' अप्राप्तः । सर्वात्मन 'आदेष्टा' वक्ता, 'आघोष्टा' नियोक्ता ॥

"देशतः कालतश्चैव गुणतश्चातिपूर्तितः ।
अत इत्युच्यते विष्णुस्सन्ततो ह्यत उच्यते ॥
तृतीयवर्णोऽतिशये यतस्तेनातिरेव वा ।
अत इत्युच्यते विष्णुस्सम्यक्श्रुत्याद्यशाक्यतेः ॥
पूर्णत्वाद्भगवान्विष्णुरश्रुतत्वादिनोदितः ।
समस्सर्वेषु रूपेषु सर्वजीवनियामकः ।
इति विद्यात्परं विष्णुं मुच्यतेऽनेन संसृतेरि"त्यैतरेयसंहितायाम् ॥

१—"स योऽतोऽश्रुतोऽगतोऽमतोऽनतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टाऽऽघोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाते"ति समग्रं श्रुतिवाक्यम् ।
२ 'क'—द्यशक्तितः ।

स सविता स वायुः स इन्द्रः सोऽश्रुतः सोऽदृष्टो यो हरिर्यः परमो यो विष्णुर्योऽनन्त इत्यादि च चतुर्वेदशिखायम् ॥

नचाऽदित्यशब्दाच्चक्षुर्मयत्वादेश्च जीव इति वाच्यम्—

॥ ॐ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ ॥ ३ ॥

एकस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेरेव ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेति प्रसिद्धार्थत्वात्सूत्रभाष्ययोरेकीभावः । ये तु श्रुतीनां ब्रह्मगुणेषु तात्पर्याभावं वदन्ति तन्निरासार्थं[1] विवक्षितपदमुपनिबबन्ध ॥ नहि प्रतिवाक्यमुदीर्यमाणा गुणा वेदैरविवक्षिता इति शोभते । द्रव्यादिपदैरपि हि गुणविशिष्टमेवाभिधीयते नाविशिष्टम् । अन्यथा द्रव्यत्वादीनामेवाभावप्रसङ्गात् । ब्रह्मादिशब्दाश्च पूर्णत्वादिविशिष्टवाचकाः । नच वाक्यार्थः क्वचिदविशिष्ट इति युक्तं, प्रमाणाभावात् । नच प्रामाण्यानुपपत्त्या सत्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वम् । सत्यादिगुणविशिष्टवाचकत्व एव सत्यादिवाक्यानां प्रामाण्योपपत्तेः । निर्गुणविषयत्वेऽनुपपत्तेश्च । 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रमा' इत्यादिवत् । नहि तत्र स्वरूपमात्रं लक्ष्यते, तस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । नक्षत्रादिवैलक्षण्यगुणस्यैव प्रष्टुर्बुभुत्सितत्वात् । तथाच तदनुक्तावसङ्गतमुत्तरवाक्यं स्यादिति ॥ ॥ छ ॥

नचेत्यादेः स्पष्टोऽर्थः । अन्योऽप्यर्थः कल्प्यते । उक्तयुक्तेरेव ब्रह्मणोऽत्र प्रतिपाद्यत्वादादित्यशब्दाच्चक्षुर्मयत्वादेश्च जीवस्यापि परित्यागायोगात्, जीवश्च ब्रह्मैव स्यादिति न वाच्यम् ॥ **अनुपपत्तेस्तु न शारीरः** ॥ ब्रह्मणा **एकस्य** जीवस्य तत्तच्छरीराभिमानानुपपत्तेरेव । यद्यभिमन्येत तर्हि ब्रह्मणोऽपि दुःखित्वं स्यात् । स्यादेतत् । स्याच्चेत्स्यान्नाम, किं नश्छिन्नं? ब्रह्मैव संसरति ब्रह्मैव मुच्यत इति हि ब्रूमः अत्र ब्रूमः, एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गादिति । अनेकाभावान्नायं दोष इति चेत् किं स एकस्त्वमेवासि, आहोस्विदाचार्यः । अहमेव स एक इतिचेदितः पूर्वं मोक्षाभावाद्भविष्यतीत्याशामात्रं स्यात् । श्रुतिप्रामाण्याद्भविष्यत्येवेति चेन्न । उपदेष्टृ-

---

१ 'क' 'ख'—निराकरणाय

आत्मानं परस्मै शंसतीत्यादि—

॥ ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ४ ॥

भावात् । उपदेष्टारं स्वाप्नमिवाऽप्नवानि, तदुपदिष्टज्ञानात्फलमपि तस्मादिव भवेदिति चेत्तदपि दुराशामात्रम् । भवानेव स्वाप्नवदितिवादिनि तत्ववादिनि तस्मिन्ननुपदेष्टरि[1] का निवारणयुक्तिः । त्वदज्ञानपरिकल्पितं सर्वमिति तदुक्तिरेव युक्तिरिति चेत्त्वमपि तर्हि शिष्यायोपदिशन्निदमस्मदादिकं त्वदज्ञानपरिकल्पितमित्युपदिशसि । अतश्शिष्याज्ञानपरिकल्पितत्वाद्धन्त तव मोक्षं प्रति प्रयत्नो मोघ आसीत् । सर्वथा मोहमयस्य रज्जुसर्पवदपवर्गायोगात् । किंच तादृगाचार्यादुपदेशस्य भ्रममात्रत्वात्तदुद्भूतस्तत्त्वोपलम्भोऽपि भ्रमान्तर्भावी । अतश्चातत्वं दृष्टं तत्वं मन्वानस्य हन्त मुक्तत्वमपि भ्रान्तिमात्रं स्यात् । सत्यमेवं वदामि, तदानीमेव मुक्तत्वमपि भ्रान्तिमात्रमिति, नित्यमुक्तत्वादिति चेत्, संवदसे तर्हि ज्ञानमन्तरेण[2] सर्वदा मुक्तत्वं सत्यं, ज्ञानान्मुक्तत्वमसत्यमित्यहो बहुविरुद्धप्रलापिनो मातृमुखस्य[3] निर्लज्जता । अथ यदि स एक एवाऽचार्यस्तर्हि स्यात्, मुक्तावशेषनिवृत्तिमीक्षमाणो न शिष्यबोधने धुरं धारयीतेत्यास्तामयं विस्तरः ॥ अथान्योऽर्थः, नात्र जीवः प्रतिपाद्यः । एकजीववादे तावदेकस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तिः । तत्तद्गतसुखदुःखाद्यनुसन्धानादर्शनात् । किं वक्तव्यं बहुजीववादे । नच योगिनोऽपि सर्वशरीरस्थत्वं स्वातन्त्र्येण युज्यते ॥ ॥ छ ॥

इतश्च न जीवो ब्रह्म । **"आत्मानं परस्मै शंसति"** **इत्यादिकर्मकर्तृव्यपदेशाच्च** । नह्येकस्य कर्तृकर्मता युज्यते तन्मते । नच जीवब्रह्मैक्यपक्षे तत्त्ववस्तुनः कर्मभावः कर्तृभावश्चेष्यते । इह च सर्वत्रोच्यमानमात्मशब्देनोक्त्वा कर्मत्वेन व्यपदिशति । नचाऽत्मशब्दो जीवे मुख्यः । "द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादि"त्यादिना निषिद्धत्वात् । चकारात्परस्मायिति सम्प्रदानव्यपदेशाच्चेत्यभिप्रायः ।

---

१ 'ग'—तस्मिन्ननुपदेष्टरि २ 'क' 'ख'—न्तरेणैव

३ 'क' 'ख'—मुख्यस्य

एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति—

॥ ॐ शब्दविशेषात् ॐ ॥ ५ ॥

नहि जीवमेव ब्रह्मेत्याचक्षते ।
एष उ एव ब्रह्मैष उ एवात्मैष उ एव सवितैष उ एव इन्द्रो य उ एव हरिर्हरति परः परमानन्द इति चेन्द्रद्युम्नशाखायाम् ॥

॥ ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ ६ ॥

नहि ब्रह्मत्वे जीवानां मिथो भेदोपदेशोपपत्तिः । आदिशब्दात् "यस्तित्याज सचिविदं सखायमि"त्यादि च । भिन्नयोर्हि कर्तृकर्मभाव औत्सर्गिकः । नचात्रापवादः । नच स्वयमेव स्वात्मानं तत्याजेति शोभते ।

"कर्मसञ्चयवेत्तारं त्यजेन्नारायणं हि यः ।
प्रीत्यैकदेशसंस्थत्वात्सखायमिति चोदितम् ॥
न विद्यायाः फलं तस्य श्रुतं च नरकावहम् ।
नैव प्राप्नोति सुकृतं सन्त्यागात्परमात्मनः ॥
मुख्यत्यागो हरेरेष यन्नास्तीति वदेदमुम् ।
तत्समं वाऽधिकं वापि ब्रूयादैक्यमथापि वा" ॥ इत्याद्यैतरेयसंहितायाम् ॥ ॥ छ ॥

शब्दविशेषात् । एतं सर्वभूतस्थ**मेव ब्रह्मेत्याचक्षते** नान्यमिति ब्रह्मशब्दस्य सावधारणत्वविशेषाच्च न जीवो ब्रह्म । **नहि जीवमेव ब्रह्मेत्याचक्षत** इति श्रुत्यर्थो मन्तव्यः । "सर्वेषु भूतेष्वि"ति वचनात् । नच सर्वभूतस्थस्य सर्वभूतत्वम् । नहि गृहस्थो गृहं भवति । अपिच **नहि जीवमेव ब्रह्मेत्याचक्षते** विद्वांसः । प्रत्युतेश्वरमेव ब्रह्मेत्याचक्षते । तस्यैव पूर्णत्वात् । **नहि** मायिनोऽपि **जीवमेव ब्रह्मेत्याचक्षते,** विपरीतबोधकत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे ब्रह्मणो दुःखित्वापातात् । ब्रह्माभावप्रसङ्गाच्च । ब्रह्मत्वे च सति सविशेषत्वापाताज्जीवव्यतिरेकेणेश्वराभ्युपगमाच्च तन्मतेऽपि ॥ ॥ छ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसेत्यादि ॥
नचाप्रमाणकं कल्प्यम् ॥

॥ ॐ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्य-त्वादेवं व्योमवच्च ॐ ॥७॥

सर्वेषु भूतेष्वित्यल्पौकस्त्वाच्चक्षुर्मयत्वादिना जीवव्यपदेशाच्च नेति चेन्न ।
अर्भकौकस्त्वेन चक्षुर्मयत्वादिरूपेण च तस्यैव विष्णोर्निचाय्यत्वात् ॥
सर्वगतत्वेऽप्यल्पौकस्त्वं युज्यते च व्योमवत् ॥
सर्वेन्द्रियमयो विष्णुः सर्वप्राणिषु च स्थितः ।
सर्वनामाभिधेयश्च सर्ववेदेडितश्च स इति च स्कान्दे ॥

स्मृतेश्च । इतश्च न सर्वेषु भूतेषूच्यमानः परमात्मनोऽन्यः । नापि जीवः स परमात्मा । यतः स्मृतौ सर्वभूतहृदयस्थत्वं सर्वाधारत्वं च परमात्मन उक्तम् । ये तु जीवपरयोर्व्यावहारिकभेदवादीनि सूत्राण्येतानि योजयन्ति तद्व्यपोहार्थमाह— **नचाप्रमाणकं कल्प्यमिति** । व्यावहारिकभेदस्य मिथ्यात्वे त्वसद्भेदवाचित्वादप्रमाणानि सूत्राणीत्युक्तं स्यात् । न चानिर्वाच्यं कल्प्यम् । तस्याप्रमाणकत्वेन निरस्तत्वात् । सत्यत्वेऽपसिद्धान्तः । नच भेदभ्रान्तिः क्वापि सत्यभेदसद्भावं विना सम्भवति । नहि कुहचिदप्यवितथकलधौतं विना वितथकलधौतप्रतीतिस्सम्भवति । नचौपाधिको भेदो ब्रह्मणः कल्प्यः । निरंशत्वादेकदेशसम्बन्धासम्भवादुपाधेः । कृत्स्नप्रासे सत्यनुपहितोपहितविभागासम्भवात् । अतोऽ**प्रमाणक**मिदं मतं सूत्रार्थत्वेन **न** कल्पनीयम् । सूत्रनिषेध्यत्वात् ॥ ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वादित्यादि । **सर्वेषु भूतेष्वि**त्यल्पौकस्त्वमुच्यते । सर्वजीवहृदयसुषिराणामल्पत्वात् । **चक्षुर्मयत्वादिना**ऽऽदित्यशब्देन च जीवव्यपदेशश्चास्ति । तदत्रेश्वराभ्युपगमे का गतिरिति चेदल्पस्थानस्थत्वेन **चक्षुर्मयत्वादिरूपेण** चाऽऽदित्यादिशब्दवाच्यत्वेन **च तस्यैव विष्णो**र्निचाय्यत्वमित्यभिप्रायः ।

॥ ॐ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॐ ॥८॥

जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वे समानभोगप्राप्तिरिति चेन्न ।
सामर्थ्यवैशेष्यात् ॥
उक्तं हि गारुडे—
सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात्सर्वशक्त्यल्पशक्तितः ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां सम्भोगो नेशजीवयोरिति च ॥

॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

"ब्रह्मणस्सारभूतस्तु प्रद्युम्नो भगवान्हरिः ।
स एवादित्यसंस्थश्च स ह्यादिर्जगतो विभुः ॥
ततश्च सर्वभूतेषु जीवानां विनियामकः ।
स एवाऽदित्यगो विष्णुर्यः प्रद्युम्नाभिधो हरिः ॥
स एव सर्वदेहेषु चानिरुद्धतनुः स्थितः ।
सङ्कर्षणो वासुदेव इत्येकः स चतुर्विधः ॥
प्रतिपूरुषमेतस्मात्स्थितो विष्णुर्नियामकः ।
आदित्यादिषु च स्थित्वा द्योतकोऽसौ प्रति प्रति ।
स चेतनतमत्वाद्धि चित्रमित्यभिधीयते ॥
आपूरयन्सर्वलोकान्प्रकाशेन जनार्दनः ।
आदानात्सर्वजीवानामत्तृत्वात्प्रलयेऽपि च ।
आत्मेत्युक्तस्स भगवाञ्जगतः स्थावरस्य च ॥" इत्यैतरेयसंहितायाम् ।

"पूर्णदर्शनशक्तित्वाच्चक्षुर्मय इतीरितः ।
तादृक्श्रवणशक्तित्वात्तथा श्रोत्रमयः स्मृतः ।
छन्दोमयस्सत्यकामो मन्तृवक्तृबलात्मक" इति च ॥ ॥ छ ॥

इति सर्वगतत्वाधिकरणम्

जन्माद्यस्य यत इत्युक्तम् ।
तत्रात्तृत्वं, स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वमित्यदितेः प्रतीयते ।
पुंलिङ्गं च कूटस्थोऽक्षर उच्यत इत्यादिवदिति ।
अत्रोच्यते—

॥ ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥ ९ ॥

नहि चराचरस्य सर्वस्यात्तृत्वमदितेः ॥
स्रष्टा पाता तथैवात्ता निखिलस्यैक एव तु ।
वासुदेवो वरः पुंसामितरेऽल्पस्य वा नवेति स्कान्दे ॥
एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोपाः ।
यमप्येति भुवनं साम्पराये स नो हरिर्घृतमिहाऽयुषेऽस्तु देव इति च श्रुतिः ॥

॥ ॐ प्रकरणाच्च ॐ ॥ १० ॥

अप्संवत्सरसृष्ट्यादिना तत्प्रकरणाच्च ॥
नेहाऽसीत्किञ्चनाप्यादौ मृत्युरासीद्धरिस्तदा ।
सो त्मनो मनसाऽस्राक्षीदप एव जनार्दनः ॥
शयानस्तासु भगवान्निर्ममेऽण्डं महत्तरम् ।
तत्र संवत्सरं नाम ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः ॥
तमत्तुं व्याददादास्यं तदाऽसौ विरुराव ह ।

जन्माद्यस्य यत इति विष्णोस्सर्वकर्तृत्वात्तृत्वाद्युक्तम् । तत्रात्तृत्वमन्यस्य स्याददितिशब्दवाच्यस्येत्याशङ्क्य परिहरति । **स यद्यदेवासृजत— स** संवत्सरो **यद्यदेवासृजत, स** संवत्सरस्रष्टाऽऽत्मा **तत्तदत्तुं** मनो**ऽध्रियत । अत्ताचराचरग्रहणात् । एकः पुरस्ता**दित्यस्यायमर्थः । **यो**ऽस्य जगतः **पुरस्तादेक एव, यत इदं** जगद्बभूव, **यश्च भुवनस्य गोपा बभूव ॥ साम्पराये** प्रलये मुक्तौ च ॥ ॥ छ ॥

प्रकरणाच्च । "नैवेह किंचनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीदि"त्यारभ्य "तस्यार्चेत आपोऽजायन्त तद्यदपां शर आसीत् तत्समहन्यत सा पृथिव्य-

अथ तत्कृपया विष्णुः सृष्टिकर्मण्ययोजयत् ।
सोऽसृजद्भुवनं सर्वमाद्यार्थं हरये विभुरिति च ब्रह्मवैवर्ते ॥

॥ इत्यत्तृत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सर्वाचैकः पर उक्तः ।
ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोक इति पिबन्तौ प्रतीयेते ।
तौ कावित्युच्यते—

॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ ११ ॥

गुहां प्रविष्टौ पिबन्तौ विष्णुरूपे एव ।

भवत् तद्रेत आसीत्संवत्सरोऽभवत्तज्जातमभिव्याददात् स भाणमकरोत्सैव वाग-भवदि"ति **अप्संवत्सरसृष्ट्यादिनो**च्यमानोन तत्प्रकरणत्वावगमाच्च विष्णुरेवात्तेति निश्चीयते ॥　　　　॥ छ ॥

इत्यत्तृत्वाधिकरणम्

"**ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके** गुहा प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ती"ति काठके कथ्यते । **ऋतं** शास्त्रविहितकर्मभिरागतं फलम् । '**सुकृतस्य लोकः**' सुकृतनिर्मितं शरीरम् । 'परमं' ब्रह्मावासत्वात् । 'परार्धं' परस्य स्थानं, परस्यान्यस्य जीवस्य, अभिमन्यमानत्वात् । "स ह्यऽयस्तः पितुरर्धमेयाये"ति हि श्रुतिः । अत्र **पिबन्तौ** द्वौ **प्रतीयेते तौ का**विति संशयं द्योतयति । **नच जीवे समन्वयोऽभिधीयत** इत्युत्तरवचनात्पूर्वपक्षोऽपि सूचितः । अत्रैष संग्रहः । तौ किं जीवपरावुत पररूपे एवेति संशयः । जीवपराविति पूर्वः पक्षः । पातृत्वात् । नहि परस्यापिपासोः परमार्थतः पातृत्वोपपत्तिः । जीवपरपक्षे तु च्छत्रिन्यायेनोपपत्तिः । नच परपक्षे द्विवचनं युज्यते । छायारूपत्व च ज्योतिरात्मनस्तस्य न स्यात् । जीवस्य तु तमस्सम्पृक्त[1]त्वाद्युक्तमेव तादृग्रूपत्वम् । एव **तौ कविति** मीमांसाया सिद्धान्तमारभते[2] । **गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्** ॥

---

१ 'क''ख' - संवृत,　　　　२ 'ग'—सिद्धान्त उच्येते ।

घर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगामेत्यादिना तद्दर्शनात् ॥
आत्माऽन्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः ।
निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिबति कर्मजमिति बृहत्संहितायाम् ॥
शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिबेत् ।
पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते क्वचिदिति पाद्मे ॥
यो वेद निहितं गुहायामित्यादिना प्रसिद्धं हिशब्देन दर्शयति ॥

गुहां प्रविष्टाविति हेतुगर्भ विशेषणम् । विष्णोरेव हि गुहाप्रवेशस्तत्र तत्र श्रुतिषु प्रसिद्ध इति हिशब्दव्याख्याने दर्शयति । 'घर्मौ' घृष्टत्वेन घर्षकत्वेन च मितौ । 'समन्तौ' सम्पूर्णौ । प्रकृतिपुरुषकालव्यापिनौ यौ देशतः कालतः गुणतः शक्तितश्च । **तयोः** सेवां **मातरिश्वा जगाम** । द्युदेव्या वायुपत्न्याः स्तन्यं 'पयो' 'दिधिषाणाः' पिपासन्तो 'देवा' द्विरूपं तमेक'मवेषन्' अवनमैच्छन्, अन्वैच्छन्निति वा । विदुश्च तं 'अर्कं' अरं कंरूपं, 'सहसामानं' सहवायुम् । "एष उ एव सामे"ति हि श्रुतिः । "वागेवर्क्श्रुतौ प्रोक्ता प्राणस्सामेति कीर्तित" इति तार्तीये । **तद्दर्शनात्** उक्तविशेषणैर्निर्णीते विष्णौ द्विवचनदर्शनात्, "एकस्सुपर्णः स समुद्रमाविवेशे"त्यादिना च तच्छब्देनैकवचनेन परामर्श**दर्शनात्**, तस्यैव समुद्रनिवेशिनोऽखिलभुवनदर्शिनो"ऽपश्यमन्तितत" इति गुहाप्रविष्टत्व**दर्शनाच्च**, तमेव 'सुपर्णं' सुष्ठुपरमानन्दरूपमेकं सन्तं 'विप्रा' विशेषेण प्रकृष्टज्ञानिनो 'वचोभिर्बहुधा कल्पयन्ती'त्येकस्यैव बहुनामरूपत्व**दर्शनाच्च पिबन्तौ विष्णुरूपे एव ॥**

"चतुश्शिखण्डां तु रमां द्विरूपो भगवान्हरिः ।
परमानन्दरूपत्वात्सुपर्ण इति नामकः ॥
रमयामास तस्यां च निषण्णस्सर्वदैव सः ।

१—"दिवस्पयो दिधिषाणा अवेषन् विदुर्देवाः सहसामानमर्कम् ।"
"एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे ।
तं पाकेन मनसाऽपश्यमन्तितस्तं माता रेह्लि स उ रेह्लि मातरम् ॥
सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ॥" इतिश्रुतिवाक्यशेषो द्रष्टव्यः ।

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परमिति—

॥ ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ १२ ॥

पृथग्वक्तुं गुणास्तस्य न शक्यन्तेऽमितत्वतः ।
यतोऽतो ब्रह्मशब्देन सर्वेषां वचनं भवेत् ॥
एतस्माद्ब्रह्मशब्दोऽयं विष्णोरेव विशेषणम् ।
अमिता हि गुणा यस्मान्नान्येषां तमृते विभुमिति ब्राह्मे ॥
नच जीवे समन्वयोऽभिधीयते ।

एक एव च विष्णुस्स प्रविष्टः[1] क्षीरसागरम् ॥
सर्वं पश्यत्यसौ देवः पूर्णाकुण्ठेन चेतसा ।
परिपक्वेन मनसाऽपश्यमित्याह तं त्वजः ॥
मातेव व्यञ्जकत्त्वात्तं प्राणस्थं वाक्सरस्वती ।
लिहते लिह्यत इव प्राणस्तेन तु सा सदा ॥
स्वयं तु भगवान्विष्णुर्वाक्पतेर्ब्रह्मणोऽपि हि ।
नित्यः पिता स्वतन्त्रश्च नास्य माता पिताऽपि वा ॥" इति ऋग्वेदसंहितायाम्[2] ।

नचा"नश्नन्नन्य" इति श्रुतिविरोधः । नह्यत्र पराधीनतया भोगः, नाप्यप्रियभोगः । नच तन्निमित्तोच्चनीचता विष्णोः । किन्तु जीवसमवेते भोगे स्वीकारमात्रमुच्यते । अतो न पातृत्वविरोधश्च ॥ ॥ छ ॥

विशेषणाच्च । "**यस्सेतुरि**"त्यादिना यजमानानामाश्रयत्वेन ब्रह्मशब्देनैकवचनेनाक्षरशब्देन च **विशेषणाच्च पिबन्तौ विष्णुरूपे एव ।**

"अक्षयाद्रतिरूपत्वादक्षेषु रमणादपि ।
अक्षरं भगवान्विष्णुरोमित्युच्चत्वहेतुत" इति तार्तीये ॥

ये त्वत्र जीवपरयोस्समन्वयं ब्रुवते तन्नेत्याह—**नच जीवे समन्वयोऽभिधीयत** इति । तदेव ब्रह्म समन्वयादवगम्यत इति प्रतिज्ञातत्वात् । यत्तूक्तं जीवपरपक्षे

---

१ 'ख'—स्सम्प्रविष्टः   २ 'क''ख'—ऐतरेयसंहितायाम् ।

सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मैवाऽरुवण्यो मैवाऽरुवण्यो मैवाऽरुवण्य इति पैङ्गिश्रुतेः ।

छत्रिन्यायेनोपपत्तिरिति । तदसत् । एकत्र विद्यमानं हि च्छत्रित्वमन्यत्रोपचर्यते । नचात्र जीवस्य पातृत्वं मुख्यं संवदसे । मिथ्यान्तःकरणसम्बन्धकृतत्वाभ्युपगमात् । संवदसे चेज्जीवस्य मुख्यतस्तदभिन्ने परमात्मनि किं वदसे । तस्मान्नात्र च्छात्रिन्यायानुप्रवेशः । अस्मत्पक्षे तु पानस्वातन्त्र्यान्मुख्यत एव परः पातेत्युच्यते । अन्यस्थाने पिबन्तावित्युक्तेश्च न जीवपरपक्षोऽत्र युक्तः ।

यत्पुनरिदमवादि, छायारूपत्वं परस्य नोपपन्नमिति[1] । नायं दोषः । अमरासुराणां छायातपाविति योजनायोगात् । अमराणामाह्लादकौ, असुराणां तापकावित्यर्थः । जीवस्य च्छायारूपत्वं परस्याऽतपरूपत्वमभ्युपगच्छन्परस्परविरुद्धलक्षणयोस्तयोरभेदवार्तां नानुवर्तेत । नच जीवस्य तमःसम्पर्काच्छायारूपत्वमिति वाच्यम् । तस्य तथात्वे तदभेदिनः परस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । व्यावहारिकमेव जीवस्य तमःसम्पृक्तत्वमिति चेदस्तु तर्हि परस्यापि व्यावहारिकमेव । तस्य व्यावहारिकमपि नास्तीति चेन्न । ब्रह्मैवाज्ञानात्संसरतीति व्यवहारदर्शनादित्यलं प्रपञ्चेन ॥

नन्वविद्यात्मकासत्यभेदनिराकरणेन ब्रह्मैक्यप्रतिपादनात्मको जीवसमन्वयोऽस्तीत्यत आह— **सत्य आत्मे**त्यादि । **सत्यं भिदा** सत्यं तयोर्भेद एव नाभेदः । आत्मजीवयोः पृथक्सत्यत्ववचनेनैव स्वरूपभेदस्य सत्यत्वमुक्तम् । पुनः **सत्यं भिदे**ति शपथावृत्तिः दुर्दर्शनप्रतीताभेदनिरासतात्पर्यार्थेति निश्चीयते । **मैवाऽरुवण्य** इति विपक्षे दूषणं चाभीक्ष्णमभिधत्ते श्रुतिः । **आ**समन्तादरशीला आरवः, तैर्वन्यो वननीयो **मैव** भवति परमात्मा । महातमःप्रापकपरमात्माभेदनिर्गुणत्वजगन्मिथ्यात्वादिभावनादोषशीलैर्मायिभिर्नैव भजनीय इत्यर्थः ।

“द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ।।

---

1 ‘क’‘ख’—परस्यानुपपन्न—

**यथेश्वरस्य जीवस्य भेदः सत्यो विनिश्चयात् ।
एवमेव हि मे वाचं सत्यां कर्तुमिहार्हसि ॥**

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ”

इत्यारभ्य—

“तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ” इति भगवद्वचनम् ॥

“असत्यमप्रतिष्ठं ये जगदाहुरनीश्वरम् ।
त आसुराः स्वयं नष्टा जगतः क्षयकारिण ” इति व्यासस्मृतिः ॥

“इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।
पराश्रृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेथां निशिशीतमत्रिणः ॥”

“इन्द्रा सोमा वर्तयतं दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः ।
तपुर्वधेभिरजरेभिरत्रिण” इत्यादिका च श्रुतिः ॥

येषां जगदीश्वरजीवत्रयं नास्ति ते ‘अत्रिणः’ ।

“स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्व—
जीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावे”ति हि मायिनो वदन्ति ॥

“आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मतत्त्वं
जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मृषैवे”त्यादि च ॥

“त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं योऽग्ने अनृतेन हन्ति ।”
वाचा स्तेनं शरव ऋच्छन्तु मर्मन् विश्वस्यैतु प्रसितिं यातुधानः”

“अथ ज्ञानोपसर्गा” इत्यारभ्य “अथ ये चान्ये मिथ्यातर्कैर्दृष्टान्तैः कुहकेन्द्रजालैर्वैदिकेषु परिस्थातुमिच्छन्ति तैस्सह न संवसेत् प्रकाश्या ह्येते तस्करा अस्वर्ग्या ” इत्यादिश्रुतिशतैरन्धंतम एव मायिनां गतिरिति निश्चीयते ॥ तथा च स्कान्दे—

“सर्वब्रह्मत्ववेत्तारो जीवब्रह्मत्ववेदिनः ।
अन्यसाम्यविदो विष्णोर्विष्णुद्वेष्टार एव च ॥

यथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ परस्परम् ।
तेन सत्येन मां देवास्त्रायन्तु सहकेशवा इत्यादेर्नासत्यो भेदः ॥

इति गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आदित्ये विष्णुरित्युक्तम् ।
य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्यादावग्नीनामेवादित्यादिस्थत्वमुच्यते ।
अतोऽक्ष्यादित्ययोरैक्याद्य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यत्राप्यग्निरेवोच्यते ।
अतस्तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इत्यग्निज्ञानादेव सर्वपापाश्लेषान्मोक्षोपपत्तिरिति ।

सर्वे यान्ति तमो घोरं न तेषामुत्थितिः क्वचिदि"ति ॥
यथेश्वरस्य जीवस्येति पाद्मे । **यथेश्वरश्च जीवश्चे**ति स्कान्दे ॥ ॥ छ ॥

इति गुहाधिकरणम्

"यश्चासावादित्ये," "अन्तरादित्ये मनसा चरन्तमि"त्यादा**वादित्ये विष्णुरित्युक्तम्** । **"य एष आदित्ये पुरुषो** दृश्यते **सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि"**, "य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि", "य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मी"त्य**ग्नीनां** गार्हपत्यान्वाहार्यपचनावहनीयानामुपकोसलोपदेष्टॄणा**मादित्यादिस्थत्वमुच्यते** । **अतोऽ**क्षीन्द्रियप्रेरका**दित्ययोरैक्यात्** **"य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत" इत्यत्र** सत्यकामवाक्येऽप्यक्ष्यभिमान्यन्तस्थो**ऽग्निरेवोच्यते । "एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत" इति** प्रकृताग्निज्ञानफलत्वेन सर्वपापाश्लेषवचना**दग्निज्ञानादेव मोक्षोपपत्तिः** । अतः फलवत्त्वादग्नौ समन्वयो युक्तोऽस्य प्रकरणस्येति पूर्वपक्षाभिप्रायः । अतो यावदत्र ब्रह्मणस्समन्वयो न निर्णीतः, ताव"द्यश्चासावादित्य" इत्यादावप्यतिसुनिर्णयो न स्यात् । अतः सर्वत्रैवेदार्थनिर्णये प्रत्यधिकरणनिर्णयास्सुदृढा भवन्तीति ज्ञापयन्नधिकरणसङ्गतिमदीदिशत् ।

---

१ 'क' 'ख'—ब्रह्मणि

अतो ब्रवीति—

॥ ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥

चक्षुरन्तस्थो विष्णुरेव ।
त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यादिना तस्यैवामृतत्वाद्युपपत्तेर्ब्रह्मशब्दाद्युपपत्तेश्च ॥
सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षया ॥
अन्तर्यामिणमीशेशमपेक्ष्याहं त्वमित्यपि ।
सर्वशब्दाः प्रयुज्यन्ते सति भेदेऽपि वस्तुष्विति कौर्मे ॥

अन्तर उपपत्तेः । अन्तरशब्देनान्तस्थो रतिरूपो विवक्ष्यते । तथाचोक्तमाचार्यवर्येणैवानुव्याख्याने—

"अन्तः स्थित्वा रमणकृदन्तरस्समुदाहृतः ।
रमणं चाऽऽत्मशब्देनाऽदेयं मातीति चोच्यत" इति ॥

चक्षुरभिमान्य**न्तस्थो विष्णुरेव** । "**त्रिपादस्यामृतं दिवि**" "अमृतैवैषा देवता" "आत्माऽजरोऽमृतोभयो ब्रह्मे"**त्यादिना तस्यैवा**मृतत्वाभयत्वलिङ्गोपपत्तेः । ब्रह्मात्मशब्दोपपत्तेश्च । "एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे"ति ह्यत्रोक्तम् ।

"दृश्यते ज्ञानदृष्ट्या यस्सूर्ये चक्षुषि चैकराडि"ति हि मानसे ।

"**सोऽहमस्मि** स एवाहमस्मी"**त्यन्तर्याम्यपेक्षयै**वोच्यते । अत्र चोक्तं छन्दोगोपनिषद्भाष्ये भगवतैव–"स एवाहमस्मी"त्यन्तर्यामिणोस्सर्वविशेषाभावज्ञापनार्थम् । पूर्वं "सोऽहमस्मी"त्यभेदे तात्पर्याधिक्यज्ञापनाय । जीवैक्यपक्ष आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि विद्युतीति भेदव्यपदेशो न युक्त इति ॥

"यस्सूर्यसोमविद्युत्सु तत्तन्नामा हरिः परः ।
अहेयत्वादहंनामा गार्हपत्यादिसंस्थितः ॥" इति च तत्वसंहितायाम् ॥

॥ छ ॥

॥ ॐ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १४ ॥

सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादिस्थानशक्तिः, भामनिर्वामनिरित्याद्यात्मशक्तिश्चोच्यते ।
तस्य ह्येतल्लिङ्गम् ॥
स ईशः सोऽसपत्नः स हरिः स परः परोवरियान् यदिदञ्चक्षुषि सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति स भामनः स वामनः स आनन्दः सोऽच्युत इति हि चतुर्वेदशिखायाम् ॥
यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुभिः ।
स वामनः परोऽस्माकं गतिरित्येव चिन्तयेति च वामने ॥

॥ ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥ १५ ॥

प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।
आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादेस्तस्यैव तल्लक्षणम् ॥
लक्षणं परमानन्दो विष्णोरेव न संशयः ।
अव्यक्तादितृणान्तास्तु विप्लुडानन्दभागिन इति ब्रह्मवैवर्ते ॥
नच मुख्ये सत्यमुख्यं युज्यते ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च । 'वामं' सौन्दर्यं, 'भामं' तेजः, सौन्दर्यतेजःप्रधानत्वात्स्त्रीपुरुषा वामभामशब्दशब्दिताः । तन्नेता **वामनिर्भमानिश्च** । भानाद्वा **भामनिः । यदिदं चक्षुषी**त्यादि श्रुतेरयमर्थः । यस्माद्धरेस्सन्निहितादस्मिंश्चक्षुषि **सर्पिर्वोदकं वा** किञ्चित्सिञ्चति चेत्तद्वर्त्मनी **एव गच्छति स भामनः स वामन** इति ॥ ॥ छ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ **कं ब्रह्म खं ब्रह्मे**ति विशिष्टसुखाभिधानादेव केवलं चक्षुरन्तस्थ ईश्वर इत्यवसीयते । **च**काराद्विशिष्टज्ञानाभिधानादेव **च** । **सुखविशिष्टाभिधानादि**ति व्युत्पत्त्यर्थमुक्तम् । अनयोर्हि श्रौतयोः कंखमिति शब्दयोः स्वतः पूर्णसुखज्ञानवाचिनोर्ब्रह्मपदसमानाधिकृतयोः सङ्कोचकारणाभावा–

॥ ॐ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॐ ॥ १६ ॥

स एनान्ब्रह्म गमयतीति ।
नह्यन्यविद्ययाऽन्यगतिर्युक्ता ॥

॥ ॐ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॐ ॥ १७ ॥

जीवस्य जीवान्तरनियामकत्वेऽनवस्थितेः साम्यादसम्भवाच्च न जीवः ।
नियमप्रमाणाभावादनीश्वरापेक्षत्वाच्च ॥

॥ इत्यन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्याद्यन्तर्याम्युच्यते ।
तत्र चैतदमृतमित्युक्तममृतत्वमुच्यते ।

द्विशिष्टं पूर्णं सुखं ज्ञानं चैवार्थ इत्यभिप्रायेण **नच मुख्यै सत्यमुख्यं युज्यत** इत्याह ॥　　॥ छ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ "**स एनान्ब्रह्म गमयती**"ति 'श्रुतोपनिषत्कानां' श्रुतोपनिषद्गतोपासनानां ब्रह्मगत्यभिधानाच्चान्तरो विष्णुरेव । अस्यामुपनिषण्णं ब्रह्मेत्युपनिषदुपासना, अनया ब्रह्मोपनिषीदतीति वा । ब्रह्मोपासकस्यैव हि ब्रह्मगतिः । तदेतदाह— **नह्यन्यविद्ययेति** ॥　　॥ छ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ जीवत्वसाम्यादनवस्थितिः । परतन्त्रत्वसाम्यादसम्भवः । नियमप्रमाणाभावोऽनीश्वरापेक्षत्वं चोभावुभयत्रापि हेतू ॥छ॥

इत्यन्तराधिकरणम्

"**यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि**"**त्यादी**ति प्रथमा सप्तम्यर्थे, तृतीयार्थे वा । **यः पृथिव्यां तिष्ठन्**पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" **इत्यादिवाक्येष्वन्तर्याम्युच्यते** । **तत्र**

स च यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिना सर्वात्मकत्वात्प्रकृतिस्तत्तज्जीवो वा युक्तः।
नहि विष्णोः पृथिव्यादिशरीरत्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह—

॥ ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ॥ १८॥

यं पृथिवी न वेद पृथिव्या अन्तर इत्यादिनाऽधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशाद्विष्णुरेवान्तर्यामी।
स हि, न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप, स योऽतोऽश्रुतः, सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुष इत्यादिनाऽविदितोऽन्तरश्च॥

॥ ॐ नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॐ ॥ १९ ॥

त्रिगुणत्वादिप्रधानधर्मानुक्तेर्न स्मृत्युक्तं प्रधानमन्तर्यामि ॥

च वाक्येषु तस्मिन्नन्तर्यामिण्येतद**मृतम**भयमित्यक्षिपुरुषस्योक्त**ममृतत्वं** "एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" **इत्युच्यते । स च यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिना सर्वात्मकत्वात्प्रकृति**रित्यादेरयमर्थः । **स चा**न्तर्यामी जडप्रकृति**र्यु**ज्यते । **यस्य पृथिवी शरीर**मिति शरीरशब्दस्य स्वरूपवाचकत्वात् । सर्वोपादानत्वेन **सर्वात्मकत्वा**च्च तस्याः । चित्**प्रकृति**र्वा, सर्वाभिमानेन सर्वशरीरत्वात् । सर्वादानेन सर्वव्याप्त्या च **सर्वात्मकत्वा**च्च तस्याः । **तत्त**दभिमानी **जीवो वा । नहि विष्णोः** पृथिव्यादिरूपत्वं तदभिमानित्वं वाऽस्ति, येन तच्छरीरत्वमुच्येतेत्यत आह— **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्** ॥ **विष्णुरेवान्तर्यामी**, अधिदैवाधिभूताध्यात्मप्रकरणेष्वन्तर्यामिणोऽविदितत्वान्तरत्वादिविष्णु**धर्मव्यपदेशात्** । "यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि"त्याद्यधिदवम् । "यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नि"त्याद्यधिभूतम् । "यः प्राणेषु तिष्ठन्नि"त्याद्यध्यात्मम् ॥ ॥ छ ॥

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ **त्रिगुणत्व**जडत्वाद्यभिलापाभावान्न **प्रधानम**त्रोक्तम् । कपिलस्मरणमात्रपरिकल्पितं न श्रुतियुक्त्युपेतमिति **स्मृत्युक्त**मित्युक्तम् । आत्मत्वामृतत्वादृष्टत्वद्रष्टृत्वाद्य**तद्धर्माभिलापा**च्च ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॐ ॥ २० ॥

य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः, यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्युभयेऽपि शाखिनो भेदेन जीवमधीयते ।
शीर्यते नित्यमेवास्माद्विष्णोस्तु जगदीदृशम् ।
रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तज्जगदिति वचनान्न शरीरत्व-विरोधः ॥

॥ इत्यन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः ।
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमित्युक्त्वा तस्माच्चाक्षरात्परतः पर इति परः प्रतीयत इत्यतो ब्रवीति—

॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ २१ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ अतद्धर्माभिलापादेव तत्तज्जीवाशङ्कायां निरस्तायां योगिजीवमन्तर्यामिणमाशङ्क्यमानं विशेषयुक्त्या निराकरोति । **उभयेऽपि** हि **शाखिनो** माध्यन्दिनाः काण्वाश्चाविशेषितं **जीवमन्तर्यामिणो भेदेनाधीयत** इति । **चकारात्** "यस्तेजसि तिष्ठन्" "यस्तमसि तिष्ठन्नि"-त्यादि श्रीदुर्गारूपायाश्चित्प्रकृतेश्च भेदेनाधीतत्वान्न चित्प्रकृतिरन्तर्यामिणीत्यभिप्रायः ॥

इत्यन्तर्याम्यधिकरणम्

अदृश्यत्वादिगुणा इत्यादेरयमर्थः । "अदृश्येऽनात्म्ये" "सहैव सन्त न विजानन्ति देवाः" "स योऽतोऽश्रुत" इत्यादिनाऽ**दृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः** । श्रुत्यन्तरे तु "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते, **यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम**गोत्रमि"त्याद्यु-**क्त्वा** उत्तरत्र **अक्षरात्परतः पर** इति वचनात् **तस्माद**दृश्यत्वादिगुणकादक्षरात्परतः **परः** कश्चिदस्तीति **प्रतीयत** इति । अनेन भाष्येणाधिकरणसङ्गतिरगादि । विषयवाक्यं चोदाहारि । संशयस्थानं चोद्भावि । पूर्वपक्षबीजं चासूचि ।

---

१ 'ग'—न्तर्यामी–

पृथिव्यादिदृष्टान्तमुक्त्वा, अक्षरात्सम्भवतीह विश्वमित्यतः परं तत्परतःपराभिधानात्, कूटस्थोऽक्षर उच्यत इति स्मृतेश्च प्रकृतेः प्राप्तिः । ब्रह्मशब्दात्तत्परतःपराभिधानादेव च हिरण्यगर्भस्य ।
तमेवं विद्वानमृत इह भवति ।
तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यया ।
अथ द्वे वाव विद्ये वेदितव्ये परा चापरा च । तत्र ये वेदा यान्यङ्गानि यान्युपाङ्गानि यानि प्रत्यङ्गानि साऽपरा । अथ परा यया स हरिर्वेदितव्यो योऽसावदृश्यो निर्गुणः परः परात्मेत्यादिना तद्धर्मत्वेनावगतपरविद्याविषयत्वोक्तेर्विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणकः ॥

॥ ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याश्च नेतरौ ॐ ॥ २२ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति विशेषणान्न प्रकृतिः ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ तमेव पूर्वपक्षं सहेतुकमिह वर्णयति । "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि **तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वमि**"त्यूर्णनाभिपृथिव्यादिदृष्टान्तेनाक्षरस्य जगदुपादानत्वमुक्त्वोपरि तस्माच्चाक्षरात्परतःपरस्या**भिधाना**ज्जडप्रकृतिरदृश्यत्वादिगुणकमक्षरमिति पूर्वपक्षः ॥ **'कूटस्थोऽक्षर उच्यत' इति स्मृते**श्चित्प्रकृतिर्वा । "ब्रह्मा देवानां प्रथमस्सम्बभूव" "विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता" "स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामि"त्यादि **ब्रह्मशब्दात्**, तस्मात्परस्याः प्रकृतेः परस्य **हरेरभिधानादेव च** हिरण्यगर्भो वेति । **तमेवं विद्वानि**त्यादिना परिहरति । विष्णुधर्मत्वेन स्पष्टं श्रुत्यन्तरसिद्धं परविद्याविषयत्वब्रह्मत्वामृतत्वादि, तदत्राप्युच्यते, "अथ परा" "तदेतदक्षरं ब्रह्म" "पुरुष एवेदं विश्वं" "कर्म तपो ब्रह्म परामृतमि"त्यादिना । **अतोऽदृश्यत्वादिगुणको विष्णुरेव** । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वं स्थापत्यं **चोपाङ्गानि** । शिष्टाः कला विद्याः **प्रत्यङ्गानि** ॥ ॥ छ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ सर्वत्र विद्यत इति **सर्ववित्** । विद सत्तायामिति धातोः । **यस्य ज्ञानमय**मालोचनं न संशयात्मकम् ॥ ॥ छ ॥

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इति भेदव्यपदेशान्न विरिञ्चः ।
अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका ।
श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया ॥
तामक्षरं परं प्राहुः परतःपरमक्षरम् ।
हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितमिति स्कान्दे त्र्यक्षराभिधानादक्षरात्परतः पर इत्यपि विशेषणमेव ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्येति भेदव्यपदेशादीशशब्दप्राप्तोऽपि न रुद्रः ॥

॥ ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ ॥ २३ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमिति ॥
एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नच शङ्करः । स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत् । तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इति । तस्य हैतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारि रूपाणि शुक्लं रक्तं रौक्मं कृष्णमिति । स एतान्येतेभ्योऽभ्यचीक्लृपत् । विमिश्राणि व्यमिश्रयत् । अत एतादृगेतद्रूपमिति तस्यैव हि रूपाण्यभिधीयन्ते ॥

॥ इत्यदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणेषु सर्वगतत्वं यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त इति वैश्वानरस्योक्तमित्यत आह—

रूपोपन्यासाच्च ॥ पश्यो जीवः । **स** मौनी **भूत्वा** सृजानीति **समचिन्तयत् । विश्वो** वायुः । **एतानि** विमिश्राणि कृत्वा तेभ्यो **ह्यचीक्लृपत् ।** तानि **विमिश्राणि** पुनरपि **व्यमिश्रयत् ॥** ॥ छ ॥

इत्यदृश्यत्वाधिकरणम्

एवं तावच्छ्रुतिलिङ्गानामन्यत्रप्रसिद्धानां ब्रह्मणि समन्वयं प्रदर्शयता पादद्वयार्थनिगमनाय सर्वनाम्नां सर्वलिङ्गानां च समन्वयदृढीकरणात्मकोऽखिलगुणोदीरणपरतया गुणविरहवादनिराकरणाकृतिः[1] परमकारुणिकेनामरगणगुरुणाऽयमधि-

---

[1] 'क' 'ख'—गुणविरहवादिनिराकरणाकाराकृतिः

॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥

अग्नाविष्ण्वोः साधारणवैश्वानरशब्दस्य विष्णावेव प्रसिद्धात्मशब्देन विशेषणाद्वैश्वानरो विष्णुरेव ॥

॥ ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॐ ॥ २५ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मर्यमाणमत्रापि स एवोच्यत इत्यस्यानुमापकम् ।
समाख्यानात् ।
इतिशब्दः समाख्याप्रदर्शकः ॥

॥ ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ ॥ २६ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरः ।

करणराज आरभ्यते । "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्ममि"ति मुण्डकश्रुता**वदृश्यत्वादिगुणेषु सर्वगतत्वमु**क्तम् । तदत्र च्छन्दोगश्रुतावभिविमानशब्देनोच्यते । अभितो विगतं मानमस्येति 'अभिविमानः' । **वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्** ॥ पूर्वत्रान्यत्रप्रसिद्धिमात्रप्रतिषेधाज्ज्वलनजनार्दनयोः साधरणस्य वैश्वानरशब्दस्य विष्णावेव प्रवृत्तिदर्शनेनोभयत्रप्रसिद्धोभयविधपदकदम्बकसमन्वयोपन्यासावसरसूचनामाचरत्य**ग्नाविष्ण्वो**रित्यादिना । प्रादेशमात्रत्वमधिकार्यपेक्षया । "प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमि"ति च भागवते ॥ ॥ छ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ **अहं वैश्वानरो भूत्वे**त्यत्र वैश्वानर इति विष्णुविषयतयैव निर्णीतं स्मर्यमाणमनेन सन्दिह्यमानेन वैश्वानरशब्देन समभाख्यान**मत्रापि स एवोच्यत इत्यस्या**र्थस्या**नुमापकम्** ॥ ॥ छ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॥ **अयमग्निर्वैश्वानरो** योऽयमन्तः पुरुष" इति वाजसनेयके । वैश्वानरस्याग्नित्वे श्रुतिः प्रमाणम् । "मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या

वैश्वानरमृत आजातमग्निमित्यादिः शब्दः ।
वैश्वानरे तद्धुतं भवति ।
हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इत्याद्यग्निलिङ्गमादिशब्दोक्तम् ।
येनेदमन्नं पच्यते ।
तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादिना पाचकत्वेनान्तःप्रतिष्ठानं च प्रतीयते ।
तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न ।
अथ हेममात्मानमणोरणीयांसं परतः परं विश्वं हरिमुपासीतेति । सर्वनामा सर्वलिङ्गः सर्वगुणः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूप इति । स य एतमेवमात्मानं विश्वं हरिमाराद्रमुपास्ते तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु वेदेषु कामचारो भवतीति तत्तन्नामलिङ्गादिना तस्यैव ह्यभ्युपदेशान्महोपनिषदि ॥

वैश्वानरमि"त्यादेरयमर्थः[१] । 'दिवो मूर्धानं' मूर्धन्वन्तं विष्णोरङ्गाङ्ग्यभेदात् । 'पृथिव्या' अरतिमन्तं, अरं तरति[२] येन सोऽरतिः पाद इत्यर्थः । विश्वनरस्थम् । **ऋते** वेदे **आ** समन्ताद्व्यक्तमङ्गनेतारं[३] सम्यग्राजन्तं सर्वानतिशय्य स्थितं पातारं जनानामास्य 'आ' समन्ताद्व्यञ्जयाञ्चक्रुरग्न्यादिदेवाः । **वैश्वानरे तद्धुतं भवती**त्यादि च श्रुत्यन्तरे हुतस्थानत्वमग्निलिङ्गम् । **हृदयं गार्हपत्य** इत्यादौ हृदयस्थो गार्हपत्यपदवाच्य इत्याद्यवगन्तव्यम् । "**येनेदमन्नं पच्यते** यदिदमद्यत" इति वाजसनेयके । **पाचकत्वेनान्तः प्रतिष्ठानं** प्रधानलिङ्गत्वेनाभिमतत्वात्पृथगुक्तम् । **सर्वकर्मा** "न ऋते त्वत्क्रियते" इत्यादेः । वज्रधरत्वादीनि सर्वाणि लिङ्गानि चास्यैवेति **सर्वलिङ्ग** एषः । तदिच्छयैव सर्वमिति **सर्वकामः** । गुणा ज्ञानानन्दादयः । धर्माः सर्वज्ञत्वादयः । भेदसंयोगविभागादिधर्मास्तदधीना इति वा 'सर्वधर्मा' । सर्वत्र रूपमस्येति **सर्वरूपः** । सर्वमस्य रूपं प्रतिमेति वा[४] । **विश्वं** पूर्णं, **आराद**न्तिके, **अरं** सम्यक् ॥

---

१ "कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः" इत्युत्तरार्धम् ।
२ 'ग'—अरं तरति येन ३ 'क''ख'—मगनेतारं
४ 'ग'—वा सर्वरूपः ।

अनात्तत्वादनात्मान ऊनत्वाद्गुणराशितः ।
अब्रह्माणः परे सर्वे ब्रह्माऽऽत्मा विष्णुरेव हीत्यादिना को न आत्मा किं ब्रह्मेत्यारम्भाच्चान्येषामसम्भवाद्विष्णुरेव वैश्वानरः ॥
चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेत्यादिना यः पुरुषाख्यो विष्णुरभिहितः तद्विधमेवात्र मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मेत्यादिनैनं वैश्वानरमधीयते ॥
चशब्देन सकलवेदतन्त्रपुराणादिषु विष्णुपरत्वं पुरुषसूक्तस्य दर्शयति॥
तथाच ब्राह्मे—
यथैव पौरुषं सूक्तं नित्यं विष्णुपरायणम् ।
तथैव मे मनो नित्यं भूयाद्विष्णुपरायणमिति ॥
चतुर्वेदशिखायां च —
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्येष ह्यवाचिन्त्यः परः परमो हरिरादिरनादिरनन्तोऽनन्तशीर्षोऽनन्ताक्षोऽनन्तबाहुरनन्तगुणोऽनन्तरूप इति ।

अनात्तत्वादनात्मान इत्यादिनाऽसम्भवादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे । **को न आत्मा किं ब्रह्मेति** मीमांसमानैर्महाशालैर्महामुनिभिरुद्दालकोद्दिष्टैस्तद्युक्तैः परिपृष्टो राजाऽश्वपतिर्वैश्वानरमुपदिदेश ॥ नच विष्णोरन्येषामात्मत्वं ब्रह्मत्वं च सम्भवति । **अनात्तत्वा**दित्यादिवचनात् । तस्मा**द्विष्णुरेव वैश्वानरः**। "तस्य ह वा एतस्य आत्मनो वैश्वानरस्य **मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्म** सन्दोहो[1] वहुलो वस्तिरेव रैः पृथिव्येव पादावि"त्यादेरर्थस्तु—

"क्रीडात्मकत्वाद्द्यौश्चैव सुतेजाश्चातितेजसा[2] ।
स्वर्गाधारं शिरो विष्णोः सर्वरूपातिदर्शनात् ॥
चक्षुस्तु विश्वरूपाख्यमादानादायुषामपि ।
आदित्याख्यं च सूर्यस्याप्याश्रयं सर्वदा स्मृतम् ॥
वाय्वादिप्राणशक्यं न यत्तत्कर्ता हरिर्यतः ।

---

१ 'ख'—सन्देहो
२ 'क' 'ख'—तेजसः

बृहत्संहितायां च—
यथा हि पौरुषं सूक्तं विष्णोरेवाभिधायकम् ॥
न तथा सर्ववेदाश्च वेदाङ्गानि च नारदेति ।
यस्माद्यज्जायते चाङ्गाल्लोकदेवादिकं हरेः ।
तन्नामवाच्यमङ्गं तद्यथा ब्रह्मादिकं मुखमिति नारदीयवचनान्नाभेदोक्तिविरोधः ॥

॥ ॐ अत एव न देवता भूतं च ॐ ॥ २७ ॥

अग्निवैश्वानरादिशब्दस्तेजसि भूतेऽग्निदेवतायां च प्रसिद्धोऽप्यतः पूर्वोक्तहेतुत एवात्र न सा तच्चाभिधीयते ॥

प्राणस्तेन पृथग्वर्त्मा वायुर्ज्ञानायुरूपतः ॥
वायोरप्याश्रयो नित्यं बहुत्वाद्बहुलः स्मृतः ।
आकाशनामा त्वादीप्तेः[1] मध्यदेहो रमापतेः ॥
व्याप्तत्वादाप इत्युक्तो रै रतिकरत्वतः ।
वस्तिराकाशवाय्वोश्च तावाधारौ प्रकीर्तितौ ॥
प्रथनात्पृथिवीनामा प्रतिष्ठा च प्रतिष्ठितेः ।

पादौ भगवतो विष्णोः पृथिव्याश्रय एव चे"त्याद्यायां वैश्वानरविद्यायां विभिद्य निवेद्यते । **यस्मादङ्गाद्यज्जायते** यदाश्रित्य तिष्ठति च यत्र लीयते च **तद्धरेरङ्गं तन्नामवाच्यम् । यथा** "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदि"त्यादौ ब्राह्मणादिजनकानि[2] हरेर्मुखादीनि ब्राह्मणादिनामान्युच्यन्त एवमितरत्रापीति । अतो **न** भगवदङ्गेभ्यस्त्रिदिवदिनकरादीनां भिन्नानां **तदभेदोक्ति**निमित्तो **विरोध** आशङ्कनीयः । उक्तभङ्ग्या तदभावात् ॥ ॥ छ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ प्रसिद्धोऽपि यद्यपि प्रसिद्धस्तथाऽपीत्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

---

१ 'ग'—चाऽदीप्तेः
२ 'ग'—जातिजनकानि

॥ ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॐ ॥ २८ ॥

नाग्न्यादयः शब्दा अग्न्यादिवाचकाः ।
तथाऽपि साक्षादेवानन्ययोगेन ब्रह्मवाचकैः व्यवहारार्थमनभिज्ञानाच्चान्यत्र व्यवहरन्तीत्यभ्युपगमेऽविरोधं जैमिनिर्वक्ति ॥
व्यासचित्तस्थिताकाशादवच्छिन्नानि कानिचित् ।
अन्ये व्यवहरन्त्येतान्यूरीकृत्य गृहादिवदिति स्कान्दवचनान्न मतानां परस्परविरोधः ॥

॥ ॐ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॐ ॥ २९ ॥

तत्र तत्र प्रसिद्धावप्यग्न्यादिषु ब्रह्मणोऽभिव्यक्तेरग्न्यादिसूक्तनियम इत्याश्मरथ्यः ॥

॥ ॐ अनुस्मृतेर्बादरिः ॐ ॥ ३० ॥

तत्र तत्रोक्तस्य विष्णोरग्न्यादिष्वनुस्मर्यमाणत्वात्तन्नियम इति बादरिः॥

सर्वशब्दानां ब्रह्मवाचकत्वे किमर्थमन्यत्र व्यवहरन्तीत्यत आह—**साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । नाग्नि**रिन्द्र इत्यादिशब्दा **अग्न्यादि**मुख्य**वाचकाः** । किन्तु ब्रह्मण एव । **तथाऽपि साक्षादेवा**न्यत्रयोगाभावेन ब्रह्मणि सम्यग्योगेन **ब्रह्मवाचकै**रपि तैर्विद्वांसो हानादि**व्यवहारार्थमन्यत्रा**ग्न्यादौ **व्यवहरन्ति**, अविद्वांसस्त्व**नभिज्ञानाद्व्यवहारार्थं चेत्यभ्युपगमे** विरोधाभावं **जैमिनिर्वक्ति** ॥ छ ॥

तर्हि कथमग्निसूक्तमिदमिदं वायुसूक्तमिति नियम इत्यत आह—**अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ तत्र** तत्र सूक्ते ब्रह्मण एव वाच्यत्वेन **प्रसिद्धावप्यग्न्या**दिसूक्तोपासकना**मग्न्यादिषु ब्रह्मणोऽभिव्यक्तेरग्न्यादिसूक्तनियम इत्याश्मरथ्यः ॥** ॥ छ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ तत्र तत्राग्न्यादिसूक्ते**षूक्तस्य विष्णोरग्न्यादिषु** तत्तदन्तर्यामितयाऽ**नुस्मर्यमाणत्वा**त्सूक्त**नियम इति बादरिः** बादरात्मजः [1]शुक इत्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

---

१ 'क''ख'—बादरायणात्मजः

॥ ॐ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॐ ॥ ३१ ॥

साक्षादप्यविरोधं वदञ्जैमिनिः सूक्तादिनियममग्न्यादिसम्प्राप्त्या मन्यते। तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति हि दर्शयति ॥

नह्यन्योपासकोऽन्यं प्राप्नुत इति युज्यत इत्यत आह—

॥ ॐ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॐ ॥ ३२ ॥

एनं विष्णुमस्मिन्नग्न्यादावामनन्ति ।
योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरः ।
य एष एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुष इत्यादिना॥

॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ साक्षात्परममुख्यतया ब्रह्मवाचकत्वेऽपीतरत्र व्यवहारे प्रयोजनं तत्र व्यवहाराभावे केषाञ्चिद्द्वतुं च **वदन् जैमिनिस्सूक्त**मन्त्रा**दिनियम**मग्न्यादिसूक्तादिभिर्भगवदुपासकाना**मग्न्यादिसम्प्राप्त्या मन्यते । तदेव भवति** तथैव भवति, यत्प्रकारेणोपास्ते तत्प्रकारेण भवति । अतोऽन्यादावुपासकोऽन्यादौ सम्पद्यते ॥ ॥ छ ॥

तामेव भगवतस्तत्र तत्र स्थितिं स्पष्टयत्यतिशङ्कां परिहरन्—**आमनन्ति चैनमस्मिन्** ॥ नैकत्रैवामनन्ति वाजसनेयिनः । **च**कारादन्यत्र च "यश्चायमस्मिन्नि"त्यादौ । अन्ये चा**ऽमनन्ति** "य एष एतस्मिन्नि"त्यादौ । अन्ये चा**ऽमनन्ति** "एतमस्यामेतं दिवी"त्यादि । अन्ये च "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि"त्यादि । स्मरन्ति च "यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नावि"त्यादि ॥ ॥ छ ॥

इति वैश्वानराधिकरणम्

॥ इति तत्वदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

तत्र चान्यत्र च प्रसिद्धानां शब्दानां विष्णौ समन्वयमस्मिन्पादे दर्शयति।
विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तम्।
तत्र यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यत्र प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो माऽऽविशान्तकः, प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकीत्यादिना रुद्रस्य प्राणाधारत्वप्रतीतेः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान इति जीवलिङ्गाच्च तयोः प्राप्तिरित्यत उच्यते—

॥ ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ १ ॥

अथोभयत्र **प्रसिद्धानां** नामलिङ्गात्मकानां **शब्दानां** समन्वयः कथ्यते। "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत" इत्यादिना विष्णोः **परविद्याविषयत्व मुक्तम्। तत्र** परविद्याविषये, तस्यामेव श्रुतौ **यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यत्र** द्युभ्वाद्यायतनवाक्यैश्श्रूयमाणं प्राणाधारत्वं श्रुत्यन्तरे **रुद्रस्य** प्रतीयत इत्यन्वयः ॥ अयमभिसन्धिः—विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तम्। तच्च परविद्याविषयत्वं द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते **तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यत्र**। अनन्ययोगेन प्रधानज्ञेयत्वं ह्यत्रोच्यते। तदेव च परविद्याविषयत्वम्। तस्य च द्युभ्वाद्यायतनस्य प्राणाधारत्वं श्रूयते

तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यात्मशब्दात् द्युभ्वाद्यायतनं विष्णुरेव ॥
आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् ।
न सम्भवन्ति यस्मात्तैर्नैवाऽत्ता गुणपूर्णतेति हि ब्रह्मवैवर्ते ॥

ओतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैरिति । तच्च प्राणाधारत्वं श्रुत्यन्तरे **रुद्रस्य** प्रतीयते, **प्राणानां ग्रन्थिरसी**त्यादौ, **प्राणेश्वर** इत्यादौ च । अस्यामेवोपरि जीवलिङ्गं च । वायोश्च तत्र तत्र प्रसिद्धं प्राणाधारत्वम् । तत्र संशयः । किमिदं द्युभ्वाद्यायतनं रुद्रस्स्यादुत जीवमात्रमाहोस्विद्वायुरुत विष्णुरेवेति । **द्युभ्वाद्यायतन**मिति सूत्र-भाष्ये एव सन्देहपदमावेदयतः । अस्यैव हि विष्णुत्वं सिद्धान्ततः सूत्र्यते भाष्यते च । यस्य च यथात्वं सिद्धान्तयतिं तस्य तदन्यथात्वं पूर्वपक्षयतीति श्लिष्टम् । पूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयधर्मधर्मिण एव च संशयाधिकरणत्वम् । तावेव च धर्मौ सर्वत्र संशयकोटितामाटीकेते । अयमतिप्रसिद्धो न्यायस्सर्वत्रानुसारयितव्यो यद्याद्रियन्ते विद्वांसः । न पुनरतिगहनार्थत्वावगाहसन्नाहिनो महदनुसेविनः प्रत्यधिकरणं प्रक्रियाप्रकथनरूपां बहिर्मुखसुखावहामनल्पजल्पमालामाद्रियेरन् । नहि मणिग-णमार्गणपरा निपुणधियोऽनुपदं स्वपरगुप्तिपाटनपटवोऽधिजलधि लहरीपटलपरि-वृत्तिपरिगणनकौतुकेन समयमतिपातयन्ति ।। ननु संशयनिर्णयप्रयोजनादीनामन-धिगतौ केयमधिकरणपरिभाषा । किमत्रानधिगतम् ? पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिकथनात्मके विचारे विशेषयुक्त्या सिद्धान्तावधारणात्मको निर्णयस्तत्र तत्र प्रसिद्धः । प्रयोजनं च तत्तत्समन्वयसिद्धिस्समन्वयाध्याये । एवमुत्तरत्रापीति दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम् ॥

अनयैव दिशा विषयादयस्तत्र तत्र विशेषतो गवेषणीयाः । प्रक्रिया च त्रिचतुरेषु स्थानेषु व्याक्रियमाणा किमिति मतिं नारोहेत् । तदेवं विचार्यमाणे द्युभ्वाद्यायतनं रुद्र इति प्राप्तं, जीव इति वा, उक्तयुक्तेरेव । वायुरिति च पक्षा-न्तरम् । "प्राणभृच्चे"ति सौत्राच्चकारान्न **जीवो वायुश्चे**ति सिद्धान्तभाष्ये प्रति-षेत्स्यमानत्वाच्च । वायोः प्राप्तौ तु प्राणाधारत्वं हेतुरिति प्रसिद्धत्वादनुक्तिः । अत आह—**द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्** ॥ **द्युभ्वाद्यायतनं विष्णुरेव, आत्मशब्दात्** । विष्णोस्स्वरूपस्यैव साक्षाद्वाचको ह्ययमात्मशब्दः ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥ २ ॥

अमृतस्यैष सेतुरिति ॥
ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।
नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् ।
मुक्तानां परमा गतिः ।
एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिना तस्यैव मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशात् ॥
बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति ।
योगी तावन्न मुक्तः स्यादेष शास्त्रस्य निर्णय इत्यादित्यपुराणे ॥

॥ ॐ नाऽनुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ ३ ॥

नानुमानात्मकागमपरिकल्पितरुद्रोऽत्र वाच्यः ।
भस्मधरोग्रत्वादितच्छब्दाभावात् ॥
सोऽन्तकः स रुद्रः स प्राणभृत्स प्राणनायकः स ईशो यो हरिर्योऽनन्तो यो विष्णुर्यः परःपरोवरीयानित्यादिना प्राणग्रन्थिरुद्रत्वादेर्विष्णोरेवोक्तत्वात् ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ **अमृतस्यैष सेतुरिति** मुक्तस्याऽश्रयत्वेनोपसृप्यत्वव्यपदेशाच्च विष्णुरेवात्रोच्यते । **परायणं** पराणां मुक्तानामयनम् ॥ ॥ छ ॥

नाऽनुमानमतच्छब्दात् ॥ **'आनुमानं'** अनुमानात्मकागमपरिकल्पितं रुद्राख्यं ब्रह्मात्र न वाच्यम् । शैवागमे क्वचिदुक्तसाधनानुष्ठानेन यथोक्तदृष्टफलोदयोपलम्भात्तदृष्टान्तेनेशवाक्यत्वहेतुनाऽन्यत्रापि प्रामाण्यमनुमीयते । एवमनुमानादाप्तप्रामाण्यस्तदागमः 'अनुमानात्मक' उच्यते । नच तेन प्रामाण्यं साधयितुं शक्यते । तेनैव यथोक्त[1]दृष्टफलव्यभिचारिणा वाक्यान्तरेण कृत्स्नस्याप्यप्रामाण्यसाधनसौकर्यात् । अत एव **परिकल्पितरुद्र** इति समगिरत भगवान् । विस्पष्टमाचष्ट चानुव्याख्याने "तद्वद्व्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमा च स्यादि"ति । स्वयं च भगवत्तमः पशुपतेरसामञ्जस्यमसर्वज्ञत्वादिकं च सूत्रयिष्यति । **परःपरो वरीयान्** परा वाग्देवी, परतः परो विरिञ्चः, ततोऽपि वरा प्रकृतिः, वरीयान्

---

१ 'ग'—तद्वतेनैव यथोदित-

ब्रह्माण्डे च—
रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः ।
ईशनादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः ॥
पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्ताः संसारसागरात् ।
तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः श्रुतः ॥
शिवः सुखात्मकत्वेन शर्वः शंरोधनाद्धरिः ।
कृत्यात्मकमिमं देहं यतो वस्ते प्रवर्तयन् ॥
कृत्तिवासास्ततो देवो विरिञ्चश्च विरेचनात् ।
बृंहणाद्ब्रह्मनामाऽसावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते ॥
एवं नानाविधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः ।
वेदेषु सपुराणेषु गीयते पुरुषोत्तम इति ॥
वामने च—
नतु नारायणादिनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः ।
अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तित इति ॥
स्कान्दे च—
ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः ।
प्रादादन्यत्र भगवान्राजेवर्तें स्वकं पुरमिति ॥
चतुर्मुखः शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति ।
उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य च ।
विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि केशव इति च ब्राह्मे ॥

॥ ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ ४ ॥

एतैरेव हेतुभिर्न जीवो वायुश्च ॥
अजायमानो बहुधा विजायत इति तस्यैव बहुधा जन्मोक्तेः ॥

विष्णुः ॥ अत्र तरबीयसुनौ तमबिष्ठनर्थौ । "यत्रोभयोः प्रयोगो न तत्रैकार्थौ तरप्तमावि"ति च शब्दनिर्णये । **शर्वश्शंरोधनाद्धरिः** मुक्तिपर्यन्तं स्वरूपभूतमपि शं रुद्ध्वा वर्तते हि ॥　　　　॥ छ ॥

प्राणभृच्च ॥अनन्यसाधरणतया ब्रह्मणस्स्वस्यैव वाचकादात्मशब्दान्मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाज्जीववाचकशब्दाभावाच्च न जीवो द्युभ्वाद्यायतनमित्यभिहितम् ।

॥ ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ ५ ॥

नचैक्यं वाच्यम् ।
अन्यमीशमस्येति भेदव्यपदेशात् ॥

॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति तस्यैव ह्येतत्प्रकरणम् ॥

॥ ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ ॥ ७ ॥

तथाऽप्यनाद्यविद्यानिबन्धनभ्रमाभिनिवेशपरवशहृदयतया परमपुरुषशारीरयोरभेदमेव तत्वं मन्वानास्तदभेदेन शारीरस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वमिति शङ्कन्ते । तदपाकरोति । **भेदव्यपदेशात् ॥ नचैक्यं वाच्यम्** । अयमर्थः । यदिदं जीवपरयोरैक्यमभिधीयते तत्सत्यं मिथ्या वा? सत्यं चेन्न **वाच्यम्** । सत्यस्यावाच्यत्वात् । **नच** लक्ष्यमिति **वाच्यम्** । वाच्यस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ न तथा, तथाऽपि **न वाच्यम्** । **न**ह्यविद्यमानमस्तीति **वाच्यम**भ्रान्तानाम् । अथ मिथ्याशब्दोऽनिर्वाच्यवाचीति मन्वीथाः, तथाऽपि **नैक्यं** श्रौतमिति **वाच्यम्** । अनिर्वाच्यत्वादेव । नह्यनिर्वाच्यं श्रुतिप्रतिपाद्यं तत्पक्षेऽपि । ऐक्यस्य मिथ्यात्वे भेदस्यैव सत्यत्वात्तस्य च श्रुतौ व्यपदेशाच्च "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्य**न्यमीशमस्य** महिमानमिति वीतशोक" इति । समाने शरीरे निकृष्टत्वेन स्थितो जीवोऽनीशतया भेदे मुह्यमानः शोचति । जुष्टं देवैः अस्य जीवस्येशमन्यं यदा पश्यति महिमानं महिमगुणात्मकं तदा तथैव वीतशोको भवति ॥ न दुःखलेशमपि स्पृशति । नतु महिमगुणविहीनमनन्यमनीशसेवितं पश्यन्वीतशोको भवतीति सतात्पर्यं भेदव्यपदेशाद्भिन्न एव प्राणभृत्परमात्मनः ॥ ॥ छ ॥

प्रकरणात् ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यारभ्य "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा" इति जीवेशभेदस्य **ह्येतत्प्रकरणम्** । अदृश्यत्वापाणिपादत्वसर्वगतत्वभूतकारणत्वादिधर्मैर्जीवाद्भिन्नो हीशोऽत्र प्रकृतः ॥ ॥ छ ॥

**द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः　पिप्पलं　स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीतीशजीवयोः स्थित्यदनोक्तेः ॥**

इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ईशस्यानश्नतः स्थित्युक्तेर्जीवस्य　कर्मफलादनोक्तेश्च न तयोरैक्यं वाच्यम् ।

"सुपर्णावितौ सयुजौ सखायौ यदृच्छया कृतनीडौ च वृक्षे ।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ॥
आत्मानमन्यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो नतु पिप्पलादः ।
योऽविद्ययाऽन्धस्स तु नित्यबद्धो　विद्यामयो यस्स तु नित्यमुक्तः ॥" इति च भागवते ।

"अनत्तृत्वं हरेर्दुःखानत्तृत्वादुच्यते सदा ।
विषयान्विनाऽपि पूर्णत्वात्स्वरूपानन्दभोगिनः ॥
शुभमत्त्येव हि सदा सर्वत्रावस्थितं विभुः ।
स्वादोरदनवद्भयत्ति जीवोऽस्वाद्वपि यत्सदा ।
अनारतं पारवश्यात्स्वाद्वत्तीति ततः श्रुत" इति　भोगनिर्णये ॥
"अस्वादु स्वादुवद्भयत्ति जीवो नैव जनार्दनः ।
अतो नास्तीति वचनमश्नतोऽपि शुभं सदे"ति परमभोगे ॥
"साशनानशनत्वेन नरदेवौ यथोदितौ ।
अत्ति विनाऽप्यदौर्बल्यात्तथाऽनत्तिर्हरेर्भुज" इति स्वाभाव्ये ॥
"सुपर्णौ द्वौ शरीरस्थौ जीवश्च परमस्तथा ।
पारवश्यादनाज्जीवस्तत्रात्तीति श्रुतौ श्रुतः ॥
स्ववशेनादनाद्विष्णुर्नात्तीत्यत्ताऽपि संश्रुतः ।
स एव हि शुभस्यात्ता　जीवोऽत्त्यस्यैव　वेदनात् ॥" इति कूर्मसंहितायाम् ।

भेदवाक्यमतत्त्वावेदकमिति चेत्तदयुक्तम। अतत्त्वावेदकं चेन्न प्रमाणम्। प्रमाणं चेन्नातत्त्वावेदकम्। अतत्त्वावेदकत्वाद्धि रजतभ्रान्तिरमानमित्युच्यते। तदापाततो बाध्यते, अस्य तु देशकालादिभिस्सहैव बाधः, अत एतत्प्रमाणमिति चेन्न। गगनतलमलिनतादिज्ञाने व्यभिचारात्। देशकालादीनां बाधश्च नैव भावी, नित्यत्वात्तेषाम्। अन्यथा कुत्र कदा कस्येति पृष्टे किमुत्तरं स्यात्। चेतनस्य स्वात्मनि सर्वगते ज्ञानोत्तरकालमविद्या सविलासा निवर्तते, नच तदा क्वापि किञ्चिदनिवृत्तमस्तीति चेदेवं तर्हि देशकालादीनां न बाधोऽभ्युपगतः। बाधावधित्वाद्यभ्युपगमात्। नच निरवधिको बाधो युक्तः। तस्मादतत्त्वावेदकप्रमाणवचनवत्तल्लक्षणवाक्यमपि स्वव्याहतम्। अपिचैवंवादिना वादिना कृत्स्नोऽप्यतत्त्वावेदको वेदो ह्यवादि। नहि वेदैकदेशेऽप्यभेदवादं वदन्ति कोविदाः। तदहो महानेष संरम्भो वेदप्रमाण्ये प्रच्छन्नशून्यवादिनः। अस्ति तत्त्वमस्यादिवाक्यं तत्त्वावेदकमिति चेन्न। मुख्यार्थपरित्यागात्। मुख्यार्थो हि शब्दस्यार्थतत्त्वम्। तत्त्यागे कथं तत्त्वावेदकम्। सत्यमेतत् सति सम्भवे, असम्भवे तु स्यादेव तत्त्वं लक्ष्यमपि। तत्पदार्थः परोक्षं सर्वज्ञं सुखरूपं ब्रह्म, त्वंपदार्थोऽपरोक्षोऽल्पज्ञो दुःखी जीवः, तयोरैक्यविवक्षायां मुख्यार्थासम्भवात्, जहदजहल्लक्षणया चैतन्यमात्रं लक्ष्यते सोऽयं देवदत्त इतिवदिति चेन्न। तत्कालविशिष्टस्यैव देवदत्तस्य पर्यायेणैतत्कालविशिष्टत्वोपपत्तेर्न तत्र लक्षणा, मुख्यार्थसम्भवादित्यदृष्टान्तः। यत्र चासम्भवस्तत्र वाच्यपरित्यागेऽपि तद्विशिष्टमेव लक्ष्यते न स्वरूपमात्रम्। यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते मञ्चसम्बद्धाः पुरुषा लक्ष्यन्ते न पुरुषमात्रम्। गङ्गायां कटकमास्त इत्यादौ गङ्गाविशिष्टतीरं लक्ष्यते न तीरमात्रम्। अन्यथा तीरान्तरव्यावृत्तेरलभ्यत्वात्। तस्माद्वाच्यविशिष्टमेव लक्ष्यं तत्त्वं नाविशिष्टम्। अविशिष्टे लक्षणानुपपत्तेश्च। तत्र यद्वाक्यमविशिष्टं लक्षयति, तदतत्त्वावेदकं स्यात्। लक्ष्यतत्त्वस्य विशिष्टानियमात्। अविशिष्टमेव च त्वं लिलक्षयिषसि। अन्यथाऽखण्डार्थासिद्धेः। तस्माल्लक्षणयाऽप्यतत्त्वावेदकमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यम्। अपि च यदि सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं ब्रह्म वेदवाच्यं, अज्ञानदुःखादिमांश्च जीवः

प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्त्वा यो वै भूमा तत्सुखमित्युक्तेस्तस्यैव भूमत्वप्राप्तिः ।

प्रत्यक्षसिद्धः कोऽयमत्रासम्भवस्सम्भाव्यते । कुतश्च महता संरम्भेण तन्निरासे प्रयत्यते । ऐक्यविवक्षायां मुख्यासम्भव इति चेन्न । प्रमाणसिद्धवैलक्षण्ययोरैक्यविवक्षाया एवासम्भवात् । अत एव ह्यादित्यो यूप इत्यादौ स्वरूपैक्यं मुखतः प्रतीतमप्यपहाय गौणैक्यं विवक्षितं विचक्षणास्समाचक्षते । नच वाच्यमतत्त्वावेदकसिद्धत्वेन मानासिद्धत्वाज्जीवपरवैलक्षण्यस्य तत्त्वमस्यादिवाक्येन मुख्यमैक्यं विवक्ष्यत इति । तत्त्वमस्यादेरतत्त्वावेदकत्वोक्तेः । कथं च भेदप्रमाणस्यातत्त्वावेदकत्वमुच्यते? भेदस्यासत्यत्वादिति चेत्तदेव कथं प्रमाणसिद्धस्य? न तत्प्रमाणमतत्त्वावेदकत्वादिति चेत् सेयमितरेतराश्रयता । तस्मान्नैक्यसिद्धिः । नचैतदभेदपरं, अतत्त्वमसीतिभेदपरत्वोपपत्तेः । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमि"ति दुःखादेः सत्यत्वप्रतिज्ञानात् । एतत्सृष्टत्वादेतत्पालितत्वादेतदात्माधीनमिदं सर्वम् । तस्मात्सत्यम् । एतस्य सत्यस्य सृष्टिक्षमत्वात् । "अथ हैनमाहुस्सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजत" इति हि श्रुतिः ।

> "मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं च विष्णुना ।
> तस्मात्सत्यमिति प्रोक्तं परमो हरिरेवत्वि"ति च ॥

अतो नैव तत्पक्षे तत्त्वमस्यादिवाक्यं तत्त्वावेदकं वेदितव्यम् । तदखिलेऽपि वेदे पादप्रसारणन्यायेनाप्रामाण्यप्रतिपादनाभिप्रायः म्रियमाणस्य प्रविकसितोऽत्यन्तंमन्ततः । अतः श्रेयोर्थिभिरत्यन्तहेयं तन्मतमिति मतिमन्तो मन्यन्ते ॥ ॥ छ ॥

इति द्युभ्वाद्यधिकरणम्

"यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति, भूमैव सुखमि"ति श्रूयते । तत्र संशयः किमयं भूमा प्राण उत परमात्मेति । **"प्राणो वा आशाया भूयानि"**त्युक्त्वा**"यो वै भूमा तत्सुखमि"**त्युक्तेः प्राणस्य **भूमत्वप्राप्तिः** । "अथ यद्यप्येतानुत्क्रान्तप्राणान्

उत्क्रान्तप्राणानित्यादिलिङ्गात्प्राणशब्दश्च वायुवाचीत्यतो वक्ति—

॥ ॐ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥ ८ ॥

सम्प्रसादात्पूर्णसुखरूपत्वात् ।
अध्युपदेशात्सर्वेषामुपर्युपदेशाच्च विष्णुरेव भूमा ॥
सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् ।
विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ।
विश्वतःपरमां नित्यमिति हि श्रुतिः ॥
तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यादिना नोत्क्रमणादिलिङ्गविरोधोऽपि ॥

॥ ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ९ ॥

सर्वगतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च ॥

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

शूलेन समासं व्यतिषं दहेत्, नैवैनं ब्रूयुः, पितृहाऽसि मातृहाऽसी"त्युत्क्रमणादिलिङ्गादत्र **प्राणशब्दो वायुवाची** । नहि विष्णोर्व्याप्तस्य देहोत्क्रमणं समस्ति । अत आह—**भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्** ॥ 'सम्प्रसादः' पूर्णसुखं, सम्यक्प्रसीदत्यनेन पुरुष इति । पूर्णमेवात्र सुखं विवक्षितम् । "नाल्पे सुखमस्ती"त्युक्तत्वात् । गुणगुण्यैक्याद्भूमा **विष्णु**रिति च युक्तमेव । विश्वतो दर्शनादिकमस्येति **विश्वाक्षम्** । **विश्वशम्भुवं** पूर्णसुखस्थानम् । **विश्वं** प्रविष्टत्वेन वर्तमानं **नारायणं** मुक्तसङ्घव्यक्तं **देवं** प्रकाशरूपं, 'द्यु प्रकाश' इति धातोः । विश्वतःपरमं च तदक्षरं चेति **विश्वतःपरमाम्** । 'विश्वं' पूर्णं गुणैः ॥ ॥ छ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ "स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वं यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे"त्यादिसर्वगतत्वस्वातन्त्र्यादिधर्माणां तत्रैवोपपत्तेश्च ॥ ॥ छ ॥

इति भूमाधिकरणम्

अदृश्यत्वादिगुणा अदृष्टं द्रष्ट्रश्रुतं श्रोत्रित्यादिनाऽहं सोममाहनसं बिभर्मीत्यादेश्च तस्यापि सम्भवान्मध्यमाक्षरस्योक्ता इत्यतो ब्रूते—

॥ ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ ॥ १० ॥

एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यम्बरान्तस्य सर्वस्य धृतेर्ब्रह्मैवाक्षरम् ॥
य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥
भर्ता सन्भ्रियमाणो बिभर्ति एको देवो बहुधा निविष्टः ॥
यस्मिन्निदँ सञ्च वि चैधि सर्वं यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुरित्यादिश्रुतेः ॥
पृथिव्यादि प्रकृत्यन्तं भूतं भव्यं भवच्च यत् ।
विष्णुरेको बिभर्तीदं नान्यस्तस्मात्क्षमो धृताविति च स्कान्दे ॥

अदृश्यत्वादिगुणाः "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्ट्रश्रुतं श्रोत्रि"त्यादिनाऽक्षरस्यैवोच्यते । तच्च "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्यादिना सूर्यादिविधारणान्मध्यमाक्षरं भवतुमर्हति । **अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं** त्वष्टारमुत पूषणं भगमि"ति मध्यमाक्षरस्य सूर्यादिविधारकत्वश्रुतेः । **आहनसं** आ समन्तात् हन्तारं संहर्तारमित्यर्थः । यद्यप्यदृश्यत्वादयो विष्णोस्सम्भवन्ति तथाऽप्यक्षरशब्दस्यान्यत्रापि प्रसिद्धेरुक्तयुक्तेश्च **मध्यमाक्षरस्यापि सम्भवादत्र तस्योक्ता इत्यत** आह— **अक्षरमम्बरान्तधृतेः** ॥ "यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाश एव तदोतं च प्रोतं चे"त्युक्त्वा **एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे**ति वचनेन **अम्बरान्तस्य सर्वस्य धृते**रुक्तत्वाद्**ब्रह्मैवाक्षरम् । भर्ता सन्** विष्णुर्जीवैर्हृदि **भ्रियमाणश्च बिभर्ति** च । एतदुक्तं भवति । यद्यपि हरिर्जगता भ्रियत इत्युच्यते जगति व्याप्तत्वात् । जगद्बिभर्ति च । नैतावता तयोराधाराधेयभावस्तुल्य इति मन्तव्यम् । किन्तु मूल**भर्ता सन् भ्रियमाणश्च बिभर्ति** च । युज्यते च तस्यैकस्यैव बहुरूपतया निविष्टत्वादिति । **यस्मिन्निदं** सम्यक्च विविधं **चैधि** ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ सा च प्रशासनात् ॐ ॥ ११ ॥

सा च धृतिः प्रशासनादुच्यत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इत्यादिना ॥

तच्च प्रशासनं विष्णोरेव ।
सप्ताऽर्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।
चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीँरवीविपदित्यादिश्रुतेः ।
एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता ।
न केवलं मे भवतश्च राजन्स वै बलं बलिनां चापरेषामित्यादेश्च ॥

॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १२ ॥

अस्थूलमनण्वित्यादिना स्थूलाण्वादीनामन्यवस्तुस्वभावानां व्यावृत्तेश्च ॥
अस्थूलोऽनणुरमध्यमो मध्यमोऽव्यापको व्यापको योऽसौ हरिरादिरनादिरविश्वो विश्वः सगुणो निर्गुण इत्यादेर्विष्णोरेव ते धर्माः ॥
अस्थूलानणुरूपोऽसौ स विश्वोऽविश्व एव च ।

सा च प्रशासनात् ॥ **सप्त**महदादिदेवता ब्रह्मादयः 'आर्द्धा' आ समन्ताद्वृद्धा **गर्भा** गरणेन भ्रियन्त इति । भूमा वननीयश्चेति भुवनः, **भुवनस्य विष्णोः**, **रेतो**रूपाश्च ते तस्यैव **प्रदिशा** प्रदेशेनाऽदेशेनाऽज्ञया, विविध**धर्मणि** तिष्ठन्ति ।

एकश्शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ते"ति भारते ॥ छ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति **अस्थूलमनण्व**ह्रस्वमदीर्घमलोहितमि"त्यादिना स्थौल्याणुत्वादीनां व्यावृत्तिवचनाच्च । **अस्थूलोऽनणुः** "अणोरणीयान्महतो महीयानि"ति श्रुतेः । **अमध्यमः** मध्यमपरिमाणनियतिवर्जितः । मध्ये मीयमानत्वान्**मध्यमः** । अस्य व्यापकोऽन्यो नास्ती-

विरुद्धधर्मरूपोऽसावैश्वर्यात्पुरुषोत्तम इति च ब्राह्मे ॥

॥ इत्यक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिना सतः स्रष्टृत्वमुच्यते ।
तच्च सत् बहुस्यां प्रजायेयेति परिणामप्रतीतेर्न विष्णुः ।
स ह्यविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिरित्यादिनाऽविकारः प्रसिद्ध इत्यतो ब्रवीति—

॥ ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ ॥ १३ ॥

तदैक्षतेतीक्षतिकर्मव्यपदेशात्स एव विष्णुरत्रोच्यते ॥
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति दृष्टिरित्यादिना तस्यैव हि तल्लक्षणम् ॥
बहुत्वं चाविकारेणैवोक्तमजायमानो बहुधेति ॥

॥ इति सदधिकरणम् ॥ ४ ॥

त्ययम**व्यापकः** । प्रवेशनाद्धिश्वः । यद्यपि लोकेऽतिस्थूलत्वात्यणुत्वादयो धर्मा एकत्र विरुद्धाः, तथाऽपि विष्णोरैश्वर्यादुपपद्यन्ते । तदाह— **विरुद्धधर्मरूपोऽसावैश्वर्यादि**ति ॥ ननु कथमतिमहत ईश्वरस्यात्यणुत्वमिष्यते । परमाणोर्वा परममहत्त्वोच्यते? रूपविशेषात्प्रदेशविशेषवत् । यथाहि परमाणुसम्बद्ध ईश्वरप्रदेशः परमाणुपरिमाणतामणति । मेरुमन्दरादिगस्तत्तत्परिमाणतामुपैति । एवं गगनसम्बन्धी तादृशो भवति । नच तेषां प्रदेशानामीश्वरान्मिथो वा भेदं वादिनो वदिन्ति । एकस्यैव तत्तत्प्रदेशात्मकत्वात् । एवमत्राप्यविरोधः ॥ ॥ छ ॥

इत्यक्षराधिकरणम्

सदेव सोम्योदमग्र आसीदित्युपक्रम्य "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजते"ति **सतः स्रष्टृत्वमुच्यते । तच्च सत्परिणामप्रतीतेः** प्रकृतिरिति प्राप्ते प्रत्याह—**ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः** ॥ तत्सदैक्षत बहुभवेयं प्रजनयेयमि-

---

१ 'ग'—स एव च

चन्द्रादित्याद्याधारत्वं विष्णोरुक्तम् ।
तच्चैतस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ । विद्युन्नक्षत्राणीत्यादिनाऽऽकाशस्य प्रतीयते ।
स चाऽऽकाशो न विष्णुः ।
तस्यान्ते सुषिरꣳसूक्ष्ममिति श्रुतेः ।
अत आह—

॥ ओं दहर उत्तरेभ्यः ओं ॥ १४ ॥

तीक्षतिकर्मव्यपदेशात् । "तत्तेजोऽसृजते"ति तत्पूर्वक**कर्म**[1]**व्यपदेशान्ना**मरूपे व्याकरवाणीत्यादिना **चेक्षति**पूर्वकव्याकरणादि**कर्मव्यपदेशात्** । **स एवेश्वरस्सन्** सर्वशब्दोक्तः । न तत्प्रधानमीक्षतिशक्त्या कर्तृकर्मशक्त्या च विहीनत्वात् ॥ छ ॥

इति सदधिकरणम्

चन्द्रादित्याद्याधारत्वं विष्णोरुक्तं "सूर्याचन्द्रमसौ विधृतावि"त्यादिना । **तच्च "एतस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकशः किं तदत्र विद्यते** यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति, स ब्रूयाद्यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः । **उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ"** इत्यादा**वाकाशस्य प्रतीयते** । स चाऽऽदित्याद्याधारः किं दहराकाशस्स्यादाहोस्वित्तत्स्थः कश्चिदितीदानीं चिन्त्यते । किं तावत्प्राप्तम्? दहराकाश इति । "**तस्यान्ते सुषिरꣳ सूक्ष्मं** तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमि"त्यादिश्रुत्यन्तरे दहरसुषिरस्य सर्वाधारत्वप्रतीतेः । तत्स्थः कश्चिदित्यपरः पक्षः । सोऽपि जीव इति प्राप्तम् । हृदयगतदहराकाशान्तस्थत्वात् । उपरि च तत्परामर्शदर्शनादिति । अत्रोत्तरं—**दहर उत्तरेभ्यः** ॥ न तावद्दहराकाशोऽत्र प्रतिपाद्यते । "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमि"ति तदन्तस्थ-

---

1 'क' 'ख'—पूर्वकर्म—

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरित्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणेभ्यो दहरे विष्णुरेव ॥
योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ।
स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यादिना विष्णोरेव हि ते गुणाः ॥
नित्यतीर्णाशनायादिरेक एव हरिः स्वतः ।
अशनायादिकानन्ये तत्प्रसादात्तरन्ति हीति पाद्मे ॥
सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं स्वीकर्तव्यम् ॥
सत्यकामोऽपरो नास्ति तमृते विष्णुमव्ययम् ।
सत्यकामत्वमन्येषां भवेत्तत्काम्यकामितेति च स्कान्दे ॥

स्यैवान्वेष्टव्यत्वप्रतिज्ञानात् । किन्तु तत्स्थः कश्चिदेव । स च दहराकाशे स्थितो **विष्णुरेव । "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु**र्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प" **इत्यादिभ्यः** । नचाऽकाशजीवयोरेते गुणास्सम्भवन्तीत्याह—**योऽशनायापिपासे** इत्यादिना बृहदारण्यकवाक्येन **स एष** इत्यादिना छन्दोगवाक्येन च । अत्र ब्रह्मपुरं शरीरं दहरो भूताकाश इत्यादि च्छन्दोगोपनिषद्भाष्ये त्वभाणि निपुणतमं श्रीमच्चरणैः । तस्मादस्माकं न प्रयत्नोऽत्र ॥ [१]"दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यत" इत्यत्राऽकाशशब्देन भूताकाशो विवक्षितः । किं तदत्र विद्यते इत्यस्यायं परिहारः । अस्मिन्भूताकाशे परब्रह्माख्य आकाशो[२] विद्यते । आ समन्तात्काशनादाकाशः, आ समन्तात्कमश्नातीति वा । "अस्मिन्कामास्समाहिता" इति वाक्यशेषादा समन्तात्कामानश्नातीति वा । स च यावान्परमात्मा[३] व्याप्तोऽस्ति तावानेव विद्यते गुणतः । पूर्णगुणात्मकत्वात् । अल्पपरिमाणस्य महत्परिमाणत्वं च युज्यते । अचिन्त्यशक्तित्वात् । "यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्ति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्ये"ति वचनात् । आनुपूर्व्येति श्रुतिप्रमाणादित्यर्थः । "आनुपूर्वी श्रुतिर्वेद आम्नायश्चेति कथ्यत" इत्यभिधानात् । अन्यथाऽनिशमित्युक्तिविरोधात् । "एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्

---

१ इत आऽधिकरणान्तं श्रीमच्छन्दोगोपनिषद्भाष्यवाक्यमेवाविकलमुद्धृतम् ।

२ 'क' 'ख'—ब्रह्माख्याकाशो ३ 'ग'—यावान्बहिः परमात्मा

॥ ॐ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॐ ॥ १५॥

अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति सुप्तस्य तद्गतिर्ब्रह्मशब्दश्चोच्यते ।
सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुतेस्तं हि सुप्तो गच्छति ।
अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोक इति लिङ्गं च तथा दृष्टम् ॥
अरश्च वै ण्यश्च सुधासमुद्रौ तत्रैव सर्वाभिमतप्रदौ द्वावित्यादिना तस्यैव तल्लक्षणत्वेनोच्यते ॥

व्रीहेर्वा एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या" इति हृदयस्थस्यैवाणुत्वमहत्त्वोक्तेश्चेत्यादि[1], "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश" इति च पूर्वोक्ताकाशस्य दहरत्वमुक्तम् । उत्तरस्य "यावान्वाऽयमाकाश" इत्यनन्तपरिमाणत्वम् । अतो ब्रह्माकाश एवोत्तरः । पूर्वोक्तस्याभूताकाशत्वे "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यं" "तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यं" "सहस्रशीर्षं देवमि"त्यादि कथं युज्येत । नहि भगवदन्तःस्थितमेवान्यत्किञ्चिद्विजिज्ञास्यम् । तद्वावेत्यवधारणाच्चेत्यादि च सुविस्तृतम् ॥ ॥ छ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ "इमाः सर्वाः प्रजा **अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति**" न विजानन्तीत्यर्थः ।

अज्ञत्वादेव सुप्तौ तु नित्यं यान्तोऽपि माधवम् ।
नैव पश्यन्त्यसौ विष्णुर्हृदयं नाम हृद्गतेरि"ति पर्यङ्कोपासनायाम् ॥

तद्गतिर्दहरस्थं प्रति गतिः । सुप्तगम्यत्वलिङ्गाद्ब्रह्मशब्दाच्च दहरस्थो विष्णुरेव । अरण्यनामार्णवद्वयाधिकरणलोकवत्त्वं **लिङ्गं च तथा दृष्टं** हि, ब्रह्मशब्देन सहैव दृष्टमित्यर्थः ।

"परस्य ब्रह्मणो लोके श्वेतद्वीपाभिधे परे ।
अरो ण्यश्चार्णवौ दिव्यौ चिदानन्दरसात्मकावि"ति च पर्यङ्कोपासनायाम् ॥ ॥ छ ॥

---

१ सुविस्तृतमित्यत्रान्वेतीदम् ।

॥ ॐ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ ॥ १६ ॥

एष सेतुर्विधृतिरिति धृतेः ।
एष भूताधिपतिरेष भूतपाल इत्याद्यस्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः ॥
एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च ।
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने ।
स हि सर्वाधिपतिः स हि सर्वपालस्स ईशः स विष्णुः ।
पतिं विश्वस्याऽत्मेश्वरमित्यादिश्रुतिभ्यस्तस्य ह्येष महिमा ॥
सर्वेशो विष्णुरेवैको नान्योऽस्ति जगतः पतिरिति च स्कान्दे ॥

॥ ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ १७ ॥

तत्रापि दह्रं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यमिति प्रसिद्धेश्च॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ अस्मिन् विषयवाक्ये "**एष सेतुर्विधृतिरि**"ति जगद्धृतेरुक्तत्वाच्च दहरस्थो विष्णुरेव । "स सेतु"रिति वक्तव्ये छन्दोगवाक्ये "एष सेतुरि"ति वदता भगवता समानरूपं श्रुत्यन्तरमपि विषयवाक्यमादीयत[1] इत्यावेदितम् । सर्वत्र च सर्वेषां समानजातीयानां श्रुत्यन्तराणां सहोपलक्षणार्थमेतदुपक्रमे चा"स्मिन् ब्रह्मपुर"इत्युदाहर्तव्येऽ"प्येतस्मिन्ब्रह्मपुर" इत्युदाहृतम् । "गायति त्रायति चे"ति श्रुत्यन्तरमेव सदृशामधस्ताच्च सूचयाम्बभूवे । उपरिष्टाच्च क्वचित्क्वचिदेवम्भूतेषु वचनभेदेष्वयमेवाऽशयो बोद्धव्यः । "एष सर्वेश्वर **एष भूताधिपतिरेष भूतपाल** एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामि"त्यादे**रस्य** विष्णो**र्महिम्नोऽस्मिन्** हृदयाकाशस्थे बृहदारण्यकवाक्यादुपलब्धेश्च दहरे[2] विष्णुरेव । तत्र "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते" "सर्वस्य वशी"ति हृदयाकाशस्थं प्रस्तुत्य हि महिमाऽयमभिहितः । "**एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गी**"त्यादि **श्रुतिभ्यस्तस्या**स्य विष्णोरेव **ह्येष** धृत्यादिको **महिमा** ॥ ॥ छ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ "दह्रं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । **तत्रापि दह्रं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यं**" "सहस्रशीर्षं देवमि"ति श्रुत्य-

---

१ 'क','ख'—माद्रियते
२ 'ग' — दहरस्थो

तदन्तस्थापेक्षत्वान्न सुषिरश्रुतिविरोधः ॥

॥ ॐ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॐ ॥ १८ ॥

परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, एष आत्मेति होवाचेति जीवपरामर्शात्स इति चेन्न ।
तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवात् ॥

॥ ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ ॥ १९ ॥

स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वेत्याद्युत्तरवचनाज्जीव एवेति चेन्न ।
तत्र हि परमेश्वरप्रसादादाविर्भूतस्वरूपो मुक्त उच्यते ।
यत्प्रसादात्स मुक्तो भवति स भगवान्पूर्वोक्तः ॥

॥ ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॐ ॥ २० ॥

यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवो निष्पद्यते स एष आत्मेति परमार्थश्च परामर्शः ॥

न्तरे दहरगगनान्तर्गतस्य नारायणत्व**प्रसिद्धेश्च । तस्मिन्** गगने **यद्विशोक-स्तदुपासितव्यमि**त्यन्वयः । लिङ्गव्यत्यासस्तस्य पुरुषत्वज्ञापनार्थः । "एष म आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोक" इत्यादावुदितगुणानामधिकरणैक्य-बलेन सन्निधीयमानानामनुकर्षणार्थश्चकारः । यत्तूक्तं हृत्पद्मसूक्ष्मसुषिरे सर्वप्रतिष्ठा-श्रुतेस्तस्यैव सर्वाधारत्वमिति, तत्रोच्यते—**तदन्तस्थापेक्ष**[1]**त्वादि**ति । सुषिरान्त-स्थपरमात्मापेक्षत्वात्सुषिरे सर्वप्रतिष्ठाश्रुते**र्न विरोधः** । यथा मन्दिरस्थमञ्जूषान्तगत-मपि मन्दिरस्थमिति सङ्कीर्यते, एवमिहापि ॥ ॥ छ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाये"त्यादि-वाक्ये **एष आत्मेति परामर्शः**परमात्मविषय इति यत्, तस्माच्च न जीव उच्यते ।

"यस्य सम्यक्प्रसादोऽस्ति विष्णोरेव स उच्यते ।
सम्प्रसादः स उत्थाय शरीरात्प्राप्य केशवम् ॥

---

१ 'म'—तदन्तस्थत्वा-

॥ ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ २१ ॥

दहर इत्यल्पश्रुतेर्नेति चेन्न ।
निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्युक्तत्वात् ।
एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायानिति श्रुत्युक्तत्वाच्च ॥

॥ इति दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादयः परमेश्वरगुणा उक्ताः ।
तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ।
तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
कथं नु तद्विजानीयामित्यादिना ज्ञानिसुखस्याप्यनिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वं चोच्यत इत्यतो वक्ति—

॥ ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥ २२ ॥

तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुकृतेः, तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति वचनाच्च परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूपः ॥

यथास्वरूपस्तु भवेद्यं प्राप्यासौ सरूपताम् ।
आप्नोति स परो[1] ह्यात्मा भगवानिन्दिरापतिः ।
इत्याह सा रमादेवी पश्यन्ती परमं पदमि”ति च पयङ्कोपासनायाम् ॥ ॥ छ ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ दहरे स्थित इत्यल्पौकस्त्वश्रुतेर्न परः किन्तु जीव इति चेन्नैवम् । सूत्रश्रुतिभ्यामुक्तोत्तरत्वात् ॥ ॥ छ ॥

इति दहराधिकरणम्

“तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धी**रास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषामि**”त्यत्र **तेषां सुखं शाश्वतमि**ति हि प्रस्तुतिः पूर्वपक्षोत्थापिका । “तमात्मस्थमि”ति सिद्धान्तबीजम् । “**तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् । कथं नु तद्वि-**

---

[1] ‘ग’— परमो

नहि शान्तिसुखमनुभाति सर्वम् ।
नच तद्भासा ।
अहं तत्तेजो रश्मीदिति नारायणभासा हि सर्वं भाति ॥

॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ २३ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति ॥
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति च ॥

॥ इत्यनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तम् ।

जानीयामि"ति विषयवाक्यम् ॥ **अनुकृतेस्तस्य च** ॥ अनुभानं नाम तदिच्छानुरोधेन भानम् । अनुकृतिशब्देन अनुभानमुच्यते । भानस्यापि क्रियारूपत्वात् । अन्यकृतीनामप्युपसंग्रहार्थ**मनुकृते**रित्युक्तम् । नहि काचिदपि कृतिर्हरीच्छानुरोधनमन्तरेण[1] भवति । भानश्रुत्याऽपि कृतिरुपसंगृहीता । भानपूर्वकत्वात्कृतेः । अतोऽ**नुकृते**रिति युक्तमुक्तम् । **अहं तत्तेजो** मदपेक्षया रश्मिरूपाणामल्पानामन्येषां तेजसां प्रेरकम् ॥ ॥ छ ॥

अपि स्मर्यते ॥ **मामकं** मदधीनम् । मत्तेज एवाऽऽदित्यादिस्थितं तत्तेजःप्रेरकत्वेनाखिलं भासयतीत्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

इत्यनुकृत्यधिकरणम्

मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वात्तस्य च समीचो विना विष्णुप्रसादादलभ्यत्वात्, तस्य चातिमात्रस्य ज्ञानप्रसाध्यत्वात्, तस्य चापरोक्षस्य जिज्ञासासमायत्तत्वात् **विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तम्** । जिज्ञास्यो मीमांस्यो विचार्य इत्यर्थः ।

---

१ 'ग'—रोधमन्तरेण

तत्र—

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासत इति सर्वदेवोपास्यः कश्चित्प्रतीयते ।
स च एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते ।
योऽयं मध्यमः प्राणः ।
कुविदङ्गेत्यादिना प्राणव्यवस्थापकत्वान्मध्यमत्वात्सर्वदेवोपास्यत्वाच्च वायुरेवेति प्रतीयते ।
अतोऽब्रवीत्—

॥ ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥ २४ ॥

वामनशब्दादेव विष्णुरिति प्रमितः ॥
नहि श्रुतेर्लिङ्गं बलवत् ।
श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा ।

"जिज्ञासितं सुसम्पन्नमि"ति भागवते । अर्थादुपास्य इत्यापद्यते । **तत्र** काठकश्रुतौ **सर्वदेवोपास्यः कश्चित्प्रतीयते** । स किं वायुरुत विष्णुरिति संशयः । किं तावत्प्राप्तं?वायुरेवेति । **ऊर्ध्वमि**त्यादिश्रुतेः । योऽयं देहे देहिना**मूर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानम**भिमुख**मस्यति** तं **मध्य आसीनं देवा उपासत** इति **प्राणव्यवस्थापकत्वान्मध्यमत्वाच्च** । "यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुंक्त एतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेति, **एवमेवैष प्राण**" इत्यादिश्रुत्यन्तरान्मुख्यप्राणस्यैव प्राणानां व्यवस्थापकत्वम् । "अथेममेव नाऽप्रोद्योऽयं **मध्यमः प्राण**" इति बृहदारण्यकवाक्यात्तस्यैव मध्यमत्वं च । सर्वदेवोपास्यत्वं चाविरुद्धं तस्य । **कुविदङ्गे**त्यादौ प्रसिद्धत्वात् । तथाहि[1]—पुरा कचिद्ये नमस्कारादिना वृद्धास्सन्तो देवा रागाद्यवद्यशून्या आसन्ते । वायवे ज्ञानिने बाधिभिश्शरणार्थमितायाऽवासयन् स्वबुद्धिं सूर्येण सह ।

---

[1] "कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।
ते वायवे मनवे बाधितायाऽवासयन्नुषसं सूर्येणे"ति समग्रा श्रुतिः ॥

पूर्वपूर्वं बलीयः स्यादेवमागमनिर्णय इति स्कान्दे ॥
तच्च लिङ्गं विष्णोरेव ।
तस्यैव प्राणत्वोक्तेस्तद्धै त्वं प्राण इति ॥

॥ ॐ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॐ ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि तस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं हृद्यवकाशापेक्षया युज्यते ।
इतरप्राणिनामङ्गुष्ठाभावेऽपि मनुष्याधिकारत्वान्न विरोधः ॥

॥ इति वामनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

'**उष प्रकाशन**' इति धातोर्बुद्धिरुषश्शब्दोक्ता । वायुमुद्दिश्य बुद्धिमावासयन्नित्यर्थः । तस्माद्वायुरपि जिज्ञास्य इति प्राप्ते प्रतिविधीयते । **शब्दादेव प्रमितः** ॥ **एवमागमनिर्णयः** । एवं पूर्वपूर्वबलीयोभिः श्रुत्यादिभिरागमार्थनिर्णयः ।

श्रुतिर्नाम समुद्दिष्टं लिङ्गं तल्लक्षणं स्मृतम् ।
पदानि निरपेक्षाणि वाक्यं प्रकरणं तथा ॥
एकस्य प्रतिपत्त्यङ्गवचनं स्थानमुच्यते ।
अन्यत्र तत्समोक्तिस्तु समाख्यास्थानमेव च ॥
अध्यायादिप्रबन्धास्तु प्रभेदा आगमस्य चे"ति सम्प्रदायविद्वचनादेतेषां भेदो वेदितव्यः ॥ ॥ छ ॥

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सत" इति तस्य सर्वदेवोपास्यस्येशानस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं श्रूयते । नच विश्वव्याप्तस्य[1] विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वं युज्यत इत्यत आह—**हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्** ॥ भाष्यं स्पष्टार्थम् । अस्मद्विवक्षितस्यार्थलेशस्य मुखतः प्रतीतेः स्पष्टत्वमुच्यते । न पुनस्सर्वेषां भाष्यार्थानां स्पष्टत्वं प्रतिज्ञायते । अपरिमितार्थत्वाद्भाष्यस्य । अत्रेशानस्य विषयत्वेऽप्ययमेव न्यायः ॥ ॥ छ ॥

इति वामनाधिकरणम्

---

१ 'ग'—विश्वव्याप्तिमतो

मनुष्याणामेव वेदविद्यायामधिकार इत्युक्तम्।
तिर्यगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तं नतु देवाद्यपेक्षयेत्याह—

॥ ॐ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॐ ॥ २६ ॥

तदुपरि मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपरि।
सम्भवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिभावात् ॥
तिर्यगादीनां तदभावादभावः।
तेषामपि यत्र बुद्ध्यादिभावस्तत्राविरोधः। निषेधाभावात्।
दृश्यन्ते हि जरितार्यादयः ॥

अथेदानीं प्रसङ्गादधिकार[1]चिन्ता क्रियते। **तिर्यगादि**व्यावृत्त्य**पेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तम्। नतु देवादि**व्यावृत्त्य**पेक्षया**ऽपीति मन्तव्यम्। न ह्यत्र मनुष्यशब्देन मनुष्यमात्रविवक्षा। मर्त्योत्तमानामपि साधकानां मननादिशीलानां मनुष्यत्वात्। अत एव हि **तदुपरी**ति सूत्रपदं मनुष्यत्वादुपरीति व्याचष्ट। **तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात्** ॥ साधकानां **सतां** इन्द्रादिपदयोग्यानां स्वपदप्राप्तिकारणभूतविद्याकर्मसामग्रीयोगेन तत्तत्पदप्राप्तेरुपरितनकालेऽपि वेदविद्यायामधिकरोऽस्तीति भगवान्**बादरायणो** वक्ति। तदधिकारसन्देहापोहातितात्पर्यज्ञापनार्थमधिकाराधिक्यज्ञप्तिदार्ढ्यार्थं च **बादरायणः** स्वयमेव वक्तीत्याह ॥ **ननु** नैवं भाष्यकार आह। सत्यम्। अनुक्तोऽपि तदभिप्रायो वर्ण्यते। सूत्रसिद्धं हि बादरायणपदम्। "यत्रानवसरोऽन्यत्रे"त्युक्तन्यायसिद्धं वक्तिपदम्। नहि महतामतिस्पष्टार्थव्याख्यानचापलशीलता भवति। सर्वत्र चानुसन्धेयोऽयं न्यायः, यत्र सूत्रपदानि मुखतः सिद्धार्थानि। **तिर्यगादीनां** तिर्यक्स्थावाराणाम्। **तेषामपी**त्यादिरपिपदव्याख्या। **तेषां** मध्ये**ऽपि** येषु विशिष्टबुद्धिवागादिभावस्तेष्व**विरोधो** विशेषलक्षणभावे **निषेधाभावात्**। **दृश्यन्ते हि जरितार्यादय**स्तिर्यञ्चो"प्ययमग्ने जरिते"त्यादिसूक्तद्रष्टारः ॥ ॥ छ ॥

---

1 'ग'—दधिकारि—

॥ ॐ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ ॥ २७ ॥

मनुष्या एव देवादयो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तम् ।
तत्र यदि मनुष्याः सन्तो देवा भवन्ति तत्पूर्वं देवताभावाद्देवतोद्दिष्टकर्मणि विरोध इति चेन्न ।
अनेकेषां देवतापदप्रतिपत्तेर्दर्शनाद्यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इति ॥

॥ ॐ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ ॥ २८ ॥

वाचा विरूप नित्ययेत्यादिश्रुतेराप्त्यनिश्चयान्नित्यत्वापेक्षत्वाच्च मूलप्रमाणस्य स्वतः प्रामाण्यप्रसिद्धेश्च नित्यत्वाद्वेदस्य तदुदितानां देवानामनित्यत्वाच्छब्दे विरोध इति चेन्न ।

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ किञ्चित्कालं **मनुष्या एव** सन्तः पश्चाद्देवोपदेवादयो **भवन्तीति** हि **तदुपरीत्यत्रोक्तम्** । **मनुष्याणां सतां देवादित्वप्राप्त्युपरी**ति विवरणात् । यद्येतदेवं तर्हि **तत्पूर्वं** तेषां देवादित्वप्राप्तेः पूर्वं, देवतानाम**भावात्त**त्तद्देवतोद्देशेन चोद्यमानेषु कर्मसु **विरोधः** । उद्देश्याभावा**दिति चेन्न** । केषाञ्चिदिन्द्रादीनां देवानां स्वस्वपदात्ययेऽन्येषामिन्द्रादीनां तत्तत्पदप्रतिपत्तिः । तेषामत्यये वाऽपरेषामित्यनेन क्रमेणा**नेकेषाम**धिकारिणामेकैकगणशोऽनन्तानां **देवतापदप्रतिपत्तेर्दर्शनात्** । "ते ह नाकं महिमानः सचन्ते"-त्यादिवाक्यात् । 'ते' देवा 'नाकं' मोक्षं महिमगुणात्मकाः 'सचन्त' आप्नुवन् । **यत्र** नाके **पूर्वे साध्या** वस्वादयो **देवास्सन्ति** । अथवा **यत्र पूर्व सिद्धा** मुक्ता**स्सन्ती**त्यर्थः । नचात्र नाकः स्वर्गः । नहि स्वर्गे पूर्वसिद्धानां पश्चात्तनानां च देवानां सहभावः सम्भवति । नाकशब्दश्चादुःखवाची मोक्षं वदन्नेव स्वार्थं पूर्ण लभते ॥ ॥ छ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ **"वाचा विरूप नित्यये"**तिश्रुतेरेव वेदस्य नित्यत्वमुक्त्वा युक्तिं चाऽह—**आप्त्यनिश्चयादि**त्यादिना ।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति ।
यथैव कालनियमः सुरादिनियमस्तथा ।
तस्मान्नानीदृशं क्वापि विश्वमेतद्भविष्यतीत्यादेरत एव शब्दात्तेषां प्रभवनियमात् ।
महतां प्रत्यक्षात् ।
यथेदानीं तथोपर्यपि देवा भविष्यन्तीतीतरेषामनुमानाच्च ॥

॥ ॐ अत एव च नित्यत्वम् ॐ ॥ २९ ॥

अत एव शब्दस्य नित्यत्वादेव च देवप्रवाहनित्यत्वं भवति ॥

अयं भावः—न तावद्धर्माद्यनङ्गीकारे शास्त्रस्यार्थवत्त्वम् । अर्थान्तराभावात् । अङ्गीकारे च न प्रत्यक्षादनुमानाद्वा तत्सिद्धिरिष्यते । तदगोचरत्वात्तेषाम् । नच पौरुषेयवाक्यात्तदवगमः सुलभः । पुरुषाणामाप्तिनिश्चये प्रमाणाभावात् । तन्निश्चायकप्रमाणान्तराभ्युपगमे तस्यापि पौरुषेयत्वे तत्प्रामाण्यनिश्चयस्य पूर्वावस्थत्वादपौरुषेयमेषणीयं मूलप्रमाणम् । प्रसिद्धं च वेदस्य स्वतःप्रामाण्यं, वेदत्वादेव । "वेदा ह्येवैनं वेदयन्ती"त्यन्यनिरपेक्षप्रामाण्यश्रुतेश्च । न तद्युज्यते पौरुषेयत्वे । पुरुषज्ञानाधीनत्वप्रसङ्गात् । तस्य चाज्ञानविप्रलम्भसम्भवात् । तस्मान्नित्यो वेदोऽभ्युपगन्तव्यः॥ न तस्य नित्यस्यानित्यैर्देवैर्वाच्यवाचकभावस्सम्बन्धो भवीति । **तस्माच्छब्दे** प्रामाण्य**विरोधः** । कञ्चित्कालं वाच्याभावेनाप्रामाण्यात्सर्वदाऽपि तथात्वप्राप्ते**रिति चेन्न । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता," "यथैव कालनियम"इत्यादेरत एव शब्दात्तेषां** प्रभवनियमावगमात् । अयं हि शब्दो**ऽत एव** धातुर्विष्णोस्तेषां तेषां देवानां पूर्वपूर्वप्रकारेण प्रभवनियमं व्यपदिशति । **महताम**तीतानागतार्थदर्शिनां पूर्वपूर्वावगमे पुनरन्यान्यस्य प्रभवनियमस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा**दितरेषामनु**मानसिद्धत्वाच्च—विमतः कालो देववानप्रलयकालत्वादिदानीन्तनकालवदिति ॥ ॥ छ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ अत एव शब्दस्य नित्यत्वहेतो**रेव च देवप्रवाहनित्यत्वं** सुसाधं **भवति** विनाऽपि हेत्वन्तरान्वेषणेन । यस्माद्धेतोः प्रामाण्यविरोध आशङ्क्यते । नह्यनित्यत्वे वाच्यस्य शब्दनित्यत्वं समञ्जसं स्यात् । **नच** पदस्थानां देवादीनामेव नित्यत्वमाशङ्कनीयम् । अप्रलयप्रसङ्गात् । नच सर्ग-

प्रलयाभावो वाच्यः। श्रुतिविरोधात्। अथापि स्यात्, नालं श्रुतिः सृष्ट्यादिकं वेदादिकं च प्रमापयितुं, विधिपरत्वादिति। मा भूत्तर्ह्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवाक्यानामग्निहोत्रादिसिद्धार्थवाचकत्वम्। ततश्चाग्निहोत्रहोमादौ प्रमाणाभावाद्वैदिकक्रियालोपः प्रसज्येत। नाग्निहोत्रादिसिद्धे तात्पर्यं कार्य एवेति वदतस्तद्विपरीतमेवोत्तरं स्यात्। तथा सति क्रियालोपः स्यादिति चेन्मैवम्। उच्छ्वासादिक्रियाकरणात्। विहितक्रियालोपः स्यादित्युक्तमिति चेत्, कस्य विहिता क्रिया? ब्राह्मणो यजेतेत्यादौ विहिता हि ब्राह्मणादिवर्णाश्रमिणामिति चेन्न। यजनविधिमात्रपरस्य वाक्यस्य ब्राह्मणादावमानत्वात्। अतश्चायं चण्डमतिश्चण्डालादेर्यज्ञाधिकारमप्यनुजज्ञिवान्। नचाग्निहोत्रमेव सायमादावेव हुतवह एव तत्तन्मन्त्रेणैवेत्थमेव होतव्यमिति नियमः। कस्यचित्कदाचित्कुहचिद्यथाकथञ्चित्केनचित्करणस्य यज्ञत्वं स्यात्। अहो यथोद्गतस्य कर्मतत्वमीमांसापरिखिन्नमनसो वेदतात्पर्यविचारणाकौशलपरिपाकः। उक्तं च "यत्किञ्चित्करणस्यापि यज्ञतैवान्यथा भवेदि"ति भगवतैवानुभाष्ये ॥

अथ मतं न यजिविधिमात्रपरं वाक्यं ब्रूमः, किन्तु द्रव्यकालकर्तृकरणादिकारकविशिष्टविधिपरं, अतो नोक्तदोष इति। तदपि हन्त तापसस्य हृदयतापातिरेकादुत्कसितमिव[1]। सिद्धान्विते लिङादिपदशक्तिस्वीकारापत्तेः। ननु यद्यपि विध्यर्थतया सिद्धवस्तुकथनं न निषिद्ध्यते। कार्य एव तात्पर्यं पर्यवसितम्। अतो माऽपसिद्धान्त इति चेन्मैवम्। स्वर्गाद्यनुभावार्थत्वात्क्रियाविधेः सिद्धपरत्वं क्रियावाचिनामपि किं न स्यात्। प्रयोजनानुद्देशेनाधिकारिणः कर्तव्यतामात्रविधिपरत्वाभ्युपगमे वेदस्य, तदादिष्टमकुर्वतः किं स्यात्। प्रत्यवायस्स्यादिति चेत्, तत्परिजिहीर्षवस्तर्हि विहितमनुतिष्ठन्तीति तत्परिहारार्थता विधेरभ्युपगता। अतस्सिद्धपरताऽपि पदानां बलादाश्रयणीया। तस्माच्छ्रुतिसिद्धं देवतादिकमपि नापलपनीयम् ॥

---

१ 'क''ख''ग'—दुत्कसितमिव (?)।

२ 'ग'- कार्ये–

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामि"ति सूत्रविरोधश्च तत्पक्ष एव भवति । क्रियातिरिक्तस्य कस्यचित्कार्यस्य लिङाद्यर्थत्वाभ्युमगमात् । ननु "स्वर्गकामो यजेते"त्यादिवाक्यप्रामाण्यार्थमेव क्रियातिरिक्तं किञ्चित्स्थायि कार्यं विध्यर्थत्वेनाभ्युपगन्तव्यम् । क्रियायाः क्षणविनाशित्वेन देहान्तरोपभोग्यस्वर्गादिफलदानायोगादिति । मैवम् । क्रियातिरिक्ते व्युत्पत्त्यसम्भवात् । न तावल्लोकतस्तत्र व्युत्पत्तिः । अलौकिकत्वात्तस्य । नापि जिह्वादाविव प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् । ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु तद्वाचकपदाभावात् । क्रियामात्रवाचिनो हि धातवः । लिङादयस्तु कर्तव्यतामात्रनिष्ठाः । अतो नात्र कार्याभिधायि पदं पश्यामः । प्रामाण्यानुपपत्तितर्कावगम्यं कार्यं लिङाद्यर्थं ब्रूम इति चेत्तर्हि क्रियाकर्तव्यतायां प्रमाणाभावात्क्रियालोपः स्यात् । तर्कगम्यत्वे चापूर्वत्वं प्रत्यादिष्टं स्यात् । तथाच न वेदैकगम्यो नियोगः । नच वाच्यं तर्कस्य स्मृतिरूपत्वान्न प्रमाणान्तरतापत्तिरिति । अनुभूतविषयत्वादपरोक्षरूपत्वाच्च स्मृतेः । तर्कस्य लैङ्गिकत्वात् । सापेक्षज्ञानत्वं स्मृतिलक्षणं लक्षणविदो वदन्ति । अतो भाविभूतप्रमाणान्तरसापेक्षत्वान्न तर्कस्मृत्योर्भेद इति चेन्न । पूर्वानुभूतसंस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिरिति स्वाभ्युपगमविरोधात् । नच तर्कस्यानुमानादधिकं प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं लक्ष्यते । अथ प्रमाणानुग्राहकत्वात्तर्कस्य स्वविषयभाविप्रमाणान्तरसापेक्षत्वमस्तितरामिति, तदयुक्तम् । व्याप्तिमतस्तस्य स्वयमनुमानात्मकत्वेन प्रमाणानुग्राहकत्वमात्राभावात् । व्याप्तिविरहिणस्तु तदाभासत्वेनाननुग्राहकत्वात् । नच नियतावयवमेवानुमानं प्रमाणमिति नियमः । निजसमयनियमितावयवरहितेनापि तेन परपरिजल्पितेन साध्यार्थावगमात् । नियमसाधकप्रमाणाभावाच्च । नचानुमानात्तत्सिद्धिः । तत्साधकस्यानुमानस्य नियतावयवत्वाङ्गीकारेऽनवस्थाप्रसक्तेः । तर्कमात्रत्वे तत्प्रामाण्यं प्रथमत एव समाश्रयणीयम् । अतः किमनेनाजागलस्तनायमानेनावयवनियमकल्पनेन । नन्वसति नियमे प्रयोजकक्लृप्त्यभावान्न्यूनाधिकताविवेकानुपपत्तिरिति । मैवम् । दूषणोक्तिवदुपपत्तेः । नहि परप्रयुक्ते साधने दूषणं सनियममुपन्यस्यते । नचानवस्थादि-

॥ ॐ समाननामरूपत्वाच्चाऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॐ ॥ ३० ॥

अतीतानागतानां देवानां समाननामरूपत्वात्प्राप्तपदानां मुक्त्याऽऽवृत्तावप्यविरोधः।

यथापूर्वमिति दर्शनात्॥

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।

दोषोक्तिरवयवनियमवती भवति। नच तत्र न्यूनाधिकविवेको दुरवबोधः। एवमिहापि द्रष्टव्यम्।

नच वेदप्रामाण्यानुपपत्त्या क्रियातिरिक्तस्थायिकार्यान्वेषणं युक्तम्। कालान्तरभाविफलदायिनः सर्वज्ञस्येश्वरस्य वेदसिद्धत्वोक्तेः। एतेनैवैतदप्यपास्तं, यदाहुरेते जैमिनिमतसमाश्रयमानेन देवताद्यभावम्। वेदप्रमाणादेव देवतातद्देहदेशभेदसंवेदनस्य सौलभ्यसम्पादनात्। मध्वाद्युपास्तिषु प्राप्तपदत्वेन तत्प्राप्त्यसम्भवात्तद्दर्शित्वाच्च तत्फलाय देवानामनधिकारं ब्रुवता जैमिनिनाऽन्यत्राधिकारमभ्यनुजानता देवतासद्भावोऽभ्युपगतः। "धर्मं जैमिनिरत एवे"त्यादिना चेश्वरवादित्वमावेदितं जैमिनेः। अतस्सुसाधीयः साधितं देवतोत्पत्त्यङ्गीकारेऽपि शब्दे प्रामाण्याविरोध इति॥ ॥ छ ॥

अथ कथमेतर्हि तेषूद्भवाभिभवैः पूर्वपरीभावं गतेषु विभिद्यमानरूपनामकर्मसु रुद्रेन्द्रादिनाम्नां नीललोहिततुविग्रीववज्रधरवृत्रवधादिशब्दानां च वृत्तिनियमः सम्भाव्यत इत्यत आह---**समाननामरूपत्वाच्चाऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च**॥ पौरस्त्यानां पाश्चात्यानां च **देवानां समाननामरूपत्वात्** समानधर्मकर्मत्वाच्च **प्राप्तपदानां मुक्त्या** स्वस्वपदा**दावृत्तावपि** न तच्छब्दवाच्यत्वविरोधः। स्वपदेष्ववृत्तावपीति वाऽर्थः। **यथापूर्वमिति** समाननामरूपत्वेऽपि तामेव श्रुतिं प्रमाणीकरोति॥ ॥ छ ॥

---

१ 'क' 'ख'---तद्दर्शनवत्त्वाच्च
'ग'---अर्थदर्शनवत्त्वाच्च

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।
वेदशब्देभ्य एवाऽदौ निर्ममे स महेश्वर इति स्मृतेश्च ॥

॥ ॐ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॐ ॥ ३१ ॥

वसूनामेवैको भूत्वेत्यादिना प्राप्यफलत्वात्प्राप्तपदानां देवानां मध्वादिविद्यास्वनधिकारं जैमिनिर्मन्यते ॥

मुख्यवाच्यस्य विष्णोस्सर्वदा[1] विद्यमानत्वाच्च न शब्दे विरोधः । तथाच योजना, **अत एव शब्दात्तेषां प्रभवनियमात्** शब्दादेव देवानां प्रभवनियमनादिकर्ताऽवगम्यते । अतस्तस्मादेव शब्दे विरोधः परिहृतः । प्रत्यक्षश्चासौ **महताम्** । "पुरुषमीक्षते" "यमन्तः समुद्रे कवयोऽवयन्ती"त्यादिश्रुतेः । **यथा** येन प्रकारेणेदानीं देवा भवन्ति **तथा**ऽन्यदाऽपीत्य**नुमानाच्च** तदवगमः ॥ ॥ छ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ **अत एव** शब्दनित्यत्वादेव देवप्रवोढु**र्नित्यत्वम्** ॥ छ ॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ 'समानानि' सदृशानि नामानि येषां रूपाणां तानि 'समाननामानि' समाननामानि रूपाणि यस्य स भगवान् 'समाननामरूपः' योग्यनामरूप इत्यर्थः । 'नामे'ति सामान्यनामोक्तेरखिलनामविवक्षा । नहि विष्णवन्यरूपाणां सदृशनामत्वम् । शब्दप्रवृत्तिहेतुवैकल्याद्कात्स्न्र्यपारतन्त्राभ्याम् । तत्साकल्याद्विष्णुरेव समाननामरूपः । अतो विष्णोस्समाननामरूपत्वात्तदभावाच्चान्येषां न तस्य सर्वशब्दवाच्यत्वविरोधः । **यथापूर्वमिति दर्शनात्** । **यथापूर्वं** पूर्णज्ञानस्सर्वस्वतन्त्रः, अतस्समाननामरूपः स्थितस्तथैव सन् **धाता** सूर्यादीन**कल्पयत्** । अतस्सूर्यादिक्लृप्तेः प्रागपि शब्दप्रामाण्याविरोध इति सिद्धम् ॥ ॥ छ ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ "असौ वा आदित्यो देवमधि"त्याद्या मधुविद्या श्रूयते । तत्र "स य एतदेवममृतं वेद **वसूनामेवैको भूत्वाऽग्नि-**

---

१ 'ग'—सदा

॥ ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ ॥ ३२ ॥

ज्योतिषि सर्वज्ञत्वे भावाच्च ।
आदित्यप्रकाशेऽन्तर्भाववत्तज्ज्ञाने सर्ववस्तूनामन्तर्भावाश्चित्यसिद्धत्वाद्विद्यानाम् ॥

॥ ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥ ३३ ॥

फलविशेषभावात्प्राप्तपदानामपि देवानां मध्वादिष्वप्यधिकारं बादरायणो मन्यते ।
अस्ति हि प्रकाशविशेषः ॥
यावत्सेवा परे तत्त्वे तावत्सुखविशेषता ।
सम्भवाच्च प्रकाशस्य परमेकमृते हरिम् ॥
तेषां सामर्थ्ययोगाच्च देवानामप्युपासनम् ।
सर्वं विधीयते नित्यं सर्वयज्ञादिकर्म चेति स्कान्दे ॥
उक्तफलानधिकारमात्रं जैमिनिमतम् ।
अतो न मतविरोधः ।
सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य त्वेकदेशविचिन्तितम् ।
स्वीकृत्य मुनयो ब्रूयुस्तन्मतं न विरुध्यत इति च ब्राह्मे ॥

॥ इति देवताधिकरणम् ॥ ८ ॥

मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽविशेषाच्छूद्रस्याप्यह हारेत्वा शूद्रेति पौत्रायणोक्तेरधिकार इत्यत आह---

॥ ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॐ ॥ ३४ ॥

नैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती"त्यादिना तद्गतां वस्वादिपदं प्राप्यफलमवगम्यते । नच तत्प्राप्तपदानां वस्वादीनां सम्भवति । तस्मात्तत्रानधिकारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ॥ छ ॥

इति देवताधिकरणम्

नासौ पौत्रायणः शूद्रः ।
शुचाऽऽद्रवणमेव शूद्रशब्देनोक्तम् ।
कम्वर एनमेतत्सन्तमित्यनादरश्रवणात् ।
स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाचेति सूच्यते हि ॥

॥ ॐ क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ ॥ ३५ ॥

अयमश्वतरीरथ इति चित्ररथसम्बन्धित्वेन लिङ्गेन पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगमेश्च ॥
रथस्त्वश्वतरीयुक्तश्चित्र इत्यभिधीयत इति ब्राह्मे ॥

मनुष्याधिकारत्वादित्युक्ते[1] **शूद्रस्यापि** वेदविद्यायामधिकारस्स्यात् । **शूद्रस्यापि** मनुष्यत्वाविशेषात् । "**अह हारेत्वा शूद्र** तवैव सह गोभिरस्त्वि"ति पौत्रायणं प्रति रैक्वस्योक्तेश्च । पौत्रायणं वेदविद्यां श्रावयिष्यन्नेव हि रैक्वः शूद्र-शब्देन सम्बोधयामास । **अह शूद्र हार इत्वा** च गोभिस्सह तवैवास्त्विवति । **इत्वा** शकटः । अत्रोच्यते - **शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥** **शुचाऽऽद्रवणमेव** शूद्रशब्दप्रवृत्तिहेतुः । शुचां प्रत्याद्रवणं, शुचा वा क्षत्तारं प्रत्याद्रवणं, रैक्वं प्रत्याद्रवणं वा । तदाद्रवणाच्छूद्र इत्युच्यते । तृतीयात्तृतीयस्याप्य-तिशयार्थत्वात्[2] । कस्मात् शुचाऽऽद्रवणमित्यत आह- —**कम्वर** इति । "**कम्वर एनमेतत्सन्तं** सयुग्वानमिव रैक्वमात्थे"ति हंसात्स्वा**नादरश्रवणात्** । **एतत्सन्तं** निन्द्यं सन्तं, एतच्छब्देन दुःखादिरपरोक्षतयोच्यते । "**क्वचिद्विश्वं क्वचिद्ब्रह्म क्वचिन्निन्द्यमुदीर्यत**" इति तन्त्रनिरुक्तेः । "**स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाचे**"**ति** वचनेनैव शुगस्य **सूच्यते हि** । अन्यथा नैवानादरश्रवणेऽपि शयनात्सञ्जिहान एव क्षत्तारं रैक्वोऽन्वेषणे नियुञ्जीत ॥ ॥ छ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ इतश्च **न पौत्रायणश्शूद्रः** । "**अयमश्वतरीरथ**" इत्युक्त्वा स्वकीयस्य चित्ररथस्य रैक्वे निवेदनेन चित्ररथ-

---

१ 'क''ख'—स्युक्तेः

२ गकारघटितवर्गात्स्वं विहाय तृतीयस्य तवर्गस्य तृतीयो दकारः । तथाच शूग्द्र इत्यत्र गकारस्य विलोपः ।

यत्र वेदो रथस्तत्र न वेदो यत्र नो रथ इति च ब्रह्मवैवर्ते ॥

॥ ॐ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॐ ॥ ३६ ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीतेत्यध्ययनस्य संस्कारपरामर्शात् ।
नाग्निर्न यज्ञो न संस्कारो न व्रतानि शूद्रस्येति पैङ्गिश्रुतौ संस्काराभावाभिलापाच्च ॥
उत्तमानां तु स्त्रीणां न शूद्रवत् ।
सपत्नीं मे पराधमेत्यादिष्वधिकारदर्शनात् ।
संस्काराभावेनाभावस्तु सामान्येन ।
अस्ति च—
स्त्रीणां प्रदानकर्मैव यथोपनयनं तथेति ॥

॥ ॐ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॐ ॥ ३७ ॥

नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति शूद्रत्वाभावनिर्धारणे प्रवृत्तेश्च ॥

सम्बन्धित्वावगमात् । तेन लिङ्गेन क्षत्रियत्वावगमात् । अतो न शूद्रस्याधिकारः । गर्दभादश्वायां जाता 'अश्वतर्यः' ॥ ॥ छ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । **संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च** ॥ अन्यार्थवचनं 'परामर्शः' । **अध्ययनस्या**ङ्गत्वेनोपनयन**संस्कारपरामर्शात्।** शूद्रस्य संस्काराभावाच्च । **पराधम** पराणुद । **"सपत्नीं मे पराधम"** "किं भ्राता सद्यदनाथं भवति" "किमेता वाचा कृणवा तवाहमि"त्यादिषु शाचीयम्यूर्वश्यादीनामधिकारदर्शनादुत्तमस्त्रीणां **न शूद्रवद**नधिकारः । यद्यपि स्त्रीणामुपनयनसंस्कारो नास्ति, तथाऽपि तत्प्रतिनिधिरन्योऽस्तीत्याह— **अस्ति चेति** । **अस्ति च** स्त्रीणां संस्कारः, **स्त्रीणां प्रदानकर्मै**त्यादि व्यासवाक्यं **चास्ति** तत्प्रमाणम् ॥ ॥ छ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ "सोऽहं सत्यकामो जाबलोऽस्मि भो" इति सत्यकामेनोक्ते **नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति निर्धारणे** सत्येव गौतमस्य तदुपनयनादौ **प्रवृत्तेश्च** न शूद्रोऽधिकारी ॥

॥ ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॐ ॥ ३८ ॥

श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणम् । अध्ययने जिह्वाच्छेदः । अर्थावधारणे हृदयविदारणमिति प्रतिषेधात् ॥
नाग्निर्न यज्ञः शूद्रस्य तथैवाध्ययनं कुतः ।
केवलैव तु शुश्रूषा त्रिवर्णानां विधीयत इति स्मृतेश्च ।
विदुरादीनां तूत्पन्नज्ञानत्वाद्विशेषः ।

॥ इत्यपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्युद्यतवज्रज्ञानान्मोक्षः प्रतीयत इत्यतोऽब्रवीत्—

॥ ॐ कम्पनात् ॐ ॥ ३९ ॥

एजतीति कम्पनवचनादुद्यतवज्रो भगवान् ।
को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति हि श्रुतिः ।
प्राणस्य प्राणमिति च ॥
नभस्वतोऽपि सर्वाः स्युश्चेष्टा भगवतो हरेः ।
किमुतान्यस्य जगतो यस्य चेष्टा नभस्वत इति हि स्कान्दे ॥

"आर्जवं ब्राह्मणे साक्षाच्छूद्रोऽनार्जवलक्षणः ।
गौतमस्त्विति विज्ञाय सत्यकाममुपानयत् ॥" इति सामसंहितायाम् ॥ ॥ छ ॥

विदुरादीनां तु जन्मान्तर एव वेदादुत्**पन्नज्ञानत्वाद्विशेषः** ॥ ॥ छ ॥

इत्यपशूद्राधिकरणम्

यदिदं जगद्दृष्टं श्रुतं च तत्**सर्वं प्राण एजति** प्राणाधारं कम्पते । एजृ कम्पन इति धातोः । प्राणा**न्निस्सृतं** च तदेतद्**वज्रं ये विदुस्तेऽमृता भवन्ति** ।

चक्रं चंक्रमणादेष वर्जनाद्वज्रमुच्यते ।
खण्डनात्खड्ग एवैष हेतिनामा स्वयं हरिरिति हि ब्रह्मवैवर्ते ॥

॥ इति कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥

हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मेत्युक्तम् ।
तत्र योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यत्रोभौ लोकावनुसञ्चरतीति वचनाज्जीव इति प्रतीयत इत्यत उच्यते—

॥ ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥ ४० ॥

विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेव ब्रह्मा विष्णुरेवाऽत्मा विष्णुरेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवाऽनन्द इति दर्शनाच्चतुर्वेदशिखायां ज्योतिर्विष्णुरेव ॥
प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जंद्यातीति वचनात्तस्यापि लोकचरणमस्त्येव ॥

॥ इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

भाययतीति **भयम् । कम्पनात् ॥** सर्वजगतस्तदाधार**कम्पनवचनाद्वज्रो** विष्णुरेव । नह्यन्यस्य सर्वचेष्टकत्वं युक्तम् । नापि सदोद्यतत्वम् । चंक्रमयतीति[1] **चक्रम्** ॥

इति कम्पनाधिकरणम्

"कतम आत्मे"ति प्रश्ने "**योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः** स समानस्स**न्नुभौ लोकावनुसञ्चरती**"त्युत्तरं पठ्यते । तत्र संशयः । किमयं ज्योतिश्शब्दवाच्यः शारीरस्स्यादाहोस्वित्परमात्मेति । उभयलोकसञ्चरणा- '**त्प्राणेष्वि**"ति प्राणोपहितत्वाच्च शारीर इति पूर्वपक्षः । **ज्योतिर्दर्शनात् ॥** "**विष्णुरेव ज्योतिरिति**" विष्णोरेव मुख्यज्योतिष्ट्वोक्तेः, "**प्राणेष्वि**"ति प्राणनियन्तृत्वेन स्थित्याख्यानात् **प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जंद्यातीति**, प्रकर्षेण **आ** समन्तात्, ज्ञेन परमात्मनाऽ**न्वारूढो** जीवः शरीरमुत्सृजन् **यातीति** तस्यापि

---

१ 'क' 'ख'—चंक्राम—

सर्वाधारत्वं विष्णोरुक्तम् ।
तत्राऽकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेत्यत्राऽकाशस्य प्रतीयते ।
वैनामेति प्रसिद्धोपदेशात् प्रसिद्धाकाशश्चाङ्गीकर्तव्य इत्यत उच्यते—

॥ ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ ४१ ॥

ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादाकाशो हरिरेव ॥
अवर्णं, यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतेस्तस्य हि तल्लक्षणम् ॥
अनामा सोऽप्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्जनादिति हि ब्राह्मे ॥

॥ इत्याकाशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

लोकचरणकथनाद्विष्णुरेव ज्योतिरिति सिद्धान्तः ॥ **विष्णुरेव बलम्**, "स वै बलं बलिनां चापरेषामि"ति हि भागवते । **विष्णुरेव यशः**, "तस्य नाम महद्यश" इति हि श्रुतिः । "**विज्ञानमयः प्राणेष्वि**"त्यादि शब्दलिङ्गानां जीव एव सावकाशत्वप्रतीतेः पुनरुक्तिर्ज्योतिश्शब्दसमन्वयस्य ॥ ॥ छ ॥

इति ज्योतिरधिकरणम्

"आकाशस्तल्लिङ्गादि"त्यत्र विष्णोर्यौगिकाकाशत्वप्रसाधनाद्यद्यपि न विष्णुर्विहातुं शक्यते । तथाऽप्यत्र **वैनामेति** प्रसिद्ध्यतिशयद्योतकनिपातद्वययोगेन रूढेर्बलवत्त्वात्**प्रसिद्धाकाशोऽप्यङ्गीकर्तव्यः** । आकाशशब्दस्योभयत्र प्रसिद्धेरिति पूर्वः पक्षः । अयं चास्मिन्पादे प्रत्यधिकरणमनुगमयितव्यो न्यायः । **आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्** ॥ **ते यदन्तरा ते** नामरूपे **अन्तरा**, यन्नाम च रूपं च न भवतीति यावत्, यद्वा नामि च रूपि च न भवति **तद्ब्रह्मेति** नामरूपाभ्या**मर्थान्तरत्व**तद्रहितत्वब्रह्मत्व**व्यपदेशादाकाशो हरिरेव । अर्थान्तरत्व**नामान्तरत्वा**दिव्यपदेशादि**ति वा । "**अवर्ण**मचक्षुश्श्रोत्रमि"त्याद्याथर्वणी श्रुतिः । **अवर्णं न** वर्णः, शुक्लादि[1]वर्णरहितं च, नच वर्ण्यते नापि वर्णात्मकमिति । **अनामा सोऽप्र-**

1 'क' 'ख' -- न वर्णः शुक्लादिः

असङ्गत्वं परमात्मन उक्तम् ।
तद्य स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति स्वापादिद्रष्टुः प्रतीयते ।
स च जीवः प्रसिद्धेरित्यतो वक्ति—

॥ ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ॥ ४२ ॥

प्राज्ञेनाऽत्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽन्तरम् ।
प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जंद्यातीति भेदव्यपदेशान्न जीवः पर एवासङ्गः ॥
स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात्तस्यैव युज्यते ॥

इति सुषुप्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

सिद्धत्वात् सर्वात्मना स्वात्मनोऽन्यस्य । **अरूपो भूतवर्जनात्** भौतिकदेहवर्जनात् ॥ ॥ छ ॥

इत्याकाशाधिकरणम्

असङ्गत्वं परमात्मन उक्तं "अतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमि"त्यक्षरब्राह्मणे । **सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन** ॥ असङ्गात्स्वापादिद्रष्टुरीश्वराज्जीवस्य **भेदव्यपदेशान्न जीवोऽसङ्गः** । अपितु **पर एवासङ्गः** । अथ च पराज्जीवस्य **भेदव्यपदेशान्न जीवः पर एव** सन् **असङ्गः** । अत्र हि "तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽन्तरमेवमेवायं पुरुषः **प्राज्ञेने**"त्यादिना "तद्यथा नस्सुसमाहितमुत्सर्जंद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा **प्राज्ञेनाऽत्मने**"त्यादिना च सदृष्टान्तं भेदो व्यपदिश्यते । नचायमभिधीयमानो[1] जीवेशभेदो व्यावहारिक इति वाच्यम् । तदर्थानिरूपणात् । अनिर्वाच्यस्य निरस्तत्वात् । भेदस्य चाबाधात् । नच व्यवहारसम्बन्धित्वं व्यावहारिकत्वं, तथाऽव्यावहारिकस्यापि ब्रह्मणः सत्यत्वात् । अव्यावहारिकत्वे प्रतिवादिदूषितेऽपि ब्रह्मणि मूकतापत्तेरिति ॥ ॥ छ ॥

इति सुषुप्त्यध्यधिकरणम्

---

१ 'क'—मधीयमानो

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणस्यापि नित्यमहिमा प्रतीयते। स च ब्राह्मणः स वा एष महानज आत्मेत्यजशब्दाद्विरिञ्चि इति प्राप्तम्। देवानां च विद्याकर्मणोः पदप्राप्तिः सूचिता तदुपर्यपीति। अतो ब्रवीति—

॥ ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ ॥ ४३ ॥

सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः स वा एष नेति नेतीत्यादिशब्देभ्यो नित्यमहिमो विष्णुरेव ॥

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ।

सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि।

स योऽतोऽश्रुत इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यैव हि ते शब्दाः ॥

॥ इति ब्राह्मणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

"पतिं विश्वस्याऽत्मेश्वरं शाश्वतमि"त्यादिना नित्यमहिमा परस्योक्तः। स **ब्राह्मणस्यापि प्रतीयते**। विरिञ्चस्य कादाचित्कपदप्राप्तेर्न नित्यमहिमेत्याशङ्क्याऽह— **देवानां चेति**। **चकारो**ऽवधारणे । अन्यदेवानामेव **विद्याकर्मणोः** सकाशात्**पदप्राप्तिः सूचिता** देवताधिकरणे न विरिञ्चस्य । तस्माद्विरिञ्चोऽपि नित्यमहिमेति प्राप्त आह— **पत्यादिशब्देभ्यः** ॥ पतिशब्दादीशानशब्दादग्राह्याश्रुतत्वादिशब्देभ्यश्च नित्यमहित्वेनोक्तो ब्राह्मणो **विष्णुरेव** । ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति 'ब्राह्मणः,' ब्रह्म अणति वाच्यत्वेनेति वा। अण गताविति धातोः। "**उतामृतत्वस्येशान**" इत्यादिना "पुरुष एवेदमि"ति प्रतिज्ञाते सर्वेशत्वे हेतुरुच्यते। अमृतस्य मुक्तस्यापीशानोऽयं पुरुष इति यत तस्मादिदं सर्वं पुरुष एव पुरुषाधीनमेवेत्यर्थः। नच सर्वस्य पुरुषैक्यमिहोच्यते । तथासत्यनिवृत्तेरयुक्तेश्च।

तस्मात्तदधीनत्वमेव प्रतिज्ञातम् । पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति वाऽर्थः । तथाच पैङ्गिश्रुतिरिमां श्रुतिं व्याचष्टे । "पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति पुरुषेणैवेदं व्याप्तं यद्भूतं यच्च भाव्यं आतृणादाकरीषात्सर्वं भगवानिति मिथ्यादृष्टिरेषे"ति । "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व" इति च भगवद्गीतासु । **"यदन्नेनातिरोहती"**त्यन्नशब्दोक्तो मर्त्यस्संसारी । एतदत्रोक्तं भवति । मुक्तसमुदायस्यापीशो विष्णुः । यदयं संसारिसमुदायमत्यगात् । यद्ययं मुक्तिगानामनीशः स्यात्, नैव संसारिणः संसारान्मोचयेत् । मोचयति च, तस्मान्मुक्तानामपीश एव । "सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगादि"ति च भागवते । **अमृतत्वस्ये**ति धर्मधर्म्यभेदाभिप्रायेण । **अमृतत्वस्येशान** इति वाऽर्थः । मुक्तेरपि तदधीनत्वात् ॥ ॥ छ ॥

इति ब्राह्मणाधिकरणम्

॥ इति तत्वदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

विशेषहेतुभिर्विष्णावेव प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मिन्पादे ॥

॥ ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॐ ॥ १ ॥

तत्तु समन्वयादिति सर्वशब्दानां परमेश्वरे समन्वय उक्तः ।
तन्न युज्यते ।
यतोऽव्यक्तात्पुरुषः पर इति साङ्ख्यानुमानपरिकल्पितं प्रधानमप्येकेषां शाखिनामुच्यत इति चेन्न ।
तस्यैव पारतन्त्र्याच्छरीररूपेऽव्यक्ते विन्यस्तस्य परमात्मन एवाव्यक्तशब्देन गृहितेः ।
कप्रत्ययः कुत्सने ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ "महतः परमव्यक्त**मव्यक्तात्पुरुषः पर**" इति काठकानां शाखायामव्यक्तशब्देन **प्रधानं** परिपठ्यते । तस्य महतः परत्वात्पुरुषादवरत्वाच्च । नह्यवरत्वं परस्य कयाऽपि विधया पश्याम इत्याशङ्का । परिहारभाष्यस्यायमर्थः । **तस्यैव** विष्णोः शरीररूपमव्यक्तम् । तदधीनत्वाच्छरीरमिव[1] रूपमस्येति शरीररूपं, नतु हरेश्शरीरत्वात्तस्येति शरीररूपमित्युक्तम् । नच शरीरकल्पनायोग्यं तदिति कप्रत्ययेन-

1 'क' 'ख'—शरीररूपमिव

परमात्मन एवाव्यक्तशब्दः ।
तत्तन्त्रत्वेन तच्छरीररूपत्वादितरस्याव्यक्तशब्दः ॥
तुच्छेनाऽभ्वपिहितं यदासीदिति दर्शयति च ॥
अव्यक्तमचलं शान्तं निष्कलं निष्क्रियं परम् ।
यो वेद हरिमात्मानं स भयादनुमुच्यत इति पिप्पलादशाखायाम् ॥
अक्षरं ब्रह्म परममित्युक्त्वाऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति वचनाच्च ॥

॥ ॐ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॐ ॥ २ ॥

सूक्ष्ममेव चाव्यक्तशब्देनोच्यते ।
तद्ध्यव्यक्ततामर्हति ॥
सूक्ष्मत्वं च मुख्यं तस्यैव ।
यत्तत्सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं पदं वैष्णवं ह्यामनन्ति ।
यत्तल्लोका न विदुर्लोकसारं विदन्त्येतत्कवयो योगनिष्ठा इति च पिप्पलादशाखायाम् ॥

कुत्सयामास । तस्मिन्नव्यक्ते नियामकत्वेन वर्तमानो विष्णुरेवाव्यक्तशब्देन गृह्यते। **परमात्मन एवाव्यक्तशब्दो** मुख्यः । **तत्तन्त्रत्वेन** तदावरकत्वेन च **तच्छरीर रूपकत्वादितरस्याव्यक्तशब्दः** ।'तुच्छ'मल्पं गुणतः। परमापेक्षयाऽल्पत्वं प्रकृतेः । **आ** समन्ताद्भूमात्मकत्वा**दाभु** ब्रह्म । **यत्** ब्रह्म प्रकृत्या**ऽपिहितमासीत्** तदेव 'तपसो' ज्ञानस्य महत्तया प्रधानमासीत् । **अव्यक्त**मिति ज्ञातुमशक्यं, **अचलं** न चाल्यं, **शान्तं** पूर्णसुखं, **निष्कलं** षोडशकलावर्जितं, **निष्क्रियं** न क्रियत इति ॥ ॥ छ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ सूक्ष्मं **ह्यव्यक्तततामर्हति** । सूक्ष्माः खलु परमाण्वाकाशादयोऽव्यक्ता लक्ष्यन्ते । **वैष्णवं पदं** विष्णुस्वरूपम् ।

"उत्तमानां हि पादेन सर्वरूपं हि कथ्यते ।
विष्णोः पदमिति ह्यस्मात्प्रथितिर्वैदिकी स्मृते"ति वैश्वानरविद्यायाम् ॥

लोकसारं—लोकोत्तमम् । **योगनिष्ठाः**—ब्रह्मणि मनोयोगनिष्ठाः ॥ ॥ छ ॥

---

१ 'क''ख'—दाभू

मुख्ये च विद्यमाने नामुख्यं युक्तम् ॥

॥ ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥ ३ ॥

तदधीनत्वाच्चाव्यक्तत्वादीनां तस्यैवाव्यक्तत्वपरावरत्वादिकमर्थवत् ॥
यदधीनो गुणोऽन्यस्य तद्गुणी सोऽभिधीयते ।
यथा जीवः परात्मेति यथा राजा जयीत्यपीति च स्कान्दे ॥

॥ ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ ४ ॥

अन्यस्य न वाच्यत्वं युज्यते ॥

॥ ॐ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॐ ॥ ५ ॥

महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न ।
प्राज्ञः परमात्मा हि तत्रोच्यते ॥
अणोरणीयान्महतो महीयानिति तस्य हि महतो महत्त्वम् ।
सर्वस्मात्परमस्य महतोऽपि परत्वं युज्यते ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ तदधीनत्वाच्चाव्यक्तादेरव्यक्तपरावरत्वादिधर्माणां तस्यैवाव्यक्तत्वादि धर्मजातं मुख्यम् । अतस्तस्यैवाव्यक्तादिशब्दजातमर्थवत् । अव्यक्तस्थं तद्रूपमव्यक्तस्याप्यव्यक्तत्वं महतः परत्वं चाऽऽपादयतीति 'महतः परमव्यक्तमि'त्युच्यते । तदेव तस्य पुरुषादवरत्वं साधयतीत्यवरशब्दार्थः । नतु स्वयमवरत्वात् । यथाऽमृतत्वापादकत्वादमृतमित्युच्यते मृतिशीलत्वापादकत्वाच्च मृत्युरिति, एवम् ॥ "यथा जीवः परात्मेति" । अयमर्थः । यथा जीवगुणस्य प्राणधारणस्य परमात्माधीनत्वात्परमात्मा जीव इत्युच्यते "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्ये"त्यादौ । नतु तत्र संसारिप्रवेशविवक्षा । "तत्तेज ऐक्षत," "ता आप ऐक्षन्त," "इमास्तिस्रो देवता" इत्यादिना पूर्वमेव तत्र संसारिस्थित्यवगमात् । अनेनैव न्यायेन दुःखित्वादिशब्दा अपि परमात्मनि परममुख्यत्वेन व्युत्पादिता भवन्ति । स्वातन्त्र्यस्य प्रवृत्तिहेतोस्तत्रैव विद्यमानत्वात् ॥ ॥ छ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ परमात्मनोऽन्यस्य न वाच्यत्वम् ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति तस्य ह्येतत्प्रकरणम्॥

॥ ॐ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॐ ॥ ७ ॥

त्रयाणामेव पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च ॥ अविज्ञातप्रार्थनं च प्रश्न इत्यभिधीयत इति वचनान्न विरोधः ॥

॥ ॐ महद्वच्च ॐ ॥ ८ ॥

यथा महच्छब्दो महत्तत्त्वे प्रसिद्धोऽपि परममहत्त्वात्परमात्मन एव मुख्य एवमितरेऽपि ॥

इतश्च नान्यस्य वाच्यत्वम् । **त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च** ॥

"शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्यात्
वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत्प्रतीतः
एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे" इति नचिकेतसः **पितृसौमनस्य**प्रार्थनात्मकः **प्रश्नः** ।

"यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीतः
औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्यु-
स्त्वां ददृशिवान् मृत्युमुखात्प्रमुक्तमि"ति मृत्योरुत्त**रोपन्यासः** ।

"स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि त्वं श्रद्दधानाय मह्यमि"त्यादि **स्वर्ग्याग्निप्रश्नः** ।

"प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्" इत्यादि**रुपन्यासः** ।

"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये
अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहमि"त्यादि परमात्मप्रश्नः ॥

॥ ॐ चमसवदविशेषात् ॐ ॥ ९ ॥

यथा चमसशब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धोऽपीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति श्रुतेः शिरोवाचक एवमव्यक्तादिशब्दाः सर्वेऽन्यत्र प्रसिद्धा अपि नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्तीत्यादिश्रुतेः परमात्माभिधायका एव ।
अविशेषाच्छ्रुतेः ॥

॥ इत्यानुमानिकाधिकरणम् ॥

"देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा
नहि सुज्ञेयोऽणुरेष धर्म" इत्यादिरुपन्यासप्रपञ्चः ॥ अत्र मरणं मोक्षः, सर्वशरीरविरहात्मकत्वात्तस्य । एवं **त्रयाणामेव** प्रश्नोपन्यासौ चैवमेवोपपद्येते । नान्योपन्यासाङ्गीकारे । अथापि परादन्यस्य वाच्यत्वमापतितमिति चेन्न । **त्रयाणामेव प्रश्न उपन्यास**श्च **एवमेव** परमात्मन एव ज्ञेयत्वाङ्गीकार एव युज्यत इत्यभिप्रायात् । तथाहि—

"अविद्यायामन्तरे वेष्टयमानाः
स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमाना" इत्यादिनाऽन्यत्सर्वं विनिन्द्य—
"श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः
शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युरि"त्यादिना परमात्मानं तद्वक्तारं श्रोतारं ज्ञानं च पृथक्पृथक् प्रशस्य तत्स्वरूपमवर्णयत् । अत्रैव तात्पर्यप्रदिदर्शयिषयैवान्यदप्यभिधाय विनिनिन्द । निन्दनार्थमप्यन्यस्य वाच्यत्वमनुज्ञातमिति चेत्सत्यमधिकारिभेदापेक्षया । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"तीहैव चान्यस्यावाच्यत्वं प्रतिज्ञायते । ॥ छ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ उपचारच्चमसत्वमेव शिरसो न मुख्यत इति चेन्न । श्रौतस्य चमसशब्दस्याबाधितविषयस्य मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् ॥ छ ॥

इत्यानुमानिकाधिकरणम्

वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिकर्माभिधायकस्य क्रमादिविरोधान्न युज्यत इत्यत आह—

॥ ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॐ ॥ १० ॥

ज्योतिरादिकर्मवाचकत्वेन प्रसिद्धाभिधेयोऽपि स एव ।

एष इमं लोकमभ्यार्चदित्युपक्रम्य ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राणऋच इत्येव विद्यादिति ह्यधीयत एके ॥

वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिकर्माद्यभिधायकस्य पदकदम्बकस्य प्रत्येकं ब्रह्मवाचकत्वं **न युज्यते** । कर्तृकरणकर्मक्रमादि वचनविरोधात् । मुख्यत एकस्योभयार्थत्वासम्भवेन तद्वचनाभावे कृत्यनुष्ठानलोपप्रसङ्गादित्यत आह—**ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके** ॥ ज्योतिष्टोमादिकर्मकर्तृकरणादीनामशेषाणां पदार्थानां **वाचकत्वेन प्रसिद्धशब्दानामभिधेयोऽपि स एव** । यथा चायं सर्वशब्दवाच्यो भवति तथा **ह्यधीयत एके** शाखिनः प्रश्नद्वकोपक्रमादेवाऽरभ्य । [1]अयं श्रुत्यर्थः—**एष** परमात्मा **इमं** देहं **लोकं** जीवान्तर्यामिरूपेणा**भ्यार्चत्** । य एष आदित्यस्थस्तपति, "यश्चासावादित्ये" "अथ य एषोऽन्तर आदित्ये हिरण्यश्मश्रुः" "येनाऽदित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च" "यदादित्यगतं तेज" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो विष्णुरेव हि तत्रस्थस्तपति । सर्वप्रणेता ह्येष यस्तपति । शतं वर्षाणि तं लोकमभ्यार्चदिति यत्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते विद्वांसः । एतमेव शतर्चिनः सन्तं शतर्चिन इत्याचक्षते न त्वन्यानिति । एवमन्यनामान्यपि परमात्मनि पृथक्पृथङ्निरुच्य पुनस्सर्ववेदप्रभृतयः समद्घोषान्ताः शब्दाः एकविषयैव **व्याहृतिः** । सा च सर्वप्रणेतृपरमात्मविषयैवेति **विद्यादिति** सतात्पर्य-

---

१ समग्रा चेत्थमानुपूर्वी—

"एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण य एष तपति । प्राणो वाव तदभ्यार्चत्प्राणो ह्येष य एष तपति तं शतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति । तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्तमि"त्यादिः ॥

॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ ॥ ११ ॥

मधुविद्यादिवत्सर्वशब्दार्थत्वेन परस्य कल्पनोपदेशान्न कर्मक्रमादिविरोधः ॥

॥ इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ न सङ्ख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॐ ॥ १२ ॥

यस्मिन्पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठित इत्यादिषु बहुसङ्ख्योपसंग्रहेऽपि न विरोधः ।

मधीयते । निखिलपदानां तद्वाचकत्वपदवी तु गुरुभिरेवोपसन्दर्शयितुं सुशकेति नास्माभिरत्र प्रयत्यते । दर्शिता च सा भङ्गी भगवतैवानुव्याख्याने—

"जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः पः प्राणरूपतः ।
आयजेतश्चायजेतो वसन्तिश्च वसंस्ततः" इत्यादिका ॥ ॥ छ ॥

कर्मक्रमादिविरोधं परिहरति **कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥** "असौ वा आदित्यो देवमधि"त्याद्यायां मधुविद्याश्रुतौ यथा मधुशब्दार्थत्वेनाऽदित्यस्थो विष्णुः कृत उपदिश्यते । मधुगुणानां तत्राधिक्यात्तस्यैव च परममुख्यमधुत्वं भवति । नच तावता प्रसिद्धमधुनि व्यवहारलोपो लोकानां भवति । एवमेव सर्वशब्दानां परममुख्यार्थत्वेन कृतिर्विष्णौ वेदेनोपदिश्यते । सा च कल्पना प्रबलाऽनादित्वात्, विद्वत्सम्बन्धित्वाच्च । तथाच श्रुतिः "कश्छन्दसां योगमावेद धीर" इत्यादिका । अविद्वदपेक्षया कल्पनेत्युच्यते । मुख्यातिमुख्यवृत्तिभेदेन च वाच्यद्वयसम्भवो न दण्डवारितः । कृष्णादिशब्देषु तद्दर्शनात् । तस्मान्न व्यवहारलोपः ॥ ॥ छ ॥

इति ज्योतिरधिकरणम्

न सङ्ख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । **"यस्मिन् पञ्च पञ्च जना" इत्यादिषु** बहुसङ्ख्ययोपसंगृहीतत्वादन्य एवोच्यन्ते, न विष्णुः । तस्यैकस्य

तस्यैवाऽकाशादिषु नानाभावात्तदतिरिक्तस्वरूवपत्त्वाच्च ॥
पञ्च पञ्च जनानाह—

॥ ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॐ ॥ १३ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुपश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मन इति वाक्यशेषात् ॥

॥ ॐ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॐ ॥ १४ ॥

तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरित्यनेन काण्वानां पञ्चत्वम् ॥

॥ इति पञ्चजनाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अवान्तरकारणत्वेनापि स एवोच्यत इति वक्ति—

॥ ॐ कारणत्वेन चाऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ ॥ १५ ॥

बहुत्वासम्भवात्, **"यस्मिन्नि"**ति विष्णावुपसंग्रहाच्च, तेषां बहुसङ्ख्यानां न विष्णुत्वमिति न मन्तव्यम् । **तस्यैव** विष्णोराकाशे जनेषु च स्थितानां बहुरूपाणां **भावात्** । **"यस्मिन्नि"**ति तेषामधिकरणत्वेन **तदतिरिक्तस्वरूपवत्त्वाच्च** । न **चैकस्य** बहुत्वविरोधः । विशेषादेवोपपत्तेः । ॥ छ ॥

पञ्च पञ्चेति वीप्सा प्रतिशरीरं पृथक्पृथगवस्थितिसन्दर्शिका । जनानां **जन**यितृत्वाज्जनाः ॥ **प्राणादयो वाक्यशेषात्** ॥ प्राणादिस्थानि प्राणादिप्रेरकाणि प्राणादिनामकानि तद्रूपाणि **पञ्च पञ्च जना** इत्युच्यन्ते ॥ ॥ छ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ ज्योतिषां भासकेन तच्छब्दवाच्येन **काण्वानां** शाखिनां पञ्चत्वपूर्तिः । तत्रान्नाभावात् ॥ ॥ छ ॥

इति पञ्चजनाधिकरणम्

"आत्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुरि"त्यादाववान्तरकारणादीनामाकाशादीनामुत्पत्तिरुच्यते । परस्य तदसम्भवात्तच्छशब्दवाच्यत्वं न युक्तमि-

आकाशादिष्ववान्तरकारणत्वेन स एव स्थितः ।
यथाव्यपदिष्टस्यैव परस्य य आकाशे तिष्ठन्नित्यादिनाऽऽकाशादिषूक्तेः॥

॥ इत्याकाशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वशब्दानां परमवाचकत्वे कथमन्यत्र व्यवहार इत्यतोऽब्रवीत्—

॥ ओँ समाकर्षात् ओँ ॥ १६ ॥

परमात्मवाचिनः शब्दा अन्यत्र समाकृष्य व्यवह्रियन्ते ॥
परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृष्येतरेष्वपि ।
व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसारत इति हि पाद्मे ॥
तर्हि कथं तेषां शब्दानां जगति प्रसिद्धिः--

॥ ओँ जगद्वाचित्वात् ओँ ॥ १७ ॥

जगति हि व्यवहारो लोकस्य । नतु परमात्मनि तथा । अतो जगति प्रसिद्धिः शब्दानाम् ॥

त्यत आह —**अवान्तरकारणत्वेनापी**त्यादि । आकाशादिषु वाय्वादीना**मवान्तरकारणत्वेना**ऽकाशादिशब्दवाच्यः **स एव स्थितः** ॥ "स योऽतोऽश्रुतः" "एष आत्मेति होवाचैतदमृतमि"त्यादौ यत्प्रकारः परो व्यपदिष्टः तत्प्रकारस्यैव **परस्य य आकाशे तिष्ठन्नि**त्यादिवाक्यै**राकाशादिषु** स्थितत्वेनोक्तत्वात् । नचोत्पत्तिश्रुतिविरोधः । आकाशादिस्थरूपाद्वाय्वादिस्थरूपस्य व्यक्तेर्विवक्षितत्वात् ॥ ॥ छ ॥

इत्याकाशाधिकरणम्

ब्रह्मण एव वाचकैः सर्वशब्दैः **कथमन्यत्रा**वाच्येषु व्यवहरन्ति । अवाचकैरेव व्यवहारे कुम्भादावपि स्तम्भादिशब्दव्यवहारयोगादव्यवस्था स्यात् । अतो न वाचकत्वमन्तरेण जगति **व्यवहारः** सार्वजनीनस्सम्भवतीत्यत आह—**समाकर्षात्** ॥ अनादिकालत एवाविच्छेदेन परमात्मवाचकत्वेन स्थितास्ततः **समाकृष्येतरेष्वपि व्यवह्रियन्ते** । नचाव्यवस्था । समाकर्षकृतेर्विद्यमानत्वात् ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॐ ॥ १८ ॥

तदधीनत्वात्तच्छब्दवाच्यत्वमित्युक्तम् ।
तज्जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गम् ।
अथ यां जीवो जहाति सा शुष्यति, वायुना हि सर्वे लोका नेनीयन्त इत्यादिश्रुतिभ्य इति चेन्न ।
उपासात्रैविध्यादिति व्याख्यातत्वात् ॥

॥ ॐ अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॐ ॥ १९ ॥

परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकमपि वदतीति जैमिनिः ।
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये ।

कथं तर्हि तेषां जगति वाचकत्वप्रसिद्धिरित्यत आह—जगद्वाचित्वात् ॥ ॥ छ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् । तदधीनत्वादव्यक्तादीनामव्यक्तत्वादेः स्वभावस्याव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वं मुख्यतस्तस्यैव विष्णोरित्युक्तम् । एवं च तत्तत्स्वातन्त्र्यं तत्तच्छब्दवाच्यत्वे लिङ्गं भवति । तल्लिङ्गं जीवमुख्यप्राणयोरस्ति । "अथ यां जीवो जहाति सा शुष्यति," "वायुना ही"त्यादिश्रुतिभ्य इति चेन्न । तल्लिङ्गस्य तद्भगवदधीनत्वेन[1] व्याख्यातत्वात् ॥ ॥ छ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके । परमात्मज्ञानार्थमेव कर्मसृष्ट्यादिकमपि वदति श्रुतिरिति जैमिनिर्वक्ति । यस्य ज्ञानादन्यज्ज्ञातं भवति तत्किमिति शौनकप्रश्नार्थं एकविज्ञानस्य प्राधान्यावगमात्तदर्थमन्यदुच्यत इति गम्यते[2] । अङ्गिरसो व्याख्यानेऽपि "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति

---

१ 'ख'—तद्गतभगव—
२ 'ग'—अवगम्यते ।

कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिप्रश्नव्याख्यानाभ्याम् ॥
एवमपिचैके पठन्ति—
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यतीति ॥

॥ ॐ वाक्यान्वयात् ॐ ॥ २० ॥

वाक्यस्याप्येवमन्वयो युज्यते पृथक्पृथक्स्थितस्यापि परमात्मना ॥

ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा चे"त्यादौ ब्रह्मज्ञानस्य परविद्यात्वोक्तेस्तस्य च परत्वोपपादनार्थमन्यदुच्यत इति गम्यते । "**कथं नु भगवः स आदेशो भवती**"ति श्वेतकेतुप्रश्नेऽपि "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवती"ति प्राधान्येनोक्त आदेशः परामृश्यते । आदिश्यत इत्य**आदेशः** परमात्मा । "**यथा सोम्यैकेन** मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि"त्यादावुद्दालकव्याख्यानेऽपि सादृश्यात्प्राधान्याच्चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं निर्दिश्य "एवं सोम्य स आदेश" इति तस्यैव सर्वतः प्राधान्यावधारणात्तद्बोधनार्थमन्यदुपन्यस्यत इति गम्यते । न केवलं **प्रश्नव्याख्यानाभ्यां** लिङ्गाभ्यामेतदवगम्यते । **एवं** मुखतोऽप्ये**एके** शाखिनः **पठन्ति**—"**यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यती**"**ति** । **यस्त**द्विष्ण्वाख्यमक्षरं **न वेद** स **ऋचा**ऽधीतयाऽध्यापितयाऽधिगमितार्थयाऽनुष्ठितार्थयाऽनुष्ठापितार्थया वा **किं करिष्यति** । तद्वेदनेनैव हि तत्प्रयोजनं, उत्कृष्टफलत्वादित्यर्थः । **च**कारादेतदुपसंहर्तव्यं, एतदर्थं सृष्ट्यादिकमप्यधीयते "सप्तार्द्धगर्भा" इत्यादीति ॥ ॥ छ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ एवमङ्गीकारे यद्यपि पदानामेकैकशो नान्वयः **परमात्मना**[1] । तथाऽपि **वाक्यस्यान्वयो युज्यते** स्वं स्वमवान्तरार्थमुक्त्वा **स्थितस्यापि**। यस्मादपूर्णफलत्वान्मिश्रफलत्वाच्च अवरं कर्म, उत्पत्त्यादिना पारतन्त्र्याद्देवादिकः प्रपञ्चोऽप्यप्रधानः, तस्मात्सर्वतः परमत्वेनाऽऽत्मनि ज्ञानं कर्तव्यमिति वाक्यान्वयस्तत्तत्प्रकारेण वक्ष्यमाणेष्वपि मतेषु योजनीयः । प्रधानाधिकारिविवक्षया सकल-

---

१ 'क''ख'—परमात्मनः

॥ ॐ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॐ ॥ २१ ॥

नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गत्वेन कर्मादिकमुच्यत इत्याश्मरथ्यः ।
यस्मादेवमनित्यफलमन्यत्तस्मान्नान्यः पन्था इति ॥

॥ ॐ उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॐ ॥ २२ ॥

उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः कर्मादिना भाव्यं साधनसाधनत्वेन ।
अतस्तदुक्तीत्यौडुलोमिर्मन्यते ॥

॥ ॐ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॐ ॥ २३ ॥

सर्वं परमात्मन्यवस्थितमिति वक्तुं तद्वचनमिति काशकृत्स्नः ॥
कृष्णद्वैपायनमतादेकदेशविदः परे ।
वदन्ति ते यथाप्रज्ञं न विरोधः कथञ्चनेति पाद्मे ॥

॥ इति समाकर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पदस्वरादिसमन्वयं समभिवदन्वेदपतिरन्याधिकारिविशेषविवक्षया स्वमतान्यपि जैमिन्यादिभिरिदमादीन्यवादयत् । तदेव चाऽवेदयिष्यति—

"**कृष्णद्वैपायनमतादेकदेशविदः पर**" इत्यादि ॥ ॥ छ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ "एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति । इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति" "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायादि"त्याद्युक्तप्रकारेणा**न्यदनित्यफलमि**ति **यत्तस्मान्नान्य** उपायो भगवत्प्राप्तिरूपायामृतत्वायेति ॥ ॥ छ ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ संसारादुत्क्रमणेच्छोस्तत्**साधन**भूतज्ञान**साधनत्वेन कर्मादिना भाव्यम्** । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"ति श्रुतेः ॥ ॥ छ ॥

अवस्थितेरिति नैक्यमुच्यते । नह्यवस्थितिशब्दस्तद्वाचकः ॥ ॥ छ ॥

इति समाकर्षाधिकरणम्

स्त्रीशब्दा अपि तस्मिन्नेवेत्याह—

॥ ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ॥ २४ ॥

हन्तैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति । यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभिविशंत्येवमेवैतानि नामानि सर्वाणि पुरुषमभिविशन्तीति प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्प्रकृतिशब्दवाच्योऽपि स एव ॥

॥ ॐ अभिध्योपदेशाच्च ॐ ॥ २५ ॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च ।
प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त कथ्यत इति वचनात्तदभिध्यैव प्रकृतिशब्देनोच्यते ॥

सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्द इति श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव ॥

ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च ।
परमैश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतयेष्यत इति ब्रह्माण्डे ॥

यद्यपि परत्वावरत्वादिकमपेक्षाभेदादेकत्र युगपदुपलभ्यते । एकब्रह्मभावः कार्यकारणभावश्च कथञ्चिद्युज्यते । न तथा स्त्रीपुम्भावो युगपदेकत्र दृष्टः । तस्मान्न स्त्रीशब्दाभिधेयः परमपुमानित्यत आह—**प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्** ॥ **स्त्रीशब्दा अपी**त्यादिभाष्योदितः **प्रकृतिश्चे**ति चकारार्थः । न केवलं प्रकृतिशब्देनैव वाच्य इत्युच्यते । स्त्रीशब्दानां सर्वेषामपि वाच्य एवेति । "**पुरुषमभिविशन्ती**"ति । मुख्यवाचकत्वेन विशन्तीत्यर्थः । **अभिवदन्तीति** प्रतिज्ञातत्वात् ॥ छ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ अभिध्यायाः प्रकृतित्वोपदेशात्स्वरूपत्वोपदेशाच्च प्रकृतिशब्दवाच्यत्वं विष्णोर्युक्तम् । **जूतिः** प्रेरणा । युज्यते च सुखसुख्यादिभाव ईश्वरस्य, स्वरूपस्वरूपिभाववत्प्रदेशप्रदेशिभाववच्च । यथाहीश्वरः परमाणुना सम्बध्यमानस्तादृशेनैव प्रदेशेन सम्बध्यते, नभसा सम्बध्यमानस्तु तादृशेनैव स्वरूपेण । नच तयोः प्रदेशप्रदेशिनोः परस्परभेदः । तत्स्वरूपस्याव्याप्तिप्रसक्तेः । अत एकस्यैवोभयात्मकत्वमिति । एतेनैतदपास्तम् । यदास्माकीनमीश्वरमनीश्वराः

१ 'क'—देकस्य

॥ ॐ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॐ ॥ २६ ॥

एष ह्येष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः पराद्धिश्वरूप इति पैङ्गिश्रुतौ साक्षादेव प्रकृतिपुरुषत्वाम्नानात् ॥

॥ ॐ आत्मकृतेः परिणामात् ॐ ॥ २७ ॥

प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति योगाच्च ॥
प्रकृतावनुप्रविश्य तां परिणाम्य तत्परिणामेषु स्थित्वाऽऽत्मनो बहुधाकरणात् ॥
अथ हैष आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्याऽत्मानं बहुधा चकार । तस्मात्प्रकृतिस्तस्मात्प्रकृतिरित्याचक्षत इति भाल्लवेयश्रुतिः ॥
अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम् ।
अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयत इति नारदीये ॥
नचान्यत्कल्प्यमप्रमाणत्वात् ॥

सेश्वराश्च समयिनः सावयवत्वादनित्यमव्यापिनमुपपादयन्ति । सप्रदेशस्येव[1] सावयवस्यापि तस्य नित्यत्वव्यापित्वोपपत्तेः । कथं नु खल्विमे प्रदेशविशेषाननन्तानात्मनस्संवदमाना नावयवान् संवदेरन् । नहि वयमपि भिन्नावयवानीश्वरस्य ब्रूमः । प्रदेशविशेषवत् स्वरूपभूतानेवेति ॥ ॥ छ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ **प्रकृतावनुप्रविश्ये**त्यादेरयमर्थः । आत्मीयायाः प्रकृतेः परिणामात् **तत्परिणामेषु** नियन्तृत्वेन **स्थित्वाऽत्मनो, बहुधाकरणा**त्प्रकृतिरित्युच्यते । 'बहुधाकरणं' बहुधाव्यञ्जनम् । तस्माच्च विष्णुरेव प्रकृतिशब्दवाच्यः ॥

अत्राऽहुः—प्रकृतिशब्देनोपादानकारणं ब्रह्मात्र प्रतिपाद्यते । "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति" "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि"ति प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति । अत आह—**नचान्यत्कल्प्यमप्रमाणत्वा**[2]**दिति** ॥ **नोपादानत्वं**

---

१ 'क''ख''ग'—सप्रदेशस्यैव
२ 'ग'—मप्रमाणकत्वा–

कल्प्यं, ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे प्रमाणाभावात् । नच "बहु स्यां प्रजायेये"ति श्रुतौ जगदात्मतया बहुभावाभिध्यानमभिधीयते । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि"ति "इमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽत्मनाऽनुप्रविश्ये"ति च वक्ष्यमाणस्य तत्र तत्र प्रवेशस्यैवाभिध्यातत्वात् । "प्रजायेये"ति प्रजनयेयेत्यर्थः । अपरथा पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि"त्यादिवाक्यादपि न ब्रह्मणो जगद्भाव आशङ्कनीयः । पूर्वसृष्टे पश्चात्प्रविष्टस्य तद्भावायोगात् । "अविकारस्सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिरि"ति चाविकारित्वे श्रुतिः । ब्रह्मोपादानत्वे च जगतश्चेतनत्वप्रसङ्गः । मृदुपादानको हि घटो मृदात्मको लक्ष्यते । अतो नात्र प्रमाणम् । सूत्रमत्र प्रमाणमिति चेत्, **नै**तदुपादानत्वं सूत्रार्थतया **कल्प्यम्** । प्रमाणाभावात् । **न**ह्यस्मिन्नध्याये सति सम्भवे समन्वयादन्यत्कल्प्यम् । समन्वयसूत्राणामन्यत्राप्रमाणत्वात् ।

अन्यस्तु मन्यते, न मृदादिवदुपादानत्वमिष्यते, किन्तु शुक्त्यादिवद्रजतादेरपरिणामेनैव । नच तावता तदुपादानभावाभङ्गः प्रसङ्गी । यथा हि शुक्त्यविद्याविजृम्भितत्वाद्रजतस्य शुक्त्युपादानता कल्प्यते[1] तथा ब्रह्माविद्याविजृम्भितत्वाज्जगतस्तदुपादानतेति । अत्रापि तदुत्तरं -**नचान्यदुपादानं कल्प्यम्** । प्रमाणरहितत्वात् । नहि शुक्तेः रजतोपादानत्वम् । नहि रजतार्थी शुक्तिकां विदन्नुपादत्ते[2], मृदमिव मणिकार्थी । नैतावन्तं कालमपि रजतमिहाऽसीत्, असदेव सदिति प्रत्यभादिति चोत्तरकालीनस्सार्वलौकिकः प्रत्ययस्तस्योत्पत्तिं निवारयति । कथं च पुनस्तदनवबोधजं तज्जमभिनिविशसि । तस्य ततो भेदरहितत्वादिति चेत्तर्हि कथं तिष्ठति तस्मिन्नितरस्यापगमः? अनिर्वाच्यत्वादिति चेन्नैवम् । ब्रह्मणोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गात् । नहि स्वतो भेदविरहिणः स्वयं भेदि स्यात् । नाप्यभेदविरहितादभेदि स्यात् । परिशेषादनिर्वाच्यं ब्रह्म स्यात् । विद्यया च विपद्येत । प्रथमं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं कल्पयित्वा ततस्तदज्ञानस्य कल्प्यत इति च

१ 'क' 'ख' 'ग'—कथ्यते

२ 'ग'—विन्दन्नुपादत्ते

कष्टेयं कल्पना । **नच** तदपि **कल्प्यं, अप्रमाणत्वात्**[1] ॥ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवमाश्रीयत इति चेत्, तदप्ययुक्तम् । यदि हि श्रुतौ जगदुपादानत्वमभिप्रेष्यत दृष्टान्तोऽपि तर्हि तादृगुदाहरिष्यत । नहि निखिलमृण्मयं कार्यजातं घटकरकमणिकमल्लकशरावोदञ्चनादिकमेकमृत्पिण्डविकारो भवति । विकारविवक्षायां तु मृदा विज्ञातयेत्येवावक्ष्यत, एकशब्दः पिण्डशब्दश्च व्यर्थः स्यात् । "वाचाऽऽरम्भणं विकार" इति विकारस्य मिथ्यात्वमुक्त्वा मृत्तिकायाः सत्यत्ववचनात्प्रकृतिविकारभावविवक्षेति चेन्न । नहि वाचारम्भणशब्दो मिथ्यार्थे प्रसिद्धः । वाचाऽस्तीत्यारभ्यत एव केवलं न तथा युक्तितो वक्तुं शक्यते । अतो वाचारम्भणमिति चेन्न । परमार्थापेक्षया निर्वाच्यमित्यपि वक्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे मोक्षे च तदनुवृत्तिप्रसक्तेः । वाचारम्भणमात्रमिति चाश्रुतकल्पना । नामधेयमात्रमिति च पुनरुक्तिः । अस्मिन्पक्षे "मृत्तिकैव सत्ये"ति वक्तव्य इतिशब्दो लिङ्गव्यत्यासश्च व्यर्थः स्यात् । नच सत्यज्ञानान्मिथ्या ज्ञातं भवति । अधिष्ठानज्ञानादध्यस्तस्य निवृत्तेरेवेष्टत्वात् । कथं च विकारभावादेव मिथ्यात्वं सम्प्रतिपद्येत? विनाशित्वेनेति चेन्मैवम् । बाधादेव मिथ्यात्वप्रतिपत्तेः । अत एव हि रजतादिदृष्टान्त उपादित्सितः । नच घटादेर्बाधः । तस्मान्नायं मिथ्यात्वे दृष्टान्तः ॥ किन्तु "यथा सोम्यैकेने"ति सादृश्यादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं निदर्शयति । "वाचारम्भणमि"त्यादिना प्राधान्यात् । वाचारम्भणं विकारात्मकं तस्मादनित्यम्[2] । सारम्भा वाच इत्यर्थः; धर्मधर्म्यभेदात्, साङ्केतिकनामानीत्युक्तं भवति, तान्यनित्यानि । मृत्तिकेति नामधेयमेव सत्यं सततप्राप्तं सदातनं वा, नित्यमित्यर्थः । साधुगुणं प्रधानगुणं प्रधानमिति[3] चोक्तं भवति । प्रधानज्ञानादप्रधानमपि ज्ञातं भवतीति च लोकव्यवहारः ॥ तस्मान्नात्र प्रकृतिविकारभावो विवक्षित इति न ब्रह्मणो जगदुपादानत्वम् । तस्मात्सुष्ठूक्तं **नचान्यत्कल्प्यमप्रमाणत्वादिति**[4] ॥ ॥ छ ॥

---

१ 'ग'-- अप्रमाणकत्वात् । २ 'क'—दनित्यत्वम् ।

३ 'ग' —साधुगुणं प्रधानमिति ४ 'ग'—मप्रमाणकत्वा—

॥ ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ ॥ २८ ॥

अव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वं च प्रकृतित्वम् ।
तच्चास्यैव हि गीयते यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति ॥
व्यवधानेन सूतिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरुच्यते ।
सूतिमव्यवधानेन स्त्रीत्वमाहुर्मनीषिणः ॥
उभयात्मकसूतित्वाद्वासुदेवः परः पुमान् ।
प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयत इति ब्रह्माण्डे ॥

॥ इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ ॥ २९ ॥

एतेन सर्वे शून्यादिशब्दा अपि व्याख्याताः ॥
एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति हि महोपनिषदि ॥
शमूनं कुरुते विष्णुरदृश्यः सन्परः स्वयम् ।
तस्माच्छून्यमिति प्रोक्तस्तोदनात्तुच्छ उच्यते ॥
नैष भावयितुं योग्यः केनचित्पुरुषोत्तमः ।
अतोऽभावं वदन्त्येनं नाश्यत्वान्नाश इत्यपि ॥
सर्वस्य तदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयता ।
अन्येषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभिरिति कौर्मे ॥
एतेन तदधीनत्वाद्युक्तयुक्तिसमुदायेन ॥

सततरमणात्स्त्री ॥ ॥ छ ॥

इति प्रकृत्यधिकरणम्

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ एतेनावशिष्टाः **सर्वे शब्दा** ब्रह्मवाचकत्वेन **व्याख्याता** वेदितव्याः । तुदति च्छन्न इति **तुच्छः** । न आश्यत इति **नाशः** । **तदधीनत्वा**दीत्यादिशब्दात् "महद्वच्च" "चमसवदविशेषात्" "ज्योति-

अवधारणार्थं सर्वस्याप्युक्तस्याऽध्यायमूलतः ।
द्विरुक्तिं कुर्वते प्राज्ञा अध्यायान्ते विनिर्णय इति वाराहे ॥

॥ इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

रुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एक" इत्यादि द्रष्टव्यम् । तस्मादेवमुक्तन्यायैरनन्तवेद-वाक्यपदवर्णस्वराभिधेयत्वादनन्तगुणगणपरिपूर्णो नारायण इति सिद्धम् । तथाच ब्रह्माण्डे––

"अनन्तनामकत्वाच्च सोऽनन्तगुण ईरितः ।
पृथङ्नामानि यस्मात्तद्गुणानेव प्रचक्षत" इति ॥ ॥ छ ॥

इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम्

इति तत्त्वदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ प्रथमः पादः ॥

उक्तेऽर्थेऽविरोधं दर्शयत्यनेनाध्यायेन ।
प्रथमपादे युक्त्यविरोधम् ।
प्रथमतः स्मृत्यविरोधं दर्शयति—

॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ ॥ १ ॥

सर्वज्ञा हि रुद्रादयः ।

प्रथमाध्याये सर्वसृष्ट्यादिकर्तरि सर्वगुणपरिपूर्णे नारायणे सर्ववेदसमन्वय उक्तः । तत्र **अविरोधं दर्शयत्यनेनाध्यायेन** । विदितेऽपि वेदार्थे विरोधस्फुरणे तत्वनिर्धारणानुपपत्तेः । अनिर्धारिते च निदिध्यासनायोगात् । अनाध्यातस्य चानीक्षणीयत्वेनामोचकत्वात् । अतो यावन्न विरोधपरिहारस्तावन्न पुमर्थपर्यवसायित्वं[1] शास्त्रस्येति तत्तद्विरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ **प्रथमपादे युक्त्यविरोधं दर्शयति** । तदायत्तत्वात्सर्वविरोधाविरोधयोः । **प्रथमतो** रुद्रादि**स्मृत्यविरोधम्** । तासां श्रुतिमूलत्वेन सर्वज्ञवक्तृकत्वेन[2] चाऽभिमतानां क्वापि इष्टफलानां वेदसमत्वबुद्ध्या जगत्कारणे समन्वयधर्मित्वेन समाशङ्कनीयत्वात् । **स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्** ॥ **सर्वज्ञा हि** रुद्रकपिलकणादादयः ।

---

१ 'ग'—पुरुषार्थ—
२ 'ग'—युक्तिमूलत्वेन

अतस्तेषां वचनविरोधेऽप्रामाण्यमेव स्यादिति चेन्न ।
अन्यस्मृतीनां विष्ण्वादिभिर्नितरां सर्वज्ञैरेव कृतत्वाच्छ्रुतेराधिक्यं च सिद्ध्यति ॥

॥ ॐ इतरेषां चानुपलब्धेः ॐ ॥ २ ॥

इतरेषां च तासु स्मृतिषूक्तानां फलानां प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरप्रामाण्यं तासां युक्तम् ।
चशब्देन भगोपलब्धिरङ्गीकृता ॥

॥ ॐ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॐ ॥ ३ ॥

योगफलं प्रत्यक्षोपलभ्यमिति न मन्तव्यम् ।
उक्ताभ्यासे तत्काल एव फलादृष्टेः ॥

॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

ते च जगत्कारणमन्यदन्यन्मन्यन्ते । नच तत्स्मृतीनामन्योऽवकाशः । उक्तार्थे श्रुतेः प्रामाण्याङ्गीकारे तासां तत्तदुत्कर्षप्रतिपादिकानामन्यावकाशरहितानामप्रामाण्यदोषः प्रसज्येत । नच तद्युक्तं सर्वज्ञप्रणीतानाम् । **अतः** श्रुतेस्तत्र**प्रामाण्यमिति चेन्न** । तेभ्योऽधिकं निरतिशयं सर्वज्ञत्वं विष्णोः । मन्वादिनां च कपिलादिभ्योऽधिकम् । अतो विष्ण्वादिस्मृत्यनवकाशदोषोऽप्युल्बणस्तत्प्रामाण्याङ्गीकारे प्रसज्यते । अत एतद्विरोधे तासामप्रामाण्यमेव स्यात् । अन्यसमग्रेभ्योऽस्माकं श्रुतिप्रामाण्यमधिकं निरपवादं सिद्ध्यति ॥ ॥ छ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ **इतरेषां** दृष्टोक्तानां **फलानां** प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरदृष्टोक्तानां चानुदयनिर्णयः स्यात् । यद्यपि यत्र क्वापि यथोदितं तदुपलभ्यते । तथाऽपि नादृष्टार्थप्रवृत्तिः स्यात् । व्यभिचारदर्शनात् ॥ ॥ छ ॥

एवमपि योगशास्त्रोदितानां प्रस्वेदकम्पादिदृष्टफलानामुपलभ्यत्वात्तत्प्रमाणमित्यत आह -- **एतेन योगः प्रत्युक्तः** ॥ योगशास्त्रोदित**योगा**भ्यास**फलं प्रत्यक्षोपलभ्यमिति न मन्तव्यम्** । यथोक्ता**भ्यासे** कृते यथोक्त**काल एव** तत्तत्**फलादृष्टेः** ॥ ॥ छ ॥

इति स्मृत्यधिकरणम्

॥ ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥ ४ ॥

नैवं श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्च तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यम् ।
विलक्षणत्वात्—नित्यत्वात्तदनुसारित्वाच्च ।
नहि नित्ये दोषाः कल्प्याः ।
स्वतश्च प्रामाण्यम् ।
अन्यथाऽनवस्थितेः ।

परसमयसाधारणसमीरितमेतमेव दोषं स्वसमयेऽपि समानं समाशङ्क्यमानमपनोनुद्यते । **न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्** ॥ नचेतरस्मृतिवद्वेदस्योक्तफलोपलम्भ एव प्रामाण्यम् । **नित्यत्वात्** । पुंवाक्ये विप्रलम्भादिदोषाः सम्भवन्ति । **न** नित्यवाक्ये ते **कल्प्याः** । प्राप्त्यभावात् । नित्यवाक्यप्रामाण्यानङ्गीकारे धर्माधर्माद्यसिद्धिरिति चावादिष्म । **स्वतश्च प्रामाण्यम**ङ्गीकर्तव्यम् । परतश्चेत्तस्यापि परत इत्यनवस्था । नच नित्यप्रमाणस्य प्रामाण्यं परतो भवितुमर्हति । कदाचिदप्रामाण्ये सदा तथात्वप्रसङ्गात् । ननु स्वतः प्रामाण्यवादिनामपि वेदे दोषाभावः प्रमाणान्तराज्ज्ञायते । तदप्यदोषमेव दोषाभावे प्रमाणम् । तददोषत्वमन्यसाध्यमित्यनवस्था तत्रापि तुल्येति । नायं दोषः । साक्ष्यवधित्वाद्दोषाशङ्कायाः । यत्र हि साक्षी निर्दोषत्वं निश्चिनोति, न तत्र दोषशङ्का स्यात् । नच साक्षिणो दोषः कल्प्यः । तदनुभूतस्यानन्यथात्वनियमात् । **अन्यथा** प्रमाणाप्रमाणविवेकाभावप्रसङ्गात् । नच साक्षिनिर्दोषत्वज्ञानं मानान्तरापेक्षम् । स्वसंवेद्यत्वात्तस्य । तस्मान्नास्मत्पक्षेऽनवस्था ॥

नन्वस्मत्पक्षेऽपि प्रमाण्यशङ्कानुत्पत्तौ न मानान्तरापेक्षेति नानवस्थेति चेत्किमाशङ्कानिवारकम्? यया शङ्कया व्याहतिः स्यात्सा नैवोत्पद्यते, तस्माद्व्याघातो निवारकः, तदवधिरेवाऽऽशङ्का स्यात्, अतः परतः प्रामाण्येऽपि नानवस्थेति चेदेवं तर्हि व्याघातानुभवस्य स्वतः प्रामाण्यमिष्टम् । अतस्तस्य साक्षिणः स्वप्रामाण्य एव सर्वव्यवहारावस्थितिः[1] तद्वद्वेदस्यापि स्वप्रामाण्यं स्थितम् ।

---

[1] 'ग'—व्यवहारोऽवस्थितः ।

न चक्षुर्न श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदा ह्येवैनं वेदयन्तीति भाल्लवेय-श्रुतेश्च ।
नित्यत्वं च शब्दादेव प्रतीयते ।
वाचा विरूप नित्ययेत्यादेः ।
अनादिनिधना नित्येति च स्मृतिः ॥

॥ ॐ दृश्यते तु ॐ ॥ ९ ॥

अधिकारिणां फलम् ॥
भविष्यत्पुराणे च—
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या मूलरामायणं तथा ।
भारतं पञ्चरात्रं च वेदा इत्येव शब्दिताः ॥
पुराणानि च यानीह वैष्णवानि विदो विदुः ।
स्वतःप्रामाण्यमेतेषां नात्र किञ्चिद्विचार्यते ॥
यद्येषूक्तं न दृश्येत पूर्वकर्मात्र कारणम् ।
नाप्रामाण्यं भवेदेषां दृश्यते ह्यधिकारतः ॥
इतः प्रामाण्यमन्येषां न स्वतस्तु कथञ्चन ।
अदृश्योक्तौ ततस्तेषामप्रामाण्यं न संशय इति ॥

॥ इति श्रुतिनित्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

स्वतःप्रामाण्यं च शब्दात्प्रतीयते न चक्षुरित्यादेः । **नित्यत्वं च** "तस्मै नूनमि"त्यादेः । हे **विरूप** तस्मा अभिद्यवे सुष्टुतिं चोदस्व[1] । अभितो द्योतत इत्यभिद्युः । वृषा श्रेष्ठः । सुष्ठु स्तुतिं[2] प्रति प्रेरयेति प्रार्थनं विरूपस्य ऋषेरन्तर्यामिविषयं भवति । "ऋचः सामानि जज्ञिरे" इत्यादिशब्दादुत्पत्तिमत्त्वमाशङ्क्याऽऽह—**अनादिनिधने**त्यादि । अनादिनिधनत्वेन नित्या, नत्वनिधनत्वमात्रेण ॥ ॥ छ ॥

इति श्रुतिनित्यत्वाधिकरणम्

---

१ 'क' 'ख'—चोदयस्व ।

२ 'ग'—सुष्टुतिं

मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिवचनाद्युक्तिविरुद्धो वेद इत्यतोऽब्रवीत्—

॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ॐ ६ ॥

मृदाद्यभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यते ।
तासां चेतरेभ्यो विशिष्टं सामर्थ्यमनुगतिश्च सर्वत्र ।
अतस्तासां सर्वमुक्तं युज्यते ॥

॥ ॐ दृश्यते च ॐ ॥ ७ ॥

तासां सामर्थ्यं महद्भिः ॥
भविष्यत्पुराणे च—
पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः ।
अचिन्त्याः शक्तयस्तासां दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः ।
ताश्च सर्वगता नित्यं वासुदेवैकसंश्रया इति ॥

॥ इत्यभिमान्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

असदेवेदमग्र आसीत् ।
असतः सद्जायतेत्यादिनाऽसतः कारणत्वोक्तेर्विरोध इत्यतो वक्ति—

"मृदब्रवीत्" "तत्तेज ऐक्षत" इत्यादावचेतनानां वक्तृत्वाद्युक्तेर्युक्तिविरुद्धोऽयं वेदः । प्रत्यक्षमूला च सा न चालयितुं शक्यत इत्यतोऽब्रवीत् । अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ मृदाद्यभिमानिन्यो देवतास्तत्र वक्त्र्यादयो व्यपदिश्यन्ते । नत्वभिमन्यमानाः । मृदादिशब्दाश्च तासु मुख्याः । तासामितरेभ्यः सामर्थ्याऽधिक्यात्सर्वगतत्वाच्च सर्वं उक्तिदृष्ट्यादिकं तत्र तत्र उक्तं युज्यते ॥　　　　　　　　॥ छ ॥

इत्यभिमान्यधिकरणम्

"असदेवेदमग्र आसीत्, तत्सदासीदि"ति छन्दोग्यश्रुतिः । "देवानां पूर्वे युगे असतः सद्जायते"त्यादिना वाक्यजातेनासतः कारणत्वमुच्यते ।

॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥ ८ ॥

प्रतिषेधमात्रत्वान्नासतः कारणत्वं युक्तम् ।
असतः कारणत्वाद्युक्तिविरुद्धं वेदवाक्यमित्येतदत्र निषिध्यते ।
सर्वशब्दानां ब्रह्मसमन्वयेऽपि तदधीनत्वाद्‌धर्मवदित्यादिनाऽमुख्यत्वेनान्यस्यापि वाच्यत्वेनाङ्गीकारादसतः प्राप्तिः ।

तस्मादुक्तसमन्वयस्य **विरोधः** । अथवा—**इत्यादिना**ऽसत्कारणवादिवाक्येन **सतः कारणत्वोक्तेर्विरोधः** । तस्मादसत्कारणं स्यादित्यत आह— **असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्** ॥ प्रतिषेधबुद्धिविषयमात्रत्वात् । यद्यप्यभावानां भावधर्माः सन्ति, भावानां चापरे, तथाऽपि धर्मिणो भावरूपत्वं **मात्र**शब्देन विवक्षितम् । **न**ह्यभावरूपस्य धर्मिणः कारणत्वं दृश्यते भावधर्मवत्त्वेऽपि । नहि वन्ध्यासूनोः तद्भावान्यभेदादिभावधर्मवत्त्वेऽपि कार्यकरत्वं दृष्टम् ॥

ननु **"नासतोऽदृष्टत्वादि"**त्युपरिष्टादसत्कारणमतं प्रतिषेत्स्यति । तत्र कथमपुनरुक्तिरित्यत आह—**असत** इत्यादि । असत एवाग्रेस्थितिः, तस्य कारणत्वं, तच्च मनःपूर्वकमित्याद्युक्तिभिर्विरुद्धं ब्रह्मकारणवाक्यम् । अस्ति हि तदुक्तिः श्रौती—"इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत् तदसदेव सन्मनोऽकुरुते"त्यादिकेति । **एतन्मतमत्र निषिध्यते** । उपरि तु तद्विवर्तपक्षः सामयिकः संमतः । अथवाऽ**सतः** कारणत्वाद्युक्तिहेतोः "असदेवेदमग्र आसीदि"त्यादि**वाक्य**मुक्तसमन्वय**विरुद्धम**प्रामाण्यमेति **इत्येतदत्र निषिध्यते** । अथवाऽसतः कारणत्वोक्त्या सत्कारणत्वोक्त्या च परस्पर**विरुद्धं वेदवाक्यमित्येतदत्र निषिध्यते** । अथवा प्रागुत्पत्तेर्विनाशादूर्ध्वं चासदात्मकत्वात्कार्यस्य कारणमप्यसद्भवितुमर्हति वस्तुत्वात्कार्यवत् । एव**मसतः कारणत्वाद्युक्तिविरुद्धं** ब्रह्मवाचकं **वेदवाक्यमित्येतदत्र निषिद्ध्यते** ननु शून्यसमयः । **तथाश्रुतिप्राप्तं** मुख्यार्थस्य ब्रह्मणोऽपरित्यागेनैवासतो मुख्यत्वापरिग्रहेण श्रुतिप्राप्तम् । अतो न प्रबलेयं श्रुतिप्राप्तिः । नचात्र श्रुतीनामेव मिथो विरोधनि-

---

१ 'भा'—**स्यादिति प्राप्त**

तथाश्रुतिप्राप्तमेवासन्मतमत्र निषिध्यते ।
समयस्योपरि निषेधात् ।
अर्थाद्युक्तिविरोधो निराक्रियते ॥

॥ ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॐ ॥ ९ ॥

असत उत्पत्तौ प्रलयेऽपि सर्वासत्त्वमेव स्यात् ॥

॥ ॐ न तु दृष्टान्तभावात् ॐ ॥ १० ॥

प्रलये सर्वासत्त्वं भावे दृष्टान्तभावादेव न युज्यते ।
सत उत्पत्तिः सशेषविनाशश्च हि लोके दृष्टः ॥

॥ ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ ॥ ११ ॥

दृष्टान्ताभावादेव ॥

॥ ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ ॥ १२ ॥

रासः । येनोत्तरत्र पुनरुक्तिशङ्का स्यात् । किन्तु, अर्थाद्युक्तिविरोधो निराक्रियते । अथात्र पुनरपि समापतिता पुनरुक्तिः । यतो युक्तिसहितश्रुतिविरोधोऽप्युपरि निरसिष्यते । मैवम्, मुखतः श्रुतिविरोधः, **अर्थाद्युक्तिविरोधो निराक्रियते** । तच्चोक्तं हि— **तथाश्रुतिप्राप्तमेवे**त्यादि ॥ अत एव चावोचन्तानुद्रवन्तो भगवन्तो वृत्तमनुव्याख्याने—

"स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः ।
एवं चतुर्विधा नैव विरुध्यन्तेऽन्वयं प्रती"ति ॥ ॥ छ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ **असत** उत्पत्त्यङ्गीकारे **प्रलयेऽपि** पूर्ववत्सर्वासत्त्वप्रसङ्गादसमञ्जसमिदमसन्मतम् ॥ ॥ छ ॥

यथाऽग्रे नैव किञ्चनाऽसीत् तथाऽन्ते नैव किञ्चन भविष्यतीति युक्तमेवेत्यत आह— **न तु दृष्टान्तभावात्** ॥ **प्रलये सर्वासत्त्वं न युज्यते** । **सद्भावे दृष्टान्तभावादेव** । नचोत्पत्तेः प्रागपि युज्यते तस्मादेव ॥ ॥ छ ॥

स्वपक्षदोषाच्च असद्वादिनः ॥ ॥ छ ॥

एतावानेव तर्क इति प्रतिष्ठापकप्रमाणाभावादुक्तादन्यथाऽप्यनुमेयमिति चेन्न ।
एवं सति प्रामाणसिद्धेऽपि मोक्षेऽन्यथानुमेयत्वादनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥
अतो यावत्प्रमाणसिद्धं तावदेवाङ्गीकर्तव्यम् ।
नातोऽन्यच्छङ्क्यम् ॥
यावदेव प्रमाणेन सिद्धं तावदहापयन् ।
स्वीकुर्यान्नैव चान्यत्र शङ्क्यं मानमृते क्वचिदिति वामने ॥

॥ ॐ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥१३॥

एतेन दृष्टान्तभावेनाभावेन चावशिष्टा अप्यपरिग्रहा विरुद्धसिद्धान्ता अकर्तृकत्वाचेतनकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वादयोऽपि—
अकस्माद्धीदमविरासीदकस्मात्तिष्ठत्यकस्माल्लयमभ्युपैति ।
प्रधानादिदमुत्पन्नं प्रधानमधितिष्ठति ।
प्रधाने लयमभ्येति नह्यन्यत्कारणं मतम् ॥
जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चलाः ।
जीवे तु लयमृच्छन्ति न जीवात्कारणं परमित्यादिश्रुतिप्राप्ता निराकृताः ।
यथा दुःखादिषु जीवस्यास्वतन्त्रत्वमेवमन्येष्वपीति दृष्टान्तः ।

तर्काप्रतिष्ठानादित्यादिसूत्रम् । **एतावानेव तर्को** नैतत्प्रतीपत्वे**नेति प्रतिष्ठापकप्रमाणाभावात्** । यथा त्वयाऽनुमितं तथाऽ**न्यथा** मयाऽ**प्यनुमेयं** स्यात् , त्वत्पक्षे प्रमाणसद्भाववन्मत्पक्षेपि तस्य युक्तत्वादिति चेत् , **एवं सति** यथा प्रमाणसिद्धो मोक्षः, तथाऽन्यथाऽप्यनुमेयत्वादनिश्चितो मोक्षः प्रसज्येत । अथवा सत्त्वेन **प्रमाणसिद्धेऽपि मोक्षेऽन्यथाऽनुमेयत्वात्त**दभावप्रस**ङ्गः** । **अपि**-शब्दात्सर्वस्यापि प्रमाणसिद्धस्यान्यथात्वप्रसङ्गः । अपिच त्वदुक्तन्यायेनैव त्वदुक्तादन्यथाऽप्यनुमेयत्वप्राप्तेः स्वव्याघातः स्यात् ॥　　॥ छ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ अस्मत्पक्षे **दृष्टान्तभावेन** परपक्षे तद**भावेन च** । **अपरिग्रहा** वेदैरपरिगृहीताः । अत्राऽदिशब्देन मायि**ब्रह्म**-कर्तृत्वमेव बोद्धव्यम् । **श्रुतिगतिस्तु ब्रह्मवाचकत्वेन प्रदर्शिताऽधस्तात्** । प्रद-

श्रुतिगतिस्तु ब्रह्मवाचकत्वेन प्रदर्शिता ।
यत्रान्यवाचकत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यदप्यमुख्यतयोच्यते ।
यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैवोच्यत इति नियमः ॥

॥ इत्यसदधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥ १४ ॥

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीति मुक्तजीवस्य परापत्तिरुच्यते ।
अतस्तयोरविभागः ।
अतः पूर्वमपि स एव ।
नह्यन्यस्यान्यत्वं युज्यत इति चेन्न ।
स्याल्लोकवत् ।
यथा लोक उदक उदकान्तरस्यैकीभावव्यहारेऽप्यन्तर्भेदोऽस्त्येव, एवं स्यादत्रापि ॥
तथाच श्रुतिः—
यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवतीति ॥

र्शयिष्यते च साऽसत्कारणश्रुतीनामसम्भवसूत्रे । **यत्रान्यवाचकत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यदप्यमुख्यतयोच्यते** । यथा चात्र प्रधानं कथञ्चित्कारणमुपादानत्वेन । यथा वा "यो भूतानामधिपतिः" "सोऽरोदीदि"त्यादौ । **यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैव** । यथा "सत्यं ज्ञानं" "नकिरिन्द्र" "निषुसीदे"त्यादौ । 'अकः' न कोऽपि, सर्वतो विलक्षण इत्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

इत्यसदधिकरणम्

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ **कर्माणि विज्ञानमयश्चे**त्यत्र न स्वरूपैकत्वमुच्यते । कर्मणां तदनभ्युपगमात् । प्रपञ्चितं चैतत्तत्वनिर्णये भगवत्पादैरेव—"स्वरूपैक्याभिप्राये कर्माणि विज्ञानमयश्चेति न युज्यते । नहि तत्पक्षेऽपि कर्मणां ब्रह्मैक्यं मुक्तावस्ति । निवृत्त्यभिप्राये पञ्चदशकलानामपि समत्वादि"त्यादि ।

स्कान्दे च—
उदकं तूदके सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् ।
नचैतदेव भवति यतो वृद्धिः प्रदृश्यते ॥
एवमेव हि जीवोऽपि तादात्म्यं परमात्मना ।
प्राप्तोऽपि नासौ भवति स्वातन्त्र्यादिविशेषणादिति ॥
ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते ।
तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हर इति च ॥
न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति ।
न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमापेत्यादि च ।
फलत्वेऽपि युक्तिविरोधेऽन्तर्भावदत्रोक्तम् ॥

॥ इति भोक्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

अतो ज्ञानोत्तरकालीनकर्मभिः सह मुक्तजीवस्य परोपकण्ठे स्थितिस्तद्बुद्धिसारूप्यं वेह विवक्षितम् । "स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न ह्यस्य कर्म क्षीयत" इति च श्रुतिर्ब्रह्मविदः कर्मणामक्षयमाचष्टे ॥ 'तादृक्त्वमे'कस्थानगतत्वेन मिश्रत्वम् । **तादात्म्यं** तादात्म्यसादृश्यादेव, न स्वरूपैक्यम् । **नासौ भवती**ति प्रकटप्रतिषेधात् । तदधीनत्वं तत्प्राधान्यं तन्मत्यैक्यं तत्सामीप्यं तत्सारूप्यं तत्स्वारूप्यमित्यनेकविधं हि तादात्म्यम् ॥ कुत एतज्ज्ञानफलं निर्वाणमत्रोक्तमित्यत आह—**फलत्वेऽपी**ति । **फलत्वेऽप्येतदत्रोक्तं**, जीवैक्य ईशितुः कर्तृत्वविरोधस्य **युक्तिविरोधेऽन्तर्भावात्** । यावन्न जीवादात्यन्तिकभेदसिद्धिस्तावद्युक्तिविरुद्धमीश्वरस्य कर्तृत्वम् । न खल्वितोऽधिको यौक्तिको विरोधोऽस्ति । नहि परतन्त्रेणाल्पविदाऽल्पशक्तिना दुःखिनाऽभिन्नस्य परस्य सर्वकर्तृत्वं युक्तम् । अनीश्वरत्वादिप्रसङ्गात् । अपरथा कथ'मितरव्यपदेशादि'त्यादि । अतोऽस्य विचारस्य फलगोचरत्वेऽपि[1] प्रधानयुक्तिविरोधविचारेऽन्तर्भावात्[2]प्रथमप्राप्तत्वाच्चाविरोधप्रस्तावस्यात्रोपपत्तिः ॥ ॥ छ ॥

इति भोक्त्रधिकरणम्

---

१ 'क' 'ख'—विषयत्वे
२ 'ग'—विरोधेऽन्तर्भावा-

॥ ओं तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ओं ॥ १५ ॥

**स्वतन्त्रबहुसाधना सृष्टिर्लोके दृष्टा ।
नैवं ब्रह्मणः ।
स्वरूपसामर्थ्यादेव तस्य सृष्टिः ।
किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित्कथाऽऽसीदिति ह्याक्षेपः ।
अधिष्ठानाद्यनुक्तेः ।
आदिशब्दाद्युक्तिभिश्च—
परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपेक्षते ।
साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैरित्यादिभिः ॥**

॥ ओं भावे चोपलब्धेः ओं ॥ १६ ॥

**स्वतन्त्रसाधनभावे प्रमाणैरुपलभ्येत ॥
अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कुतश्चन ।
अतो वेदत्वमेतेषां यतस्ते सर्ववेदका इति स्कान्दे ॥
अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताधीत्यादिना साधनान्तरप्रतीतेः कथमनुपलब्धिरित्यत आह—**

॥ ओं सत्त्वाच्चावरस्य ओं ॥ १७ ॥

**अवरस्य तदधीनस्य साधनस्य सत्त्वात् ॥
काल आसीत्पुरुष आसीत्परम आसीत्तद्यदासीत्तदावृतमसीदथ ह्येक एव परम आसीद्यस्यैतदासीन्न ह्येतदासीदिति काषायणश्रुतिः ॥**

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ स्वतन्त्राणि बहूनि च साधनानि पटादिसृष्टौ दृष्टानि । नहि तुरीतन्तुवेमादेः प्रातिस्विककार्यशक्तिः कुविन्दाद्यधीना । अतोऽन्यसामर्थ्यसहकृतः पटादिनिर्माता । ब्रह्मणस्त्वनन्यसामर्थ्यादेव जगत्सृष्टिः । तदनन्यत्वं स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वेनाभावः । कुतः? **किंस्विदासादित्यारम्भणशब्दादिभ्यः** । आक्षेपस्वरूपो ह्ययं व्यपदेशः, न प्रश्नस्वरूपः । उत्तरत्राधिष्ठानारम्भणाद्यनुक्तेः ॥　　　　॥ छ ॥

आधीयन्त इत्यापः कर्माणि । पृथुत्वात्पृथिवी प्रकृतिः । रसो भक्तिः । **सत्त्वाच्चावरस्य ॥ तदधीनस्य साधनस्य सत्त्वादेवाद्भ्य** इत्यादिवचनं नतु स्वत-

॥ ओं असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ओं ॥ १८॥

नासदासीन्नो सदासीदिति सर्वस्यासत्त्वव्यपदेशान्नेति चेन्न ।
अव्यक्तत्वपारतन्त्र्यादिधर्मान्तरेण हि तदुच्यते ।
तम आसीदित्यादिवाक्यशेषात् ॥

न्त्रस्य ॥ तदधीनस्य सत्त्वे प्रामाणामाह—**काल आसीदि**त्यादि । अस्य जगतोऽग्रे **कालः पुरुषः परम**श्चैवाऽ**सीत्** । **यत्त**त्कालादिक**मासीत्तदावृतमासीत्** । **अथवा** स **एकः परम एवाऽसीत्** । यदधीन**मेतदासीत्** । न स्वतन्त्रम् । **न ह्येतदासीदि**ति वक्तुं शक्यते, परतन्त्रत्वादेव । अथवा, **अथे**ति विशेषद्योतकः । **एको** भगवानेव **परमः** प्रधान **आसीत्** न ह्यन्यत्परममासीत्, किन्तु तदधीनमेव ॥छ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ **"नासदासीदि"**त्यादिसर्व**सत्त्वव्यपदेशान्न** किञ्चित्साधनमस्ती**ति चेन्न** । **अव्यक्तत्वपारतन्त्र्या**वृतत्वादिधर्मान्तरविवक्षया **तदसत्त्वमुच्यते** । न सर्वाभावविवक्षया । वाक्यशेषे तमःसलिलाद्यभिधानात् । "तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनासे"ति वाक्यशेषे च सुखचेष्टकादन्यस्य परत्वमात्रेण निषेधात् ॥

केचिदेतानि सूत्राण्यन्यथा योजयन्ति । तद्यथा—**भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्** ॥ यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावं, तर्हि प्रत्यक्षादिसिद्धस्य तयोर्विभागस्याभावः प्रसज्येत । तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्रसज्येतेत्ति **चेत्, स्याल्लोकवत्** । यथा समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनतरङ्गबुद्बुदादीनां मिथो विभागः मिथः संश्लेषादिव्यापारश्चोपपद्यते । नच समुद्रात्मनोऽनन्यत्वेऽपि फेनतरङ्गादीनामितरेतरभावापत्तिः । नच तावता समुद्रादन्यत्वमप्येवमिहापि स्यात् ॥

---

१ 'क' 'ख'—व्यवहार—
२ 'ग'—समुद्रान्यत्व—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः। अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितः[1]। न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति। यतः कारणाद्ब्रह्मणोऽ**नन्यत्वं** व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते। कुतः? **आरम्भणशब्दादिभ्यः**। आरम्भणशब्दस्तावत्—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकार" इत्यादि। एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं घटादि विज्ञातं स्यात्। यतो वाचाऽऽरम्भणं विकारः नामधेयमात्रमनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। एवं दृष्टान्तोक्तेर्दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मणि कार्यस्य व्यतिरेकेणाभावः। आदिशब्दात् "स आत्मा तत्त्वमसी"त्याद्यात्मैकत्वप्रतिपादकमपि वाक्यजातमुदाहर्तव्यम्। अन्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेः। तस्माद्यथा घटशरावाद्याकाशानां महाकाशादनन्यत्वं, यथा वा शुक्तिरजतादीनां शुक्त्यादिभ्योऽनन्यत्वं, दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्, स्वरूपेणानुपाख्यत्वात्, एवमस्य भोक्तृभोग्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इत्यर्थः॥ नन्वेकस्यैव ब्रह्मणो नानाभोक्तृभोग्यात्मकत्वमप्यस्तु, यथा समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम्। तदुक्तं च स्याल्लोकवदिति त्वयैव। यथा वा मृदात्मनैकत्वं घटाद्यात्मना नानात्वं, एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपाः स्युः। मैवम्। तत्र प्रकृतिमात्रस्य सत्यत्वावधारणात्। वाचारम्भणशब्देन विकारस्यानृतत्वाभिधानात्। दार्ष्टान्तिकेऽपि तत्सत्यमिति ब्रह्मण एव सत्यत्ववचनात्। तत्त्वमसीति शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशाच्च। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति भेददृष्ट्यपवादश्च श्रूयते। न चैतावता लौकिकवैदिकभेदव्यवहारलोपः। स्वाप्नस्येव प्राक्प्रबोधादुपपत्तेः। न चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वानुपपत्तिः। शङ्काविषादिनिमित्तस्य सत्यस्यैव मरणस्योपलब्धेः। तस्मान्मिथ्याभूतेनापि शास्त्रेण सत्यब्रह्मावगति

१ 'ख'—विहितः।

नचान्यत्र प्रमाणमस्ति ।

रुपपद्यते । तस्मात्परमार्थतोऽद्वितीयं ब्रह्म । तस्याऽत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नाम-रूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारबीजभूते । ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः । एवमविद्याकल्पितनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति । तदेवमविद्याकृतमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च । न परमार्थतः । सूत्रकारोऽपि व्यवहारावस्थाभिप्रायेण स्याल्लोकवदिति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणेषूपासनेषूपयोक्ष्यत इति ॥

भावे चोपलब्धेः॥ भाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते । नाभावे, सत्यां हि मृदि घट उपलभ्यते । नच नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा । यदि धूमादौ दृष्टा तथाऽपि न कश्चिद्दोषः । तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः । लोकेऽपि तन्तुव्यतिरेकेण पटो नोपलभ्यते । तन्तव एवाऽतानवितानवन्तः प्रदृश्यन्ते । **भावाच्चोपलब्धेरि**ति वा सूत्रम् । प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः । तन्तुसंस्थाने हि पटे तन्तु व्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नोपलभ्यते । एवं तत्तत्कारणद्वारेण परब्रह्मण्यद्वितीये पर्यवसितिः ॥

सत्त्वाच्चावरस्य । अपिच प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वम[2]-वरकालीनस्य कार्यस्यावगम्यते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्यादाविदंशब्द-गृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् । अतोऽप्यनन्यत्वमेव ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्नेत्यादि सूत्रम् । "असदेवेदमग्र आसीदि"त्यादौ प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्व**व्यपदेशान्न** सत्त्वमिति **चेन्न** । नह्ययमत्यन्तासत्त्वाभि-प्रायेण व्यपदेशः । व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मात् **धर्मान्तरेणा**व्याकृतनामरूपत्वेनाय-मसद्व्यपदेशः । "तत्सदासीदि"त्यादि **वाक्यशेषात्** । तदेव ह्यत्र सदिति विशि-नष्टि । अत एवमुक्तन्यायेन मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण नट-

---

१ 'ग''च'—कृत

२ 'क''ख'—नैव सत्त्व-

वत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । तस्मात्परमार्थतोऽद्वितीयं ब्रह्म, अनिर्वचनीयमन्यदित्यधिकारणार्थ इति । अत आह—**नचान्यत्र प्रमाणमस्तीति** । **न** तावदनिर्वाच्यत्वे सूत्रं वेदवाक्यमन्यद्वा **प्रमाणमस्ति** । अनिर्वचनीयत्वसाधकस्यातत्वावेदकत्वेनाशास्त्रीयत्वात् । अतत्वावेदकत्वेऽपि तात्विकावस्थापेक्षयाऽऽभासत्वं न व्यवहारावस्थायामपीति चेदेवं तर्हि व्यावहारिकमेव जगतो मिथ्यात्वमभ्युपेतं न तात्विकं स्यात् । ततश्चात्माद्वैतस्य व्यावहारिकत्वप्रसङ्गः । प्रपञ्चसत्यत्वस्य तात्विकत्वप्रसङ्गः । अपिच व्यवहारनिर्वाहकं ह्यतत्वावेदकमिष्यते । व्यवहारस्तु तत्वग्राहकेणैव सत्यत्वविषयेणैव निरुह्यते । किमनेन मानाभासेनान्यथात्वविषयेणाप्रयोजकेन? अथोच्येत—अनिर्वचनीयत्वमानं तत्वावेदकमेव; तत्वतोऽनिर्वाच्यं जगदिति ब्रूम इति । तर्हि मुक्तावप्यनिर्वाच्यप्रपञ्चो न निवर्तेत, तत्वावेदकप्रमाणसिद्धत्वाद्ब्रह्मवत् । तस्मान्नानिर्वाच्ये तत्वावेदकमतत्वावेदकं च **प्रमाणमस्ति** ।

तदनन्यस्य च कथमनिर्वाच्यत्वम्? अन्यराहित्यमात्रमत्रानन्यत्वं न त्वैक्यमिति चेन्न, भेदरहितस्य तेनाभेदो बलाद्भवत्येव, ब्रह्मस्वरूपत्वात् । नच मृद्घटादिवदत्र प्रकृतिविकारभावः, येनानन्यत्वाशङ्कावकाशः । नच निर्दिष्टदृष्टान्तस्तदनुबन्धीत्यादिकमवादिष्म । यच्चान्यदन्यदुपन्यस्तं; तदपि तत्र तत्र दत्तोत्तरमेवेत्युपेक्ष्यते । चिद्भावानुरक्ता च बुद्धिरचित्सु परिमार्गणीया, या तदनन्यत्वसाधनी शोधिता । **भावाच्चोपलब्धेरि**ति वा सूत्रमिति सूत्रविकल्पनाऽपि तत्सम्प्रदायापरिज्ञानविजृम्भितेति न प्रबुद्धपरिषदि प्रौढिमावहति ॥

कथञ्च प्रागुत्पत्तेः कारणात्मना सतः कार्यस्य तत्त्वान्यत्वाभ्यां सदसत्त्वाभ्यां चानिर्वचनीयत्वम्[1] । **नच** "नासदासीन्नो सदासीदि"ति तत्र **प्रमाणमस्ति** । तदानीमिति विषेषणात्सृष्टेरूर्ध्वमुभयोरपि सद्भावावगमात् । नचात्र सदसती भावाभावौ, पृथिव्यादिभूतत्रयं सद्व्यक्तत्वादपरं द्वयमसदव्यक्तत्वादुच्यते । "यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतत्सदि"ति च श्रुतिः । अन्यथा रजआदेः सदन्तर्भावात्पृथङ्निषेधायोगात् ।

---

[1] 'ग'—चानिर्वाच्यत्वम् ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः।
अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक्प्रवर्तते नात्र विचार्यमस्ति ।
नचान्यथा क्वापि च कस्य चेदमभूत्पुरा नापि तथा भविष्यत् ।
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्ये न विदुः परां हि ।
यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक्सृष्ट्वा त्वभूत्सत्यकर्मा महात्मा ।
अथ हैनमाहुः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते ।
अथ हैनमाहुर्नित्यकर्मेति नित्यं ह्येवासौ कुरुत इत्यादिवचनेभ्यश्च ॥
परस्परविरोधे तु वाक्यानां यत्र युक्तता ।
तथैवार्थः परिज्ञेयो नावाक्या युक्तिरिष्यत इति बृहत्संहितायाम् ॥
विरुद्धवत्प्रतीयन्त आगमा यत्र वै मिथः ।
तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्ववेक्ष्यत इति च ॥
ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या न पूज्यो गुरुरित्यपि ।
इत्यादिवद्विरुद्धानि वचनान्यथ युक्तयः ॥
प्रमाणैर्बहुभिर्ज्ञेया आभासा इति वैदिकैः ।
वेदवेदानुसारेषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना ।
अन्येषां तु विरुद्धानां विप्रलम्भोऽथवा भ्रम इति च भागवततन्त्रे ॥
शास्त्रार्थयुक्तानुभवः प्रमाणं तूत्तमं मतम् ।
मध्यमं त्वागमो ज्ञेयः प्रत्यक्षमधमं स्मृतम् ॥

"अव्यक्तमसदित्युक्तं व्यक्तं सदिति चोच्यत" इति च ब्राह्मे ।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाण" इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनेभ्यश्च न चेतनाभेदो जगन्मिथ्यात्वं च प्रामाणिकम् ।

ननु वर्णितमिह मानमैतदात्म्यमित्यादि । नच प्रतिपक्षप्रमोपन्यासमात्रबलादेतदपलापो युक्तः । सत्यम् । न तत्त्वदभिमते मानम् । प्रमाणान्तरविरोधात्, स्वव्याहतेश्च । एतदेव वर्णयति—**परस्परविरोध** इत्यादिना ।

प्रत्यक्षयोरागमयोर्विरोधे निश्चयाय तु ।
अनुमाद्या न स्वतन्त्राः प्रामाण्यपदवीं ययुरिति च पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥

॥ ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥ १९ ॥

साधनानां साधनत्वं यदाऽऽत्माधीनमिष्यते ।
तदा साधनसम्पत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेदित्यादेः साधनान्तरेण हि सृष्टिर्युक्ता ॥
अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टावित्यादिशब्दान्तराच्च ॥

॥ ॐ पटवच्च ॐ ॥ २० ॥

साधनान्तरेण हि पटादिसृष्टिर्दृष्टा ॥

॥ ॐ यथा प्राणादिः ॐ ॥ २१ ॥

तच्च साधनजातं तेनानुप्रविष्टमेव ।
यथा शरीरेन्द्रियादिः ॥
प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः ।
क्षोभयामास भगवान्सृष्ट्यर्थं जगतो विभुरिति च कौर्मे ॥

॥ इति तदनन्यत्वाधिकरणम् ॥

अन्येषां तु विरुद्धानां वचनानां **विप्रलम्भः** प्रयोजनं, **अथवा भ्रमः** कारणं कल्प्यम् ॥ ॥ छ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च । **अष्टौ** लोकपालाः ॥ ॥ छ ॥

पटवच्च ॥ यथा **पटादिसृष्टिः** साधनान्तरकृता तथा जगत्सृष्टिरपि युक्ता । विरोधाभावात् । स्वातन्त्र्यस्यैव निषिद्धत्वात् । यत्राविरोधस्तत्र दृष्टानुसारस्साधुरिति ॥ ॥ छ ॥

अत्र स्वतन्त्रकारणं विषयः । तत्किं ब्रह्मणोऽन्यदप्यस्त्युत नेति सन्दिह्यते । अत्राऽयं पूर्वपक्षः । अस्त्यन्यदपि कारणं बहु स्वतन्त्रं जगतः । लौकिककार्येषु तथा दृष्टेः । नहि केवलकुलालमहिम्नैव करीरकरकादीनां सृष्टिः । मृद्दण्डचक्रसलिलादि-

जीवकर्तृत्वपक्षः श्रुतिप्राप्तो विस्तरान्निराक्रियते—

॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥२२॥

सामर्थ्यसहकृतैव । यद्यपि तेषामचेतनानां तत्र व्यापारस्तदधीनः । तथाऽपि न तेषां प्रातिस्विककार्यसाधनसामर्थ्यं कर्तृनियतं, येन पारतन्त्र्यमखिलमधिगच्छेम । अतः **स्वतन्त्रबहुसाधनैव सृष्टिर्दृष्टा**[1]। तथेयमपि सृष्टिः सृष्टित्वादेष्टव्या, याऽत्र विमतिमध्यासिता । नच जगन्निर्मातुस्तादृक्स्वातन्त्र्ये प्रमाणमुपलभामहे । येनाऽस्मिन्साधने प्रतिज्ञाविरोधदोषेणोपालभ्येमहि । तादृक्स्वातन्त्र्ये चान्यनिरपेक्षनिर्माणात्कर्मकालादिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । तस्मान्न ब्रह्मैव स्वतन्त्रकारणमिति प्राप्ते प्रतिविधत्ते । स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावः, ब्रह्मैव स्वतन्त्रकारणमित्यर्थः । **"किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्विदि"त्यारम्भणशब्दादिभ्यः**, आरम्भणाक्षेपाधिष्ठानाक्षेपशब्दादिभ्यः । नह्यत्रोपादानाद्युक्तिः । येन किंशब्दः प्रश्नविषयोऽभ्युपेयत । नच लोकन्यायः श्रुतिसिद्धमर्थं चालयितुमलम् । विरोधे स्वयमाभासत्वापातात् । नचान्यश्रुतिविरोधः । तासां परतन्त्रविषयत्वेन सावकाशत्वात् ॥

"वर्जितस्सर्वदोषैर्यो गुणसर्वस्वमूर्तिमान् ।
स्वतन्त्रो यद्वशाः सर्वे स विष्णुः परमो मतः" ॥
"द्रव्यं कर्म च कालश्चे"त्यादिभ्यश्च[2] ॥ ॥ छ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ यथैकः[3] स्वतन्त्रो भगवानुपलभ्यते तथाऽन्यस्वतन्त्रभावे तच्चोपलभ्येतेत्येषा दिक् ॥ ॥ छ ॥

इति तदनन्यत्वाधिकरणम्

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ ब्रह्मण इतरस्य जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वं यदि व्यपदिश्यते तर्हि तस्य **हिताकरणमहितकरणं** दुखप्राप्तिः

---

१ 'ग'—सृष्टिरिष्टा । २ 'ग'—त्यादिश्रुतिभ्यश्च ।
३ 'ग'—यथैकक: ४ 'ग'—भवञ्च—

जीवकर्तृत्वे हिताकरणमहितकरणं च न स्यात् ॥

॥ ॐ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॐ ॥ २३ ॥

नच ब्रह्मणः श्रमचिन्तादिदोषप्रसक्तिः ।
अधिकशक्तित्वात् ।
श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टाऽऽघोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामान्तरपुरुषः ।
एष त आत्मा सर्वान्तरः ।
योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीत्यादिविशेषनिर्देशात् ॥

॥ ॐ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॐ ॥ २४ ॥

चेतनत्वेऽप्यश्मादिवदस्वतन्त्रत्वात्स्वतः कर्तृत्वानुपपत्तिर्जीवस्य ॥

सुखाप्राप्तिश्च **न** युज्यते । परतन्त्रत्वे तु युज्यते, अपरिहार्यत्वात् । अन्यथा हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्येरन् । अतस्ते जीवे दृश्यमानास्तस्य स्वातन्त्र्यं निवारयन्ति ॥ ॥ छ ॥

ननु ब्रह्मणोऽपि सर्वदा सृष्ट्यादिकरणाच्छ्रमस्तत्र तत्रोपायादिचिन्ता च स्याल्लोकवत्, स्वविद्वेषिनिर्माणायुक्तिश्चेत्यत आह—**अधिकं तु भेदनिर्देशात्** ॥ **चिन्तादी**त्यादिशब्दाद्विद्वेषिनिर्माणादिनाऽपि नास्य दोषो भवति। **अधिकशक्तित्वात्** निर्दोषगुणपूर्णहेयोपादेयरहितत्वात् । अल्पशक्तीनां हि दोषा भवेयुः । अधिकशक्तित्वमधिकं च प्रमाणतः प्रख्यापयिष्यति "सर्वोपेते"ति । श्रोत्रादिशब्दैस्सर्वश्रोतृत्वादिकमत्र विवक्षितं स्वातन्त्र्येण च । सङ्कोचकारणाभावान्मुख्यस्वीकारोपपत्तेः । नाश्रुतत्वश्रोतृत्वादिकं जीवानां युक्तम् । "नान्योऽतोऽस्ति श्रोते"त्यादि च स्वातन्त्र्यापेक्षया ह्युच्यते । "एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इत्युक्तेरतोऽधिकत्वेन वैलक्षण्यनिर्देश एवायम् । भूतानामान्तरत्वं चाधिकशक्तित्वोपपादकं वैलक्षण्यम्। नहि दुःखिनां सर्वेषामन्तःस्थित्वा रमणमधिकशक्तित्वमन्तरेण सम्भवति ॥ ॥ छ ॥

ननु यदश्मादीनां कर्तृत्वविरोध्यचेतनत्वं न तज्जीवानामस्ति । तस्माद्वैलक्षण्यात्तेभ्योऽधिकशक्तित्वात्कर्तृत्वं च स्यादित्यत आह—**अश्मादिवच्च तदनुप-**

यथा दारुमयीं योषां नरः स्थिरसमाहितः ।
इङ्गयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजा इति च भारते ॥

॥ ॐ उपसंहारदर्शनान्नेति चेत्क्षीरवद्धि ॐ ॥ २५ ॥

जीवेन कार्योपसंहारदर्शनात्तस्य कर्तृत्वमिति चेन्न ।
यथा क्षीरं गोषु दृश्यमानमपि प्राणादेव जायते—
अन्नं रसादिरूपेण प्राणः परिणयत्यसाविति वचनात् ।
एवं जीवे दृश्यमानोऽपि कार्योपसंहारोऽस्वातन्त्र्यात्परकृत एव ॥
य आत्मानमन्तरो यमयति ।
नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुरित्यादेः ॥

॥ ॐ देवादिवदपि लोके ॐ ॥ २६ ॥

नच कर्तुरीश्वरस्यादृष्टिविरोधः ।

पत्तिः ॥ यद्यपि चेतनत्वविषेस्तथाऽपि पारतन्त्र्ये न कश्चिद्विशेष इत्यभिप्रैत्यश्मदार्वादिकमुदाहरन् । अश्मादिवदल्पमपि न स्वतः कर्तृत्वम् । किं पुनर्जगद्विषयमिति । 'समाहितं' समाधानम् । "नपुंसके भावे क्त" इति सूत्राद्भावेऽपि क्तप्रत्ययदर्शनात् । स्थिरसमाधान इत्यर्थः । **अङ्गं** हस्तादि, **अङ्गानि** अङ्गुल्यादीनि । नचास्वतन्त्रत्वादित्यसिद्धो हेतुः । हिताकरणादिना साधितत्वात् । आनुभविकत्वाच्च सर्वस्य ॥ ॥ छ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेत्क्षीरवद्धि ॥ जीवेन कार्योपसंहारो दृश्यते । इदं कार्यमेवमुपसंहरिष्यामीति बुद्ध्या निरूप्यते । स च कार्योपसंहारस्तेन तथा क्रियमाणो दृश्यते । अतस्तस्य **कर्तृत्वमिति चेन्न । यथा गोषु दृश्यमानं क्षीरं** गोव्यतिरिक्तकर्तृकं; **एव**मित्थं करिष्यामीति **जीवे दृश्यमानो** जीवेऽन्यैर्**दृश्यमान**श्चा**पि कार्योपसंहारः परकृत एव** । तथाहि श्रुतिस्मृतयः ॥ ॥ छ ॥

ननु जीवादन्यः कर्ताऽस्ति चेद्दृश्येत । दृश्यन्ते हि लोके दृश्यमानानां घटादीनां कर्तार इत्यत आह—**देवादिवदपि लोके** ॥ **वाक्यानां** परस्पर**विरोध एव युक्तयो** भवन्ति । **नतु** केवलयुक्तयः स्वतन्त्रा युक्तयः स्युः, युक्त्याभासा एव

देवादिवददृश्यत्वशक्तियोगात् ।
लोकेऽपि पिशाचादीनां तादृशी शक्तिर्दृष्टा ।
किम्वीश्वरस्य ॥
न युक्तियोगाद्वाक्यानि निराकार्याण्यपि क्वचित् ।
विरोध एव वाक्यानां युक्तयो नतु युक्तय इति बृहत्संहितायाम् ॥

प्रतिसाधनसम्भवात् । यथा विमतः कर्ता नास्ति, योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्येतस्मिन्नेव, जगतः कर्ताऽस्ति तस्य कार्यत्वात्, यत्कार्यं तस्य कर्ताऽस्ति यथा घटस्येति । नैवमनुमानयिष्यते,[1] आश्रयासिद्धत्वाद्धेतोः । न । निषेधहेतोरसतोऽप्याश्रयत्वात्, अन्यथाऽऽश्रयत्वनिषेधस्यैव निर्हेतुकत्वेनासाध्यत्वप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि निषेधहेतोरसदाश्रयत्वम् । तथाऽपि न परकीयहेतोस्तादृक्त्वं युक्तम् । यदि पक्षादन्य आश्रयः, अहो तर्हि महानेष्वेव दोषः । नहि भिन्नाधिकरणत्वं साध्यसाधनयोः साम्प्रतम् । जगन्निर्मातुः खल्वस्तित्वं साध्यते । साधनधर्मो निर्मेयाधिकरण इत्यसिद्धः । पक्षवृत्त्यभावात् । तदपि प्रलापमात्रम् । व्याप्तिसद्भावे साध्यसाधनयोरधिकरणभेदस्याकिञ्चित्करत्वात् । तदभावे तदेव दूषणं, नान्वेषणीयमपरम् । व्याप्त्यभावादेव शब्दनित्यत्वादौ घटकृतकत्वादेरहेतुत्वं न व्यधिकरणत्वात् । अधिकरणभेदेऽपि व्याप्यस्य हेतुत्वदर्शनात् । उक्तं च गुरुभिः—

"रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाऽभ्युदिता यतः ।
इत्युक्ते साधनं नो किं नह्याश्रैवात्र साधिके"ति ॥

अतो व्याप्तिरेव प्रयोजिका । नच जगतः कर्तारमन्तरेण कार्यत्वं युक्तम् । नचात्र सशरीरत्वमुपाधिः । प्रतिसाधनस्यैवोपाधित्वात् । तस्य चात्राद्दष्टत्वात् । "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" "सदेहस्सुखगन्धश्चे"त्यादि श्रुतेर्जगत्कर्तुरशरीरत्वात्स्वरूपचैतन्यदेहत्वाच्च श्रुत्यवसिते कर्तरि वः किमनुमानं फलतीति चेन्नैवम् । प्रमाणबाहुल्ये दार्ढ्यदर्शनात् । मानसिद्धेऽपि हि मानान्तरमाद्रियन्ते परीक्षकाः । श्रुत्यननुसारे चोपाधिदोषो दुर्निवार इत्यवादिष्म । नन्वेवं पर-

---

1 'क''ख''ग'—मनुमान इष्यते ।

स्परापेक्षत्वेन श्रुतियुक्त्योः साम्यमेव । तथाहि—यथा श्रुतिनिरपेक्षाया युक्तेर्वि-[1]
रोधितदन्तरसद्भावेनाऽभासत्वं, श्रुत्यनुसारिण्याः प्रामाण्यं प्रतिसाधनस्य काला-
त्ययापदिष्टत्वेन, एवं युक्तिनिरपेक्षश्रुतेर्विरोधितदन्तरसद्भावे गौणार्थत्वं, युक्त्यनु-
सारिण्या मुख्यार्थत्वं, विरोधेऽप्यननुसारिण्याः दुर्बलत्वेनेति । विषम उपन्यासः ।
दृश्यते हि युक्तेस्तदन्तरविरोधो दुर्वारः । केवलस्य तर्कस्याप्रतिष्ठानात् । नच
मिथो विरुद्धयोर्युक्त्योरेकतरयाऽपि केवलयाऽर्थसिद्धिः । सप्रतिपक्षत्वात् । नच
श्रुतियुक्त्योर्मिथो विरोधे श्रुतेरप्रामाण्यम् । कृतं च युक्तेराभासत्वं, अत
एतदाह—**न युक्तियोगाद्वाक्यानि निराकार्याण्यपि क्वचिदिति** ॥ वदिष्यति
च—**यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोद्धुं शक्नुयात्क्वचिदिति** ॥ नच विरोधादर्था-
न्तरकल्पनेति दौर्बल्यम् । युक्तिमात्रविरोधाद्वाक्यस्य यथाश्रुतार्थाद्चलनात् ।
अग्नीषोमीयादेः[2] पापहेतुत्वगोचरस्येव स्वयमाभासस्य तस्य विरोद्धुमसाम-
र्थ्यात् । तदाह स्म—**नावाक्या युक्तिरिष्यत** इति ॥ श्रौतेऽर्थे वाक्य-
रहिता युक्तिर्नेष्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षे तु तन्मूला सा प्रवर्ततां नाम । अत एव
तद्विरोधादभिमानिव्यपदेश उक्तः[3] । नच तद्विरोधादर्थान्तरकल्पनेति दौर्बल्यम् ।
न ह्येक एव स्वार्थश्शब्दानाम् । रूढयौगिकगौणादीनां शाब्दिकपरिगृहीतानाम-
नेकत्वात् । तत्र चोपजीव्यविरोधे प्रत्यक्षस्याभासत्वम् । श्रुतेस्तु स्वार्थ एवान्यस्मि-
न्वृत्तिरिति निर्णयः । नच श्रुतीनां मिथो विरोधः । निर्दोषत्वेन प्रबलप्रमाणत्वात् ॥

"न विरोधः कुतश्चिद्वेदेषु सर्वेषु तथेतिहासे ।"
"सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम् ।"
"ततो वेदास्तत्परास्सर्व एव ।"
"सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयम् ।
सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि ।

१ 'ग'—**निरपेक्षयुक्ते-**
२ 'ग'—**अग्निष्टोमादेः**
३ 'क' 'ख'—**देशो युक्तः ।**

॥ ॐ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॐ ॥ २७ ॥

अयं च दोषो जीवकर्तृत्वपक्षे ।
एकेनाङ्गुलिमात्रेण प्रवर्तमानोऽपि पूर्णप्रवृत्तिः स्यात् ।
नच तद्युज्यते ।
सामर्थ्यैकदेशदर्शनात् ॥

सर्वेषामपि वेदानामितिहासपुराणयोरि"त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च ॥

'तत्तु समन्वयात्' 'गतिसामान्यात्' 'एतेन सर्वे व्याख्याता' इत्यादिसूत्रैश्चाविरोधः । अयमेव च प्रतिपादयिष्यते समयनिरासादूर्ध्वमाऽध्यायपरिसमाप्तेः । अहं ब्रह्मास्मीत्यत्र चाहंशब्दो युक्त्यागमविरोधाज्जीवस्वरूपं त्यक्त्वाऽहेयत्वयोगेन ब्रह्माभिधत्त इति श्लिष्यते । प्रसिद्धश्चायमर्थः श्रुतिस्मृतिषु । "तस्योपनिषदहमिति । अ इति ब्रह्म, तत्राऽगतमहमिति" । अत्र च ब्रह्मण्यागतमहमिति नाम वाचकत्वेनेत्यर्थः । अन्तर्यामित्वाच्च । "सर्वान्तर्यामको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयत" इत्यादेः । तन्नियामके च तच्छब्दोऽतिमुख्य इति तदधीनत्वादित्यादावुदितम् । नचास्मीत्यनेन विरोधः । "अहेयत्वादहंनामाऽस्म्यसनान्मिनुतेरपि" । अस्तीति मेयं चास्मीत्युच्यते । प्रसिद्धश्चायमर्थभेदः, "पयः पास्यामि गोपाला" इत्यादौ शब्दस्य । नैव चात्र क्लिष्टाताशङ्का । अविद्वद्रूढेर्योगोपबृंहिताया विद्वद्रूढेरतिबलिष्ठत्वात् । अतो न क्वापि श्रुतीनां विरोधः । अत एवाऽह स्म—**"विरुद्धवत्प्रतीयन्त"** इत्यादि ॥ **परस्परविरोध** इत्यादौ च विरोधे प्रतीत इत्यर्थः ।

"यथा विरुद्धता न स्यात्तथाऽर्थः कल्प्य एतयोरि"ति च ।

अतस्सूक्तं—

"प्रत्यक्षयोरागमयोर्विरोधे निश्चयाय तु ।
अनुमाद्या न स्वतन्त्राः प्रामाण्यपदवीं ययुरि"ति ॥[1] ॥ छ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ एकेनाङ्गुलिमात्रेण प्रवर्तमानोऽपि कृत्स्नां प्रवृत्तिशक्तिं विनियुञ्जीत । एकदेशविनियोग एव च दृश्यते ।

---

[1] 'क'—प्रमाण—

नचैकदेशेन ।
निरवयवत्वात् ॥
अथ यः स जीवः स नित्यो निरवयवो ज्ञाताऽज्ञाता सुखी दुःखी शरीरेन्द्रियस्थ इति हि भाल्लवेयश्रुतिः ॥
नचोपाधिकृतोंऽशः स एवांश उपहित इति द्वित्वापेक्षत्वात् ।
नचान्यत्कल्प्यम् ।
यद्धि युक्त्या विरुद्ध्येत तदीशकृतमेव हीति गत्यन्तरोक्तेः ॥

॥ इतीतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

नचैकदेशेन प्रवृत्तिरेकदेशेनाप्रवृत्तिरिति युक्तम् । **निरवयवत्वात् । नचोपाधिकृतोंऽशः स एवांश उपहित इति द्वित्वापेक्षत्वात्** । अयमर्थः **नच** निरंशस्योपा**धिकृतोंऽशः** कल्प्यः । **उपहितो**ऽपि **स एवांशो** भवति, नापर इत्युपाधिकृतांशसद्भावस्य पूर्वमेव **द्वित्वापेक्षत्वात्** । न ह्युपाधिर्निरंशस्यांशमुत्पादयेत्, अभिन्नस्य वा भेदम् । विद्यमान एवांश आकाशेऽप्युपाधिना व्यज्यते । यदि च कृत्स्न उपाधीयेत त**र्ह्युपहित एवा**स्तीति नोपाधिकृतों**ऽशः** । तत्सद्भावस्योपहितानुपहितविभागेन **द्वित्वापेक्षत्वात्** । एकदेशश्चेत्पूर्वं विद्यमान एवां**श उपहित इति नोपाधिकृतोंऽशः** । द्वित्वमपेक्ष्यैवोपाधेः प्रवृत्तेः । द्वित्वस्योपाध्यपेक्षायां परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । अथ नोत्पद्यते नापि सन्नेव व्यज्यतेंऽशभेदः । मायामयोपाधिना प्रतीयत एव । नच मायायां परस्पराश्रयताद्यनुपपत्तिः । दुर्घटत्वस्य भूषणत्वादित्यत आह—**नचान्यत्कल्प्यमि**त्यादि ॥ यद्धि युक्त्या विरुद्ध्यते तन्नानिर्वाच्याविद्याशक्तिकृतमिति कल्प्यम् । अनिर्वाच्ये मानाभावस्यासकृद्वर्णितत्वात् । **"यद्धि युक्त्या विरुद्ध्येत तदीशकृतमेव ही"ति गत्यन्तरोक्तेः** ॥ मानदृष्ट एवैतन्नामाने । "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी"त्यादि च तच्छक्तौ प्रमाणं समीप एव पठिष्यति । अज्ञानं चाशक्त्यात्मकमेव । यदि च दुर्घटत्वं भूषणमविद्यायास्तर्हि सत्यत्वमनिवृत्तिर्ब्रह्मत्वं च स्यात् ॥ ॥ छ ॥

इतीतरव्यपदेशाधिकरणम्

॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ २८ ॥

नचेश्वरपक्षेऽयं विरोधः ।

योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धो मनुरमनुर्वाग्वागिन्द्रोऽनिन्द्रः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिः स परः परात्मेति पैङ्ग्यादिश्रुतेरेव ॥

शब्दमूलत्वाच्च न युक्तिविरोधः ।

यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोद्धुं शक्नुयात्क्वचित् ।

विरोधे वाक्ययोः क्वापि किञ्चित्साहाय्यकारणमिति पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥

॥ ॐ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॐ ॥ २९ ॥

परमात्मनो विचित्राश्च शक्तयः सन्ति नान्येषाम् ॥

विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो नचान्येषां शक्तयस्तादृशा स्युः ।

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वान्देवानेक एवानुविष्ट इति श्वेताश्वतरश्रुतिः ॥

॥ ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ ॥ ३० ॥

नचेश्वरपक्षे कृत्स्नैकदेशविकल्पेन कर्तृत्वविरोधः । **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** ॥ **विरुद्धः** लौकिककर्तृविरुद्ध[1]लक्षणः । **अविरुद्धः** प्रमाणतः । अस्यान्यो मन्ता नास्तीत्य**मनुः** । **अवाक्** स्वतन्त्रवक्त्रन्तररहितः । **अनिन्द्रः** अन्येश्वरवर्जितः । **अप्रवृत्तिः** प्रवर्तकशून्यः । **आदि**शब्दः शाखान्तरद्योतकः ॥ ॥ छ ॥

आत्मानि चैवं विचित्राश्च हि ॥ श्रमचिन्ताद्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमधिकशक्तित्वमुक्तम् । नच तावदेव । **परमात्मनो विचित्राश्च शक्तयः सन्ति** । सर्वस्रष्टृत्वादिकं भिन्नावयवशून्यानां जीवानामेकदेशेन प्रवृत्तिप्रदत्वं स्वस्य तु तादृशस्यान्यनिरपेक्षा प्रवृत्तिः कर्त्रन्तरवैलक्षण्यमित्यादिकमुक्तं यथा युज्यते । एवंविधा एवमेवानुक्तविषयाश्च **न चान्येषां सन्ति,** परमात्मन्येव ॥ तथाहि श्रुतिः—**विचित्रशक्तिरित्यादिका** ॥ ॥ छ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ स्वयमेव जीवः कर्ता न स्वस्मादन्य ईश्वर इति वादिनां स्वपक्षे दोषश्च भवति । नहि सर्वोत्पादकत्वं सर्वभुक्त्वं च जीवानां गुणो भवति ।

---

1 'ख'—विरूप—

ये दोषा इतरत्रापि ते गुणाः परमे मताः ।
न दोषः परमे कश्चिद्गुणा एव निरन्तरा इति वचनाज्जीवपक्ष एव दोषो न परपक्षे ॥
अथ यः सदोषः साञ्जनः सजनिः सजीवो यः स निर्दोषो निष्फलः सगुणः परः परमात्मेति काषायणश्रुतिः ॥

॥ ॐ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३१ ॥

सर्वैर्युक्ता शक्तिभिर्देवता सा परेति यां प्राहुरजस्रशक्तिम् ।
नित्यानन्दा नित्यरूपाऽजरा च या शाश्वतात्मेति च यां वदन्तीति च चतुर्वेदशिखायाम् ॥
अतो न केवलं विचित्रशक्तिः ।
सर्वशक्तिरेव ॥

॥ ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३२ ॥

नच करणाभावादनुपपत्तिरिति युक्तम् ।
अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं नच तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥
न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥
सर्वोपेता चेति सामान्यपरिहारेऽपि विशेषयुक्त्यर्थं पुनराशङ्का ॥

॥ इति शब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

ये दोषा इतरत्र तेऽपि गुणाः परमेश्वरे भवन्ति । **न** हि तत्र दोषः । जीवेशयोः सदोषत्वनिर्दोषत्वश्रुतिविरोधदोषश्च तत्पक्षे । दुःखाल्पज्ञतादिना **सदोषः साञ्जनः** पुण्यपापादिसङ्गी ॥ ॥ छ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ नच कतिपया विचित्राः शक्तय एव केवलं परस्य सर्वाः शक्तयस्सन्त्येव नित्याश्च ता इत्यभिप्रायः ॥ ॥ छ ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ **नच** चक्षुरादि**करणाभावा**द्दर्शनादिशक्त्य**नुपपत्तिरिति युक्तम्** । **अपाणिपाद** इत्यादिश्रुतेः । अप्राकृतपाण्यादित्वादपाण्यादिर्भण्यते । **जवनो गृहीते**ति तत्तदर्थक्रियावत्त्वकथनाद्विलक्षणानामभि-

यत्प्रयोजनार्थं सृष्ट्यादिस्तदूनत्वान्न पूर्णतेत्यत आह—

॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥

अथैष एव परम आनन्द इत्यादिना कृतकृत्यत्वान्न प्रयोजनाय सृष्टिः ॥ किन्तु—

॥ ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३४ ॥

यथा लोके मत्तस्य सुखोद्रेकादेव नृत्तगानादिलीला न प्रयोजनापेक्षया एवमेवेश्वरस्य ॥

नारायणसंहितायां च —

सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु ।
कुरुते केवलानन्दाद्यथा मत्तस्य नर्तनम् ॥
पूर्णानन्दस्य तस्येह प्रयोजनमतिः कुतः ।
मुक्ता अप्याप्तकामाः स्युः किमु तस्याखिलात्मन इति ॥

न्नानां चिद्रूपाणां तेषां सद्भावोऽभ्युपेतः । सर्वशक्तित्वसाधनेनैवाकरणत्वादिविरोधोऽपि परिहृतः । तथाऽपि **विशेष**प्रमाणोपन्यासार्थं **पुनराशङ्का** ॥ ॥ छ ॥

इति शब्दमूलत्वाधिकरणम्

ननु सृष्ट्यादावीश्वरस्य प्रयोजनमस्ति वा न वा । आद्ये कल्पे यस्य प्रयोजनस्य प्राप्तये **सृष्ट्यादिस्तत्पूर्वं तदूनत्वान्न**[1] **पूणता** । अपूर्णस्य चानीश्वरत्वादसृष्टिः । अन्योऽपि नोपाश्रयः । **प्रयोजनार्थं** हि लोके सृष्ट्यादि । नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य बुद्धिमन्तः प्रवर्तन्ते । अतस्त**दूनत्वान्निष्फ**लत्वा**न्न पूर्णता** तस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्तेः । अतो व्यर्थाया अनारम्भ एव स्यादित्यत आह — **न प्रयोजनवत्त्वात्** ॥ **न** भविष्यत्प्रयोजनवत्त्वेन **सृष्टिः** । प्राप्तप्रयोजनत्वात् ॥ ॥ छ ॥

किन्तु—लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ लीलामात्रत्वं सृष्ट्यादेर्नान्यदपि प्रयोजनमीश्वरस्य । **एष स्वभावः आ** समन्तादिष्टः स्वभावः । **का स्पृहा** का

---

1 'ख'—तत्पूर्वं तस्य तदून—

देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहेति च श्रुतिः ॥

॥ इति नप्रयोजनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सर्वकर्तृत्वे वैषम्यनैर्घृण्ये तस्येत्यतो वक्ति—

॥ ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥

कर्मापेक्षया फलदातृत्वान्न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये ।
पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमिति हि श्रुतिः ॥

॥ ॐ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॐ ॥ ३६ ॥

यदपेक्षयाऽसौ फलं ददाति न तत्कर्म ।
एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधुकर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति श्रुतेः कर्मणोऽपि तन्निमित्तत्वादिति चेन्न ।
तस्यापि पूर्वं कर्म कारणमित्यनादित्वात्कर्मणः ॥
भविष्यत्पुराणे च—

फलस्पृहेत्यर्थः । "इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरि"ति निश्चितसिद्धान्तकथनान्नेच्छामात्रनिषेधः ॥ ॥ छ ॥

इति नप्रयोजनाधिकरणम्

यद्येवं सर्वकर्तृत्वमीश्वरस्य बोभूयते, कांश्चिदिष्टं भोजयति कांश्चिदनिष्टमिति न समत्वमीश्वरस्य स्यात् । निरये पतितानतिबाधाविह्वलानाक्रन्दतोऽनन्यनाथाननुज्जिहीर्षोर्नैर्घृण्यं चेत्यतो वक्ति—**वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति** ॥ तत्तत्कर्माणि वीक्ष्य तदानुकूल्येन फलं ददाति न विपर्ययेणेति नोक्तदोषः ॥ ॥ छ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ यदपेक्षयाऽसौ फलं ददातीत्युच्यते **न तज्जीवस्य कर्मेश्वरमन्तरेणास्ति, अविभागादस्वातन्त्र्यादिति चेन्न** ।

पुण्यपापादिकं विष्णुः कारयेत्पूर्वकर्मणा ।
अनादित्वात्कर्मणश्च न विरोधः कथञ्चनेति ॥

॥ ओं उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ओं ॥ ३७ ॥

नच कर्मापेक्षत्वेनेश्वरस्यास्वातन्त्र्यम् ।
द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति कर्मादीनां सत्त्वस्यापि तद-पेक्षत्वात् ॥
नच पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोषः ।
तादृशवैषम्यादेरुपलभ्यमानत्वात् ॥
स कारयेत्पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशिताऽपि ।
ईशो यतो गुणदोषादिसत्त्वे स्वयं परोऽनादिरादिः प्रजानामिति चतु-र्वेदशिखायाम् ॥

॥ इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १० ॥

तस्यापि पुण्यादेः कर्मणस्तादृशं **पूर्वं कर्म कारणमि**त्येव**मनादित्वा**त्कर्मसमु-दायस्य ॥ ॥ छ ॥

कर्मापेक्षत्वे तस्यास्वातन्त्र्यादीश्वरत्वानुपपत्तिरित्यत आह—**उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च** ॥ **उपपद्यते च** तस्य स्वातन्त्र्यम् । कारणभूतानां कर्मणां जडत्वात् । जीवस्य चास्वातन्त्र्यस्य दर्शितत्वात् । ऋते च स्वतन्त्रादखिलव्य-वहारानुपपत्तेः । **कर्मादीनां सत्त्वस्यापि** तदपेक्षत्व**मुपलभ्यते च** श्रुतिस्मृत्योः । अतः कुतोऽस्वातन्त्र्यम्? नित्यस्यानाशित्वं च यदनुग्रहादेवेत्यर्थः । **नच पुनः** स्वोत्पादितकर्मानुकूल्येन कर्मान्तरं कारयतीति **वैषम्याद्यापातेन दोषः** । उपपद्यत एव तादृशं वैषम्यादि, उपलभ्यत्वात् । नहि प्रमाणोपलभ्यमनुपपन्नं भवति । अयं श्रुत्यर्थः **पुण्यं** पुण्यं[1] कारयेत्, **पापं** पापं, मिश्रकर्माणं **अथापि** मिश्र-मेव । **न** चैवमेव कारयतीत्येतावता **दोषवान्** । अन्यथा कर्तु**मीशिना स**न्न**पि**

---

1 पुण्यवन्तं प्रतीत्यर्थः । एवं पापमिति च ॥

अवशिष्टैरुपसंहरति—

॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥

गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का । चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञैर्हि तथा प्रतीता इति सर्वगुणोपपत्तिश्रुतेश्च ॥

॥ इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

दोषाद्यापादने तेषां दोषादित्वापादने च ॥ **परः स्वयमेवेश** इति **यतः** । न चायं सकर्तृकः, येन पराधीनतया दोषसम्भवः । **प्रजानां** चायमेव सर्वकर्ता । नच कस्यापि स्वदोषेच्छा भवति । अतो न दोषवान्परमेश्वरः । सर्वस्वातन्त्र्यात्सर्वगुणपरिपूर्ण एव । एवं स्वाभाविकीं योग्यतामनपोह्य त्रिविधांस्त्रिधा कारयतीत्यभ्युपगमः श्रुत्याद्यनुग्रहाच्चोपपद्यते । वक्ष्यन्ते च नियमातद्रूपाभावाः[1] । **उपपद्यते चैवं**नियमवत्त्वं स्वतन्त्रस्य । **उपलभ्यते चैवं**स्वभावत्वं "देवस्यैष स्वभावोऽयमि"ति श्रुतौ[2] ॥ ॥ छ ॥

इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम्

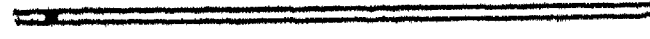
सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ वेदे **श्रुता गुणा** लोके **विरुद्धा** अपि **देवे सन्ति** । **नव** तेषां विरुद्धतया मिथ्यात्वमाशङ्कनीयम् । **अश्रुता अपि** ततश्चिन्त्याः **सन्ति**। नच यावन्तश्चिन्तयितुं शक्यन्ते रमादीनां तावन्त एव । किन्तु **अचिन्त्याश्च तथैव सन्ति,** यथा श्रुताश्चिन्त्याश्च । **न च देवे दोषाः श्रुताः** नापि चिन्त्याः सन्ति । किंपुनरचिन्त्याः । **अज्ञैर्हि** श्रुता इति **प्रतीताः**, नतु ज्ञानिनामिति **सर्वगुणोपपत्तिश्रुतेः** कयाऽपि विधया दोषलेशास्पर्शानुपपत्तिश्रुतेश्च निखिलगुणगणपरिपूर्णो निर्दोषो नारायणः सर्वकारणमिति सिद्धम् ॥

१ तृतीये चतुर्थे चत्वारिंशे सूत्रे ।
२ 'क' 'ख'— श्रुतेः ।

यत्तु मन्यन्ते, यद्यपि स्रष्टृत्वादयो धर्मा ब्रह्मणः सन्ति, तथाऽप्यनुपपद्यमानत्वेन मायामया न सत्या इति । तदप्येतेन परिहृतम् । प्रमाणदृष्टत्वमेव ह्युपपत्तिः । न ततोऽन्योपपत्तिरन्वेषणीया । उक्ता चोपपत्तिरतः सत्या इत्यभिप्रायः ॥ ॥ छ ॥

इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम्

॥ इति तत्वदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यनिराकरणं समयानां कृतम् । विशेषतो निराकारोत्यस्मिन्पादे । अचेतनप्रवृत्तिमतं प्रथमतो निराकरोति—

प्रथमपादस्य युक्त्यविरोधप्रदर्शनपरत्वात्समयानां च सकलानां युक्त्यवष्टम्भकत्वात्तत्रैव समस्तसमयनिरसनसौलभ्यमुपलभ्यते। तच्च "**इतरेषां चानुपलब्धेरि**"ति **कृतम्**। ततश्च तेनास्य पादस्य पौनरुक्त्यमित्येतामाशङ्कामपाचिकीर्षता[1] प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावात्मिका सङ्गतिरिह सङ्गीर्यते भगवता भाष्यकारेण—**इतरेषां चानुपलब्धेरि**त्यदिना । तत्तदुदितदृष्टफलानुपलम्भयुक्त्या सामान्यतो निराकृताः समयाः । इह तु समूलतूलमुच्छिद्यन्ते प्रत्येकं मूलफलप्रमाणप्रत्याख्यानेन ॥

तत्र साङ्ख्या मन्यन्ते । अचेतनं स्वतन्त्रं प्रधानं जगदाकारेण परिणमते । सुखदुःखमोहात्मकं चेदमुपलक्ष्यते स्त्रीपिण्डादिदृष्टान्तेन । ततस्तत्कारणेनापि त्रिगुणात्मकेन भवितव्यम् । तथा चायं प्रयोगः । विमतमचेतनकर्तृकं कार्यत्वात् । यत्र क्वचन कदाचिदचेतनं किञ्चित्स्वत एव कार्यकरं सम्पद्येतेति स्यादेव दृष्टान्तः । अपिच विमतं सुखदुःखमोहात्मककारणपूर्वकं सुखदुःखमोहात्मकत्वात् ।

---

१ 'क''ख'—मपाजिहीर्षता

॥ ॐ रचनानुपपत्तेश्च नाऽनुमानम् ॐ ॥ १ ॥

अचेतनस्य स्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्नानुमानपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कर्तृ ॥ चशब्देन प्रमाणाभावं दर्शयति ॥

॥ ॐ प्रवृत्तेश्च ॐ ॥ २ ॥

चेतनस्य प्रवृत्तिदर्शनाच्च ॥

॥ ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥ ३ ॥

पयोऽम्बुवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिर्युज्यत इति न युक्तम् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते । एतेन ह्वाव पयो मण्डं भवतीत्यादि तत्रापीश्वरनिमित्तप्रवृत्तिश्रुतेः ॥

यद्यदात्मकं तत्तदात्मककारणपूर्वकं यथा घट इति । एतन्मतं **प्रथमतो निराकरोति** । प्रधानविरोधित्वादस्य । अचेतनप्रवृत्तिवादिनां निर्विशङ्कं केवलाचेतनप्रवृत्तिं वदतः प्रधानत्वात् । स्वतन्त्रचेतनवादिनस्स्वतन्त्राचेतनवादिनि विरोधस्य चाऽत्यन्तिकत्वात् ॥

रचनानुपपतेश्च नाऽनुमानम् ॥ 'आनुमानं' **अनुमानपरिकल्पितं न जगत्कर्तृ** । स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्हि रचना नाम । सा च विचित्रविष्टपविषया विशिष्टचेतने[1] सम्बोभूयमाना नत्वाचेतनस्य स्यात् । **चशब्देन प्रमाणाभावं दर्शयति** । अचेतनं न स्वतन्त्रं प्रवर्तते, अचेतनत्वाद्धटवदिति विपर्ययेणानुमातुं शक्यत्वात् । साध्यविकलश्च परदृष्टान्तः । द्वितीयो हेतुरसिद्धः । आगमवागप्यखिलकर्तारं परमविगानेनाववगमयतीति पुरस्तादेवोदीरितम् । यथा कर्तृत्वे तथा भोक्तृत्वमोचकत्वादौ च **प्रमाणाभावं दर्शयति** । तत्पक्षे **प्रमाणाभावमेव च दर्शयति** । स्वत एव ह्यप्रामाण्यं चासौ मन्यते प्रमाणानाम् ॥ ॥ छ ॥

चेतनस्यापि निर्विकारस्य न प्रवृत्तिरित्यत आह—**प्रवृत्तेश्च** । योऽहमनुभविता स एष कार्यमारभ इति **चेतनस्यैव प्रवृत्तिदर्शनाच्च** नाचेतनं जग-

---

१ 'ख'—चेतनेन

त्कर्तृ । नच दर्शनं भ्रान्तिः । विपरीतप्रमाणाभावात् । स्यादेतत्, चेतने प्रवृत्तिर्न दृश्यते । अचेतनादेव कर्तृणो विवेकाग्रहनिबन्धनश्चेतने कर्ताऽस्मीति व्यवहारः । इदं रजतमिति व्यवहारवत् । नहि शुक्तिकामाददानोऽपि रजतार्थी शुक्तिकां रजतमवैति । चक्षुस्सम्प्रयुक्ताया शुक्तिकाया इदमिति सामान्यतः प्रतीयमानाया दोषादगृह्यमाणविशेषायास्सादृश्याद्रजतमिति स्मर्यमाणाद्रजताद्भेदं न गृह्णाति परम् । अत इदं रजतमिति व्यवहरति, उपादत्ते च तां रजतार्थी । नच भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वेन तद्ग्रहेऽग्रहासम्भव[1] इति वाच्यम् । स्वरूपस्यापि तस्य दोषाद्ग्रहण-प्रतिबन्धात् । यच्चाभेदग्रहकारणमपरे मन्यन्ते तद्भेदाग्रहकारणं ब्रूमः । नच विना भेदग्रहादभेदग्रहस्तेषामपीति लघ्वीयं कल्पनेति । तदप्यनुपासितगुरुभिरेवोत्प्रेक्षितमवभाति । हन्तेयं शुक्तिरियन्तं कालं रजतमिति प्रत्यभादिति बाधोत्तरकालं परामर्शदर्शनात् । तत्कालेऽपि नेदं रजतमिति परोपदेशे रजतमित्येव प्रतिभातीत्यनुभवात् । अनुभवस्य भ्रमत्वकल्पने भ्रमाङ्गीकारो भ्रमे भ्रमत्वकल्पनमिति दोषद्वयापातः । संसर्गप्रत्ययेऽनुत्पन्नेऽप्युत्पन्नाभिमानाद्व्यवहार इति वदतां को दोष इति चेत्कोऽयमभिमानो नाम? न तावद्भ्रम इति युक्तम् । औत्तरिकप्रमाणप्रवृत्तेरसामञ्जस्यप्रसङ्गात् । नेदं रजतमिति ह्यौत्तरिकः प्रत्ययो न पुनरिदं रजतमिति ज्ञानं नाऽसीदिति । प्रत्युतेदं रजतमिति ज्ञानमासीदेव मम, नचेदं तथेति भवति । ततश्चोत्पन्नेऽनुत्पन्नाभिमानादन्यथा व्यवहारस्तेषामेव परीक्षकवराकाणाम् । अथानुत्पन्नेऽपि ज्ञान उत्पन्नविवेकाग्रहादन्यथा ज्ञानमुदपादीति व्यवहारः, न पुनस्तादृशः प्रत्यय इति मतं; तदपि न युक्तम् । यदिदं रजतमिति व्यवहारवदन्यथाज्ञानमासीदिति व्यवहारोऽप्ययथार्थः स्यात् । नेदं रजतमितिवन्नान्यथाख्यातिरजनिष्टेति बाधः स्यात् । नैव चासावस्ति । अन्यथाख्यातिरासीदेवेति सर्वो लोकः प्रत्येतीत्यवादिष्म । सर्वथा बाधरहितस्याप्ययथार्थत्वे सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः । ननु वलयकरणाद्ययोगनिबन्धनो रजतादिवस्तुष्वापाततो बाधोदयः प्रतीतिषु स्वपर-

[1] 'क' 'ख'—त्वे न तद्ग्रहाग्रहे सम्भवतः

॥ ॐ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॐ ॥ ४ ॥

न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनाऽर इति तद्व्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणोऽन-

---

पक्षयोः साधारणार्थक्रियासु विवेकिनामेव युक्तितो बाध इति, तदप्यसारम्। नेयं भ्रान्तिः सैवेति विवेकग्रहणात्मकाद्बाधादबाधं श्रेयांसं वित्त। अनुत्पन्नेऽप्युत्पन्नविवेकाग्रहं व्यवहारहेतुं व्याहरतां विवेकाग्रहपरम्परा लक्ष्यते। बाध्यत्वादियमन्यथाख्यातिरिति निश्चिनोमीति व्यवहारस्यापि विवेकाग्रहमूलत्वात्। एकमन्यथाभानं कल्पनागौरवभयात्परिजिहीर्षन्तः परिकल्पयन्त्यपरिमितानि ग्रहणस्मरणान्यन्यथाव्यवहारांश्चेति काऽत्र लघुकल्पना भवताम्? अरजते रजतविवेकाग्रहवदनन्यथाख्यातावन्यथाख्यातिविवेकाग्रह इष्यते चेत्तदन्यथाख्यातिरपि स्वशिरसा सबहुमानमुदुह्यते सद्वादिभिः। तथाऽप्यन्यथाख्यातिप्रतीतिर्नान्यथाख्यातिरिति चेदस्तु तर्हि रजतप्रतीतिरेवान्यथाख्यातिरिति। इयमिदं रजतमिति प्रतीतिर्भ्रान्तिरिति वदन्ति च सकललौकिकपरीक्षकाः। तस्य च मूलं विवक्षमाणा भ्रान्त्यभ्रान्त्योर्भवन्त्योर्भेदाग्रहमाग्रहीष्ट। अहो दुर्दर्शनाभियोगपरिपाकविजृम्भिता भ्रान्तिरख्यातिवादिनां, यत्स्वयमूढामवियोगिनीमिमां न जानीथेत्यलमनेन भ्रान्त्यपलापोद्यमेन सैकतावनिगृहनिर्माणवदतिदुष्करविषयेण। अपिच विवक्षितरजतव्यवहर्ता व्यवहारं सम्यञ्चमसम्यञ्चं वा मन्यते, आद्ये भ्रमाभ्युपगतिः। द्वितीये नैव व्यवहरेत्। अथ द्वेधाऽपि न निश्चिनोति समीचो भेदाग्रहात्सम्यञ्चं वक्ति। अभेदाग्रहादसम्यञ्चं किमिति न वदेत्। नच भेदाग्रहादेव सर्वत्र व्यवहार इति वाच्यम्। अवैत्येवेदं रजतमित्यादि। अन्यथा किमित्याददीयेति सर्वत्रानुभवादित्यास्तामस्य मतस्यामितदोषपञ्जरस्यानाञ्जस्यप्रसञ्जनम्॥ अतस्सूक्तं **चेतनस्य प्रवृत्तिदर्शनाच्चेति** ॥ ॥ छ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ 'निषुसीदे'त्यादेरयमर्थः[1]। इन्द्रियादिगणेषु त्वं सुनिषीद। ज्ञानिनां विशेषेण प्रकृष्टतमं त्वामाहुः। **त्वदृते** स्पन्द-

---

[1] 'निषुसीद गणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम्। न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनाऽरे महामर्कं मघवन् चित्रमर्चे''ति मन्त्रः।

वस्थितेरनपेक्षितमेवाचेतनवादिमतम् ॥

॥ इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सेश्वरसाङ्ख्यमतं निराकरोति ॥
यथा पृथिव्या एव पर्जन्यानुगृहीतं तृणादिकमुत्पद्यते, एवं प्रधानादीश्वरानुगृहीतं जगदित्यतो ब्रवीति—

॥ ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥ ५ ॥

यच्च किञ्च जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥
ब्रह्मण्येवेदमाविरासीद्ब्रह्मणि स्थितं ब्रह्मन् लयमभ्युपैति । ब्रह्मैवाधस्ताद्ब्रह्मोपरिष्टाद्ब्रह्म मध्यतो ब्रह्म सर्वतो ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्योऽन्यत्र जगतोऽभावात्तृणादीनां पर्जन्यवन्नानुग्राहकत्वमात्रमीश्वरस्य ॥

नमपि **न क्रियते । आरे** दूरे च । त्वन्नियत्यैव सर्वं सर्वत्र । महान्तं अधिकानन्दं त्वां त्वमेवार्चय मघवन्सामर्थ्ययुक्तेति । नच स्वातन्त्र्येणान्यस्यार्च्यत्वं युज्यते । अस्वातन्त्र्योक्तेः । स्तोत्रा स्वेन्द्रियेषु स्थित्वा भगवन्तं प्रति स्वार्चकत्वं प्रार्थ्यत इति युक्तम् ॥ ॥ छ ॥

इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम्

निरीश्वरे निराकृते साङ्ख्ये साङ्ख्य एव सेश्वरो ब्रूते । यदि न केवलादचेतनादुत्पत्तिरुपपत्तिमती, अस्तु तर्हि तृणादौ पर्जन्यवज्जगज्जन्मनीश्वरस्यानुग्राहकत्वमात्रमिति । अतो ब्रूते—**अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" । तत्सर्वं** देशतः कालतो गुणतश्शक्तितश्च **व्याप्य स्थितः । अन्तर्बहिश्च** तद्देशे तद्रहितदेशे च व्याप्तस्तत्काले तद्रहिते काले च तद्भूतैस्तदभूतैर्गुणैः शक्तिभिश्च युक्तः । **"ब्रह्मैवेदं सर्वमि"**ति सर्वस्य तदधीनत्वात् । 'तदधीनत्वादर्थवदि'त्यादेः । "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इत्यादेश्च ।

स एव भूयो निजवीर्यचोदितां
स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीम् ।
अनामरूपात्मनि रूपनामनी
विधित्समानोऽनुससार शास्तिकृदिति भागवते ॥
द्रव्यं कर्म चेत्यादि च ॥
चशब्देन प्रकृतिसत्तादिप्रदत्वं चाङ्गीकृतम् ॥

॥ इत्यन्यत्राभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

लोकायतिकपक्षं निराकरोति—

॥ ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥ ६ ॥

यस्य धर्माधर्मौ न स्तः तत्सिद्धान्ते किं प्रयोजनम् ।

ब्रह्मणोऽन्यत्र जगतः सृष्ट्यादेः तच्छक्तेश्चाभावान्नानुग्रहकत्वमात्रं तस्य । किन्तु जगदुत्पादकत्वादिकमुपादानादिशक्तिप्रदत्वं चास्तीति ॥ ॥ छ ॥

इत्यन्यत्राभावाधिकरणम्

निरीश्वरनिरासप्रस्तावे तदनतिविप्रकृष्टत्वाल्लोकायतिकपक्षो निरस्यते । सेश्वरः कश्चित्साङ्ख्यत्वसामान्यादन्तरा तं चामुं च निराकृतः । नच तदीश्वरस्येश्वरत्वम् । अनुग्रहमात्रशक्तिमत्त्वेनाऽस्वातन्त्र्यात् । अव्याप्तत्वाच्च केषाञ्चित्तद्बुध्यानाम् । अतो निराकर्तव्योऽसौ । स्वतन्त्रं सर्वशक्तिं सर्वव्याप्तमीशं[1] विदुषां नचानीश्वरवादिभ्य ईश्वरमनीश्वरं वदतामतिशैष्ट्यमस्ति । अश्रोत्रियत्वं च सपङ्क्तीनां व्यञ्जयितुरन्तराले बहिश्वरस्योपालम्भस्सभ्यानां सारस्यमाधत्ते । गुणोपसंहारपादे[2] समयनिराकरणमनवसरदुःस्थं च ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ यस्य धर्माधर्मौ तत्फलं च स्वर्गनिरयनिश्श्रेयसादि नास्ति प्रमाणाभावात्तत्सिद्धान्ते स्वाभ्युपगत्यैव न प्रयोजनम् ।

---

१ 'क''ख'—मीश्वरं
२ 'क'—त्वादे

अतः स्वव्याहतेरेवोपेक्ष्यः ॥

॥ इत्यभ्युपगमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृत्ववादमपाकरोति—

॥ ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥ ७ ॥

यथा चेतनसम्बन्धादचेतनमेव शरीरमश्मादिकमादाय गच्छति, एवमचेतनाऽपि प्रकृतिः पुरुषसम्बन्धात्प्रवर्तत इति चेन्न ।

न ऋते त्वत्क्रियत इति तत्रापि तथात्वे दृष्टान्ताभावात् ॥

॥ ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षैकप्रमाणप्रणयिनश्च न परप्रतिबोधनप्रयोजनं शास्त्रम् । अतश्च न धर्माद्यभावबोधनेन परोपकारः प्रयोजनं वाच्यम् । तेन च परोपकारो न प्रत्यक्षः । केन च तदभावमयमज्ञो व्यज्ञासीदनादृतान्यमानः । अनुपलब्धिमात्रादभावनिश्चयश्चातिप्रसङ्गी । नच लोकोपकारादपि तस्य प्रयोजनम् । अदृष्टाभावात् । सुखदुःखादेः स्वाभाविकत्वात् । प्रत्युत हिंसादोषनिषेधनात्स्वस्यापि वधाद्यनर्थप्राप्तिः । **अतः स्वव्याहतेरेवोपेक्ष्यः** । स्वव्याहतिर्हि महतीयं—अनुमानमागमश्च न प्रमाणं व्यभिचारादिति मद्वाक्यादवगन्तव्यमिति । निष्फलं मच्छास्त्रमिति तु महीयसी । स्ववधान्न दोष इति महिष्ठा । अतो न तदुत्तरे परेण प्रयतनीयमित्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

इत्यभ्युपगमाधिकरणम्

अचेतनमेव प्रवर्तत इति प्रथमतः प्रत्यादिष्टम् । अचेतनमेव भूतचतुष्कं संयोगविशेषाच्चेतनीभूय प्रवर्तते मदिराद्रव्यवत् । तदपाये पुनरचेतनीभवतीत्यनन्तरमपोहितम् । सम्प्रति यद्यप्यचेतनमेव कर्तृ तथाऽपि तदङ्गभूतचेतनः कश्चिदस्तीत्येतन्मतमपास्यति । **पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि** ॥ ॥ छ ॥

शरीरप्रवृत्तौ पुरुषस्याङ्गत्वादङ्गमङ्गी समादाय यथा कार्यं करोत्यसावित्याद्यङ्गित्वव्यवहारोऽनुपपन्नः ॥

॥ इति पुरुषाश्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादमपाकरोति—

॥ ॐ अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥ ९ ॥

शरीरसम्बन्धात्पुरुषः प्रवर्तत इत्यङ्गीकारेऽपि स्वतस्तस्यासामर्थ्याच्छरीरसम्बन्ध एवायुक्तः ॥

॥ ॐ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॐ ॥ १० ॥

सकलश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चानीश्वरमतमसमञ्जसम् ॥

श्रुतयः स्मृतयश्चैव युक्तयश्चेश्वरं परम् ।
वदन्ति तद्विरुद्धं यो वदेत्तस्मान्नचाधम इति च पाद्मे ॥

॥ इत्यन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेः । **शरीरप्रवृत्तौ पुरुषस्याङ्गत्वा**दस्मिन्पक्षे तस्याङ्गित्व**व्यवहारोऽनुपपन्नः** । अतः प्रमाणतः शरीरस्याङ्गित्वानुपपत्तेर्यत्किञ्चिदेतत् ॥छ॥

इति पुरुषाश्माधिकरणम्

साङ्ख्यैकदेशीयस्तु स्वयूथ्यदोषपरिजिहीर्षया विपर्यस्तं मतमपरोऽनुमिमीतेऽत आह—**अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्** ॥ यथा **शरीरसम्बन्धात्पुरुषः प्रवर्तते,** एवं प्रकृतिसम्बन्धात्पुरुषः[1] **प्रवर्तत इत्यङ्गीकारे स्वतस्तस्य** ज्ञस्य शरीरसम्बन्धेऽप्य**सामर्थ्या**त्स **एवायुक्तः** । कुतः पुनस्तदायत्ता प्रवृत्तिः ? एवमेव प्रकृतिसम्बन्धोऽपीति नैतदपि साधिष्ठम् ॥ ॥ छ ॥

इत्यन्यथानुमित्यधिकरणम्

---

१ 'ग'—चेतनः

परमाण्वारम्भवादमपाकरोति—

॥ ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥ ११ ॥

महत्त्वाद्दीर्घत्वाच्च यथा कार्यमुत्पद्यत एवं ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डल्याच्चोत्पद्येत ॥

वाशब्दादन्यथैतयोरपि न स्यात्।

विशेषकारणाभावात् ॥

अत्र परमाण्वारम्भवादिनो वदन्ति—इच्छाज्ञानप्रयत्नसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागैर्गुणैस्समवेत ईश्वरोऽस्ति । तदिच्छाऽदृष्टकालनिमित्तैः परमाणवः पार्थिवाद्याश्चतुर्विधाः सृष्टिकाले द्विश एव संयुज्यमाना द्व्यणुकानि कार्याण्यारभन्ते । तानि च द्व्यणुकानि त्रिशस्त्रिश एव युक्तानि त्र्यणुकारम्भकानि । तानि चतुश्चतुर्योगेन चतुरणुकानां समवायिकारणानि । ततोऽनियत्यैव सर्वकार्यसम्भवः । कारणगता गुणाः कार्ये सदृशं गुणान्तरमारभन्ते । ततः शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लः पटो जायते, कृष्णायाश्च मृदः कृष्णो घटः, महद्भ्यो दीर्घेभ्यश्च त्र्यणुकेभ्यस्तादृशं चतुरणुकं, ततश्च तादृग्गुणैः[1] खण्डावयवीत्येवमेव कार्याणीति नियमः । अस्य च नियमस्य क्वापि लोपमालपन्ति, यथा द्व्यणुकगतादणुत्वाद्ध्रस्वत्वाच्च परिमाणाख्यगुणात्त्र्यणुकेऽणुत्वं ह्रस्वत्वं च नोत्पद्येते। विजातीयपरिमाणाक्रान्तेः । पारिमाण्डल्याच्च परमाणुसमवेतात्परिमाणाद्द्व्यणुके ह्रस्वत्वपरिमाणवति पारिमाण्डल्यं नोत्पद्यत इति ॥ अत्र सूत्रमवतारयति—**महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्** ॥ त्र्यणुक**महत्त्वाद्दीर्घत्वाच्च यथा** चतुरणुकादौ महत्त्वं दीर्घत्वं च **कार्यमुत्पद्यते, एवं** द्व्यणुकगता**द्ध्रस्वत्वा**त्त्र्यणुके ह्रस्वत्वं कार्य**मुत्पद्येत** । तथा परमाणुगतात्**पारिमाण्डल्याच्च** द्व्यणुके पारिमाण्डल्यान्तर**मुत्पद्येत** । यदि ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डल्याच्च तादृशं नोत्पद्यते तर्हि महत्त्वदीर्घत्वयोरपि सकाशात्तादृशं नोत्पद्येत । **विशेषकारणाभावात्** । कल्पनामात्रस्यासाधकत्वात् । **यथा** च महत्त्वं दीर्घत्वं चतुरणुकगतं **महत्त्वाद्दीर्घत्वाच्चोत्पद्यते** एवं महत्त्वं दीर्घत्वं च त्र्यणुकगतं महत्त्वाद्दीर्घ-

---

१ 'ग'—तादृशगुणः

॥ ॐ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॐ ॥ १२ ॥

ईश्वरेच्छाया नित्यत्वे तद्भावेऽपि परमाणुकर्माभावान्नेदानीमपि स्यात् ।

त्वाच्चैव स्यात् । **अन्यथा** चतुरणुकगतमपि तद्द्वय**मेतयोर्न स्यात् । विशेषकारणाभावात् ।** यथा वा महद्दीर्घं चतुरणुकं महतो दीर्घात्त्र्यणुकादुत्पद्यते, तथा ह्रस्वपरिमण्डलात्र्यणुपरमाणू ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामेव स्वकारणाभ्यामुत्पद्येयाताम् । यदि तौ ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां नोत्पद्येते तर्हि चतुरणुकगतं महत्त्वं दीर्घत्वं च त्र्यणुकगतमहत्त्वदीर्घत्वयो**रपि न स्यात्** । अनुत्पत्तौ च परमाणूनां तद्वत्सर्वानुत्पत्तिं प्रसञ्जयिष्यति । धर्मधर्म्यभेदादुभयी चोक्तिर्न विरुध्यते । अथ मतं द्व्यणुकत्र्यणुकयोः परिमाणान्तराक्रान्तेर्न पारिमाण्डल्याणुत्वे तत्र कार्यजनके, द्वित्वसङ्ख्या त्रित्वसङ्ख्या चाणुत्वमहत्त्वकारणं, परमाणुद्व्यणुकयोर्महत्त्वे प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, त्र्यणुकादीनामणुत्वे चाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इति । चतुरणुकादाविव द्व्यणुकादावपि त्रिजातीयपरिमाणाक्रान्तिर्[1]**न स्यात्** । अन्यथा तत्रापि स्यात् । विशेषप्रमाणाभावात् । सङ्ख्यायाः परिमाणारम्भकत्वे पृथक्त्वादेरपि स्यात् । न चेन्न तस्यापि । परमाणोर्द्व्यणुकस्य न महत्त्वं, त्र्यणुकादीनां च मेर्वादिभ्यो नाणुत्वमिति लोकानुभवविरुद्धम् । नचैवमनभ्युपगमे प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविपर्ययप्रसङ्गः । उक्तं हि —

> “प्रत्यक्षत्वतदन्यत्वे पुरुषापेक्षयाऽखिले ।
> अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुव्यपेक्षये”त्यनुव्याख्याने ॥

यस्माल्लयरत्नवराकरात्कतिचिदिह मणयः परिगृह्यन्ते । नच स्वस्मादनणोः स्वस्य महत्त्वं युक्तं, अमहतो वाऽणुत्वम् । अपि च **महत्वाद्दीर्घत्वाच्च यथा** यत्किञ्चित्**कार्यमुत्पद्यत एवं ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डल्याच्चोत्पद्येत** । यदि तयोः किमपि नोत्पद्यते तदै**तयोरपि न स्यात्** । विशेषहेतुर्वा वाच्यः ॥ ॥ छ ॥

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ इच्छादयोऽष्टौ गुणा ईश्वरस्य कल्प्यन्ते । सेच्छा किं नित्योतानित्या ? नित्या चेत्, **तद्भावेऽपि** प्रलयकाले

---

[1] ‘ग’—परिमाणान्तराक्रान्ति—

अनित्यत्वे तत्कारणाभावात् ।
अतः परमाणुचेष्टाभावात्तत्कार्याभावः ॥
वैदिकेश्वरस्य तु वेदेनैव सर्वशक्तित्वोक्तेः सर्वमुपपद्यते ।
स्वत एव काले विभेदाङ्गीकृतेश्च ॥

परमाणूनां चलन**कर्माभावान्ना**भिमतकालेऽपि तत्**स्यात्** । येन संयुज्य कार्यमारभेरन् । अनित्या चेत्तत्सत्तायाः कारणं मृग्यम् । नच तत्कारणं युक्तम् । सर्वस्य तदिच्छाधीनत्वात् । **अतः** कारणाभावेनेच्छाभावात्तन्निमित्त**परमाणुचेष्टाभावात्तत्कार्याभावः** । नचायं विकल्प ईश्वरवादिनां समस्समस्तानामिति मन्तव्यम् । यस्य वेदगम्य ईश्वरः तत्पक्षे **वेदेनैव** तस्य **सर्वशक्तित्वोक्ते**स्तदा तदा तत्तदिच्छो**पपद्यते** । नचानित्यत्वापातः । तस्या एवैकस्यास्स्वरूपभूतायास्तत्तत्**काले** स्वाभाविकविशेषाङ्गीकृतेः । नौपाधिको भेदश्चाङ्गीकर्तव्य[1] इत्यर्थः । औपाधिकभेदस्य सत्यत्व इच्छादेरनित्यत्वं बहुत्वं च । उपधिभेदाद्भेदोपचारे सृष्टीच्छा संहरेच्छा घटज्ञानं पटज्ञानमित्यादि मिथ्या स्यात् । ततश्च सर्वज्ञत्वं सर्वस्य तदिच्छाधीनत्वं च नैव स्यात् । स्वतो विशेषाङ्गीकारे न कश्चिद्दोषः । वेदेनैव चायमिच्छादिः स्वाभाविकोऽङ्गीक्रियते—"सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा" "गुणक्रियादयो विष्णोः स्वरूपं नान्यदिष्यते" "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"त्यादिना । इच्छाज्ञानवत्क्रियाया अपि नित्यत्वं विशेषादेवोपपद्यते । तैरपि नित्यप्रयत्नशब्देन नित्यक्रिया ह्युच्यते "कृतिः प्रयत्न" इति तल्लक्षणं ब्रुवाणैः । स्रष्टाऽस्मीतीच्छादिः कुतः[2] संहर्ताऽस्मीतीच्छादिर्भवेद्विशेषादृते ।

ननु सृष्टीच्छा[3] संहारकालेऽस्ति वा नवा । अस्ति चेत्कथं संहारः, नास्ति चेत्कथं नित्येच्छादिः स्यात् । उच्यते, नायं दोषः । तत्तत्कालवर्तित्वादिविशेषवदुपपत्तेः । पूर्वकालवर्त्येव हीश्वर उत्तरकालवर्ती । कर्तैव चाऽत्मा भोक्ता भवति । नचेश्वरत्वमपि निर्विशेषं दृश्यते । तत्तदीशितव्यविषयत्वात् । **स्वत एव काले**

---

१ 'ग'—श्चाभ्युपगन्तव्यः २ 'ग'—कथं
३ 'ग'—सृष्टीच्छादिः

॥ ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥ १३ ॥

कार्यकारणादीनां समवायसम्बन्धाङ्गीकारात्तस्य च भिन्नत्वसाम्यात्समवायापेक्षयाऽनवस्थितिः ॥

नच तत्प्रमाणम् ।

भेदाङ्गीकृतेश्च सम्प्रति सृजामि पश्चात्संहरिष्यामीत्यादि विशेषेच्छादिकमुपपद्यते । औपाधिकभेदः कालेऽप्युक्तनीत्या निरस्तः । कश्चोपाधिः कालभेदकः । आदित्यगतिरपि नानवच्छिन्ना देशमात्रावच्छिन्ना वा कालावच्छेदिका । व्यभिचारादसम्भवाच्च । नापि कालभेदावच्छिन्ना । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्[1] । अतः स्वत एव कालस्य भेदोऽङ्गीकर्तव्यः । अतश्च काले काले विशेषाङ्गीकृतेरिच्छादौ न कश्चिद्दोषः ॥ छ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ किञ्च वैशेषिकाः कल्पयन्ति —द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः षड्भावपदार्थाः । तत्र समवायिकारणं द्रव्यम् । गुणवद्वा । कर्मान्यत्वे सति जातिमात्राश्रयो गुणः । संयोगविभागयोरसमवायिकारणं कर्म । नित्यमनेकसमवेतं सामान्यम् । एकसमवायी निस्सामान्यो विशेषः । नित्यसम्बन्धस्समवायः । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव द्रव्याणि । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराः सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहाश्चतुर्विंशतिर्गुणाः । उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्मभेदः । तत्र कार्यकारणयोर्गुणगुणिनोः क्रियातद्वतोर्जातिव्यक्त्योर्विशेषविशेषिणोश्च समवायं सम्बन्धमभ्युपगच्छन्ति । यथा मृद्घटयोः, शौक्ल्यपटयोः, पतनपक्षिणोः, गोत्वखण्डयोः, अन्त्यव्यावर्तकात्मनोः ॥

यथा च तयोस्तयोः परस्परभेदः तथा **तस्य** ताभ्यां ताभ्यां **भिन्नत्वसाम्यात्समवायान्तरापेक्षयाऽनवस्थितिः । नच** कार्यकारणादीनां भिन्नत्वे तत्समवाये च **प्रमाण**मस्ति । यद्यपि कार्यस्य विनाशिरूपेण भेदः, मृद्घट इत्यादिसा-

1 'ख'—राश्रयत्वप्रस-

प्रथमसम्बन्धासिद्ध्यैव च तदसिद्धिः ।
स्वनिर्वाहकत्वे समवाय एव न स्यात् ॥

॥ ॐ नित्यमेव च भावात् ॐ ॥ १४ ॥

नित्यत्वाच्च परमाणूनां नित्यमेव कार्यं स्यात् ।
अन्यथा न कदाचित् ॥

॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥ १५ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च परमाणूनामनित्यत्वम् ।
तथा दृष्टत्वाल्लोके ॥

मानाधिकरण्यान्मृदादिरूपेणाभेदः, ताभ्यां चाभेदो घटस्य । 'मृद्घटः' 'विनाशी-घट' इत्युभयत्राप्यभेदानुभवात् । नच मृदस्तदा विनाशित्वम् । नहि घटनाशे मृदो विनाशानुभवः । नष्टो घटो मृदेवात्राभूदिति स्थितिरेवात्रानुभूयते । नचा-बाधितानुभवस्य भ्रान्तित्वं वक्तुं युक्तम् । सर्वस्य भ्रान्तित्वप्रसङ्गात् । नच प्रमा-णदृष्टे विरोधाशङ्का । प्रमाणदृष्टेरेवाविरोधापादकत्वात् । स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरन्यत्र सहा-दृष्टयोर्दृष्टिरेवार्धनारीश्वरेऽविरोधसाधिका ॥

नच समवायो नाम कश्चित्पदार्थः प्रमाणेनोपलभ्यते । प्रथमसमवाया-सिद्धेरेव समवायान्तरासिद्धिः । कार्यकारणादीनां निर्वाहकस्य समवायस्य स्वस्यापि निर्वाहकत्वान्न समवायान्तरापेक्षयाऽनवस्थेति चेत् । यथा समवायः स्वयमेव स्वसम्बन्धरूपश्च तथा द्रव्यमेव स्वकार्यगुणक्रियादिरूपं स्वनिर्वाहकमिति भेदाभावात् **समवाय एव न स्यात्** ॥ ॥ छ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ परमाणूनां समवायिकारणानां कालादीनां निमित्तकारणानां च **नित्यत्वात्**सर्वदा **कार्यं स्यात्** । विशेषकारणा-भावात् ॥ ॥ छ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वाच्च **परमा-णूनां** स्वाभिमतनित्यत्वविपर्यय आपतत्यनुमानैकशरणानाम् । तथा हि लोके दृश्यते । **च**कारात्सावयवत्वं च ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ १६ ॥

नित्यत्वे परमाणूनां तद्वत्सर्वनित्यत्वं स्यात् ।
विशेषप्रमाणाभावात् ।
अनित्यत्वे कारणाभावात्तदुत्पत्त्यभावः ॥

॥ ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥ १७ ॥

श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीतत्वाच्चातिशयेनानपेक्ष्यता ॥
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकामिति मोक्षधर्मे ॥

॥ इति वैशेषिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ परमाणूनां नित्यत्वमभिमतम् । तत्र दोष उक्तः । अनित्यत्वमुक्तव्याप्तिबलादभ्युपगन्तव्यम् । तत्र च मूलकारणाभावप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तश्च दोषोऽर्थसिद्धः । अथ चोभयत्र दूषणान्तरमुच्यते । रूपादिमत्त्वेऽपि परमाणूनां नित्यत्वमिष्टं चेत्तद्वद्रूपादिमतः सर्वस्य नित्यत्वप्रसङ्गः । रूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वाव्याप्यत्वात् । रूपादिमदपि[1] किञ्चिन्नित्यं किञ्चिदनित्यमिति **विशेष**साधक**प्रमाणाभावा**त्तेषाम् । न च कृतकत्वादनित्यत्वमितरस्य, तदभावात्परमाणूनां नित्यत्वमिति वाच्यम् । रूपादिमत्त्वादेव घटादिवत्तद्भावापत्तेः । अणुपरिमाणं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणत्वान्महत्परिमाणवदिति च न नित्यपरमाणुप्रमाणम् । साध्यविकलत्वाद्दृष्टान्तस्य । महत्त्वस्याविश्रान्तेः, । "महतो महीयान्" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतेः । क्वचिदिति चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः ॥ ॥ छ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीतत्वात्तद्विरुद्धत्वाच्चा**तिशयेनानपेक्ष्यता** शिष्टैरस्य समयस्य । **आन्वीक्षिकीं** दृष्टवदुत्प्रेक्षणरूपाम् ॥ छ ॥

इति वैशेषिकाधिकरणम्

---

1 'ख' रूपादिकमपि

परमाणुपुञ्जवादिमतं निराकरोति—

॥ ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥ १८ ॥

समुदायस्यैकहेतुकत्वं न युज्यते ।
उभयहेतुकेऽप्यन्योन्याश्रयात्तदप्राप्तिः ।
अन्यथा सर्वदा समुदायत्वं स्यात् ॥

॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्त-त्वात् ॐ ॥ १९ ॥

सर्वदा विद्यमानोऽपि समुदायः परस्परापेक्षया व्यवह्रियत इति चेन्न ।

चतुर्विधेषु बौद्धेषु वैभाषिकाः सौत्रान्तिकाश्च बाह्यार्थवादिनः । ते ताव-दुभयेऽपि परमाणूनां पुञ्जविशेषं जगत्क्षणभङ्गि सङ्गिरन्ते । विज्ञानवेदनासंज्ञासं-स्कारानन्यस्कन्धांश्च । तत्र प्रथमे प्रत्यक्षमेतत्प्रचक्षते । अपरे तु नितरां मूढतमाः प्रतिबिम्बेनानेन बुद्ध्यारोपितेन बिम्बादन्यदनुमेयमितीत्येष भेदः । तेषां परमाणु-कारणनिरासप्रसङ्गसङ्गतं मतमधुना निरस्यति । **समुदाय उभयहेतुकेऽपि तद-प्राप्तिः ॥ न** तावत्परमाणु**समुदायस्यैकहेतुकत्वम्** । समुदायत्वाभावप्रसङ्गात् । द्व्यादिहेतुके समुदायेऽङ्गीक्रियमाणेऽन्योन्याश्रयात्तस्यायुक्तिः, द्वित्वादिसिद्धौ समु-दायसिद्धिः, तत्सिद्धौ द्वित्वादिसिद्धिरिति । द्व्यादिहेतुकत्वानङ्गीकारे द्वितीयानपेक्ष-त्वादेकस्यैव **समुदाय**त्वमिति **सर्वदा** समुदायः **स्यात्** । अतः समुदाय एव न युज्यते द्वयोरपि पदव्याम् । समुदायविशेषात्मना जगज्जन्म दूरापेतम् ॥ ॥ छ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ अथापि स्यात् । नायं समुदायः कादाचित्कः । येनेतरेतराश्रयत्त्स्यात् । किन्तु नित्य एव । परमा-णुसन्तानानां नित्यत्वात् । तथाऽपि पुरुषस्येदं चेदं चेति **परस्परापेक्षया** प्रती-यते । तथैव **व्यवह्रियते** च । एवं समुदायविषयोऽभिज्ञानादिव्यवहारः परं चा-परं च[1] प्रत्येति—विषयीकरोति । अतः समुदायव्यवहारस्ये**तरेतरप्रत्ययत्वात्**

---

1 'ग'—परं च परं च

एकं कार्यमुत्पाद्य तस्य विनष्टत्वात्परस्परप्रत्ययस्तदपेक्षया व्यवहार इति न युज्यते ।

कारणे सति कार्यं भवत्येवेति हि तस्य नियमः ॥

॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ २० ॥

कार्योत्पत्तावेव कारणस्य विनाशाच्च न विशेषकार्योत्पत्तिः ॥

॥ ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ ॥ २१ ॥

ब्यादिहेतुकत्वाविरोध **इति चेन्न । एकं कार्यमुत्पाद्य तस्य** क्षणिकस्य कारणस्य **विनष्टत्वात्परस्परा**पेक्षः **प्रत्ययस्तदपेक्षया व्यवहार इति** च वक्तुमयुक्तः । तथाहि, इदमिदमिति प्रथमतः पृथक्पृथक्प्रतीतानामिदं चेदं चेति परस्परापेक्षः समुदायविषयः प्रत्ययो जायते, पश्चाद्व्यवहारः । नच स्वरसभङ्गुराणां तेषां तावन्तं कालमवस्थातुमवसरः स्यात् । **कारणे सति कार्यं भवत्येवेति हि तस्य** क्षणिकवादिनो **नियमः** । तत्र प्रथमक्षण एव प्रथमकार्यमुत्पाद्य द्वितीयक्षणे यद्यवतिष्ठेत, तर्हि तदाऽपि कार्यान्तरोत्पत्तेरेकस्माद्घटाद्बहवो घटसन्ताना उपलभ्येरन् । सिद्धान्तभाष्यस्यन्योऽप्यर्थः । **एकं** सदृशं **कार्यमुत्पाद्य तस्य विनष्टत्वान्न** विसदृशकार्योत्पत्तिः । अतश्चासंयुक्तयोः परमाण्वोः न संयुक्तावुत्पद्येयाताम् । नचानिन्द्रियसंयोगिनः कारणादिन्द्रियसंयोगि कार्यमुत्पद्येत । नचाज्ञाताद्विज्ञातम् । नचाव्यवहारपदाद्व्यवहारपदम् । नचेन्द्रियादप्यसंयोगिनस्संयोगि । नच तादृशादात्मनोऽन्यादृशः स्यात् । ज्ञानमेव न आत्मेति चेन्न । तर्ह्यतथाज्ञानात्तथाज्ञानं कुत एतत् ? **कारणे सति कार्यं भवत्येवेति हि तस्य नियमः** । न पुनर्विशेषकार्यमपीति । सदृशात्सदृशान्तरोत्पत्तिनियमाङ्गीकारादितिभावः । अनियमे घटादपि पट उत्पद्येत । नचादृष्टात्फलादातृणो दातृण उत्पत्तिः । अतो न विशेषकार्योत्पत्तिः ॥ ॥ छ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ इत श्च **न विशेषकार्योत्पत्तिः** । यद्विनाशत्वरितं कारणं स्वतः कार्यमात्रोत्पादनपरम् । नच सहकार्यन्तरसंयोगस्यावसरं दद्यात् । येन विशेषकार्यसम्भवः ॥ ॥ छ ॥

कारणे विनष्टे कार्यमुत्पद्यते चेत्तत्कार्यमिति प्रतिज्ञाहानिः । तत्काले कारणमस्ति चेद्विनाशकारणाभावाद्यौगपद्यं सर्वकार्याणाम् ॥

॥ ॐ प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॐ ॥ २२ ॥

कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमान्निस्सन्तानः ससन्तानश्च विनाशो न युज्यते ॥

॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ २३ ॥

कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमे सर्वदा कार्यभावान्न कार्यकारणविशेषः ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकवादः। तथाहि—कार्योत्पत्तिकाले कारणमस्ति वा न वा । न तावन्नास्ति । नहि लोके नष्टस्य वस्तुनः किञ्चित्कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम् । अतो **विनष्टे कारणे** जायमानं **तत् कार्यमिति न** प्रतिज्ञायेत । कार्योत्पत्ति**काले कारणमस्ति चे**त्कार्योत्पत्तावविनाशिनः पश्चा**द्विनाशकारणाभावा**त्कार्यकारणयो**र्यौगपद्यम्** । तत्कार्याणामपि तन्न्यायावतारा**त्सर्वकार्याणां** युगपद्भावप्रसङ्गः ॥ ॥ छ ॥

नच कस्यापि विनाशस्तस्य युक्त इत्याह —**प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्** ॥ क्षणानां प्रतिसङ्ख्यया निरोधो **निस्सन्तानः** सन्तानमन्तरेण विनाशः, स्वाभाविकः सदृशकार्यान्तरोत्पत्तिरूपः । अपरः **ससन्तानो** नैमित्तिको विसदृशकार्योत्पत्ति[1]रूपः सर्वसम्मतः । एतौ द्वावपि विनाशौ **न** युज्येते । **कारणे सति कार्यं भवत्येवेति** नियमे पूर्वाविनाश एवापरोत्पत्त्यङ्गीकारादन्यस्य च विनाशकारणस्यानिरूपणात् ॥ ॥ छ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ यदा कारणं भवति तदा **कार्यं भवत्येवेति नियमे** कारणकाले **सर्वदा कार्यभावान्न कार्यकारणयोर्विशेषः** । सव्येतरगोविषाणवद्युगपद्भावित्वात् । अथ नासौ नियमस्तर्हि कारणक्षणेऽनुत्पन्नं कार्यं

---

1 'ख'—कार्यान्तरोत्पत्ति–

अनियमे कार्यानुत्पत्तिः ॥

॥ ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥

दीपादिषु विशेषदर्शनात्क्षणिकत्वेनान्यत्र क्षणिकत्वमनुमीयते चेदाकाशादिष्वविशेषदर्शनादन्यत्रापि तदनुमीयेत ॥

॥ ॐ अनुस्मृतेश्च ॐ ॥ २५ ॥

तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाच्च ।

नैवोत्पद्येत पश्चात्कारणाभावात् । नचैकस्मिन्नेव क्षणे पूर्वापरीभावः । पूर्वापरकालकलाविकलो हि क्षण इष्यते ॥ ॥ छ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ दीपादौ[1] क्षणे क्षणे विशेषदर्शनमनुवर्णयन्तः क्षणिकत्वं सम्प्रतिपिपादयिषन्ति । ततस्तद्दृष्टान्तेन जगतः क्षणिकत्वमनुमिमते,[2] यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपादि, सच्च विवादास्पदीभूतमिति । तत्र प्रतिविधत्ते । एवं **चेदाकाशदिगादिष्वविशेषदर्शना**त्स्थिरत्वं निदर्श्या**न्यत्रापि** तद्व**त्तदनुमीयेत ।** नच दीपादिष्वपि प्रतिक्षणं विशेषो दृश्यते, येन क्षणिकत्वं निदिदर्शयिषेयुः । यदि चाऽकाशादेरभावरूपत्वमिष्यते तर्ह्यभावस्य स्थिरत्वमिष्टम् । स्थिरत्वधर्मस्य भावरूपस्यैव यावदाकाशभावित्वेनाक्षणिकत्वं चेष्यताम् । नच मूर्तद्रव्याभाव आकाश इति वाच्यम् । धर्म्याद्यभाने तद्भानात् । यदि ह्ययमभावः स्यात्तर्हि तद्भान एव तदतिरिक्तो भायात् । मूर्तद्रव्यमत्र नास्तीति चाभावभाने धर्मित्वेन भाताकाशस्तस्य कथमभावः स्यात् । नचायमभावस्य स्वगतत्वेन व्यपदेशः । यस्मिन्नियन्तं कालमेकाऽपि नासीत्तस्मिन्नेव प्रदेशे पश्योत्पत्य बलाका बद्धमालाः परिवलयन्त्यो लसन्तीति तदभावधर्मिण एव तद्भावेऽप्यनुभानात् । अत आकाशदृष्टान्तेन स्थिराः सर्वभावा इति सिद्धम् ॥ ॥ छ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ यत्पूर्वदृष्टं **तदेवेदमिति** प्रत्यभिज्ञाप्रमाणाच्च न क्षणभङ्गिनो दृष्टाभावाः । सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः । तत्सदृशे तदैक्यप्रती-

---

१ 'ग'—दीपादेः

२ 'ग'—मनुमीयते

प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वे विशेषदर्शनस्यापि भ्रान्तित्वम् ॥

॥ इति समुदायाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तिरूपत्वादिति चेन्नैवम् । अबाधितानुभवस्य भ्रान्तित्वकल्पनायुक्तेः । अपरथा **विशेषदर्शनस्यापि** क्षणिकत्वसाधकस्य भ्रान्तित्वोक्तौ किमुत्तरं स्यात् ? विशेषदर्शनेन हि पूर्वोत्तरकालवर्तिवस्तुभेदकल्पनेन तत्सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः कल्प्यते । अपिच पूर्वदृष्टस्य वस्तुन उत्तरकालेऽभावाद्धि तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः कल्प्यते । पूर्वद्रष्टुरुत्तरकालमभावे कथं तत्सदृशमिदमिति तत्सादृश्यप्रतीतिस्तदेवेदमिति भ्रान्तिश्च स्यात् । अप्रतीतौ सादृश्यस्य सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञेति दुरुक्तं स्यात् । नच क्षणभङ्गुरः पुरुषः प्राच्यपाश्चात्यैक्यविषयां प्रत्यभिज्ञां भ्रान्तिं जानीयात् । तस्मात्तत्पक्षे विशेषेण सर्वदर्शनस्यापि भ्रान्तित्वं स्यात् ॥

कथं च भिन्नकालीनस्य कारणस्य संस्कारार्पकत्वं कार्ये स्यात् । येन सादृश्यसिद्धिराशास्यते । क्षणविनाशिनोऽसङ्ख्या भावास्तत्सादृश्यहेतवः संस्काराः तत्सन्तानाश्चेति गरीयसीयं कल्पना । किञ्चैकसन्तानसंस्काराणां मिथस्सादृश्यमन्तरेण तन्निमित्तं वस्तुसादृश्यं नोत्पद्येत । अतिप्रसङ्गात् । संस्कारसादृश्यसिद्धावपि संस्कारान्तरापेक्षायामनवस्था । अनपेक्षायां वस्तुसादृश्यसिद्धावेव सा स्यात् । अतस्सादृश्यासम्भवेन प्रत्यभिज्ञाया अभ्रान्तित्वाद्वस्तूनां स्थायित्वसिद्धिः । तदेव च यथार्थत्वं सूत्रयामासानुपदेन । सर्वप्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वे सन्तानप्रत्यभिज्ञाया भ्रन्तित्वप्रसङ्गः । नच दीपादिप्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरिति वाच्यम् । कदाचिद्विशेषदर्शनमात्रेण धारावाहिकप्रत्यभिज्ञानां भ्रान्तित्वकल्पनायोगात् । नच विशेषदर्शनमात्राद्विनाशसिद्धिः । अन्यथा सङ्कोचवति विकासिनि वा सिचये सन्तानभेदप्रसङ्गात् । सन्तानस्यावस्तुत्वाद्विषम उपन्यास इति चेन्न । वस्त्वभेदे तदपलापायोगात् । भेदे सत्त्वे क्षणिकत्वप्रसङ्गात् । अन्यथाऽपसिद्धान्तात् । असत्त्वे तदस्तित्वादित्यवहारायुक्तेः । उभयवैलक्षण्यस्य पुरस्तान्निरस्तत्वात् । अतः प्रत्यभिज्ञाबलाद्वस्त्वेकत्वसिद्धिः । संस्कारसहिताक्षार्थसंयोगजन्यत्वात्प्रत्यभिज्ञायाः ।

अनुस्मृतेरिति सूत्रयाम्बभूव, स्मृतिप्रमाण्यबलादपि वस्तुस्थायित्वसिद्धिं लिलम्भयिषन् यथार्थायाः स्मृतेः प्रामाण्ये कोऽतिप्रसङ्ग इति ।

एतेनैतदप्यपास्तम् । यदाहुरनुभूतिं तत्साधनं वा प्रमाण ब्रुवाणा अनुभूतविषयत्वान्न प्रमाणं स्मृतिरिति । अनुभूतविषयस्याप्रामाण्ये धारावाहिकप्रत्ययानां तथात्वप्रसङ्गः । नच सर्वथाऽनुभूतविषयत्वं स्मृतेः । अनुभूतत्वविशेषविषयत्वात् । तदनुभूतं मयेति हि स्मरन्ति । नचानुभूतत्वं पूर्वानुभूतम् । इदमहमनुभवामीति हि तदाऽनुभवो नातीतत्वविषयः । अभिहितं चैतत्सकलसामयिकसामन्तसार्वभौमेन सर्वं भगवता भाष्यकारेणानुभाष्ये—"स्मृतिप्रमाणत्वमपि ह्यतीतत्वविशेषितमि"ति ॥

नच स्मृत्यप्रामाण्यवादिनामनुभूते प्रमाणसिद्धिः । स्मर्यमाणत्वलिङ्गादनुभूतानुमानमिति चेन्नैवम् । तदनुभूतं स्मर्यमाणत्वादिति हि तत् । तत्र धर्मिग्राहकप्रमाणमनुमृग्यताम् । स्मृतेरप्रामाण्ये तस्य प्रथमतः प्रतिषेधो न प्राज्ञानां हर्षमावहति । परिलुप्यते चैतदपलापिनां प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रवृत्तिः तत्पुरस्सरस्सर्वो व्यवहारश्च । यथार्थतामात्रेण च सर्वनिर्वाहो दुर्वचः । यथार्थस्याप्रामाण्ये कारणाभावात् । अनुवादस्याप्रामाण्ये चाभ्यासस्याप्रामाण्यकारणतापत्तिः । अप्राथमिकानां च तत्त्वमस्यादिवाक्यानामप्रामाण्यप्राप्तिः । नचाफलवत्त्वादप्रामाण्यम् । प्रत्यक्षादावपि क्वापि नैष्फल्यदर्शनात् । क्वचिदिहापि साफल्यदर्शनात् । तस्मात्स्मृतेः प्रत्यभिज्ञायाश्च विवक्षितप्रामाण्यसिद्धेर्वस्तुनः स्थायित्वसिद्धिः । क्षणिकवादिनोरप्यनुमेयवादी प्रत्यक्षवादिनि वरिष्ठान्गुणानाधत्ते प्रामाणिकमखिलं परिहरन्परिगृह्णन्प्रामाणिकां गरीयसीं कल्पनामाश्रयन्निति ॥ ॥ छ ॥

इति समुदायाधिकरणम्

नित्यं निर्विशेषमद्वितीयं स्वयम्प्रकाशमपास्तगुणदोषं वाङ्मनसागोचरं शून्यं जगत्कारणं माध्यमिका मन्यन्ते । तत्संवृत्याः प्रत्ययमात्रविनिवेशिन्या विलासरूपोऽयं भेदप्रपञ्चो न तत्त्वतो विद्यते । तद्दृष्टिरपि विकल्परूपा यावत्संवृति

शून्यवादमपाकरोति—

॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥ २६ ॥

अदृष्टत्वादसतः कारणत्वं न युज्यते ॥

॥ ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ २७ ॥

असतः कारणत्व उदासीनानां हेयोपादेयबुद्धिवर्जितानां खपुष्पादीनामपि सकाशात्कार्यसिद्धिः ।

चशब्दान्न चेदन्यत्रापि न स्यादविशेषात् ॥

॥ ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ ॥ २८ ॥

नच जगदेव शून्यमिति वाच्यम् ।

दृष्टत्वात् ॥

॥ ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ ॥ २९ ॥

संव्यवहारमात्रनिर्वहणी निर्वर्तते । स्वप्नवदेव शून्यात्मप्रतिबोधे समूलं समुपशाम्यतीत्येतन्मतमपाकरोति । **नासतोऽदृष्टत्वात्** ॥ **असतो** जगत्**कारणत्वं न युज्यतेऽदृष्टत्वात्** । नहि क्वाप्यदृश्यस्य कारणत्वं वा साधनीयम् । दृश्यत्वेऽपसिद्धान्तः । नचासतो जगत्कारणत्वं प्रमाणेन दृष्टम् । नह्यसतः कारणत्वं क्वापि दृष्टम् । नच तादृशं शून्यं प्रमाणदृष्टम् ॥ ॥ छ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ **असतः** कारणत्वाङ्गीकार **उदासीनानां** हेयोपादेयबुद्धिविषयत्वादुद्गत्याऽसीनानां **खपुष्पादीनां सकाशादपि कार्यसिद्धिः** । तथो**दासीनानां** हेयोपादेयबुद्धिरहितानामप्रवृत्तानां पुरुषाणामपि **कार्यसिद्धिः** ॥छ॥

यच्चोक्तं, शून्याध्यस्तं जगत्तत्त्वतो नास्त्येवेति । अत्रोच्यते —**नाभाव उपलब्धेः** ॥ **नच जगदेव शून्यमिति वाच्यम्** । **दृष्टत्वात्**[1] सत्त्वेनोपलब्धेः । असदेव चेत्कथं दृश्येत ॥ ॥ छ ॥

अंघोदेवप्रियै[2] दृश्यस्यापि जगतो मिथ्यात्वमभिरोचयन्ते भूयांसो न्यायशरणाः । तथाच प्रयुज्यते—विमतं मिथ्या दृश्यत्वात्स्वप्नवदिति । नचासिद्धो

---

१ 'ख'—दृश्यत्वात्

२ क्वचिदघोदेवेत्यपि । अस्पष्टार्थमत्र मूलम् ।

नच दृष्टस्यापि स्वप्नादिवद्भावः ।
तस्योत्तरकाले स्वप्नोऽयं नाऽयं सर्प इत्याद्यनुभवात् ।
नचात्र तादृशप्रमाणमस्ति ॥

॥ इत्यसदधिकरणम् ॥ ८ ॥

हेतुः । दृश्यत्वमात्रस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । मिथ्यात्वं च रज्जुसर्पादौ सम्प्रतिपन्नमेव प्रतिपाद्यत इति न साध्यासिद्धिः । अत आह—**वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥** यदुक्तं दृश्यस्यापि स्वप्नादिवत्तत्वतोऽभाव इति तदयुक्तम् । **तस्योत्तरकाले स्वप्नोऽयं** नेदं जागरित[1]**मित्यनुभवात्** । नहि स्वप्नवस्तुनोऽभावः प्रतीयते । स्वप्ने गजमपश्यमिति व्यवयन्ति । तत्र जाग्रत्त्वप्रतीतिरेव भ्रान्तिः । नचैकदेश-[2]भ्रान्तित्वेन सर्वभ्रान्तित्वम् । शून्यादिप्रतीतावपि तत्प्रसङ्गात् । अतस्साध्यविकलस्स्वप्नदृष्टान्तः । **नच** तज्जाग्रत्त्ववद्रज्जुसर्पवद्वा मिथ्यात्वं वाच्यम् । तस्य नेदं जागरितं **नायं सर्प इति** विपरीतप्रमाणेनाभावा**नुभवात्** । **नचात्र** तादृशं **प्रमाणमस्ति** । उक्तमनुमानमिति चेन्न । प्रत्यक्षदृष्टस्यानुमानमात्रेण क्वापि बाधादृष्टेः । उपजीव्यविरोधेन तस्यैवाभासत्वोपपत्तेः । अनैकान्तिकश्चायं हेतुः । आत्मनोऽपि दृश्यत्वात् । अन्यथा तद्व्यवहारायोगात् । विपक्षत्वाप्रतिपत्तेश्च । लक्षणायां च दृश्यत्वं स्यात् । लक्ष दर्शन इति धातोः । नच जगदेव शून्यं मन्वाना मिथ्यात्वं दृश्यत्वं च सम्प्रतिपद्यन्ते । मिथ्या दृश्यत्वं चेन्नास्ति दृश्यत्वमित्युक्तं स्यात् । एवं चादृश्यत्वादिति किं नावोचन्तः यदि चात्रान्यतरपक्षीयो विमतं दृश्यत्वं वाऽनिर्वाच्यं वक्ति, तदसिद्धं प्रतिवादिनः । सोऽपि परमार्थतोऽसत्त्वमेवेच्छतीति नैव पक्षभेदः । अतो नानुमानेन मिथ्यात्वम् । **नचात्र** नायं सर्प इत्यादिवदपरोक्षानुभवो भविष्यतीत्यत्र **प्रमाणमस्ति** ॥ ॥ छ ॥

इत्यसदधिकरणम्

1 'ग'—न जागरित—
2 'ग'—चैकदेशस्य भ्रान्ति—

विज्ञानवादमपाकरोति—

॥ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ ॥ ३० ॥

न विज्ञानमात्रं जगत् ।
तथाऽनुभवाभावात् ॥

॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ ३१ ॥

ज्ञानं क्षणिकम् ।
अर्थानां च स्थायित्वमुक्तम् ।
अतश्च नैक्यम् ॥

॥ ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३२॥

प्रमाणाभावात्सर्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वाच्च नैते पक्षा ग्राह्याः ॥

॥ इत्यनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

यथा शून्यवादिनः शून्यं तथा प्रायो विज्ञानवादिनो विज्ञानं मन्यन्ते । तत्र यथासम्भवमुक्तदोषाः प्राप्नुयुरेवावकाशम् । वैशेषिकदोष एव प्रादुष्करिष्यते । **न भावोऽनुपलब्धेः ॥ न विज्ञानमात्रं जग**दिति वाच्यम् । नहि ज्ञानात्मकं तदनुभूयते । तदज्ञासिषमिति ज्ञानविषयत्वेनैव । पराचीनप्रतीचीनतया प्रतीयमानयोरनयोर्विषयविषयिणोर्न कोऽपि कोविदोऽभेदवार्तामावर्तयीत । अतो न सहोपलम्भनियमादभेद इति वाच्यम् । नच विनष्टविद्यमानत्वेनोपलभ्यमानयोरतीतवृष्टितत्संविदोरभेदाशङ्का बालकेष्वपि प्रापणीया । नापि भविष्यतां दिनकरोदयादीनां वर्तमानतत्संविदभेद आशङ्कितुं शक्येत । अतस्समानदेशे समानकाले चानुपलब्धेर्न ज्ञानज्ञेययोरैक्यम् । द्वयोश्च सहोपलम्भ इष्यते । द्वितीयाभावे केन सहोपलम्भः स्यात् । अतस्सहोपलम्भ एवाभेदं निवारयति ॥ ॥ छ ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ नच क्षणिकस्थायिनोरैक्यम् ॥ ॥ छ ॥

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ प्रत्यक्षक्षणिकत्वकल्पने परोक्षप्रत्यक्षबिम्बप्रतिबिम्बजगद्युगलकल्पने शून्यविज्ञानयोरद्वैतकल्पने प्रकटने प्रच्छादने वा वेदविद्वेषिणां

स्याद्वादिमतं दूषयति—

॥ ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ ॥ ३३ ॥

सत्स्यादसत्स्यात्सदसत्स्यात्ततोऽन्यच्च स्यादित्येतन्नैकस्मिन्युज्यते । अदृष्टत्वेनासम्भवात् ॥

॥ ॐ एवञ्चाऽत्माकात्स्न्यर्म् ॐ ॥ ३४ ॥

जीवस्य शरीरपरिमितत्वाङ्गीकारेऽण्वादिशरीरस्थस्य हस्त्यादिशरीरेऽकात्स्न्यं स्यात् ॥

॥ ॐ नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥ ३५ ॥

पक्षा नोपपद्यन्ते, स्थायिनोर्जीवेशयोश्चानङ्गीकारात् । सर्व**प्रमाणाभावा**त्सर्वप्रमाण**विरुद्धत्वाच्च** । अतो **न ग्राह्याः** ॥ ॥ छ ॥

इत्यनुपलब्ध्यधिकरणम्

अथ वेदबाह्यान्तर्भावादनन्तरमेव जैनमतं निराकरोति । **नैकस्मिन्नसम्भवात्** ॥ **सत्स्यादसत्स्यात्सदसत्स्या**दुभयविलक्षणं **च स्यात् च**कारादुभयमुभयविलक्षणं च स्यात् नच तत्स्यात्, उक्तं सर्वं च स्यादिति जैना जल्पन्ति तत्तद्गतदोषपरिजिहीर्षवः सार्वत्रिकदोषसमाजभाजनीभूताः । **ततोऽन्यच्च स्या**दित्यस्यान्योऽर्थः—उक्तं त्रयं न स्यात्, सत्स्यान्नच स्यादसत्स्यान्नच स्यात्सदसत्स्यान्नच स्यादिति, तत्रैवावान्तरभेदोऽयम् । **नैत**त्सप्तप्रकारत्व**मेकस्मि**न्वस्तुनि वक्तुं **युज्यते** । नह्येता भङ्गयः क्वचिदेकत्र दृष्टाः । नच सदसद्भङ्गिव्यतिरेकिण्यो भङ्गय एव दृष्टाः । अदृष्टकल्पने सप्तभङ्गिनियमोऽपि भङ्गी स्यात् ॥ ॥ छ ॥

अपिचाऽहुः —अणुत्वे सर्वाङ्गवेदनानुसन्धानायुक्तेर्व्याप्तत्वे देहान्तरगतानुसन्धानप्रसङ्गाच्छरीरपरिमाणो जीव इति । अत आह—**एवञ्चात्माऽकात्स्न्यर्म्** ॥ एवमङ्गीकारे**ऽण्वादिशरीरस्थस्य** ततो हस्त्यादिशरीरप्रवेशे कृत्स्नशरीरव्याप्तिर्न स्यात् । हस्त्यादिशरीरस्थस्याण्वादिशरीरप्राप्तौ तच्छरीर एवाऽत्मनः कात्स्न्यं न स्यात् ॥ ॥ छ ॥

तत्तच्छरीरस्थस्य तत्तत्परिमाणत्वमिति न वाच्यम् । विकारित्वादनित्यत्वप्रसक्तेः ॥

॥ ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ॥ ३६॥

परिमाणाभावे स्वरूपाभावप्राप्त्याऽन्त्यपरिमाणस्थितेस्तदर्थत्वेन शरीरस्थितेरुभयनित्यत्वादविशेषेण सर्वशरीरनित्यत्वं स्यात् ॥

॥ इति स्याद्वाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

पाशुपतपक्षमपाकरोति—

॥ ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥ ३७ ॥

यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि ।

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ विकारत्वादनित्यत्वं, अनित्वे चानिर्मोक्षः, ततश्च शास्त्रवैफल्यं स्यात् । तत्तद्देहसंमितये सङ्कोचविकासाङ्गीकारे स्वपरिमाणमन्यद्वाच्यम् । स्थावराणामात्मवत्त्वं च स्यात् । नच तदिष्टं दिगम्बराणाम् । सङ्कोचविकसनमपि विकारव्याप्तं चेदुक्तो दोषः ॥ ॥ छ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॥ अन्त्यशरीरपातेऽपि तत्परिमाणस्थितौ प्रागपि न विपरिवर्तेत । तदा शरीरान्तरसम्बन्धाद्विपरिवृत्तिरिति[1] चेदुपरि च सानु[2]ऽमीयताम् । निवारकाभावात् ॥ ॥ छ ॥

इति स्याद्वाद्यधिकरणम्

सकलगुणाश्रयः स्वतन्त्रः सर्वकर्ता पशूनां पाशबन्धमोक्ष[3]प्रदः पशुपतिरिति पाशुपताः । तत्पक्षं निराकरोति । **पत्युरसामञ्जस्यात्** ॥ नच पशुपतेरीश्वर इति लोकसिद्धस्य रुद्रस्य सर्वेश्वरत्वं जगत्कर्तृत्वं च । एवं हि श्रुत्यर्थः । **यं** यमुग्रं **कामये तं तमुग्रं कृणोमि,** यं यं ब्रह्माणं कामये तं तं ब्रह्माणं करो-

---

१ 'ख'—वर्ति— २ 'ख'—सोऽनु—

३ 'ग''च'—विमोक्ष—

अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ॥
अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृते हविर्भिः ।
विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥
एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादिना पारतन्त्र्येणासमञ्जसत्वान्न पतिरीश्वरनामा जगत्कर्ता ॥

॥ ॐ **सम्बन्धानुपपत्तेश्च** ॐ ॥ ३८ ॥

अशरीरत्वात्तस्य जगता सम्बन्धो न युज्यते कर्तृत्वेन मृतपुरुषवत् ॥

॥ ॐ **अधिष्ठानानुपपत्तेश्च** ॐ ॥ ३९ ॥

पृथिव्याद्यधिष्ठाने स्थितो हि कुलालादिः कार्यं करोति ।
नचास्य तदस्ति ॥

॥ ॐ **करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः** ॐ ॥ ४० ॥

इदमेव जगत्तस्य करणवदधिष्ठानादिरूपम् । नित्यस्यापि कस्यचिद्भावाद्युज्यत इति चेन्न ।

मीति । इह च तात्पर्यमधिकमवगम्यते । "अहमेव स्वयमिदं वदामि, जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः" इत्यादरणीयत्ववर्णनात् । **रुद्राय हन्तवे धनुरातनोमि,** रुद्रं हन्तुमित्यर्थः । 'अहये हन्तवा' इतिवत् । 'शरुः' संहारशीलः । शॄ हिंसायामिति धातोः । उ एव । **अस्य विष्णोरेषस्य मीळ्हुषो देवस्य हविर्भिर्म**नसि प्रभरणे **हि वयाः** सन् **रुद्रो रुद्रियं महित्वं विदे** । हे **अश्विनौ** युवामप्यन्नवतीं वृत्तिं **हविर्भिः** प्रभरणे च **विष्णोः** सकाशादेव **यासिष्टम्** । 'मीढ्वान्[1]' समर्थः । **वया** बन्धकः । वय बन्धन इति धातोः । **विदे** लेभे । विद लाभ इति धातोः । **हविर्भिः** प्रभरणे । कर्मणा ध्यानेन । 'प्रभृतं' प्रभरणम् । इत्थं पारतन्त्र्यादयोगो रुद्रस्य सृष्टौ ॥ ॥ छ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ सशरीरस्य हि कुलालादेः कर्तृत्वेन सम्बन्धो दृष्टः ॥ ॥ छ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ **इदमेव जगत्तस्य** शरीरेन्द्रियवदधिष्ठानरूपं शरीररूपं वा । **नित्यस्यापि कस्यचि**दुपादानस्यान्यस्य वा **भावाद्युज्यत**

---

१ 'ग'—मीढवान्

भोगादिप्राप्तेः ।
उत्पत्तिविनाशौ सुखदुःखभोगश्च प्राप्यन्ते तद्गताः ॥

॥ ॐ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॐ ॥ ४१ ॥

देहवत्त्वेऽन्तवत्त्वमन्यथा ज्ञानाभावः ।
शरीरिण एव ज्ञानदृष्टेः ।
विष्णोस्तु श्रुत्यैव विरोधाः परिहृताः—
यदात्मको भगवांस्तदात्मिकी व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् । ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक इति ।
बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयामहे । बुद्धिमान्मनोवानङ्गप्रत्यङ्गवानिति ।
सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ।
ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमाक्षर इत्यादिकया ॥

॥ इति पशुपत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति चेन्न । भोगादिप्राप्तेः । अस्य पदस्य वर्णनारूपमुत्तरभाष्यम् । विकारात्मकोपादानशरीरत्वात्तदुत्पत्त्यादयस्तस्य प्राप्यन्ते ॥ ॥ छ ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ सद्देहो निर्दोषदेहः । **ज्ञानज्ञानः** नाज्ञानमिश्रज्ञानः । **सुखसुखः** न दुःखमिश्रितसुख इत्यर्थः । आदिशब्दा"त्स्वे महिम्नि" "किं स्विदासीदधिष्ठानं" "आत्मेश्वरमि"त्यादयो द्रष्टव्याः ॥ ॥ छ ॥

"रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ।
ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कञ्चिदुपाश्रितः ॥" इति भगवद्वचनम् ॥

"बलमिन्द्रस्य गिरिशो गिरिशस्य बलं मरुत् ।
बलं तस्य हरिः साक्षान्न हरेर्बलमन्यतः ॥" इति भारते ।
"अवयव्यवयवानां तु गुणानां गुणिनस्तथा ॥
शक्तिशक्तिमतोश्चैव क्रियायास्तद्वतस्तथा ॥

शक्तिपक्षं दूषयति—

॥ ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥ ४२ ॥

स्वरूपांशांशिनोश्चैव नित्याभेदो जनार्दने ।
जीवस्वरूपेषु तथा तथैव प्रकृतावपि ॥
चिद्रूपायामतोऽनंशा अगुणा अक्रिया इति ।
हीना अवयवैश्चेति कथ्यन्ते तेऽत्यभेदतः ॥
पृथग्गुणाद्यभावाच्च नित्यत्वादुभयोरपि ।
विष्णोरचिन्त्यशक्तेश्च सर्वं सम्भवति ध्रुवम् ॥
क्रियादेरपि नित्यत्वं व्यक्त्यव्यक्तिविशेषणम् ।
भावाभावविशेषेण व्यवहारश्च तादृशः ॥
विशेष्यस्य विशिष्टस्याप्यभेदस्तद्वदेव तु ।
सर्वं चाचिन्त्यशक्तित्वाद्युज्यते परमेश्वरे ॥
तच्छक्त्यैव तु जीवेषु चिद्रूपप्रकृतावपि ।
भेदाभेदौ तदन्यत्र ह्युभयोरपि दर्शनात् ।
कार्यकारणयोश्चापि निमित्तं कारणं विने"ति ब्रह्मतक ॥

तस्मान्न रुद्रः सर्वकर्तेति सिद्धम् । अनयैव न्यायेन स्कान्दादिमतान्यपि निराकृतानि प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायानुसारेण ॥ ॥ छ ॥

इति पशुपत्यधिकरणम्

उक्तन्यायेन निरस्तेऽपि शाक्तेयसमयेऽधिकदूषणविवक्षया पुनरारम्भः । शक्तिस्सर्वज्ञा सर्वेश्वरी सर्वकर्त्री, सदाशिवप्रधानाः सर्वे तदधीना इति शाक्तेया मन्यन्ते । तेऽपि महान्तो मध्यमाः क्षुद्रा इति त्रिविधाः । तत्राऽद्ये पक्षे शक्तिर्गण-दपि पुरुषाकांक्षिणी नेष्यते । अपरे तदङ्गभूतो दयितः शिवः । चरमे स एव सर्वज्ञादिगुणवान् सदृशो रमणः । तत्र प्रथमतः प्रथमं प्रतिक्षिपति । **उत्पत्त्यसम्भ-**

नहि पुरुषाननुगृहीतस्त्रीभ्य उत्पत्तिर्दृश्यते ॥

॥ ॐ नच कर्तुः करणम् ॐ ॥ ४३ ॥

यदि पुरुषोऽङ्गीक्रियते तस्यापि करणाभावादनुपपत्तिः ॥

॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ ४४ ॥

यदि विज्ञानादिकरणं तस्याङ्गीक्रियते तदा तत एव सृष्ट्याद्युपपत्ते-रीश्वरवादान्तर्भावः ॥

॥ ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ४५ ॥

सकलश्रुत्यादिविरुद्धत्वाच्चासमञ्जसम् ॥

॥ इति शक्त्यधिकरणम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

वात् ॥ पुरुषेभ्यः स्त्रीपुरुषेभ्यो वोत्पत्तिर्दृष्टा, **न स्त्रीभ्य** एव । अङ्गादीनामपि ह्यौचथ्यादिभ्यः स्पर्शनाद्यनुग्रहादेवोत्पत्तिः ॥ ॥ छ ॥

द्वितीयं दूषयति—**नच कर्तुः करणम्** ॥ **यदि पुरुषः** सृष्ट्यङ्ग**मङ्गीक्रियते,** तथाऽपि ज्ञानैश्वर्यादितत्साधनाभावा**त्तस्यानुपपत्तिः** । नच शक्तिकरणैर्निर्वोढुं शक्यते । तेषामस्वातन्त्र्यात् ॥ ॥ छ ॥

तृतीयं निरस्यति—**विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः** ॥ **यदि** चेतनेभ्यो विशिष्टं ज्ञानैश्वर्यादिकं **तस्याङ्गीक्रियते, तदा** कर्त्रन्तरमनपेक्ष्यैव **सृष्ट्याद्युपपत्ते-रीश्वरवादान्तर्भाव**[1] एव प्राप्नोति युष्माकम् । स च निरासि वेदविरोधी॥ छ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ **सकलश्रुति**स्मृति**विरुद्धत्वा**ज्जुगुप्सितत्वाच्छिष्टजनै**रसम-ञ्जस**मिदं शाक्तेयदर्शनम् ॥

यत्तु पञ्चरात्रनिषेधकमेतदधिकरणमाशासते मायिनः शाक्तेयपक्षपातात् । तदपि न वैदिकपदवीपाथेयतां धत्ते । प्रागेव प्रतिपादनात्पञ्चरात्रप्रामाण्यस्य ।

---

१ ‘क’‘ख’‘ग’—प्रतिषेध एव

अप्रामाण्ये प्रतिषेध्यत्वं स्यात् । ऊन्मूलितं चैतन्मूलसम्प्रदायाचार्येणोन्मीलयता सूत्रहृदयममुनैवान्यत्र च । अहो एतेषां तेषु प्रथीयसी प्रमाणविप्रकृष्टेषु सज्जनवर्जनीयसङ्गेषु निर्मत्सरागूढमैत्री । लौकिकानामपि हि प्रसिद्धप्रतिषेध्यान् प्रतिषेधाधिकरणे न प्रतिषेधन्ति । अहो अपि भागवतेषु विशदवैदिकवर्त्मविवृतिविधृतपरिश्रमेषु वैशेषिको विद्वेषः । यदिमान्निर्णयपञ्चरात्रात्मकेषु सूत्रेषु श्रुतिस्मृतियुक्तिपरिगृहीतानिह बहिष्कर्तुमीहन्ते । भवत्वेतदेवातिशोभनमशुभानां, यत्सज्जनचिह्नदर्शका दुर्जनानन्तरावृण्वन्तः साधूनपध्वंसयितुमिच्छन्ति ॥

"पञ्चरात्रं च वेदाश्च मूलरामायणं तथा ।
पुराणं भागवतं चैव भारतं च न भिद्यते ॥
एतेष्वपि यथा विष्णोराधिक्यप्रतिपादनम् ।
तद्भक्तानां च क्रमशः स एवार्थो नचापरः" ॥ इति ब्रह्माण्डे ॥
"जलौघैर्निरभिद्यन्त सेतवो वर्षतीश्वरे ।
पाषाण्डवामशैवाद्यैर्वेदमार्गाः कलौ यथे"ति च भागवते ॥

अतस्साधितविशेषणो नारायणस्सर्वकारणमिति विशदमशेषम् ॥ ॥ छ ॥

इति शक्त्यधिकरणम्

इति तत्त्वदीपिकायां द्वितीयध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

जीवपरमात्माधिभूताधिदैवेषु श्रुतीनां परस्परविरोधमपाकरोत्यनेन पादेन ॥

॥ ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥ १ ॥

जीवपरमात्माधिभूताधिदैवेषु श्रुतीनां परस्परविरोधमपाकरोत्यनेन पादेन। 'अधिभूतेषु' महाभूतेष्वाकाशादिषु । "इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषी"ति हि श्रुतिः। 'अधिदैवेषु' तदभिमानिषु। अथवाऽधिभूतेष्विति भूततत्सम्बन्धिविवक्षया । अधिदैवेष्विति तदभिमानितत्सम्बन्धिविवक्षया। एतदुक्तं भवति, समन्वयस्य स्मृतियुक्तिविरोधः परिहृतः प्रथमपादे। द्वितीये प्रमाणत्वेन कैश्चिदभिमतानां मतान्तराणां भ्रान्तिमूलकत्वापादनेन तदविरोध उक्तः । भूतेषु तत्कारणेषु चाव्यक्तादिषु भूताभिमानिषु देवेषु तत्कारणेषु चाव्यक्तादिदेवेषु परमात्मनि जीवे चोत्पत्त्यादिविषयाणां श्रुतीनां मिथोऽप्यविरोधं प्रकाशयत्यनेन पादेन ॥ क्रमविपर्यासस्तु द्वन्द्वेऽल्पाक्षरपदप्राथम्यार्थम्। नचायमविरोधः समन्वयानुपयोगीति मन्तव्यम् । मिथोऽप्यनपाकृते विरोधे तेनैव दौर्बल्यमिति स प्रशिथिलतामापद्येत। विरोधनिरासमुखेन च प्रतिपाद्यन्त एव खलु परमात्मन एवोत्पत्तिविलयादयः सर्वस्य ॥

न वियदनुत्पत्तिमत् ।
तथाऽश्रुतेः ॥

॥ ॐ अस्ति तु ॐ ॥ २ ॥

अस्त्येव चोत्पत्तिश्रुतिः—
आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि ॥

॥ ॐ गौण्यसम्भवात् ॐ ॥ ३ ॥

अनादिर्वा अयमाकाशः शून्योऽलौकिक इत्यादिश्रुतिर्गौणी । अन्यथोत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यासम्भवात् ॥

॥ ॐ शब्दाच्च ॐ ॥ ४ ॥

अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति । अथ यान्यनित्यानि प्राणः श्रद्धा भूतानि भौतिकानीति । यानि ह वा उत्पत्तिमन्ति तान्यनित्यानि । यानि ह वा अनुत्पत्तिमन्ति तानि नित्यानि ।

न वियदश्रुतेः ॥ वियदिति विशेषव्याप्तिमत्त्वादहङ्कारादिकमप्युच्यते । तस्यापि सम्भवात् । ब्रह्मणस्त्वसम्भव एवोच्यते । **न वियदनुत्पत्तिमत् । तथाऽश्रुतेः** । यथा श्रवणेऽनुत्पत्तिमदिति स्यात्[1] नहि **तथा** श्रूयते । तथाविधश्रवणाभावं वक्ष्यति । यथा वा ब्रह्मणोऽनुत्पत्तिः श्रूयते, यथा वोत्पत्तिर्बहुशः श्रूयते, नच **तथा**ऽनुत्पत्तिः श्रूयते ॥ ॥ छ ॥

न[2] केवलमनुत्पत्तिर्न श्रूयते । **अस्ति तु ॥ अस्त्येव चोत्पत्ति**वादिनी **श्रुतिः । आदि**शब्दात् "खं वायुः" "नाभ्या आसीदन्तरिक्षं" "सन्देहो बहुल" इत्यादिका ॥ ॥ छ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ शून्यः सूक्ष्मः । सूक्ष्मत्वं वायोरप्यस्तीत्य**लौकिकः** लौकिकेन्द्रियागम्य इति ॥ अनादित्वश्रुतिः गौणार्थापेक्षया[3] । एवं हि बहूनामनुग्रहयोगः ॥ ॥ छ ॥

शब्दाच्च ॥ पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इत्यत्र परमात्मा देव्यास्तत्तदभिमानीनि त्रीणि रूपाणि चोच्यन्ते । भूश्रीदुर्गात्मिकाया लक्ष्म्या न स्वरूपदेहयो-

---

१ 'ख'—मत्स्यात्   २ 'ख'—नच
३ 'ख''ग'—गौणार्थत्वापेक्षया

नह्येतानि कदाचनोत्पद्यन्ते न लीयन्ते पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति । अथैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्त इति भाल्लवेयश्रुतेः ॥

॥ ॐ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॐ ॥ ५ ॥

स्यादेवैकस्योत्पत्तिमत्त्वमनुत्पत्तिमत्त्वं च गौणमुख्यत्वापेक्षया । यथा ब्रह्मशब्दः, अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहति बृंहयति चेतीति श्रुतेः परे ब्रह्मणि मुख्योऽपि गौणत्वेन विरिञ्चादिष्वपि वर्तते । अथ एवाब्रह्मत्वं च तेषाम् । एवमत्राप्यनुत्पत्तिमच्छब्दः ॥

॥ ॐ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॐ ॥ ६ ॥

ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्वे इद्ँ सर्वमसृजतेत्यादिप्रतिज्ञाहानिः । आकाशस्यापि सर्वस्माद्व्यतिरेकात् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । इदं वा अग्रे नैव किंचनाऽसीदित्यादिश्रुतिभ्यः ॥

रुत्पत्तिः । नापि प्रधानवत्परिणाम इति नित्यसमत्वेन नित्यत्वमुच्यते । **प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्ते**, भागैरुत्पद्यन्ते, भागेन नोत्पद्यन्ते ॥ ७ ॥

अनित्यानीत्युक्तत्वात्प्राणश्रद्धयोः प्रलयेऽपि परावरप्रतिभानाद्भागश एवोद्भवाभिधानम् । आकाशे त्वव्याकृतस्य प्रदेशशब्दशब्दितस्यानादित्वा**दुत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति चे**ति कथमित्यत आह—**स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ स्यादेकस्यैव चोत्पत्तिमत्त्वमनुत्पत्तिमत्त्वं** चाविरोधेन । उत्पत्तिमत्त्वं मुख्यं गौणमितरदिति । **यथा** ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मैव मुख्यार्थः । तथाऽपि तद्गुणयोगेन **विरिञ्चादिषु वर्तते । अत एवाब्रह्मत्वं तेषां** विरिञ्चादीनां मुख्यम् । ब्रह्मत्वं चास्ति गौणम् । **एवमनुत्पत्तिमच्छब्दोऽपि** परब्रह्मणि मुख्यार्थः सिद्धः । अन्यथा मुख्यब्रह्मत्वायोगात् । गुणबृंहितत्वं हि ब्रह्मत्वम् । "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा" इति हि श्रुतिः । आकाशादावपि तद्गुणयोगेन गौणार्थ इष्यते । एकदेशनित्यत्वं गुणयोगः । अत एवोत्पत्तिमत्त्वमेतेषां मुख्यम् । युज्यते चोत्पद्य-

मानभागबाहुल्यात् । उत्पद्यते तावद्भूताकाशस्तद्देवशरीरं च । **अव्याकृताकाशो**ऽपि **मूर्तद्रव्यसम्बन्धं** पराधीनविशेषं प्राप्नोति । पराधी**नविशेषाप्तिर्जनिरुच्यते** । **प्राण-श्रद्धयो**श्शरीरं तदभिमानो विशेषश्च पराधीन उत्पद्यत इति ॥　　॥ छ ॥

प्रकृत्यादीनां नित्यत्वश्रुतेः देहाद्युत्पत्त्यभावाच्च किमिति नानुत्पत्तिरित्यत आह —**प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः** ॥ ब्रह्मणोऽन्यस्य कस्यचिदपि नित्यत्वं सर्वसृष्टिप्रतिज्ञानान्न युक्तम् । अत आकाशस्यापि सर्वशब्दार्थेऽन्तर्भावान्नानुत्पत्तिमत्त्वम् । **अपि**शब्दादव्यक्तादीनामपि ।

"**एको** नारायणस्त्**वासी**त्प्रलये रमया सह ।
नित्याततगुणत्वात्स **आत्मे**ति श्रुतिषूदितः ॥
इदं सर्वमपेक्ष्यासौ कालतो गुणतस्तथा ।
अग्र[1] एव समस्तेशस्तद्वशत्वाद्रमाऽपि सा ॥
विद्यमानाऽपि नाग्रस्था गुणैरूना ततो यत" इत्यैतरेयसंहितायाम्॥
"**एकमेवाद्वितीयं** तत्समाधिकविवर्जनात् ।
स्वगतानां च भेदानामभावाद्ब्रह्म शाश्वतमि"ति **भाववृत्ते** ॥
"भेदाभेदनिवृत्त्यर्थमेवशब्दोऽवधारकः ।
समाधिकनिवृत्त्यर्थमद्वितीयपदं तथा ॥
भेदाभेदेऽप्येकशब्दो यतोऽवयविनि स्थितः ।
एकमेवेत्यतः प्राह नारायणमियं श्रुतिः ॥
समे द्वितीयशब्दस्स्याददद्वितीयोऽसमत्वतः ।
अधिकः कुत एव स्यादित्याह परमा श्रुतिरि"ति **साम**संहितायाम् ॥
"सर्वसंहारकं विष्णुं देवीं जीवांस्तथैव च ।
कालं त्रिगुणसाम्यं च कर्माणि प्राणमिन्द्रियम् ।
संस्कारं चैव वेदांश्च नर्ते किञ्चिल्लयेष्वभूदि"ति **ब्रह्मतर्के** ॥ छ ॥

---

१ 'ग'—अग्र

॥ ॐ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॐ ॥ ७ ॥

विभक्तत्वाच्च विकारित्वं युक्तम् ।
विकारिण एव हि विभक्ता लोके दृश्यन्ते ॥
एकोऽविभक्तः परमः पुरुषो विष्णुरुच्यते ।
प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्रय एते विभागतः ॥
चतुर्थस्तु महान्प्रोक्तः पञ्चमाऽहङ्कृतिर्मता ।
तद्विभागेन जायन्त आकाशाद्याः पृथक्पृथक् ॥
यो विभागी विकारः स सोऽविकारः परो हरिः ।
अविभागात्परानन्दो नित्यो नित्यगुणात्मकः ।
विभागो ह्यल्पशक्तित्वं नहि तत्परमात्मन इति च बृहत्संहितायाम् ॥

॥ इति वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ ह नित्याश्चानित्याश्च तेजोऽबन्नान्याकाश इति तान्यनित्यानि वायुर्वाव नित्यो वायुना हि सर्वाणि भूतानि नेनीयन्ते ।
अथ ह चेतनाश्चाचेतनाश्च तेजोबन्नान्याकाश इति तान्यचेतनानि वायुर्वाव चेतनो वायुना हि सर्वाणि भूतानि विज्ञायन्ते ।
कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।
ते वायवे मनवे बाधितायाऽऽवासयन्नुषसं सूर्येण ॥
सा वा एषा देवताऽनादिर्योऽयं पवत इति ।
यस्या नाऽदिर्न मध्यं नान्तो नोदयो न निम्लोच इत्यादिश्रुतिभ्यो वायोरनुत्पत्तिरित्यतो ब्रवीति—

अनुमानाच्चैतत्सिद्ध्यतीत्याह—**यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्** ॥ **अल्पशक्तित्वाच्च प्रकृत्यादिनां विकारित्वं युक्तम्** । **प्रकृतिः पुरुषः काल इति** भूश्रीदुर्गाः । परमपुरुषशब्देनाप्रोदितत्वाद्विष्णोः ॥ ॥ ७ ॥

इति वियदधिकरणम्

तेजोऽबन्नान्याकाश इत्यत्र भूताकाशः । **एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः** ॥ **परब्रह्मणि** मुख्याऽनुत्पत्तिरुच्यते, अन्यत्रामुख्या, अत एवोत्पत्तिर्मुख्येत्येनेन कारण-

॥ ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ॥ ८ ॥

एतेन मुख्यामुख्यानुत्पत्तिवचनेन विभक्तत्वाच्च वाय्वनुत्पत्तिश्रुतिरपि व्याख्याता ॥
नित्यः परमनित्यश्च तथाऽनित्यः परस्तथा ।
चतुर्धैतज्जगत्सर्वं परानित्यं तु पार्थिवम् ॥
अनित्यानि तु भूतानि नित्यो वायुरुदाहृतः ।
परस्तु नित्यः पुरुषः प्रकृतिः काल एव च ॥
एतच्चतुष्टयं विष्णुः स्वयं नित्यः परात्परः ।
प्रतिव्यूह्य व्यूह्य चासावतीत्य च जनार्दनः ।
धारयत्यनिशं देवो नित्यानन्दैकलक्षण इति कौर्मे ॥

॥ इति मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

नाल्पशक्तित्वहेतोर्विकारात्, अन्यथा सर्वसृष्टिप्रतिज्ञाहानेश्च **वाय्वनुत्पत्तिश्रुतिरप्य**ल्पभागविषयत्वेन गौणीति **व्याख्याता** । उत्पत्तिश्रुतीनां बाहुल्यान्मुख्यार्थतोपपत्तेः ॥ "आकाशाद्वायुः" "खं वायुः" "प्राणाद्वायुरजायते"त्यत्रापि भूतवायोरुत्पत्तिः । प्रधानवायोर्देहोत्पत्तावप्यनुत्पत्तिश्रुतिर्ज्ञानानुत्पत्त्या युक्तिमती । भूतनेतृत्वेन च नित्यत्वोपपत्तिः । सर्वज्ञत्वेन च मुख्यचेतनत्वोपपत्तिश्च । **अनित्यानि तु भूतानी**ति पञ्चभूतानि । **नित्यो वायुः प्रधानः** । **एतच्चतुष्टयं विष्णुः धारयति** । तत्र कानिचि**द्व्यूह्य** कानिचित्प्रतीपतया **व्यूह्य** स्वरूपेण चानन्तबलेन तत्सर्वमतिशय्य । अथवा केषुचिन्निजरूपाणि **व्यूह्य** तत्प्रतिकूलकर्तृतयाऽन्येषु रूपान्तराणि **प्रतिव्यूह्य** स्वशक्त्या च तान्य**तीत्य** । अथवा प्रतिबिम्बभूताञ्जीवान्प्रति **प्रति** निजरूपं **व्यूह्य**[1] जीवेषु च **व्यूह्य** गुणैस्तान**तीत्य** ॥　　　　॥ छ ॥

इति मातरिश्वाधिकरणम्

---

[1] 'ग'—प्रति प्रतिव्यूह्य

॥ ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ ९ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत ।
असतः सदजायतेत्यादिश्रुतिभ्यः सतोऽप्युत्पत्तिरिति चेन्न ।
अनुत्पत्तिरेव सतः ।
तुशब्देनोक्तव्यवस्थामपाकरोति ॥
नह्यसतः सदुत्पद्यते ।
अदृष्टत्वादनुपपतेः ॥
तद्वा एतद्ब्रह्माऽऽहुर्बृहति बृंहयति चेति । तद्वा एतदसदाहुर्नह्यासादयति कश्चन । तद्वा एतत्परमाहुः परतो हि तदुदीक्ष्यत इति श्रुतेरसच्छब्दो ब्रह्मवाची ॥
देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायतेति । ब्रह्म वा असत् सद्वाव प्राणः प्राणं वाव महान्सह ओजो बलमित्याचक्षत इति च पैङ्गिश्रुतिः ॥
त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोनौ
रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः ।
ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे
बभूविमाऽऽत्मन्करवाम किं त इति च भागवते ॥
अजायमानो बहुधा विजायत इति च ॥
प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथञ्चन ।
पुरुषः प्रकृतिः कालो महानित्यादिषु क्रमात् ॥
विकार एव जननं पुरुषे तद्विशेषणम् ।

असम्भाव्यमानोत्पत्तिकयोर्वियत्पवनयोः कथञ्चिदुत्पत्तावुक्तायामत्यन्तासम्भाव्यामपि ब्रह्मण उत्पत्तिं प्रत्यतिशङ्कामुन्मूलयितुमयमारम्भः । **असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः** ॥ **अनुत्पत्तिरेव** परब्रह्मणः । न भागोत्पत्तिरपि । नापि पराधीनविशेषः । अतो नात्र पूर्वोक्तव्यवस्था । **नह्यसतः सदुत्पद्यते । अदृष्टत्वात्** प्रमाणतस्तदुत्पत्तेः । **बृहति** वर्धते । नित्यवृद्धस्याप्ययं व्यपदेश आत्माऽस्तीतिवत् ॥

"**पुरुषः प्रकृतिः कालो महानित्यादिषु क्रमात् ।**
विकार एव जननं पुरुषे तद्विशेषणमि"त्यत्र प्रकृत्यादयो जडा

परतन्त्रविशेषो हि विकार इति कीर्तित इति च पाद्मे ॥

उच्यन्ते । चेतनानां पुरुषशब्दार्थान्तर्भावादयुक्तेः[1] । जडप्रकृते**र्विकारः** परिणामः । कालस्योत्पत्तिरेव । "अहानि पूर्वीरुषसो जरन्त" "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि" इति हि श्रुतिः ॥ महदादीनां च । **पुरुषे तद्विशेषणं** चेतने **तद्विशेषणं जनन**मित्यर्थः । तत्र चित्प्रकृतेः सिसृक्षुत्वादिः पराधीनो विशेषः । तथाचोक्तं—"स एव भूयो निजवीर्यचोदितामि"त्यादि ॥ सर्वचेतनेषु **विकारो विशेषणम्** । विकारविशिष्टत्वं विकारिवस्त्वभिमानेन ॥

कः पुनरयं विकारो नाम? यः प्रत्यक्षताप्रत्यक्षते प्राप्नुवति स्रष्टृत्वादिविस्पष्टविशेषशालिनि द्वैधतद्विलयविश्वग्रासोद्गारगमनादिमति भगवति कथञ्चिदपि नास्तीत्युक्तः । यश्च नित्येषु प्रकृत्यादिषु भवत्येव । कथं च व्याप्तस्याविकारिणो गत्यादिकं युज्येत । अप्राप्तं हि गम्यते, गमने च स्थिति[2]देशाद्वियुज्यते । संयोगविभागयोरसमवायिकारणत्वात्तत्कर्मण इत्यत आह । **परन्त्रविशेषो हि विकार इति कीर्तित** इति । नात्र परिणाममात्रं विकारो विवक्षित इत्यर्थः । **अविकारोऽपि भगवानि**त्यादि च व्याप्तस्यापि गत्यादिकं श्रूयते । "जवनो गृहीते"त्युक्त्वा "तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमि"त्याह[3] । "कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति, सप्राणमसृजते"त्यादि च । प्राप्तमेव च रूपान्तरेण गम्यते । वियुज्यमानदेशे च रूपान्तरमस्ति बहुरूपत्वादित्यदोषः । "अनेजदेकं मनसो जवीय" इत्यादि श्रुतेश्चैवमुपपत्तिः । एष्टव्यमेव चानेकरूपत्वमेकत्रेश्वरस्येश्वरवादिनाम् । आत्मनो वा घटज्ञातृपटज्ञात्रित्याद्येकमेव रूपं घटादिकं जानाति सृजति चेति चेत्तर्हि तज्ज्ञातृत्वमेतज्ज्ञातृत्वं तत्स्रष्टृत्वमेतत्स्रष्टृत्वमित्यादयो विशेषास्तस्य स्युः । विशेषबहुत्वेऽपि विशेष्येक एवेति चेदत्रापि गन्तृत्वं स्थायित्वमित्यादयस्तस्यैकस्य विशेषाः । युगपदेकस्य तदुभयं विरुद्धमिति चेन्न । पूर्वदेशस्थितिपरमाण्वादिनयनयोरप्येकस्यैव विरोधेन तदसम्भवात् । ननु

---

१ 'ग'—र्भावयुक्तेः । 　　२ 'ग'—स्थित—

३ 'ग'—मिति ह्याह ।

नायं गच्छन्नयति स्थित एव स्वेच्छया । एवं च स्वावस्थानेच्छा तदपवाहेच्छेति विरोध इच्छायाम् । नच लोके कश्चित्स्वयमचलन्नन्यं देशान्तरं नयन् दृश्यते । तत्स्थायिनः सा निनीषा मुधा स्यात् । अतस्सर्वशक्तित्वेनेश्वरस्य सर्वमेतन्निर्वोढव्यम् । नच तत्तज्ज्ञातृत्वस्रष्टृत्वादिकमौपाधिकमिति वाच्यम् । तज्जन्यत्वे तद्गम्यत्वे च तत्सत्यत्वानिवारणात् । स्वरूपादिविकल्पासहत्वाच्च । स्वरूपत्वे तस्य मुधोपाधिः । उपाधिजन्यत्वे च तन्नाशे नाश इति न स्वरूपत्वम् । नच भेदः, सम्बन्धासम्भवात् । अथोक्तदोषमुमुक्षया तदौपचारिकमिति मतं, तदपि न चातुर्यमाधत्ते । सर्वज्ञत्वादेरभावार्थत्वादुपचारपदस्य । तस्मात्स्वाभाविका विशेषा ज्ञातृत्वस्रष्टृत्वादयः अस्तित्वेश्वरत्वादिवत् ॥

ननु तवापि सर्वसंहार ईश्वरस्य तत्तज्ज्ञातृत्वस्रष्टृत्वादिकं नास्तीति कथं स्वरूपत्वम् ? मैवम् । तदाऽपि तच्छक्तिमत्त्वात् । तदेव हि शक्तिरूपेण तिष्ठति । व्यक्तता च न शक्तितोऽन्या, शक्तिरेव हि व्यक्ता भवति, तौ च विशेषौ ज्ञानादेः स्वरूपभूतौ । नचैवंविधं स्वाभाविकं विषेषमन्तरेण नित्यज्ञानेच्छावादिनां निर्वाहः स्यात् । नित्यसामान्यादिवादिनां च विशेषाद्यभावसमये न तत्सामान्यत्वादिकं स्यात् । औपाधिकविशेषस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । नचाक्रियस्येच्छामात्रेण लोके कर्तृत्वं दृष्टम् । नच चेतनाप्रेरितस्याचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वम् । शवशरीरस्यापि तत्प्रसङ्गात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगाच्छरीरस्य कर्तृत्वं चेत्क्रियावत्त्वमात्मन इष्टं स्यात् । तद्व्यतिरेकेण प्रयत्नानिरूपणात् । नचाप्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वम् । अतः कर्ता चेदात्मा क्रियावानिष्यताम् । कर्ता न करोतीति च विप्रतिषिद्धम् । अहो खलु चास्य कृतिलक्षणं प्रयत्नं नित्यमभ्युपगच्छतो नित्यकर्मणा किमपराद्धम् । नाममात्रभेदात् । नचेश्वरस्य क्रियावत्त्वेऽपि श्रमाद्यापातः, परमैश्वर्यात् । सर्वज्ञत्वेऽपि विक्षेपहर्षशोकाभाववत्तदभावोपपत्तेः । अक्रियस्यैवेच्छामात्रेण स्रष्टृत्वशक्तिं[1] प्रविजानन्नविकारेण करण एव तां किमिति नानुजानीयात् । अशक्तिवादी चेदक्रियस्य स्रष्टृत्वमिच्छन्नविक्रियस्य सृष्टिक्रियामिच्छेदेव । तथाच "सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते"

---

१ 'क' 'ख'—स्रष्टुं शक्तिं

अविकारोऽपि भगवान्सर्वशक्तित्वहेतुतः ।
विकारहेतुकं सर्वं कुरुते निर्विकारवान् ॥
शक्तिशक्तिमतोश्चापि न विभागः कथंचन ।
अविभिन्नाऽपि सेच्छादिभेदैरपि विभाष्यत इति भागवततन्त्रे ॥

॥ इत्यसम्भवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॐ ॥ १० ॥

वायोरग्निरित्यादेर्नान्यत उत्पत्तिर्ग्राह्या ।
अत एव परात्तदपि जायते ।
ततेजोऽसृजतेति ह्याह ॥
कारणत्वेनेत्युक्तेऽप्यमुख्यतयाऽन्येषामपि शब्दोक्तत्वात्पुनरुक्तिरुभय-कारणत्वनिवृत्त्यर्थं च ॥

॥ इति तेजोधिकरणम् ॥ ४ ॥

"नित्यं ह्येवासौ कुरुते" "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"त्यादिश्रुतयस्सङ्गृहीता भवन्ति । अतस्सुष्ठूक्तं—

"**अविकारोऽपि भगवान्सर्वशक्तित्वहेतुतः ।**
विकारहेतुकं सर्वं कुरुते निर्विकारवानि"ति ॥

विकारवान्धर्मोऽप्यस्य नास्तीति **निर्विकारवान्** ॥ ॥ छ ॥

इत्यसम्भवाधिकरणम्

एवं वाय्वाकाशयोरुत्पत्तिरुक्ता । तेजसस्तु कुत उत्पत्तिरिति विचार्यते । वायोरिति पूर्वपक्षः । "**वायोरग्निरि**"त्यादिश्रुतिबलात्परमात्मनो**ऽन्यत**स्तेजस **उत्पत्तिर्न ग्राह्या** । अपितु यतो वियद्वायू जातौ ततो**ऽत एव परात्तदपि जायते । वायोरग्निरित्यादेरत एव** च प्रमाणात् । अपिशब्दाद्भूतवायुरपि परादेव जायत इति साधितमिति सूचयति । "आकाशाद्वायुरि"त्युक्तेऽप्युक्तं हि 'कारणत्वेन

॥ ॐ आपः ॐ ॥ ११ ॥

ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्तदपोऽसृजत तदिदं सर्वमिति श्रुतेरग्नेराप इत्युक्तेऽपि ब्रह्मण एवाबादिसृष्टिः ॥
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादि च ॥
कर्ता सर्वस्य वै विष्णुरेक एव न संशयः ।
इतरेषां तु सत्ताद्या यत एव तदाज्ञयेति च भविष्यत्पुराणे ॥
वामने च—

चाकाशादिष्वि'त्यत्राऽकाशादिभूतस्थ आकाशादिशब्दमुख्यार्थः पर एव वाय्वाद्युत्पत्तिकारणमिति । तथाच पुनरुक्तिरित्यत आह—**कारणत्वेने**ति ॥ यद्यपि विष्णुरेव मुख्यार्थः । तथाऽप्याकाशादीनामप्यमुख्यार्थतया[1] शब्दोक्तत्वाङ्गीकारा-"दाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरि"त्यादावुभयकारणत्वाशङ्का स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं च पुनरुक्तिरिति फलवती । **तत्तेजोऽसृजते**ति प्रत्यक्षश्रुत्युपन्यासार्थत्वाच्च । उभयकार्यत्वाशङ्का व्युदस्ता पुरस्तादेव । पररूपस्य व्यक्तिमात्रोक्तेः । कार्यत्वापादकस्य[2] कार्यशब्दमुख्यार्थत्वमिति च विस्तृतम् ॥ ॥ छ ॥

इति तेजोधिकरणम्

आपः ॥ अत एव परादापो जायन्ते । "**ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्तदपोऽसृजते**"ति ह्याह । "**अग्नेराप" इति** वचनेऽपि **ब्रह्मण एवाबादिसृष्टिः** । उक्तन्यायेन "**तदपोऽसृजते**"त्युक्तेऽपि नाऽकाशादिक्रमपरित्यागो मन्तव्य इत्येतदर्थमाह । "**खं वायुर्ज्योतिराप**" इत्यादि सति चैवमुपादानाद्यसिद्धिर्ब्रह्मैव वा तदस्त्विति चेन्नैवम् । तत्सत्ताशक्त्यादिकमपि ब्रह्माधीनमित्येतदेवाऽकूतम् । आह च—"**कर्ता सर्वस्य वै विष्णुरि**"त्यादिना । अत्र च सृष्टिक्रमप्रदर्शनं

---

१ 'ग'—प्यमुख्यतया
२ 'ग'—पादकत्वस्य

तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् ।
एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसेति ॥
प्रत्यक्षत एव घर्मात्स्वेदादिदृष्टेराप इति पृथग्वचनम् ॥

॥ इत्यबधिकरणम् ॥ ५ ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्नमसृजन्तेत्यद्भ्योऽन्नसृष्टिः श्रूयते ।
अद्भ्यः पृथिवीति कुत्रचित्पृथिवीसृष्टिः ।
अतो विरुद्धत्वादप्रामाण्यमित्यतो वक्ति —

॥ ॐ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः ॐ ॥ १२ ॥

पृथिवी तत्रान्नशब्देनोच्यते ।
भूताधिकारत्वात् ॥
कार्ष्ण्यप्रचुरा च पृथिवी ।

द्वारविशेषप्रकाशनं वाक्यान्तरोपसंग्रह इति महत्प्रयोजनमित्यगतार्थत्वम् । अन्यच्च, आह हि भगवानाप इतिसूत्रस्य विशेषशङ्कानिरासार्थत्वम्— **प्रत्यक्षत** इति । **प्रत्यक्षत एव** घर्मभयशोकात्स्वेदवृष्टिबाष्पादिदृष्टेः तन्निमित्ता शङ्का स्यादिति ॥

इत्यबधिकरणम्

ता अन्नमसृजन्तेत्यद्भ्योऽन्नसृष्टिः श्रूयते छन्दोगोपनिषदि । **अद्भ्यः पृथिवीति** तैत्तिरीयके **पृथिवीसृष्टिः** । अतो विरोधः । वस्तुनि विकल्पासम्भवात् । नच प्रत्यक्षप्रमितव्यतिरेकयोरन्नभूम्योरेकतावकाशः । नच तुल्यबलयोर्वाक्ययोरन्यतरपरित्यागो न्याय्यः । नचात्र सावकाशनिरवकाशन्यायः । **अतोऽप्रामाण्यमित्यतो वक्ति । पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः ॥ "ता अन्नमसृजन्ते"ति पृथिव्यन्नशब्देनोच्यते** । "तत्तेजोऽसृजत तदपोऽसृजते"ति भूतसृष्टिप्रकरणत्वादस्य । "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं

नान्नस्य तथा विशेषः ॥
आपश्च पृथिवी चान्नम् ।
पृथिवी वाऽन्नम् ।
ता आपोऽन्नमसृजन्त पृथिवी वा अन्नमित्यादिशब्दान्तराच्च ॥
आदिशब्दाद्युक्तिरपौरुषेयत्वेनादोषस्य वाक्यस्य नाप्रामाण्यमित्यादि ॥
कौर्मे च—
विरोधो वाक्ययोर्यत्र नाप्रामाण्यं तदेष्यते ।
यथाऽविरुद्धता च स्यात्तथाऽर्थः कल्प्य एतयोरिति ॥
रक्तोऽग्निरुदकं शुक्लं कृष्णैव पृथिवी स्वतः ।
नाभिपद्माभिसम्बन्धात्पीता सेत्यभिधीयते ॥
क्षत्ररक्ताभिसम्बन्धाद्रक्तोदकबहुत्वतः ।
शुक्लत्वमेत्येवमेव वर्णान्तरगतिर्भवेत् ॥
विष्णुवीर्याभियोगाच्च पीतत्वं भुव इष्यते ।
स्वर्णवीर्यो हि भगवाननादिः परमेश्वर इति च व्योमसंहितायाम् ॥

॥ इति पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः ।

तदन्नस्ये''त्यन्नस्य कृष्णरूपवचनाच्च । **पृथिवी वाऽन्नमिति** तैत्तिरीयके । **अपौरुषेयत्वेनादोषस्य** वाक्यद्वयस्याप्रामाण्यासम्भवात्, अन्यस्य निरवकाशत्वाच्चान्नशब्देन पृथिव्येवोच्यत इति **युक्तिः** । नचा''द्वयः पृथिवी''त्यन्नमुच्यत इति वाच्यम् । प्रकरणविरोधात् । ''पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नमि''त्यन्नस्य पृथगुक्तेश्च । कार्यशब्देन च कारणोक्तिर्युक्ता घृताब्धिमितिवत् । परिहृतं च कार्यशब्दत्वं शब्दान्तरोपन्यासादेव । एवं चात्रान्नशब्दः सावकाशो योजनीयः । **यथाऽविरुद्धता च स्यात्**—यथा मिथो मानान्तरेण चाविरोधस्स्यादिति ॥ ॥ छ ॥

इति पृथिव्यधिकरणम्

नच स्वयमुत्पाद्य पालयितुर्विष्णोः जगत्संहरणं न्याय्यमिति युक्तेश्श्रुतेश्च विष्णोरन्यो जगत्संहर्तेत्यत आह—**तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ तस्य**

तेनान्नेनाऽप्यायस्वेत्यादिनाऽन्यः संहर्ता प्रतीयत इत्यतो ब्रूते—

॥ ॐ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॐ ॥ १३ ॥

तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति बन्धलयस्य तदभिध्याननिमित्तत्वलिङ्गात्तत्कर्तृत्वं प्रतीयते किमु सादेर्जगत इत्येतस्मादेव संहारकर्ता विष्णुरिति प्रतीयते, किमु, यमप्येति भुवनं साम्पराये स नो हरिर्घृतमिहाऽयुषेऽत्तु देवः, य इदं सर्वं विलाययति स हरिः परः परमात्मेत्यादिश्रुतिभ्य इत्येवशब्दः ॥

स्रष्टा पाता च संहर्ता स एको हरिरीश्वरः ।
स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दारुयोषावदुच्यते ॥
एकदेशक्रिया चात्र नतु सर्वात्मनेरितम् ।
सृष्टयादिकं समस्तं तु विष्णोरेव पराद्भवेदिति च स्कान्दे ॥

विष्णो**रभिध्यानाद्विश्वमायानिवृत्तिः** । कुतो जातात्? **योजनात्** तस्मिन्नेव मनोयोजनात्, **भूयो** भूयस्तत्वभावनया च । **अन्ते**ऽपरोक्षज्ञाने जाते विश्वबन्धकमायानिवृत्तिद्वारको मोक्षो भवतीत्यर्थः ।

“स्वगुणाच्छादिका त्वेका परमाच्छादिकाऽपरा ।
स्वगुणाच्छादिकां हत्वा परमाच्छादिकां परः ।
व्यावृत्य मोक्षपदवीं ददाति पुरुषोत्तम” इति महातत्वविवेके ॥

अस्मिन्श्रुतिवाक्ये हरेरभिध्यानान्मुख्यप्रसादादिच्छया बन्धकमायानिवृत्तिवचनात्तस्माद्बन्धलयस्सिद्धः । **ज्ञानसम्पत्त्या प्रसादस्तूत्तमो मतः । उत्तमस्त्वेव मुक्तिद** इत्याधस्तात्प्रास्तौत् । **पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति** ह्युपरि च सूत्रम् । यद्यपि तत्र स्वप्रतिरोधानमिच्छामात्रकृतं नच मुख्यप्रसादायत्तम् । तथाऽपि तस्यास्तं तं प्रति तदा तदेति विशेषभावात्सविशेषेच्छासूचकस्याभिध्यानपदस्यार्थवत्त्वमेव । यद्यपि नेदमभिध्यानपदस्य कृत्यं तत्र भगवान्निगदिष्यति । स्वयमेव खल्वब्रवीत्सविशेषेच्छां वैशेषिकवादनिरासे **स्वतएव काले विभेदाङ्गीकृतेश्चेति** । एवं सूत्रपदहृदयं तत्र तत्र भगवानुपक्षिपति । तुशब्दश्च विशेषवाची ।

निमित्तमात्रमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ।
हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालाख्यारूपिणस्तवेति च भागवते ॥
स ब्रह्मणा विसृजति स रुद्रेण विलाययति सोनुत्पत्तिरलय एक एव हरिः परः परानन्द इति च महोपनिषदि ॥

॥ इति तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तत्र पराभिध्यानस्य तत्तद्विषयभेदे तारतम्यं ब्रुवाणः **तनो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति** मोक्षप्रदायकत्वेन परामृश्यमानस्य सतोऽत्यर्थप्रसादात्मकत्वं च सामर्थ्याल्लिक्षयति । अत्यर्थप्रसादो हि भगवतो मोक्षदोऽभिप्रेतो **नच ज्ञानं विनात्यर्थप्रसाद** इत्युक्तवत इत्यलमनेन सूत्रपदकृत्योक्तिसन्देहनिराकरणातिप्रसङ्गेन । प्रकृतमनुसरामः । अनादिबन्धलयकर्तुः सादिजगल्लायकत्वमस्तीति **किमु** वक्तव्यमित्ये**तस्माद्बन्धसंहर्तृत्वाल्लिङ्गादेव** जगत्संहर्ता **विष्णुरिति** गम्यते । किमु श्रुत्या बलवत्यैकयाऽपि बहुभ्यस्तु किम्वेवेत्येवं कैमुत्यन्यायावतरणार्थ**मेवशब्दः** प्रयुक्तः । निखिलनिगमतात्पर्यप्रसाधितजगत्कर्तृत्वादिना प्रस्तुतः **स** इति परामृश्यते । **पुनरुक्तिरुभयकारणत्वनिवृत्त्यर्थं चे**त्यत्राप्यनुप्रेक्षणीयम् । तदेव चोपसन्दर्शयामास—"**स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दारुयोषावदिष्यत**" इति । **निमित्तमात्र**मित्यादि च । **ईशस्य तव** विश्वसृष्टिसंहारयोः **हिरण्यगर्भः शर्वश्च निमित्तमात्र**मित्युक्ते द्वारमात्रमिति भवति । **कालाख्यारूपिणस्तवे**ति हेतुगर्भम् । कालाख्यैव रूपं 'कालाख्यारूपम्' । रूपं रूपकं ज्ञापकं, वाचकत्वेन तद्वान् 'रूपी' ॥

"कालः कलितसम्पूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः ।
संहारात्सर्ववित्त्वाद्वा सर्वविद्रावणेन वे"ति महावराहे[1] ॥

एवं बहुलश्रुतिस्मृतियुक्तिबलान्नान्यसंहारश्रुत्या लोकिकन्यायेन वा विरोधः । सा च ब्रह्मवादिनीति ह्यवादि ॥ ॥ छ ॥

इति तदभिध्यानाधिकरणम्

---

१ 'क' 'ख'—महावाराहे

अत एव हि परादिदं क्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयते नासावुदेति नास्तमेतीति भाल्लवेयश्रुतौ क्रमाल्लयः प्रतीयते ।
अक्षरात्परमादेव सर्वमुत्पद्यते क्रमात् ।
व्युत्क्रमाद्विलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनीति चतुर्वेदशिखायां व्युत्क्रमाल्लयः प्रतीयते ।
अत आह—

॥ ॐ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॐ ॥ १४ ॥

क्रमवचनमपि विपरीतक्रमापेक्षया ।
कर्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता भूम्यादिकस्य च ।
यः क्रमाद्युत्क्रमाच्चैव स हरिः पर उच्यत इत्यत एव भाल्लवेयश्रुतिवचनात् ॥
अनुरूपः क्रमः सृष्टौ प्रतिरूपो लये क्रमः ।
इति क्रमेण भगवान्सृष्टिसंहारकृद्धरिरिति च पाद्मे ॥
पूर्वेषां पूर्वेषां सामर्थ्याधिक्यादुपपद्यते च ॥
वामने च—
पूर्वं पूर्वं यतो विष्णोः सन्निधानं क्रमाधिकम् ।
सामर्थ्याधिक्यमेतेषां पश्चादेव लयस्तथा ।
व्याप्तिश्चाभ्यधिका तेषामत एव न संशय इति ॥

॥ इति विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ अतः सृष्टिक्रमाद्विपर्ययेणैव लयस्य **क्रम** एष्टव्यः । कुतः? **क्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयत** इति **क्रमवचनं विपरीतक्रमापेक्षये**ति यतः । क्रममात्रं हि तत्रोक्तम् । तदक्रमव्यावृत्तये । न सृष्टिक्रमत्वापत्तये । विपरीतक्रमस्यापि क्रमत्वादतो लयेऽपि क्रमोऽस्ति । स तु सृष्टिक्रमाद्विशेषवान् । **विपर्ययेणे**ति कुत एतदवगम्यते? **“यः क्रमाद्युत्क्रमाच्चैवे”-त्यत एव भाल्लवेयश्रुतिवचनात्** । यतस्सृष्टिक्रमं लयेऽप्याशङ्कसे । नान्याऽपि श्रुतिः श्रुतिं विरुणद्धीति हि साम्प्रतं समभिदध्महे, किमुत स्वयमियं भाल्लवेयश्रुतिः

॥ ओँ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ओँ ॥ १५ ॥

प्राणान्मनो मनसश्च विज्ञानम् ।
यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनीति लिङ्गाद्विज्ञानमनसी अन्तरा विपरीतक्रम इति चेन्न ।
विशेषप्रमाणाभावात् ॥

॥ ओँ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ओँ ॥ १६ ॥

मनसश्च विज्ञानमिति व्यपदेशश्चराचरेष्वालोचनाद्विज्ञानं भवतीति भागापेक्षया स्यात् ।
न विज्ञानतत्त्वापेक्षया ॥
स्कान्दे च--
परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तात्तु महांस्तथा ।
विज्ञानतत्त्वं महतस्समुत्पन्नं चतुर्मुखात् ॥
विज्ञानतत्त्वात्तु मनो मनस्तत्त्वाच्च खादिकम् ।
एवं बाह्या परा सृष्टिरन्तस्तद्व्यक्त्यपेक्षया ।
विपरीतक्रमो ज्ञेयो यस्मादन्ते हरेर्द्दशिरिति ॥

॥ इत्यन्तराधिकरणम् ॥ ९ ॥

स्वात्मानमित्यत एव भल्लवेयश्रुतिवचनादित्युक्तम् । स्वयमेव हीयं सामान्योक्तक्रमं विशेषयतीत्यर्थः ॥

इति विपर्ययाधिकरणम्

अन्तरेत्यादिसूत्रम् ॥ **मनसश्च विज्ञानमि**ति श्रुतेर्मनः कार्यं विज्ञाने **यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनी**ति श्रुत्यन्तरात्कारणस्य मनसो विलयावगमनादनयोः सृष्टिक्रम एव लयेऽपीति चोद्यम् । **यच्छेद्वाङ्मनसी**ति वाचं मनसि यच्छेदित्यर्थः । वाचोऽधिकरणान्तरादृष्टेः । **तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनी**ति मनसस्तद्दृष्टेः । "वाङ्मनसि सम्पद्यत" इत्यादेश्च ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ नाऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॐ ॥ १७ ॥

स इदं सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि निलीनस्तद्विलाप्य व्युत्तिष्ठते स इदं सर्वं विसृजति विस्थापयति प्रस्थापयत्याच्छादयति प्रकाशयति विमोचयत्येक एवेति श्रुतेः परमात्माऽपि न लीयते ।
अश्रुतत्वाद्ब्रह्मलयस्य ॥
निलीनशब्देनापिहितत्वमुच्यते ।
तुच्छेनाऽभ्वपिहितं यदासीदिति श्रुतेः ॥
स एतस्मिंस्तमसि निलीनः प्रकृतिं पुरुषं कालं चानुपश्यति नैनं पश्यति कश्चनेति च पैङ्गिश्रुतिः ॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् ।
स नित्यो निर्गुणो विभुः परमः परात्मा ।
नित्यो विभुः कारणो लोकसाक्षी परो गुणैः सर्वदृक् शाश्वतश्चेत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्च ॥

॥ इत्यात्माधिकरणम् ॥ १० ॥

यस्मादवरेषां दर्शनान्ते **हरेर्दर्शनं** तस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतो व्यक्तिक्रमो ज्ञेयः ॥ ॥ छ ॥

इत्यन्तराधिकरणम्

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ **अन्तस्तमसि निलीन इति श्रुतेः परमात्माऽपि लीयते** पृथिव्यादिवदिति **न** मन्तव्यम् । **अश्रुतत्वाद्ब्रह्मलयस्य ।** प्रत्युत "तद्विलाप्य व्युत्तिष्ठते" "स इदं सर्वं विसृजती"त्यादेरस्या एव श्रुतेरपि[1] परमात्मा न नश्यति । नचान्यत्र ब्रह्मलयः श्रुतः ॥ ॥ छ ॥

इत्यात्माधिकरणम्

१ श्रुतेरश्रुतेरिति द्विधाऽप्यत्र पदच्छेदो भाष्यतत्त्वदीपिकयोर्विवक्षितः ।

नित्यो नित्यानामिति जीवस्यापि नित्यत्वमुक्तम् ।
सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीत्युत्पत्तिरुच्यते।
अतो विरोध इत्यत आह—

॥ ॐ ज्ञोऽत एव ॐ ॥ १८ ॥

जीवोऽप्यत एव परमेश्वरादुत्पद्यते ।
शब्दादेव ॥
ते वा एते चिदात्मनोऽविनष्टाः परं ज्योतिर्निविशन्त्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचनेति च काषायणश्रुतिः ॥

॥ ॐ युक्तेश्च ॐ ॥ १९ ॥

नित्यस्यापि हि जीवस्योपाध्यपेक्षयोत्पत्तिर्युज्यते ॥
उत्पद्यन्ते चिदात्मनो नित्यान्नित्याः परात्मनः ।
उपाध्यपेक्षया तेषामुत्पत्तिरपि गीयत इति च व्योमसंहितायाम् ॥

॥ इति ज्ञाधिकरणम् ॥ ११ ॥

"**नित्यो नित्यानां** चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती[1] नेतरेषामि"ति कठश्रुतिः[2] । **सर्व एत आत्मानो**[3] **व्युच्चरन्ती**ति श्रुत्यन्तरे[4] ॥ **ज्ञोऽत एव** ॥ ॥ छ ॥

अविनष्टा एवोत्पद्यन्त इति विरुद्धमिति न मन्तव्यमित्याह—**युक्तेश्चे**ति ॥ तामेव युक्तिं प्रकटयत्युत्तरभाष्येण । शरीरसंयोगापेक्षया **उत्पत्तिर्युज्यत** इत्युर्थः ।

"स्वदेहयोगविगमौ नाम जन्ममृती पुरा ।
इष्येते ह्येव जीवस्य मुक्तेर्नतु हरेः क्वचिदि"ति स्कान्दे ॥ छ ॥

इति ज्ञाधिकरणम्

---

१ 'क' 'ख'—स्तेषां सुखं शाश्वतं
२ 'क' 'ख'—आथर्वणी श्रुतिः ।
३ 'क' 'ख'—आत्मनः
४ 'क' 'ख'—वाजसनेयके

व्याता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च सर्वात्मानः सर्वरूपा अनन्ता इति काषायणश्रुतौ व्याप्तत्वं प्रतीयते ।
अणुर्ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीतः पुण्यं चापुण्यं चेति गौतमश्रुतावणुत्वमित्यतो विरोध इति ।
अतो ब्रवीति—

॥ ओं उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ओं ॥ २० ॥

हेतूनां सकाशादणुरेव ।
सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमभिगच्छत्यमुष्मादिमं लोकमागच्छति स गर्भीभवति स प्रसूयते स कर्म कुरुत इति पौष्यायणश्रुतेः ॥

तत्र स्वातन्त्र्यप्रतीतेः--
एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रमीयते ।
एकोनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतमित्यादेश्च स्वयमेवेत्यतो वक्ति—

॥ ओं स्वात्मना चोत्तरयोः ओं ॥ २१ ॥

स एतेनैव स्वात्मना परेणेमं गर्भमनुप्रविशति परेण जायते परेण कर्म कुरुते परेण नीयते परेणोन्नीयते तं वा एतमभिवदन्ति स्वात्मेति ।
एष ह्यानन्दमादत्ते एष ह्येनं जीवमभिजीवयत्येष उद्गमयत्येष गमयत्येष आगमयतीत्युत्तरयोर्वाक्ययोः परमात्मनैवोत्क्रान्त्यादयः ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् " शरीरादुत्क्रान्तेः परलोकगमनादिमं लोकं प्रत्यागमनाच्चाणुरेव जीवः ॥ ॥ छ ॥

तत्र **"सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्ये"**त्यादिश्रुतावुत्क्रान्त्यादिषु तस्य परप्रेरणानुक्त्या **स्वातन्त्र्यप्रतीतेः स्वयमेवो**त्क्रामति, गच्छत्यागच्छति च जीवः । **एकः प्रसूयते जन्तु**रित्यादिनैकाकित्वप्रतीतेश्चेत्यत आह---**स्वात्मना चोत्तरयोः** ॥ स्वात्मना परेणेति विशेषणात्न स्वरूपवाची स्वात्मशब्दः । 'सु' सुखं तदादत्त इति 'स्वात्मा' परमः । तदेव ह्याह—**"एष ह्यानन्दमादत्त"** इति । नहि जीवस्याऽनन्दादानं स्वतो दृश्यते ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॐ ॥ २२ ॥

व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्चेति व्याप्तिश्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेन्न । स आत्मेदं सृजति स द्विधेदं बिभर्त्यन्तर्बहिश्च स बहुधेदमनुप्रविश्याऽत्मनोऽभिनयति स आत्मा स आत्मानस्स ईशः स विष्णुः स परः परोवरीयानिति परमात्माधिकारत्वात् ॥

एकशब्दैर्द्विशब्दैश्च बहुशब्दैश्च केशवः ।
एक एवोच्यते वेदैस्तावता नास्य भिन्नतेति च भविष्यत्पुराणे ॥
तदयं प्राणोऽधितिष्ठति । तदुक्तमृषिणा आ तेन यातमित्यादि च ॥

उत्सर्गतश्चाणुत्वसाधिकारताः । अत्रापवादमाशङ्क्य परिहरति । **नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्** ॥ **स** बहुभी रूपैरिदं जग**दनुप्रविश्य** स्वत एवाभितो **नयती**त्येकस्यैव बहुरूपत्वकथना**द्व्याप्ता** इति बहुवचनं च युज्यते । **स आत्मा स आत्मान** इत्येकस्यैव बहुरूपत्वं पुनस्तात्पर्यादुपदिशति । परोवरीयस्त्वोक्त्या च तस्यावरत्वं दूरीकरोति । "**तदुक्तमृषिणे**"त्यादेस्तु श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्य एवाभिहितोऽर्थो भगवता भष्यकारेण—

"ऋषि[1] ज्ञान इति ह्यस्माद्धातोस्सर्वज्ञ एकराट् ।
वेदद्रष्टा परमऋषिर्हयास्यः पुरुषोत्तमः ॥
मन्त्राणां प्रथमो द्रष्टा सर्वेषां यत एव तु ।
ऋषिणोक्तमिति प्राहुर्मन्त्रोक्तं ब्राह्मणान्यतः ॥
तत्प्रसादाद्धि तपसा पश्चान्मन्त्रान्प्रपेदिरे ।
ब्रह्माद्या ब्राह्मणं पश्चात्तैर्दृष्टमृषिभिः पृथक् ॥
मन्त्राश्चोपनिषच्चैव नाकृत्वा सुमहत्तपः ।
प्रथमं तद्धयास्येन दृष्टं केनचिदीक्ष्यते ॥
विना पृथक्ततो दृश्येद्ब्राह्मणं मुनिभिर्यतः ।
मन्त्राश्चोपनिषच्चैव ब्राह्मणादुत्तमास्ततः ॥

1 इतः परमाऽधिकरणसमाप्ति महैतरेयोपनिषद्भाष्यवाक्यान्येवाविकलमुल्लिखितानि ।

तत्राप्युपनिषच्छ्रेष्ठा युक्तावस्थाऽधिगम्यत" इत्यादि प्रमाणविवेके ॥

तेन रथेन, अध्यात्मं शरीराख्येन, अधिदैवतं रथरूपेण । 'ऋभव' इत्यत्र देवानां साधारणं नाम ।

"आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे ऋभव इत्यपि ।
सर्वदेवसमाख्या च द्वादशाष्टादिकेष्वपी"ति शब्दनिर्णये ॥

"निर्मितो दैवतैस्सर्वैर्विष्णुना वायुना सह ।
अधिष्ठितो रथो दिव्यस्सोऽध्यात्मं देहनामकः ॥
सम्यग्योग्यो यदा तस्य मनोवाक्कर्मभिर्भवेत् ।
देहाख्यस्य रथस्यैव तदा नारायणात्प्रभोः ॥
विविधं वासवत्त्वात्तु विवस्वन्नामकाच्छुभम् ।
संसारवारकं ज्ञानं दिवो दुहितृनामकम् ॥
विष्णुतत्वापरोक्षाख्यमहनी द्वे च शोभने ।
ज्ञानावस्था मुक्त्यवस्थेत्युभे एवाहनी परे ॥
जायन्ते देवता त्वेषां भारती वायुरेव च ।
जीवन्मुक्तेश्च मुक्तेश्च दाता रूपद्वयी विभुः ॥
सर्वस्त्रीणामुत्तमत्वाद्द्यौर्नाम श्रीरुदाहृता ।
अहराख्या भारती तु नित्याहेयस्वरूपतः ॥
अहरित्युच्यते वायुर्ज्ञानरूपात्तथैव च ।
अधिदैवे रथेऽप्येते विष्णोर्लक्ष्म्यां प्रजज्ञिरे ॥
रथेन तेन देवेशौ विष्णुवायू जगत्पती ।
आयातमिति हैवैतौ प्रार्थयेद्यज्ञकर्मणि ॥
अन्यदाऽप्यर्थयेदेतौ ज्ञानेच्छुः पुरुषस्सदा ।
जपमन्त्रद्वयं नित्य'मा तेन' 'निमिष'स्तथा ॥

१ "आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना ।
यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वतः" इति समग्रा श्रुतिः ॥

रक्षणं वा समीपे स्यान्ममेत्यध्यात्ममेव च ।
हयास्यत्वादश्विनौ तावित्याह परमा श्रुतिः ॥
ऐन्द्राग्नेयादिकाश्चैव सर्वे मन्त्रा हरिं परम् ।
वदन्ति मुख्यतो नान्यं सर्वनामानमच्युतम ॥
अथवा वायुदेहस्थं पृथक्संस्थं च केशवम् ।
मन्त्रो द्विवचनो वक्ति तथा बहुवचस्स्वपी''त्याद्यैतरेयसंहितायाम् ॥

सुखं ददत इति 'सुदिने' । 'विवस्वतो' विष्णोस्सकाशा'द्दिवो दुहिता' 'अहनी' च जायन्ते । 'अहनी' इति द्विवचनेन द्वित्वे सिद्धेऽप्युभे इति वचनमध्यात्माधिदैवयोरुभयोरपि वचनार्थम् । नच सूर्यरथोऽत्र वर्ण्यते । नचाहोरात्रमहनी इत्युच्यते । सूर्यस्याश्विनामाभावात् । सप्ताश्वत्वाच्च तद्रथस्य । चतुरश्वत्वं चात्रोच्यते । "श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषी युक्ते" इत्यध्यात्मसम्बन्धाच्च । नच रात्रौ सुदिनमिति प्रयोगो दृष्टः । असुदिनस्यापि तत एव ज्ञातत्वाद्व्यर्थविशेषणता च । अस्मिन्पक्षे तु लौकिकाहर्व्यावृत्त्यर्थं सुदिने इति युज्यते । जीवन्मुक्तिर्मुक्तिश्च[1] हि मुख्ये सुदिने । "स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवाऽत्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत" इति ज्ञान्यवस्थायां मुक्तौ भोगबाहुल्यकारणत्वात्साऽपि मुक्तिवत्सुदिनम् । नहि मुक्तावाधिक्यार्जनमस्ति । "न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते" इति वचनात् । अतो ज्ञानोत्पत्तिसमनन्तरमेव मुक्तौ न पुनरार्जनमस्तीति कञ्चित्कालं ज्ञानित्वेनावस्थानमपि सुदिनमेव । ज्ञानात्पूर्वं तु पतनसंशयादेव न सुदिनम् । नचाश्विरथोऽत्र वर्ण्यते । नह्यश्विरथयोगादहनी जायेते । एकरासभयुक्तो हि तद्रथः । "तद्रासभो नासत्या सहस्रमि"त्यादि । नच विवस्वच्छब्दोऽश्विनोर्विद्यते । "यो देवानां नामधा एक एवे"ति विष्णोस्सर्वनामानि प्रसिद्धानि च । "युजो युक्ता अभियत्संवहन्ती"त्यादिना तस्यैव प्रस्तावाच्च । अतो विष्णुरेव मुख्यतस्सर्वनामोक्त इति सिद्धमिति ॥ ॥ छ ॥

१ 'ग'—जीवन्मुक्तिश्च मुक्तिश्च

॥ ॐ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॐ ॥ २३ ॥

एषो ह्यात्माऽभ्युद्धतो मानशक्तेस्तथाऽप्यसौ प्रमितिं याति वेदैः ।
पूर्णोऽचिन्त्यः सर्ववेदैकयोनिः सर्वाधीशः सर्ववित्सर्वकर्तेति वाक्यशेष
आत्मशब्दोन्मानाभ्यां च ॥
आत्माऽमेयः परं ब्रह्म परानन्दादिकाभिधाः ।
वदन्ति विष्णुमेवैकं नान्यत्राऽसां गतिः क्वचिदिति च कौर्मे ॥

॥ ॐ अविरोधश्चन्दनवत् ॐ ॥ २४ ॥

अणोरपि जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिर्युज्यते ।
यथा हरिचन्दनविप्रुष एकदेशपतितायाः सर्वशरीरव्याप्तिः ॥
अणुमात्रोऽप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति ।
यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविप्रुष इति च ब्रह्माण्डपुराणे ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ मानशक्तेरधिकत्वे**नोद्धतः ।** सर्वेभ्यो गुणाधिकत्वेन मानशक्तिमतिलङ्घ्य वर्तते । न मानशक्त्या मीयते । **तथाऽप्यसौ वेदैः प्रमितिं याति** विषयत्वेन स्वप्रसादादेव प्रमीयत इत्यर्थः । वक्ष्यति च "तत्प्रसादादेव प्रकाशो भवती"ति । अथवा **प्रमितिं याति** यापयति । स एव हि पुरुषं स्वप्रमितिं यापयति स्वातन्त्र्यात् । "न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनाऽर" इत्यादेः । 'कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा' इतिवत् । "व्यत्ययो भेदस्वातन्त्र्यकरणेष्वि"ति वचनात् । स्वयमेव चोपपादयति श्रुतिः पूर्वार्धोदितं **"पूर्णोऽचिन्त्य"** इत्यादिना । **योनिः** व्यक्तिकारणम् ॥ ॥ छ ॥

अत्राऽहुः —नाणुत्वं देहिनो युज्यते । शिरश्चरणादिषु युगपद्वेदनाद्यनुसन्धानात्, शिरसि मे वेदना चरणयोर्मे वेदनेति । नच शरीरपरिमाणत्वं, प्राङ्निरस्तत्वात् । पारिशेष्याद्व्याप्तत्वमेवेष्टव्यम् । उत्क्रान्त्यादयस्तु मनस एव । तत्र तत्र स्थितेनाऽत्मना यथाकर्माऽरब्धेषु द्युम्वादिषु सेन्द्रियेषु देहेषु यथायोग्यं संयुक्तस्य तस्य बुद्ध्यादिजनकत्वमिति लघीयसीयं कल्पना । प्रतिशरीरं शरीरिणः प्रवेशनिष्क्रमादयो न कल्प्यन्त इति । अत आह —**अविरोधश्चन्दनवत् ॥** अणुत्वेऽपि

॥ ॐ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॐ ॥ २५ ॥

जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिर्युज्यते हरिचन्दनबिन्दुवत् । ज्ञायते हि तस्य कृत्स्नशरीरव्याप्तिरतिमात्राह्लादनेन । नच जीवस्य सर्वगतत्वे प्रमाणमस्ति । नच दूरदर्शनादिकं तत्रस्थरूपेणेति मतम् । अनुभवविरोधादक्षसन्निकर्षवैयर्थ्याच्च । देहस्थरूपस्यैव दूरदर्शनेष्टौ वृथा व्याप्तिकल्पनम् । नचोत्क्रान्तिगत्यादयः कल्प्यन्तेऽस्माभिः, श्रुतिसिद्धा एव आश्रीयन्ते श्रुतहानिभयात् । नच मनस एव ता इति वाच्यम् । उपरतवृत्तिभिर्मनआदिभिरिन्द्रियैः सर्वैस्सहैव जीवस्योत्क्रमणादिश्रवणात् । "तस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राण" इति "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती"ति च । प्रपञ्चयिष्यति चैतद्वैराग्यपादे 'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहती'त्यारभ्य 'प्राणगतेश्चे'ति चाऽऽसमाप्तेश्च । अत इन्द्रियाणां प्रतिशरीरमुत्पत्तिनाशकल्पना निर्मानिका । अहो बहुप्रमाणसिद्धमणोर्जीवस्योत्क्रान्त्यादिकमकस्मादपलप्याप्रामाणिकीमनन्तदेशव्याप्तिं कल्पयतो न शोभते लघीयसीयं कल्पनेति । व्याप्तत्वे च सर्वेषां तुल्यानां सुखदुःखादिसङ्करप्रसङ्गः । मनस्संयोगजत्वात्तेषां तस्य च सर्वसाधारणत्वात् । नच तत्तद्देहस्वामिनः तत्तद्देहगतमनस्संयोगजसुखदुःखादीति वाच्यम् । देहारम्भकाणां कर्मणामसाधारण्ये कारणानुपलब्धेः । देहस्वामित्वेऽप्यव्यवस्थानात् । अतस्सुखिदुःखिबद्धमुक्तादिव्यवस्था दुर्वचा सर्वगतानेकात्मवादिनाम् । ऐकात्म्यवादिनां निरस्ता पुरस्तादेव । कथं च व्याप्तस्य कादाचित्को मनस्संयोगः । येन कादाचित्कं सुखदुःखादि स्यात् । नच हृदि संयोगात्सुखदुःखादिजन्मेति वाच्यम् । हृदि तस्य विशेषाभावात् । अन्यत्र च संयोगस्य[1] कृत्स्नात्मसमवेतत्वेनात्र कार्यकरत्वाविरोधात् । असंयुक्तप्रदेशाभ्युपगमे च सावयवत्वप्रसङ्गात् । नचौपाधिको भेद आत्मनो युक्त इत्युक्तः । अतोऽणुर्जीवः ॥ ॥ छ ॥

१ 'क' 'ख'—अन्यसंयोगस्य

सम्यगसम्यगवस्थानविशेषाद्युज्यते चन्दनस्येति चेन्न ।
हृदि ह्येष आत्मेति जीवस्यापि तथाऽभ्युपगमात् ॥

॥ ॐ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॐ॥ २६ ॥

यथाऽऽलोकस्य प्रकाशगुणेन व्याप्तिर्ज्योतीरूपेणाव्याप्तिरेवं चिद्गुणेन व्याप्तिर्जीवरूपेणाव्याप्तिरिति वा ।
स्कान्दे च—
असम्यक्सम्यगिति च ह्यवस्थाभेदतः सुराः ।
व्याप्त्यव्याप्तियुतास्त्वन्ये चिद्गुणेनैव नान्यथा ॥

अवस्थितिवैशेष्यादित्यादि सूत्रम् । सम्यगवस्थानं चन्दनबिन्दोरेकत्रासम्यगवस्थानं सूक्ष्मैरंशैरशेषाङ्गेष्वस्ति । नैवं जीवस्य, निरंशत्वात् । अन्यथाऽनित्यत्वापातात् । अतो नाणुत्वे तस्य सर्वशरीरव्याप्तिः स्या**दिति चेन्न । हृदि ह्येष आत्मेति** श्रुतेः **जीवस्यापि** हृदि सम्यगवस्थानाभ्युपगमादन्यत्रासम्यगवस्थानाभ्युपगमात् । नच सांशत्वेऽनित्यत्वमिति वाच्यम् । भिन्नांशारब्धस्य हि पटादेः सांशत्वमनित्यत्वव्याप्तम् । नच सांशत्वमात्रादनित्यत्वम् । परमाणूनां च निरंशत्वे सर्वदिक्सम्बन्धासिद्धिः । मिथः संयोगे च संयुक्तप्रदेशात्प्रदेशान्तरासिद्धेः प्रथिमानुपपत्तिः । काल्पनिकप्रदेशान्तराश्रयणे तत्संयोगजानां कार्याणां काल्पनिकत्वप्रसङ्गः । आत्माकाशयोश्च निरंशत्वे पराभिमतस्यौपाधिकभेदस्य बहुवस्तुसंयोगस्य चासम्भवः । संयुक्तप्रदेशातिरिक्तप्रदेशाभावादेव ॥ ॥ छ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ विधान्तरेण देहव्याप्तिमाह । **यथा** ह्या**लोकस्य** दीपादेः **प्रकाशगुणेना**पवरकादि**व्याप्तिः, ज्योति**रात्मना **स्वरूपेण** दीपिकादावेव स्थितिः, **एवं** ज्ञानगुणेन **व्याप्तिः जीवरूपेणाव्याप्तिरिति** । एवञ्च दूरदर्शनादिकमपि प्रकाशव्याप्त्या युज्यते । तथाच श्रुतिः "तद्यथा ह्यणुनश्चक्षसः प्रकाशो व्यातत एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याततोऽणुर्ह्येवैष पुरुषो भवती"ति । उक्तव्याप्त्योराश्रयभेदं विविनक्ति स्कान्दवचनेन **स्कान्दे चे**ति । **च**शब्दादन्यत्र च विस्तृतमेतत् । स्वरूपस्यासम्यगवस्थानेन व्याप्तिमन्तस्सम्यगवस्थानेनाव्याप्ति-

चिद्गुणस्य स्वरूपत्वात्तद्व्याप्तिश्चेति युज्यते ।
शक्तियोगात्सुराणां तु विविधा च व्यवस्थितिरिति ॥

॥ इत्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

स नित्यो निरवयवः पुण्ययुक्पापयुक्च स इमं लोकममुं चाऽवर्तते स विमुच्यते स एकधा न सप्तधा न दशधेति गौपवनश्रुतावेकस्याबहुत्वं प्रतीयते ।
स पञ्चधा सप्तधा दशधा भवति शतधा च सहस्रधा स गच्छति स मुच्यत इति पाराशर्यायणश्रुतौ बहुरूपत्वं प्रतीयते ।
अतो विरोधं परिहरति--

॥ ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथाच दर्शयति ॐ ॥ २७ ॥

यथा पुष्पाद्गन्धः पृथग्गच्छति एवमंशिनो जीवादंशाः पृथग्गच्छन्ति । अथैक एव सन् गन्धवद्व्यतिरिच्यते । अथैकीभवत्यथ बह्वीभवति ।

मन्तो देवास्तेभ्योऽ**न्येऽ**वराश्चि**द्गुणेनैव** व्याप्तिमन्तो न देववत्सान्द्रव्याप्तिभाजः । गुणव्याप्तेरेव गुणिव्याप्तित्वं **युज्यते चिद्गुणस्यान**पायित्वेन गुण्यैक्यात् । देवानां **तु** गन्धर्वादिभ्योऽधिक**शक्तियोगात्** तेभ्य उत्कृष्टा व्यवस्थितिर्युक्ता । तत्रापि केषाञ्चिदधिकशक्तियोगात्कदाचिद्बहुषु स्थानेषु प्रायः सम्यगवस्थानमत्युत्तमानां भगवत्प्रसादातिशयादिच्छया सम्यगवस्थानं च । "व्याप्तिश्चाभ्यधिका तेषामत एव न संशयः" इति चाधस्तादुक्तम् । अतोऽवतारेष्वपि केषाञ्चित्परमपरायणानां महात्मनां तत्वविद्याचार्यवर्याणां मूलरूप इव सौबल्यसार्वज्ञसौलक्षण्यादिगुणाः परिदृश्यमाना युज्यन्ते ॥

इत्युत्क्रान्त्यधिकरणम्

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॥ यथा पुष्पाद्गन्धः पृथग्गच्छतीति दृष्टान्तान्न विरोध आशङ्कनीयः । तं हि परिहरति **अथैक एव सन्गन्धवद्व्यतिरिच्यत** इति श्रुत्युपादानेन । नच दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वसाम्यम् । बहुभाव-

तं यथा यथेश्वरः प्रकुरुते तथा भवति सोऽचिन्त्यः परमो गरीयानिति शाण्डिल्यश्रुतिः ।
अचिन्त्ययेशशक्त्यैव ह्येकोऽवयववर्जितः ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदेति च पाद्मे ॥

॥ इति व्यतिरेकाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिषु जीवस्य परेणाभेदः प्रतीयते । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् । द्वासुपर्णेत्यादिषु भेदः ।

मात्रविषयो दृष्टान्तः । स च विशेषमात्रप्रापकोऽत्र न भेदप्रापकः । **अथैकीभवतीति** विशेषणात् । नहि कदाचिद्भिन्नयोरभेदसम्भवः । एकस्यैव सतो बहुभावः सुखज्ञानाद्यनुसन्धानाच्चावसीयते । तद्धि चेतनैक्ये प्रमाणम् । "एक आत्मनः शरीरे भावादि"ति चांशांशिनोरभेदः प्रदर्शयिष्यते । **"आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदे"**ति वचनाच्च । नच सर्वेषां बहुभावः । तस्मादबहुभावश्रुतिर्न विरुध्यते । नच परमयोगः पूर्वं प्रत्युक्तः तस्य । श्रुतिस्मृतिपरिगृहीतत्वेनाप्रत्याख्येयत्वात् । अन्यस्मिन्नप्यविरुद्धं स्वीकार्यमस्तीति द्योतित"मितरेषां चे"ति चशब्द[1]योजनाबलात् । तं **चशब्देन भागोपलब्धिरङ्गीकृते**ति हि व्याचख्यौ । 'भाग' एकदेशः । तत्र तेभ्यस्तु विशेषशङ्कास्पदत्वेनायमतिदेश्योऽभूत् । तेभ्योऽधिकं प्रमाणोपपन्नत्वं विशेषशङ्काबीजम् । परिहारे विशेषः प्रमाणोपलब्धभागस्वीकार इति भवति कथञ्चित् । एतेनैतदप्यपास्तं, यद्योगिनो बहुदेहेषु युगपद्भोगयोगार्थं सर्वगतत्वं जीवानां कल्पयन्ति । अंशबहुत्वेनैव तदुपपत्तेरुक्तत्वात् । अन्तःकरणस्य चाव्याप्तस्य देहे देहे पृथग्गतिमिच्छन्ति चेद्योगिभोगाय भोक्तस्तथा किमिति नेच्छेयुः । नेच्छन्ति चेद्देहान्तरेषु भोगाभावप्रसङ्ग इति ॥　　॥ छ ॥

॥ इति व्यतिरेकाधिकरणम् ॥

---

१ 'क''ख'—**मितरेषां चानुपलब्धेरि"ति चकार—**

अत उच्यते—

॥ ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥ २८ ॥

भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात्पूर्णः परो जीवसङ्घो ह्यपूर्णः । यतस्त्वसौ नित्यमुक्तो ह्ययं च बन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेदिति सोपपत्तिककौशिकश्रुतेर्भिन्न एव जीवः ॥

॥ ॐ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॐ ॥ २९ ॥

अथेदमालोच्यते—किमयं जीवः परेणाभिन्नः किं वा भिन्न इति । केषाश्चिन्मन्दमतीनां "स आत्मा **तत्त्वमसि**" "**अहं ब्रह्मास्मी**"त्यादिश्रुतियाथातथ्या[1]परिज्ञानादभिन्नः प्रतीयते "द्वा सुपर्णे"त्यादीनां व्यावहारिकभेदानुवादित्वमापक्षाणानाम् । अत्राभिधत्ते—**पृथगुपदेशात्** ॥ **अचिन्त्यः** स्वरूपतः शक्तितश्च । **परमो** निर्दोषत्वेन । **पूर्णो** गुणैः । प्रमेयत्वाप्रमेयत्वे सर्वशक्तित्वाल्पशक्तित्वे परत्वावरत्वे पूर्णत्वापूर्णत्वे नित्यमुक्तत्वबद्धत्वे स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये जीवानामन्योन्यभेदश्चेत्युपपत्तयः श्रुत्युपदर्शिताः । तत्प्रसादादेव मोक्षवचनान्मोक्षेऽपि पारतन्त्र्यमवसीयते । अन्यथा मोक्षमेव न प्रदद्यात् । नहि स्वतन्त्र ईश्वरः स्वतन्त्रान्तरमापादयितुमीहते । तत्सद्भावे स्वातन्त्र्यस्यैवापायप्रसङ्गात्प्रातिकूल्यानुकूल्ययोः । नहि[2] सर्वस्वातन्त्र्यमपहातुमिच्छा कस्यचिद्भवति । अतो मुक्तावपि परतन्त्रत्वाद्भिन्न एव जीवः परमेश्वरात्सर्वदेत्यभिप्रायः । यदि चाय"महं ब्रह्मास्मी"त्यादिरभेदोपदेशः किमयमहंशब्दोऽनात्मविषयः, किं वेतरेतराध्यासवद्विषयः, आहोस्वित् चैतन्यमात्रविषयः । न तावदादिमः । अनात्मनो ब्रह्मतोपदेशस्य निष्फलत्वात् । ब्रह्मणोऽनात्मत्वप्रसङ्गाच्च । नच स्थाणुः पुरुष इतिवन्निषेधाभिप्रायेणेयमुक्तिरिति वाच्यम् । तथा व्यपदेशादृष्टेः । नापि मध्यमः । उक्तदोषादेव । इदमनिदंरूपवस्त्वात्मकेऽहम्प्रत्ययगोचर इदंरूपं निरस्यानिदंरूपैक्यं विधीयत इतिचेन्नैवम् । जहदजहल्लक्षणाया निरस्तत्वात् । नचान्तिमः । सिद्धसाधनत्वात् ॥ ॥ छ ॥

---

१ 'क' 'ख' - याथार्थ्या-

२ 'क' 'ख' — नच

ज्ञानानन्दादिब्रह्मगुणा एवास्य यतः सारः स्वरूपमतोऽभेदव्यपदेशः। यथा सर्वगुणात्मकत्वात्सर्वात्मत्वं ब्रह्मण उच्यते सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति।
भविष्यत्पर्वणि च—
भिन्ना जीवाः परो भिन्नस्तथाऽपि ज्ञानरूपतः।
प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वश इति॥

॥ इति पृथगुपदेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अभेदव्यपदेशस्य गतिं सदृष्टान्तमाचष्टे। **तद्गुणसारत्वादि**त्यादि सूत्रम्॥ ब्रह्मगुणसदृशा गुणाः **ब्रह्मगुणा** उच्यन्ते। ज्ञानं गुणः सर्वचेतनानाम्। विशिष्टानामानन्दादयश्च। **सारः स्वरूपं** मुक्तौ यदवशिष्यते। अत एवान्येभ्योऽधिकसादृश्यात्सम्यग्ज्ञानिनां विशेषतस्तत्सादृश्यव्यपदेशः "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"त्यादिकः। "स यो हवैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती"ति च सादृश्यमेव विवक्षितम्। "सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदि"तिवत्। नहि ब्राह्मण पूजकः स एव ब्राह्मणो भवतीत्युक्तं हि भगवत्पादैरेवान्यत्र[1]। यः परमं ब्रह्म वेद स बृंहित एव भवति, न तु तत्परमं ब्रह्म भवतीति ह्यर्थोऽवगम्यते। अन्यथा "परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमि"ति पूर्ववाक्यविरोधाच्च। "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"त्यादिश्रुतिभिश्च मुक्तौ भेदो निर्विगानमभिगीयते। **यथा** सर्वजगद्गतगुणा ब्रह्मणि विद्यन्त इति **"सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"त्युच्यते**। न पुनः सर्वस्य ब्रह्मत्वेन। नहि जडस्य प्राज्ञाभेदं कश्चिद्विपश्चिन्मन्यते, एवमत्रापि। नचात्र पुनरुक्तिः। अन्यत्रानुषङ्गिकत्वाद्भेदसाधानस्य। तासु तासु श्रुतिषु जीवे तदैक्येन समन्वयसन्देहापोहाय प्रदर्शनीयत्वेन तत्तद्गतभेदवाक्यानां तात्पर्यार्थत्वाच्च पुनः पृथग्विचारस्य। भेदे हि तात्पर्यं मोक्षशास्त्रस्यावगम्यते सूत्रगत्या श्रुतिगत्या च। तथाच परमोपनिषदि[2]—

---

१ - तत्वनिर्णय इत्यर्थः।

२ 'ग'—महोपनिषदि

"यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा ।
यथा नद्यस्समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा ॥
यथा चोरापहार्यौ च यथा पुंविषयावपि ।
तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ ॥
तथाऽपि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात्परमो हरिः ।
भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन् ।
वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बद्ध्यतेऽन्यथे"ति ।

नच वाच्य"मुत्क्रान्तिगत्यागतीनामि"त्यादीनि "पृथगुपदेशादि"त्यन्तानि जीवस्याणुत्वसाधकानि पूर्वपक्षसूत्राणि, "तद्गुणसारत्वादि"ति व्याप्तिसाधकसिद्धान्तसूत्रमिति । अत्र व्याप्त्यसाधनात् । नच बुद्धिगुणसारत्वादणुत्वव्यपदेश इति सूत्रयोजना सुष्ठुतामाधत्ते । अप्रस्तुतत्वाद्बुद्धेस्तच्छब्देन परामर्शायोगात् । नच बुद्धिगुणाः सारः स्वरूपमात्मनोऽभ्युपगम्यन्ते, हेयत्वात् । नच यावदात्मभावित्वं बुद्धेरिष्टम् । अविद्यानिवृत्तौ निवृत्त्यभ्युपगमात् । अतस्तदपि न बुद्धौ योजनीयम् । नच विवेचकमनालोच्य पूर्वोत्तरमतभेदकल्पना विपश्चितां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । नच तुशब्दः पक्षव्यावर्तक इति नियमः । "पुंस्त्वादिवत्त्वि"त्यत्रैव व्यभिचारात् । नचातिसंरम्भेण पूर्वपक्षीकृतमप्रतिवचनेन[1] निरसितुं शक्यते । नचोत्सूत्रं सिद्धान्तप्रतिपादनमिति वाच्यम् । असूत्रितस्यासिद्धान्तत्वात् । सूत्रेषु निरस्यपक्षोपन्यास उत्सूत्रं चोत्प्रेक्षणीयस्तत्र तत्र सिद्धान्तः सूत्रविरुद्ध इति न सज्जनसमाजे भ्राजते ॥

"ऋगादयश्च चत्वारः पञ्चरात्रं च भारतम् ।
मूलरामायणं ब्रह्मसूत्रं मानं स्वतः स्मृतम् ॥
अविरुद्धं च यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा ।
एतद्विरुद्धं यत्तु स्यान्न तन्मानं कथञ्चने"त्युक्त्वा विरुद्धशास्त्राणि

विनिन्द्य,

---

१ 'क'— मप्रतिपक्षवचनेन निरासितुम् ।

जीवस्याप्युत्पत्तिरुक्ता ।
अतस्तस्य सोऽनादिना पुण्येन पापेन चानुबद्धः परेण निर्मुक्त आनन्त्याय कल्प्यत इत्यनादिकर्मसम्बन्ध आनन्त्यासिश्च न युज्यत इत्यत आह—

॥ ॐ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३० ॥

यावत्परमात्मा तिष्ठत्यनाद्यनन्तत्वेनैवं जीवोऽपि ।
नित्यः परो नित्यो जीवोऽनित्यास्तस्य धातवः । अत उत्पद्यते च म्रियते च विमुच्यते चेति चाग्निवेश्यश्रुतिः ।

"निर्णयायैव यत्प्रोक्तं ब्रह्मसूत्रं तु विष्णुना ।
व्यासरूपेण तद्ग्राह्यं तत्रोक्ताः सर्वनिर्णयाः ॥
यथार्थवचनानां च मोहार्थानां च संशयम् ।
अपनेतुं हि भगवान्ब्रह्मसूत्रमचीक्लृपत् ॥
तस्मात्सूत्रार्थमागृह्य कर्तव्यस्सर्वनिर्णयः ।
सर्वदोषविहीनत्वं गुणैस्सर्वैरुदीर्णता ।
अभेदस्सर्वरूपेषु जीवभेदः सदैव च[1] ॥
विष्णोरुक्तानि सूत्रेषु सर्ववेदेड्यता तथा ।
तारतम्यं च मुक्तानां विमुक्तिर्विषया तथा ॥
तस्मादेतद्विरुद्धं यन्मोहार्थं तदुदाहृतम् ।
तस्माद्ये ये गुणा विष्णोर्ग्राह्यास्ते सर्व एव तु ॥" इति भविष्यत्पर्वण्युक्तम् ॥

इति पृथगुपदेशाधिकरणम्

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ यद्यपि 'ज्ञोऽत एवे'ति सूत्रे जीवस्य स्वरूपनित्यत्वमर्थतो लभ्यते । उपाध्यपेक्षयेति भाष्यवचनात् ।

---

१ **'क' 'ख'—भेदस्तथैव च ।**

आत्मा नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो धातुरस्य त्वनित्य इति च भारते ॥

॥ इति यावदधिकरणम् ॥ १५ ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः ।
स आनन्दः स बलः स ओजः स परेणामुं लोकं नीयते स विमुच्यत इति जीवस्य ज्ञानानन्दादिरूपत्वमुच्यते ।
स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति सोऽज्ञानाद्विमुक्तो ज्ञानी भवति सोऽबलाद्विमुक्तो बली भवति स नित्यो निरातङ्कोऽवतिष्ठत इति पैङ्गिश्रुतावनानन्दादिरूपत्वं प्रतीयते ।
अत आह—

॥ ॐ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॐ ॥ ३१ ॥

यथा बालस्य सदेव पुंस्त्वं यौवनेऽभिव्यज्यत एवं सतामेवानन्दादीनां व्यक्त्यपेक्षया तदुक्तिः ।

तथाऽपि मुखतोऽनुक्तेरुत्पत्त्युक्तेश्च पुनरारम्भः । श्रुत्यन्तरोपसंग्रहार्थश्च । उपाधेरागमापायित्वेऽपि जीवस्य **यावदात्मभावित्वा**त्तत्प्रयुक्तः कर्मसम्बन्धो युज्यते । बन्धककर्मनिर्मोके च तन्निमित्तोपाध्यपेक्षयोत्पत्तिविनाशाभावादानन्त्याप्तिश्च युज्यते ॥ ॥ छ ॥

इति यावदधिकरणम्

"**विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः** प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्रे"ति षट्प्रश्ने । "**स आनन्दः स बलः स ओज**" इत्यादि श्रुत्यन्तरे । **पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्** ॥ **यथा बालस्या**व्यक्तमपि **सदेव पुंस्त्वं** स्त्रीत्वं वा **यौवनेऽभिव्यज्यते, एवं** पूर्वमनभिव्यक्तानां **सतां** ज्ञानानन्दादीनां साधनपरिपाकेऽभि**व्यक्त्यपेक्षया** श्रुतिषु तथोक्तिः । एवं जीवस्य प्रसाधितं ज्ञानस्वरूप-

त्वम् । नच ज्ञानमात्रात्मकत्वं 'ज्ञ' इति सूत्रात्, यदाह बौद्धः । नह्यहमिदं जानामीति प्रतीयमानं ज्ञातृत्वमकस्मादेवापवादनीयम् । अतिप्रसङ्गात् । अतः स्वसंवेद्यत्वं सिद्धम् ॥

ननु प्रत्यक्षस्य सुखादिगुणस्याश्रयसापेक्षत्वेन तदाश्रय आत्माऽनुमीयत इति न स्वतः सिद्ध्यति । न । सुखादिप्रत्यक्षस्यैव तदुपलम्भात्मकत्वादनवसरादनुमितेः । अहं सुखी जानाम्यहमिति विशेषणस्योपलम्भो विशेष्योपलम्भनान्तरीयकः । धर्मिग्राहकेण च गृहीते तत्स्वरूपे नानुमानमुपयुज्यते । तद्विशेषे तु क्वचिदनुमानमागमो वा न निवार्यते । सुखादिप्रत्यय आत्मनो न प्रतीतिरिति[1] चेत्तर्हि किं निराश्रयमेव सुखादि प्रतीयते, उताहो साश्रयमिति वाच्यम् । आद्ये कल्पेऽनुभवविरोधः । गुणत्वासिद्धेस्तदाश्रयात्मासिद्धिश्च[2] । द्वितीये सहोपलभ्यमान आश्रयो वाच्यः । देहश्चेत्तदाश्रयत्वेनोपलब्धत्वात्कुत आश्रयान्तरानुमानम् ? अचेतनस्य सुखज्ञानाद्ययोगादिति चेन्न । अनुभवस्य युक्तिमात्रबाधादृष्टेः । नचात्र बाधो दृश्यते । एवं हि बाधो भवन् भवेत्—"अहं सुखीत्येव प्रतिभामि, न त्वहं सुखी, ममाचेतनत्वेन सुखाद्याश्रयत्वायोगात्, आत्मैव सुखी"ति । नचैवं कश्चित्प्रत्येति । अत आत्मैव सुखाश्रयत्वेनोपलभ्यत इत्याश्रयणीयम् । नच देहात्मनोरभेदः प्रतीयत इति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वाद्भगवतैवानुव्याख्याने "मम देह इति ह्येव न देहोऽहमिति प्रमे"त्यादिना ।

अथोच्येत—स्वयम्प्रकाशा सती विषयसंविदेव स्वाश्रयमात्मानं ग्राहकत्वेन संवेदयतीत्याश्रयणीयम्[3] । घटमहं जानामीत्यनुभवानुसारात् । ग्राहकस्य स्वयम्प्रकाशत्वे कर्तृकर्मभावविरोधप्राप्तेः । तदसत् । अहं मां जानामीत्यात्मनस्संविद्विषयत्वानुभवादनुभूयते कर्तृकर्मभावः । एवं नच विरोधोऽनुभूयते । कल्प्यते केवलमप्रामाणिकः । नचैकत्रादृष्ट इत्यन्यत्र दृष्टोऽप्यपलाप्यः । अतिप्रसङ्गात् ।

---

१ 'क' 'ख'—ऽप्रतीति— २ 'ग' – गुणत्वाद्यसिद्धे—

३ 'ग'—सम्पादयती—

अहं ग्राहकत्वेनैव जानामि न ग्राह्यत्वेनेति वदन् कमिति पृष्टे किमुत्तरं ब्रुवीथाः? आत्मानमित्युक्ते स्वोक्तिविरोधः कर्तृकर्मभावश्च स्यात् । वेदनान्तरवेद्यत्वपक्षे चाऽऽत्मनः कर्तृकर्मभावो न परिहृतः स्यात् । तथाचात्र कः पर्यनुयोज्यः? करणान्तरेऽप्यनपेक्ष इति चेदविप्रतिपन्नस्तर्हि कर्तृकर्मभावाविरोधः । पराभिमतं करणानपेक्षणं च स्वसंवेदनसंवेदनाश्रयणात् । तदभिमतिर्गुरुमत इति चेदन्यमतेऽपि दृश्यताम् । बुद्धिसंवित्तौ बुद्ध्यन्तरस्य करणत्वेऽनवस्थनात् । बुद्धिरबुद्धाऽर्थबोधिका चेद्धटं बुद्ध्यामह इत्यनुभवविरोधः । नच बुद्धिरनुमेया, लिङ्गाभावात् । प्रतीतार्थो बुद्धिलिङ्गं चेल्लिङ्गविशेषणत्वेन सिद्धिर्बुद्धेरिष्टा प्रागनुमानात् । नचार्थे प्रकटता नाम, तत्संवेद्यत्वतोऽन्या । येन तल्लिङ्गं स्यात् । शब्दमात्रं हि भिद्यते । बुद्ध्यन्तरविरहिणश्चेश्वरस्य बुद्धेर्बोधे कथमेव करणाकांक्षा । स स्वबुद्धिं नैव बुद्ध्यत इति चेदसर्वज्ञः स्यात् । अस्तु तावन्मात्राज्ञतयेति चेन्मैवम् । स स्वरूपं जानाति वा नवा? न चेत्स्वरूपाज्ञो जगतस्स्वकृतत्वाद्यज्ञः कथं सर्वज्ञः स्यात्? य एकमपि वस्तु कात्स्न्र्यान्न जानाति । जानाति चेत्सर्वज्ञानेन वाऽन्येन वा? तेनैव चेत्प्राप्तं तद्भयस्थानं स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्य, यद्गुरुमत एवेति परिजिहीर्षितम् । नहि स्वात्मानमविषयीकुर्वत्सर्वज्ञानं स्वाश्रयं सर्वज्ञमीश्वरं विषयीकरोति । करणान्तरनिरपेक्षं स्वबुद्धिबोद्धृत्वं च प्राप्तं, यद्भयात्सर्वज्ञोऽपि स्वज्ञानाज्ञ आशास्यते । जानात्येव हि जनः किञ्चिज्ज्ञोऽप्येतावन्मे ज्ञानमस्तीति । कथं च गोष्पदानतिलङ्घी निस्तीर्णमहार्णव इति युज्यते । ज्ञानयोरुभयोरभ्युपगमे तयोः परस्परविषयत्वे विषयविषयिभावं द्विष्ठं विषयीकुर्वज्ज्ञानं स्वविषयं चेति स्वात्मनिवृत्तिप्रसक्तिः । अतः स्वप्रकाशेनैव व्यवहारनिर्वाहस्सर्ववादिनाम् ।

कथञ्चाऽऽत्मनोऽस्वप्रकाशत्व एतावन्तं कालं न किञ्चिद्वेदिषमिति सुप्तोत्थितपरामर्शिनो विप्रतिपद्येरन् । नहि सौप्तिकमज्ञानमननुभूतं चेदुत्थितस्यानुसन्धातुं शक्यते । नचैतदनुमानं, लिङ्गपरामर्शाभावात् । नचात्र लिङ्गं दृश्यते । नन्वस्ति लिङ्गमस्मर्यमाणत्वं सौप्तिकज्ञानाभावानुमाने । मैवम् । नह्यनुभूते

स्मृतिनियमः। अतोऽस्मर्यमाणत्वस्य व्यभिचाराद्लिङ्गत्वम्। नच कालेऽनुमानमाशङ्कितुमपि शक्यते। लिङ्गाभावादेव। अतः सुप्तौ स्वानुभवसिद्धः कालः। एतावन्तं कालमिति परमर्शात्। कालानुभविनो जीवस्याज्ञानानुभवे किमनुपपन्नम्? ज्ञानाभावः प्राक्तनो गृह्यते न परामृश्यते प्रातर्गजाभाववत्। नच तदाऽसौ गृहीतः, प्रतियोगिस्मरणाभावादिति चेन्नैवमपि सौप्तिको धर्मिग्रह एष्टव्यः। यत्र ज्ञानाभावः पश्चाद्गृह्यते। नहि प्रातरगृहीते प्रदेशे तत्र प्रातर्गजो नासीदित्युत्तरकाले गजाभावग्रहो दृष्टः। नच सुषुप्तौ ज्ञानाभावधर्मिण आत्मनो ग्रहणकारणं निरूपणीयमस्वसंवेद्यवादिनाम्। कथञ्चाभावापलापकाद्धर्मिग्रहणात्पृथग्ज्ञानाभावग्रहमिच्छेयुः। ते केवलधर्मिग्रहमेवेच्छन्ति चेत्कोऽयं केवलधर्मी नाम। यादृशोऽभाववादिनामभावग्रहणधर्मी तादृशोऽस्माकमभावव्यवहारविषयस्स इति चेत्तदनालोचितोद्भावितमवभाति। अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्। अभावविशिष्टो ह्यस्माकमभावग्रहधर्मी। नच तदाऽसौ गृहीतः। नहि प्रतियोगिस्मृतेः प्रागसौ गृह्यते। अतः पश्चादभावज्ञानं तदपलापिनां केवलशब्दार्थोऽन्यो वक्तव्यः। नचासौ समस्ति। घटाद्यभावव्यवहारः केवलभूतलादाविति ब्रुवाणानामेतेषां घटादिभावव्यवहारस्तस्मिन्नेवेत्युक्ते किमुत्तरम्? सर्वलौकिकपरीक्षकप्रसिद्धयोः सर्वव्यवहारास्पदभूतयोर्भावाभावयोरन्यतरस्याप्यपलापेऽनुभवविरोधादि तुल्यमेव दूषणमित्यास्तामयं प्रासङ्गिकः प्रवादः। तस्मादात्मनस्स्वयम्प्रकाशत्वमेवेष्टव्यम्। स्वयम्प्रकाशत्वेऽपि सामस्त्येनासंवित्तिः स्वात्मनि सविशेषे सम्भवति। तमःप्रतिबन्धात्। नच तदाऽप्रतीतिरित्यस्वयम्प्रकाशत्वमस्वरूपत्वं वा। तस्य विशेषस्य स्वरूपेऽपि ज्ञानाज्ञानदृष्टेः। मानसप्रत्यक्षं ग्राहकतया वा प्रत्यक्षमात्मानमाचक्षाणा अप्यात्मनः सर्वव्यापस्य स्वरूपं न कात्स्न्येन प्रत्यक्षीकुर्वन्ति। नच ते सांशं सविशेषं वाऽभ्युपगच्छन्ति, येन प्रत्यक्षताप्रत्यक्षते स्याताम्। ऐक्यवादिनोऽपि स्वयम्प्रकाशस्याऽत्मनो निर्विशेषस्य ब्रह्मैक्यं न शास्त्रादृते जानन्ति। अस्माकं तु सविशेषत्ववादिनामेष सुगमः पन्थाः। कंचिद्विशेषमीश्वरस्तमसा प्रतिबध्नाति, भक्त्या प्रसन्नः संस्तमो निवर्तयति। तथाच भगवद्वचनम्—

बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् ।
स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभोरिति च गौपवनश्रुतिः ॥

॥ ॐ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॐ ॥ ३२ ॥

व्यक्त्यनङ्गीकारे देवानां नित्योपलब्धिरानन्दादीनामसुराणां नित्यानुपलब्धिर्मनुष्याणां च नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी च प्रसज्यन्ते । नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परात्मा नैवमसुरा एवमनेवं च मनुष्या इति ह्याग्निवेश्यश्रुतिः ॥
भविष्यत्पर्वणि च—
नित्यानन्दज्ञानबला देवा नैवं तु दानवाः ।
दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मकाः ॥
तेषां यदन्यथा दृश्यं तदुपाधिकृतं मतम् ।
विज्ञानेनाऽऽत्मयोग्येन निजरूपे व्यवस्थितिः ॥
सम्यग्ज्ञानं तु देवानां मनुष्याणां विमिश्रितम् ।
विपरीतं च दैत्यानां ज्ञानस्यैवं व्यवस्थितिरिति ॥

॥ इति पुंस्त्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

"तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वते"ति ॥

एवमचिन्त्या पारमेश्वरी शक्तिः । तदेव ह्याह—

"बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् ।
स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभोरि"ति ॥

अतः सिद्धं जीवस्य स्वयम्प्रकाशत्वम् । "ते वा एते चिदात्मानः" "विज्ञानात्मा" "अस्य पुरुषस्य प्रकाशो व्यातत" इत्यादि श्रुतिबलात् ॥ ॥ छ ॥

नित्योपलब्धीत्यादि सूत्रम् । पूर्वं सतोऽप्यव्यक्तस्य ज्ञानानन्दादेः पश्चाद्व्यक्तिरित्यनङ्गीकारे मुक्तियोग्या विनैव साधनसम्पत्त्या नित्यव्यक्तानन्दा भवेयुः,

ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तम् ।
यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यत इति जीवस्योपलभ्यते ।
अत आह—

॥ ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥

जीवस्य कर्तृत्वाभावे शास्त्रस्याप्रयोजकत्वप्राप्तेर्जीवोऽपि कर्ता ॥

॥ ॐ विहारोपदेशात् ॐ ॥ ३४ ॥

स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वेत्यादि ॥

तमोयोग्यास्संसृतावपि सुखलेशहीना नित्यदुःखिनः स्युः, संसृतियोग्या नित्यमिश्राः स्युः, यथा स्वरूपावस्थाने । परमात्मनो नित्यानन्दत्वोक्त्या देवानां च नित्यानन्दत्वं विवक्षितम् । देवभागत्वात्तस्य ॥ ॥ छ ॥

इति पुंस्त्वाधिकरणम्

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ जीवस्य कर्तृत्वाभावे स्वर्गादिफलार्थं प्रवर्तमानं शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तथाहि—"ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्येवञ्जातीयकं विधिप्रतिषेधात्मकमिष्टं प्रेप्सन्तमनिष्टं परिजिहीर्षन्तमधिकारिणं शास्ति ॥ ॥ छ ॥

अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेनापरमार्थत्वान्मोक्षपर्यन्तमेव कर्तृत्वमिति चेन्नेत्याह । **विहारोपदेशात् ॥** "परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति मोक्षं प्रस्तुत्य तस्य मुक्तस्य परञ्ज्योतिःसामीप्यजुषो विहारं सञ्चरणं क्रीडां चोपदिशति— "स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन् रममाणः **स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वे"ति । आदि**शब्दादन्यत्र च "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"ति प्रस्तुत्य "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति, तथा "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्नि"त्यादि च । नचायं विहारोपदेशः संसारिविषयः । परब्रह्मोपसम्पत्तेः स्वरूपाभिनिष्पत्तेश्च परं संसरणस्यायुक्तत्वादनिष्टत्वाच्च ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ उपादानात् ॐ ॥ ३५ ॥

साधनाद्युपादानप्रतीतेश्च ॥

॥ ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॐ ॥ ३६ ॥

आत्मानमेव लोकमुपासीतेति क्रियायां व्यपदेशाच्च ।
अन्यथाऽऽत्मैव लोकमिति निर्देशः स्यात् ॥
तर्हि कथमीश्वरस्यैव कर्तृत्वमित्यतो वक्ति—

॥ ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ ॥ ३७ ॥

यथा ज्ञान इदं ज्ञास्यामीत्यनियमः प्रतीयत एवं कर्मणि ।
य आत्मानमन्तरो यमयतीति च श्रुतिः ॥

न केवलं शास्त्रार्थत्वाज्जीवस्य कर्तृत्वं प्रतिपद्यामहे । प्रत्यक्षत एव च सिद्धमिदमित्याह—**उपादानात्** ॥ छेदादिक्रियासु कुठारकाष्ठादिसाधनविषया-द्युपादानं तत्करणं च प्रतीयते । **च**शब्दान्नच बाधो दृश्यते ॥ ॥ छ ॥

अनादेरध्ययनपरिगृहीतस्य स्वतःप्रमाणस्य शास्त्रस्याप्रयोजकत्वानुपपत्त्या प्रत्यक्षतश्च कर्तृत्वमवधारितम् । प्रत्यक्षतोऽपि विधत्ते श्रुतिरित्याह—**व्यपदेशाच्चे**-त्यादि सूत्रम् ॥ परमात्**मानमेव लोक**माश्रयं स्वामिन**मुपासीतेति क्रियायां** कर्तृ-त्वेन सम्बन्ध**व्यपदेशाच्च** जीवः कर्ता । अकर्तृत्वे जीवस्य परमात्मैव स्वात्मान-मन्यं वा **लोक**मुपासीतेति **निर्देशः स्यात्** । कर्तुर्ऋते क्रियाविधिवैयर्थ्यात् । नच परे स्वतन्त्रे नित्यनिर्दोष आप्तकामे विधिः प्रतिषेधो वा पदं निधत्त इति युज्यते । नचैतावता श्रुतिस्मृतियुक्तिसिद्धं स्वेच्छया कर्तृत्वं चालयितुं पार्यते । अतो जीवोऽपि कर्तेत्युक्तम् ॥ ॥ छ ॥

अथ कथ"मितरव्यपदेशादि"त्यादिना कर्तृत्वनिराकरणमित्य**तो वक्ति**— **उपलब्धिवदनियमः ॥ यथा ज्ञान इदं** सुरूपं सुगन्धं सुस्वरं वा **ज्ञास्यामि** विपरीतं न पश्यानि न जिघ्राणि न श्रृणवानीत्येवं स्पृहयतोऽपि [1]तदुपलब्धा-**वनियमो** दृश्यते । **एवं** चिकीर्षाविशेषवतोऽपि **कर्मण्यनियमो**ऽस्वातन्त्र्यं दृश्यते । अतः कर्तृत्वनिराकरणमिति ॥ ॥ छ ॥

कुतः ?

॥ ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ ॥ ३८ ॥

अल्पशक्तित्वाज्जीवस्य ॥

॥ ॐ समाध्यभावाच्च ॐ ॥ ३९ ॥

समाधानाभावाच्चास्वातन्त्र्यं प्रतीयते ॥
अतः—

॥ ॐ यथा च तक्षोभयथा ॐ ॥ ४० ॥

यथा तक्ष्णः कारयितृनियतत्वं कर्तृत्वं च विद्यते एवं जीवस्यापि ॥

॥ ॐ परात्तु तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ४१ ॥

सा च कर्तृत्वशक्तिः परादेव ॥
कर्तृत्वं करणत्वं च स्वभावश्चेतना धृतिः ।
यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति हि पैङ्गिश्रुतिः ॥

कुत एतत्—**शक्तिविपर्ययात्** ॥ हरेः पूर्णा शक्तिः, तद्विपरीताऽल्पाऽस्य शक्तिरिति ॥ ॥ छ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ मनस्समाधानं चातिदुष्करं जीवस्य प्रतीयते । स्मर्यते च—

"चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।
असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलमि"ति ॥ **अतश्चास्वातन्त्र्यं** गम्यते ॥ ॥ छ ॥

अतोऽस्वातन्त्र्यप्रमाणेभ्यः कर्तृत्वप्रमाणेभ्यश्च । **यथा च तक्षोभयथा** ॥छ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ अयमनयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विशेषः । यद्यपि तक्ष्णः कारयित्रा द्रव्यदनादिना नियतत्वं, तथाऽपि नतु तक्षणादिशक्तिस्तन्निमित्ता । जीवस्य तु **सा च कर्तृत्वशक्तिः परादेव** ॥ ॥ छ ॥

॥ओँ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ओँ॥४२॥

ततोऽप्रयोजकत्वं शास्त्रस्य नाऽपद्यते ।
कृतप्रयत्नापेक्षत्वात्तत्प्रेरकत्वस्य ॥
आदिशब्देनावैषम्यादि ॥
पूर्वकर्म प्रयत्नं च संस्कारं चाप्यपेक्ष्य तु ।
ईश्वरः कारयेत्सर्वं तच्चेश्वरकृतं स्वयम् ।
अनादित्वाददोषश्च पूर्णशक्तित्वतो हरेरिति भविष्यत्पर्वणि ॥
एतदेवं नचाप्येवमेतदस्ति च नास्ति चेति च मोक्षधर्मे ॥

॥ इति कर्तृत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ तर्हि विहितकरणे प्रतिषिद्धवर्जने चाशक्तं प्रति प्रवर्तमानं शास्त्रमप्रयोजकमिति न वाच्यम् । पूर्वकृतप्रयत्नापेक्ष एव हीश्वरस्तं भोगे प्रेरयति । तत्संस्कारमपेक्ष्य कर्मणि प्रेरयति । अतो विहितकारिणं पुण्यं भोजयति, कारयति च । निषिद्धकारिणं दुःखं भोजयति, पुनः पापं कारयति च । **ततोऽप्रयोजकत्वं शास्त्रस्य नाऽपद्यते** । धर्मात्सुखमधर्माद्दुःखमिति शास्त्रस्य स्थितिः । **नच तत** एवा**प्रयोजकत्वं** शास्तुरा**पद्यते**[1] । स्वकारित**प्रयत्नापेक्षत्वात्तत्प्रेरकत्वस्य** । प्रागेव प्रपञ्चितमेतत् । **न**च पूर्वपूर्वकर्मणां कार्यकारणरूपाणामीश्वरकारितत्वे **तत** एवा**प्रयोजकत्वं शास्त्रस्ये**ति वाच्यम् । ईश्वरः शास्त्रेण धर्ममधर्मं च प्रकाशयति, पुण्यस्वभावं तत्रावतारयति, पापाद्व्यावर्तयति, अपरमपरत्र । तं च चीर्णपुण्यं दुःखात्तारयति, सुखेन योजयति । अपरमपरथा करोति । एवं कृतप्रयत्नापेक्षः परमो नारायणः सर्वांस्तत्तत्कारयति, विधिप्रतिषेधावैयर्थ्याय वैषम्याभावाय नैर्घृण्याभावाय चेति रमणीयम् । वैषम्यनैर्घृण्ये परस्य स्वातन्त्र्यप्रसङ्गागते पुनर्निरस्ते इत्यदोषः । उक्तमेव मुहुर्मुहुर्मोक्षधर्मवचनेनापि संवादयति ॥ ॥ छ ॥

इति कर्तृत्वाधिकरणम्

---

१ 'ग'— रापाद्यते ।

अंशा एव हीमे जीवा अंशी हि परमेश्वरः ।
स्वयमंशैरिदं सर्वं कारयत्यचलो हरिरिति गौपवनश्रुतावंशत्वं जीवस्योपलभ्यते ॥
नैवांशो न सम्बन्धो नापेक्ष्यो जीवः परस्य ।
तथाऽपि तु यथायोगं फलदः प्रभुरेकराट् ।
न नियम्यः स कस्यापि स सर्वस्य नियामक इति च भाल्लवेयश्रुतौ ॥
अतो ब्रवीति—

॥ ओं अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ओं ॥ ४३ ॥

मां रक्षतु विभुर्नित्यं पुत्रोऽहं परमात्मनः ।
अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेद ।
यस्तद्वेद स पितुष्पिताऽसत् ।
यस्ता विजानात्स पितुष्पिताऽसत् ।
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यादिना नानाव्यपदेशादंशो जीवः ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ 'नानाव्यपदेशः' पितृपुत्रत्वादिनानाप्रकारसम्बन्धव्यपदेशः[1] । **"अवः परेण"**त्यस्यायमर्थः । **अवः** अवरः जीव इति यावत् । **यो**ऽवरः **अस्य** स्वस्य जगतो वा **पितरं** यथावद्वेद, **परेण** नतु स्वतः, स तु परो भवति । अनेनावरभूतेन दर्शनक्रममपेक्ष्य । स्वरूपदृष्ट्यनन्तरं हि भगवन्तं पश्यति ॥

"स्त्रियः सतीरि"त्यस्यायमर्थः[2] । स्त्रियः सतीः पुंस आहुर्वेदादिशब्दैः । अभिमान्यपेक्षया चायं व्यपदेश उपपद्यते । ज्ञानदृष्टिमानेव तान्पश्यति नाज्ञानी । कविः पुत्रो ब्रह्मा । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा" इति श्रुतेः । "तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय" इत्यादिस्मृतेश्च । स एव आ समन्ता-

१ 'क' 'ख'—नानाप्रकारनानासम्बन्धव्यपदेशः ।
२ "स्त्रियः सतीस्तां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न विचेतदन्धः । कविर्यः पुत्रः स ईमाचिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पिताऽसत्" इति मन्त्रवाक्यम् ॥

तथाच पाराशर्यायणश्रुतिः—

अंशो ह्येष परस्य योऽयं पुमानुत्पद्यते च म्रियते च नाना ह्येनं व्यपदिशन्ति पितेति पुत्रेति भ्रातेति च सखेति चेति ॥

अन्यः परोऽन्यो जीवो नासावस्य कुतश्चन ।

नायं तस्यापि कश्चनेत्यन्यथा च काषायणश्रुतिः ॥

ब्रह्म दाशा ब्रह्म कितवा ब्रह्मैवेमे दासा इत्यभेदेनाप्येकेऽधीयते ।

तथाचाग्निवेश्यश्रुतिः—

अंशो ह्येष परस्य भिन्नं ह्येनमधीयिरेऽभिन्नं ह्येनमधीयिर इति ॥

वाराहे च—

पुत्रभ्रातृसखित्वेन स्वामित्वेन यतो हरिः ।
बहुधा गीयते वेदैर्जीवोंऽशस्तस्य तेन तु ॥
यतो भेदेन तस्यायमभेदेन च गीयते ।
अतश्चांशत्वमुद्दिष्टं भेदाभेदौ न मुख्यत इति ॥

॥ ॐ मन्त्रवर्णात् ॐ ॥ ४४ ॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानीति ॥

॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ४५ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति ॥

द्वेद **यस्तानि** च्छन्दांसि **विशिष्टत्वेन** जानाति, साक्षाद्विष्णुवाचकत्वेन, स **पितुर्विष्णोः पिता** भवति व्यञ्जकत्वात् ॥

नानाव्यपदेशोंऽशत्व पर्यवसाययतीत्यत्र प्रमाणमाह— **तथाचे**त्यादिना । 'अन्यथाव्यपदेशः' सम्बन्धराहित्यव्यपदेशः पितृत्वादिना लोकवदानुरूप्याभावापेक्षया परस्यानुपकार्यत्वापेक्षया च, नतु सर्वथा । नियम्यनियामकलक्षणस्य तत्र तत्र प्रसिद्धत्वात् । **"न सम्बन्धो नापेक्ष्यो जीवः परस्ये"**त्युक्त्वाऽपि **"स सर्वस्य नियामक"** इति ह्याह । **अभेदेनाप्येकेऽधीयते**, अतश्चांशः । नच क्वाप्यभेदस्याध्ययनात्स्वरूपांशत्वमापतति, बहुत्वाद्भेदश्रुतीनां तदनुग्रहो न्याय्य इति । नहि मुख्याऽभेदोक्तिः, तद्गुणसारत्वादिति गत्युक्तेश्च । उक्तं चानुव्याख्याने—

अनंशत्वश्रुतेर्गतिं चाऽह—

॥ ॐ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॐ ॥ ४५ ॥

अंशत्वेऽपि न मत्स्यादिरूपी पर एवंविधः ।
यथा तेजोंऽशस्यैव कालाग्नेः खद्योतस्य च नैकप्रकारता ।
यथा जलांशस्यामृतसमुद्रस्य मूत्रादेश्च ।
यथा च पृथिव्यंशस्य मेरोर्विष्ठादेश्च ।
अभिमानिदेवतापेक्षयैतत् ॥

"स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि ।
सादृश्ये चैक्यवाक्सम्यक्सावकाशा यथेष्टत" इति ॥ ॥ छ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ अंशत्वेऽपि न मत्स्यादिरूपी भगवान् जीववद्भिन्नो दुःखी वा भवति । अतो जीवस्यानंशत्वश्रुतिः । यथा तेजसश्च तदंशस्य कालाग्नेश्चैकोऽग्निदेवोऽभिमानी न तस्य स्वरूपभेदः, तथाऽत्र न स्वरूपभेदः । **अभिमानिदेवतापेक्षयैतद्**िति भाष्यात् । खद्योतस्तु तेजोंऽशोऽप्यन्यो जीवः । तथा जलांशभूतावमृतसमुद्रो मूत्रादिश्च । तथाऽपि तयोर्नैकप्रकारता । जलाभिमानी वरुणोऽमृतसमुद्रस्य च । मूत्राद्यभिमानी भिन्नोऽस्ति । एवं पृथिव्यामपिगमनीयम् ॥

"भिन्नांशस्यैव जीवस्य बन्धमोक्षौ न मे क्वचित् ।
अभिन्नांशास्तु मत्स्याद्यास्तेजसः कालवह्निवत् ।
जीवा भिन्नांशकास्तत्र तेजसः प्रतिबिम्बवदि"ति च वैलक्षण्ये ॥

"स्वात्मानं परमं विष्णुं विदित्वाऽपि स राघवः ।
दैत्यानां मोहनार्थाय दर्शयामास मूढतामिति"ति च पाद्मे ॥

"नित्यपूर्णसुखज्ञप्तिस्वरूपोऽसौ यतो विभुः ।
अतोऽस्य राम इत्याख्या तस्य दुःखं कुतोऽण्वपि ॥
तथाऽपि लोकशिक्षार्थमदुःखो दुःखवर्तिवत् ।
अन्तर्हितां लोकदृष्ट्या सीतामासीत्स्मरन्निव ॥

॥ ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ ४७ ॥

एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ।
अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितम् ।
अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यः पुनर्भवः ॥
स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेधांऽश इष्यते ।
अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः ॥
तदेव नाणुमात्रोऽपि भेदः स्वांशांशिनोः क्वचित् ।
विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सादृश्यमात्रयुक् ॥
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य इत्यादि ॥

ज्ञापनार्थं पुनर्नित्यसम्बन्धं स्वात्मनः श्रिया ।
अयोध्याया विनिर्गच्छन्सर्वलोकस्य चेश्वरः ॥
प्रत्यक्षं तु तया सार्धं जगामानादिरव्ययः ।
नाक्षत्रमासगणितं त्रयोदशसहस्रकम् ।
ब्रह्मलोकसमं चक्रे समस्तं क्षितिमण्डलम् ॥
रामो रामो राम इति सर्वेषामभवत्तदा ।
सर्वो राममयो लोको यदा रामस्त्वपालयदि"ति च स्कान्दे ॥ छ ॥

स्मरन्ति च ॥ "जगृहे पौरुषं रूपमि"त्यारभ्य प्रस्तुतावतारा **एत** इत्युच्यन्ते । **एते** पुरुषस्य **स्वांशकलाः** । स्वांशरूपाः कलाः **स्वांशकलाः** । कल्प्यन्त इति च **कलाः** । **स्वांशकला** इत्युक्तेऽपि भेदाभेदाशङ्का स्यादिति **कृष्णो भगवान्स्वयमे**वेत्युक्तम् । "**नाणुमात्रोऽपि भेदः स्वांशांशिनोरि**"ति चोपरि प्रमाणवाक्यम् । **अतः** पुरुषोत्तमाज्जडाच्च **यत्परं** अन्यदित्यर्थः । "कस्तं त्वनादृत्य परानुचिन्तामि"तिवत् । **अव्यक्तं** अनैन्द्रियकम् । अनादिकालद**दृष्टाश्रुतवस्तुत्वाद**नपोढसत्त्वादि**गुणबृंहितं स जीव** इत्युच्यते । **अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं** जगत्सृष्ट्यादौ **यत्स्वरूपं** ज्ञानानन्दादि **यथा स्थितिः** देशतः कालतो गुणतो व्याप्तत्वेन **तदेव** स्वांशस्य । "**न त्वत्समोऽस्ती**"त्यादि च कृष्णं प्रति पार्थवचनम् । उक्तं चात्र भगवतैवान्यत्र—

॥ ॐ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॐ ॥४८॥

परानुज्ञया प्रवृत्तिः परतो बन्धनिवृत्तिश्च जीवस्य प्रतीयेतेंऽशत्वेऽपि देहसम्बन्धात् ।
य आत्मानमन्तरो यमयति ।
तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिना ॥
नतु परस्य ।
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नारसिंहो वामनो रामो रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाऽहं सहस्रधाऽहममितोऽहमनन्तोऽहं नैवैते जायन्ते न म्रियन्ते नैषामनुज्ञा न बन्धो न मुक्तिः सर्व एव ह्येते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परानन्दा इति हि चतुर्वेदशिखायाम् ॥
युज्यते च ज्योतिरादिवत् ।
यथाऽऽदित्यो वियद्गतस्तत्प्रकाशश्चैकप्रकारः ।
शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति तदंशस्याप्यक्ष्णो देहसम्बन्धान्न तादृशी शक्तिस्तदनुग्राह्यत्वं तेनैवाऽवृतिपरिहारश्च ।
यथा बाह्यामृतजलस्यामृतसमुद्रस्य चैकत्वं तदंशस्यापि श्लेष्मणस्तदनुग्राह्यत्वं तेनैव विरोधिनिवृत्तिश्च ॥
मोक्षधर्मे च—
यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन्देहबद्धं विशांपते ।
सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥
ईश्वरो हि महद्भूतं प्रभुर्नारायणो विराट् ।
भूतान्तरात्मा विज्ञेयः सगुणो निर्गुणोऽपि च ।

"यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताऽखिला ।
दर्शिता चैव पार्थाय निस्सीमाः शक्तयोऽस्य हि ॥" इति ॥

अतो जीवस्यांशत्वं नाम किञ्चित्सादृश्यमात्रयुक्तत्वमिति मथितार्थः ॥ छ ॥

अनुज्ञेत्यादि सूत्रम् ॥ जीवस्य प्रवृत्तये परानुज्ञाऽपेक्षितैव । **शतधा** नामाष्टशतवाच्यत्वेन । शतर्चिन इतिवत्सामीप्यादविरोधः । **सहस्रधा** सहस्रनामवाच्यत्वेन । **अमितः** असङ्ख्येयः । "**शुक्लं कृष्णं कनीनिके**"त्यादित्यसादृश्यात्तदंश-

भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपसत्तमेति ॥
वाराहे च—
अंशाश्च देहयोग्यत्वाज्जीवा बन्धादिसंयुताः ।
अनुग्राह्याश्चेश्वरेण नतु मत्स्यादिको हरिः ॥
अदेहबन्धयोग्यत्वाद्यथा सूर्यप्रभाक्षिणी ।
यथाऽमृतसमुद्रस्य श्लेष्मादेश्च द्विरूपता ।
अनुग्राह्यत्वमन्यस्य तेनैवाऽवृतिरोधनमिति ॥

॥ ॐ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥ ४९ ॥

अपूर्णशक्तित्वाच्च जीवस्य न मत्स्यादिसाम्यम् ।
तथाच चतुर्वेदशिखायाम्—
तस्य ह वा एतस्य परमस्य त्रीणि रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति । तस्य ह वा एतस्य परमस्य पञ्चरूपाणि दशरूपाणि शतरूपाणि सहस्ररूपाण्यमितरूपाणि तानि ह वा एतानि सर्वाणि पूर्णानि सर्वाण्यनन्तानि सर्वाण्यसम्मितानि । अथावराः सर्व एवापूर्णाः सर्व एव बध्यन्तेऽथ मुच्यन्ते च केचनेति ॥

त्वमक्षणः । "अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं" "अथ यदेतदक्षणः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णमि"ति श्रुतेः ॥

"कनीनिका परः कृष्णं सगुणो निर्गुणोऽपि च ।
अगुणोऽगुणदेहत्वात्सगुणो गुणधारणात् ।
ऐश्वर्यादिगुणित्वाद्वा वासुदेव उदीर्यत" इत्याग्नेये ॥

भूतप्रलयस्थानभूताऽव्यक्तशब्दिता श्रीः **शुश्रूषुरि**त्युक्तत्वात् । "ये चाप्यक्षरमव्यक्तमि"ति स्मृतेश्च । **यथा सूर्यप्रभाक्षिणी** सूर्यांशत्वेनोदिते अपि मिथो विलक्षणे सूर्य एव स्वप्रकाशाभिमानी न तत्रानुग्राह्यानुग्राहकभावः । अक्ष्यभिमान्यन्यो जीवोऽस्ति स तु तदनुग्राह्यः । देहसम्बन्धनिबन्धनं दुःखं चाऽप्नोति । तेनैव तस्य व्यापारविरोधिनो विषयावृतिभूतस्य तमसः परिहारः । एवं द्वितीयदृष्टान्तेऽपि योजनीयम् । तत्र विरोधि पित्तम् ॥ ॥ छ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ असन्ततशक्तित्वात् ।

॥ ॐ आभास एव च ॐ ॥ ५० ॥

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति प्रतिबिम्बत्वाच्च न साम्यम् ।
वाराहे च—
द्विरूपावंशकौ तस्य परमस्य हरेर्विभोः ।
प्रतिबिम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च ॥
प्रतिबिम्बांशका जीवाः प्रादुर्भावाः परे स्मृताः ।
प्रतिबिम्बेष्वल्पसाम्यं स्वरूपाणीतराणि त्विति ॥
सोपाधिरनुपाधिश्च प्रतिबिम्बो द्विधेयते ।
जीवः परस्यानुपाधिरिन्द्रचापो यथा रवेरिति पैङ्गिश्रुतिः ॥
यथैषा पुरुषे च्छाया एतस्मिन्नेतदाततमिति श्रुतिः ॥

॥ इत्यंशाधिकरणम् ॥ १८ ॥

प्रतिबिम्बानां मिथो वैचित्र्ये कारणमाह—

॥ ॐ अदृष्टानियमात् ॐ ॥ ५१ ॥

"सर्वत्र सर्वकृच्चापि हयग्रीवादिरूपकः ।
ज्ञानादिरक्षको विष्णुर्जामदग्न्यादिरूपवान् ।
ज्ञानाद्युत्पादको नित्यं कृष्णादिर्दोषनाशक" इति ब्रह्मतर्के ॥ छ ॥

आभास एव च ॥ "**रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव**" प्रतिबिम्बो बभूवेत्यर्थः[1] ॥ 'तदस्य' विष्णो 'रूपं' जीवस्य दर्शनाय । **यथा पुरुषे च्छायाऽऽतता** तद्वदे**तस्मि**न्विष्णावेव विश्व**माततम्** ।

"तमेवाऽद्यं प्रपद्येत यदंशाभासको ह्ययम् ।
जीवराशिस्समस्तोऽपि ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकः ।
किञ्चित्सादृश्यमात्रेण भिन्नोऽप्यंश इवोच्यत" इति नारायणश्रुतिः ॥ ॥ छ ॥

इत्यंशाधिकरणम्

---

1 "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति चक्षणाये"ति श्रुतिवाक्यम् ।

अनादिविद्याकर्मादिवैचित्र्याद्वैचित्र्यम् ॥

॥ ॐ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॐ ॥ ५२ ॥

इच्छाद्वेषसुखदुःखादिवैचित्र्यं चादृष्टादेव ।
चशब्देन प्रतिक्षणवैचित्र्यं च ॥

॥ ॐ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॐ ॥ ५३ ॥

न स्वर्गभूम्यादिप्रदेशविशेषाद्वैचित्र्यम् ।
तत्प्राप्तेरप्यदृष्टापेक्षत्वात् ।
एकदेशस्थितानामेव वैचित्र्यदर्शनाच्च ॥

॥ इत्यदृष्टाधिकरणम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये
द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

अदृष्टानियमात् ॥ अनादिविद्याविद्याकर्मतत्संस्कारवैचित्र्याद्वैचित्र्यम्। तच्च स्वाभाविकम् । अनादीत्युक्तत्वात् ॥ ॥ छ ॥

इत्यदृष्टाधिकरणम्

इति तत्त्वदीपिकायां द्वितीयध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामपाकरोत्यनेन पादेन ।
प्राणा एवेदमग्र आसुस्तेभ्यो भूतानि जज्ञिरे । भूतेभ्योऽण्डमण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः । अथ प्राणा एवानादयः प्राणा नित्या इति काषायणश्रुतौ प्राणानामनुत्पत्तिः प्रतीयते ॥
नोपादानं हीन्द्रियाणामतोऽनुत्पत्तिरिष्यते ।
उपादानकृता सृष्टिः सर्वलोकेषु दृश्यत इति भविष्यत्पर्वणि ॥
एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चेति च ।
अत उच्यते —

युक्तिसहिताभिः श्रुतिभि**र्विरोधं श्रुतीनां** निराकरो**त्यनेन पादेन** प्राणविचारात्मकेन प्रायः । तेषु युक्तेरुपजीव्यत्वेन तद्विरोधस्य परिहरणीयत्वात् । ननु यद्यपि श्रुतीनां केवलानां समबलानां मिथो विरोधो विचारणया परिहरणीय इति युज्यते, आसां मुख्यवृत्तिरासां गौणीति, आसामसौ विषय आसामयमिति वा । यत्र युक्तिसहिताभिः श्रुतिभिः श्रुतयो विरुध्यन्ते तत्र न विचारणावकाशः । बलवद्विरोधे गौणार्थत्वाश्रयणस्य प्राप्तत्वात् । अतस्सिद्धार्थत्वात्कृतमत्र मीमांसयेति । नायं दोषः । सयुक्तिकाभिरेव निर्णयश्रुतिभिः परिहरिष्यमाणत्वाद्विरोधस्य । विषयविवेकस्य वा प्रदर्शयिष्यमाणत्वात्तत्र तत्र । अस्मिन्पादे प्रायः प्राणाः समस्ता व्यस्ता वा विषयः । अत्र तूत्पद्यन्ते वा नवेति संशयः । श्रुतिविप्रतिपत्तिः संशयबीजम् । नोत्पद्यन्त इति पूर्वः पक्षः । अनुत्पत्तिश्रुतेः सयुक्तिकत्वादुत्पत्ति-

॥ ॐ तथा प्राणाः ॐ ॥ १ ॥

यथाऽऽकाशादयः परमात्मन उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपि ॥

॥ ॐ गौण्यसम्भवात् ॐ ॥ २ ॥

अनादित्वश्रुतिर्गौणानादित्वापेक्षया ।
मुख्यासम्भवात् ॥
नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः ।
तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते ।
परेण साम्यसम्प्राप्तेः कस्य स्यान्मुख्यनित्यतेति हि भविष्यत्पर्वणि ॥

॥ ॐ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॐ ॥ ३ ॥

स इदं सर्वमसृजतेति ॥

॥ इति प्राणाधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्गौणार्थत्वयोगात् । **"प्राणा एवेदमग्र आसुस्तेभ्यो भूतानि जज्ञिरे"** इति भूतकारणत्वश्रुतेः, "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती"त्यादिषु देहपाते देहिनां सहोत्क्रान्तिगत्यादिश्रुतेः प्रलये च सुषुप्त इव व्यापारस्यैवोपरमादिति ॥ अत्र सूत्रमवतारयति । **तथा प्राणाः** ॥ **यथाऽऽकाशादयो** जीवपर्यन्ताः **परमात्मन उत्पद्यन्त** उक्तन्यायेन **तथा प्राणा अप्युत्पद्यन्ते** परमात्मन एव । तत्रोक्तन्यायानुकर्षणार्थं **तथे**त्युक्तम् ॥ ॥ छ ॥

"नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः ।
तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत" इति वचनात्प्रलये सूक्ष्मरूपमात्रस्यैव स्थित्यवगमान्नित्यांशस्य तनीयस्त्वेनानादित्वश्रुतेर्गौणार्थत्वादितरस्य महीयस्त्वेनेतरश्रुतेर्मुख्यार्थत्वात् । तात्विकदेवोत्तमानां प्राकृतदेहाधिष्ठितेन्द्रियव्यापारपूर्वकत्वाद्भूतसृष्टेर्भूतकारणत्वव्यपदेशोपपत्तेः । गत्यादेश्च भाक्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ॥ छ ॥

इदं सर्वमसृजतेति प्रतिज्ञानुपरोधस्य च पालनीयत्वात् । **चकाराद्वि**भक्तशक्तित्वाच्चोत्पद्यन्त इति सिद्धान्तः । एवमुपरि च यथासम्भवं योजनीयाः

द्विधा हैवेन्द्रियाणि नित्यानि चानित्यानि च। तत्र नित्यं मनोऽनादित्वान्न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठत्यनित्यान्यन्यानीति गौपवनश्रुतौ मनसोऽनुत्पत्तिः सयुक्तिका श्रूयते।
अत आह—

॥ ॐ तत्प्राक्श्रुतेश्च ॐ ॥ ४ ॥

मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पूर्वोक्तत्वान्नानुत्पत्तिर्मनसो युज्यते ॥
पूर्वं मनः समुत्पन्नं ततोऽन्येषां समुद्भवः।
तदनुत्पत्तिवचनमल्पोपचयकारणादिति वायुप्रोक्तवचनं चशब्देन गृहीतम् ॥

॥ इति मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

नित्ययाऽनित्यया स्तौमि परमात्मानमच्युतमिति।
वाग्वाव नित्या नह्येषोत्पद्यतेऽस्यां हि श्रुतिरवतिष्ठत इति सयुक्तिकं पौप्यायणश्रुतौ वाचोऽनुत्पत्तिरुच्यते।
अतो ब्रवीति—

॥ ॐ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॐ ॥ ५ ॥

तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति मनःपूर्वकत्वाद्वाचो नानुत्पत्तिः ॥

संशयादयः। केवलश्रुतिरत्रत्यैव। उत्तराधिकरणयोर्विशेषश्रुतिकारणकः पृथगारम्भः ॥ ॥ छ ॥

इति प्राणाधिरणम्

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥"एतस्माज्जायते प्राणो **मनः सर्वेन्द्रियाणि च**"तीतरेन्द्रियेभ्यः पूर्वमुत्पत्त्युक्तेन **मनसोऽनुत्पत्तिर्युज्यते**। विशेषश्रुतिगतिरल्पोपचयोऽत्र ॥ ॥ छ ॥

इति मनोऽधिकरणम्

वागिन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रुतिसन्निधियोग्यता ।
उत्पत्तिर्मनसो यस्मान्न नित्यत्वं कुतश्चनेति वायुप्रोक्ते ॥

॥ इति वागधिकरणम् ॥ ३ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति श्रुतिः ।
सप्तैव मारुता बाह्ये प्राणाः सप्त तथाऽऽत्मनि ।
अधिदैवे तथाऽध्यात्मे सङ्ख्यासाम्यं विदो विदुरिति च स्कान्दे ॥
द्वादश वा एते प्राणा द्वादश मासा द्वादशाऽदित्या द्वादश राशयो द्वादश ग्रहा इति कौण्डिन्यश्रुतौ द्वादशप्राणा दृश्यन्ते ।
अतो वक्ति—

॥ ॐ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॐ ॥ ६ ॥

ज्ञानेन्द्रियापेक्षया सप्तत्वम् ।
गुहाशयां निहिताः सप्त सप्तेति विशेषणात् ॥
सप्तप्राणास्त्ववगतेः पञ्च प्राणाश्च कर्मणः ।
एवं प्राणद्वादशकं शरीरे नित्यसंस्थितमिति भविष्यत्पर्ववचनं चशब्दात् ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ "मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति **तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपमि**"ति श्रुतेः **मनःपूर्वकत्वाद्वाच** उत्पत्तिरेव, "मनसो वाव वागुत्पद्यत" इति च ॥ ॥ छ ॥

इति वागधिकरणम्

द्वादशऋतुयाजग्रहाः मध्वादिद्वादशमासोद्देश्याः । "षड्ऋतुनेति यजन्ति । प्राणमेव तद्यजमाने दधति । चत्वार ऋतुभिरिति यजन्त्यपानमेव तद्यजमाने दधति । द्विऋतुनेत्युपरिष्टादि"ति श्रुतेः । **सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च** ॥ **"गुहशायां निहिताः सप्त सप्ते"**ति । गुहाशयायां बुद्धौ **निहिताः सप्त सप्त** प्राणाः । 'समाने लोप' इति सूत्रादेकयकारलोपः । तादर्थ्ये सप्तमी । **गुहाशयां** प्रति **निहिता** इति

॥ ॐ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॐ ॥ ७ ॥

हस्तादीनां कर्मविषयत्वान्न सहपाठः ॥
संसारस्थितिहेतुत्वात्स्थितं कर्म विदो विदुः ।
तस्मादुद्गतिहेतुत्वाज्ज्ञानं गतिरिहोच्यत इति वायुप्रोक्ते ॥

॥ इति सप्तगत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

दिवीव चक्षुराततमिति व्याप्तिः प्रतीयते ।
दूरश्रवणदर्शनादियुक्तिश्च ॥
अणुभिः पश्यत्यणुभिः शृणोति प्राणा वा अणवः प्राणैर्ह्येतद्भवतीति च कौण्डिन्यश्रुतिः ॥
अतो वक्ति—

॥ ॐ अणवश्च ॐ ॥ ८ ॥

तद्यथा ह्यणुनश्चक्षुषः प्रकाशो व्याततः एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याततोऽणुर्ह्येवैष पुरुषो भवतीति शाण्डिल्यश्रुतेः ॥

॥ इत्यणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वा । उभयथा च बुद्ध्यर्थं निहिता इत्यर्थः । **सप्त सप्तेति** प्रतिपुरुषं भेदात् । अथवा गुहायामाशयं प्रति आशयार्थं निहिताः । "निहितं गुहाविः" "गुहा सन्तमि"त्यादिवत् । सप्तम्यर्थे प्रथमा । "दैर्घ्यं प्लुतं च हुङ्कारो बिन्दुरप्यवधारण" इति शब्दनिर्णये ॥ ॥ छ ॥

कर्म मानुष्यमिहाभिप्रेतम् । **ज्ञानं** तत्वविषयम् ॥ ॥ छ ॥

इति सप्तगत्यधिकरणम्

अणवश्च ॥ अणवश्च वितताश्च प्राणाः । अणुत्वश्रुतेः स्वरूपतोऽणवः, विततत्वश्रुतेः प्रकाशतो वितताः । तदिदमाह **तद्यथे**त्यादिकामुभयश्रुत्योरविरोधप्रकाशिकां श्रुतिमुदाहरन्नभीष्टदृष्टान्तावष्टम्भाम् ॥ ॥ छ ॥

इत्यणुत्वाधिकरणम्

नैष प्राण उदेति नास्तमेत्येकल एव मध्ये स्थाता । अथैनमाहुर्मध्यम इतीति मुख्यप्राणस्यानुत्पत्तिः श्रूयते ।
यत्प्राप्तिर्यत्परित्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा ।
तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यत इति युक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥
आत्मत एष प्राणो जायत इति च ।
अत आह—

॥ ॐ श्रेष्ठश्च ॐ ॥ ९ ॥

सौक्ष्म्येण ह वा एषोऽवतिष्ठते स्थूलत्वेनोदेति सूक्ष्मश्चाथो स्थूलश्च प्रकृतितः सूक्ष्मोऽन्यतः स्थूलोऽथैनमाहुः सादिरनादिरितीति गौपवनश्रुतेः ॥

मुख्यप्राणो विषयः । स नोत्पद्यत इत्येकपक्षः । "**नैष प्राण उदेती**"त्यादिश्रुतेर्युक्तेश्च । **एकलः** प्रधानः । उदयास्तमययोर्**मध्ये** यौवने स्थाता देह**मध्ये** वेति श्रुत्यर्थः । यस्य देह**प्राप्तिर्देहपरित्याग**श्च जीवानाम्**उत्पत्तिर्मरणं** च तदुभयं **कथं तस्ये**ति युक्तिः । उत्पत्तिश्रुतेः पूर्वोक्तयुक्तिभ्यश्चोत्पद्यत इत्यपरः पक्षः । उक्तयुक्तिस्तु चिरकालावस्थायित्वेन निर्वोढव्या । देहात्पूर्वापरकालवर्तित्वेऽपि मूलसृष्टावुत्पत्तिसम्भवात् । अत्र कतर पक्षः श्रेयान् ? अन्यतमो वा श्रेष्ठ इति विचार्यते । ननु नैतत्साम्प्रतम् । प्राणस्योत्पत्तिशङ्काप्राप्त्यभावात् । या त्वनुत्पत्तिश्रुतिरुपन्यस्ता सा परमात्मविषया भवितुमर्हति । प्राणशब्दस्य परमात्मनि प्रसाधितत्वात् । अनेकत्रासाधारणत्वेन निर्णीतश्रुतिलिङ्गेभ्यो मुख्यप्राणलिङ्गानामपि तन्निमित्तत्वावधारणादिति । मैवम् । उक्तोत्तरत्वात् । यत्रान्यवाचकत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यदप्यमुख्यतयोच्यते । यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैवोच्यत इति । इदं च भाष्यमविरोधादिविचारोत्थापकम् । अन्यथा सर्वशब्दाना"मेतेन सर्वे व्याख्याता" इत्यतो ब्रह्मण्येव पर्यवसायित्वादनुत्थानमेवाध्यायत्रयस्य । अनुदयानस्तमयश्रुतेरन्यवाचकत्वे विरोध इति चेत्सत्यं । "**अथैनमाहुर्मध्यम**" इति मध्यमत्वमुत्तमादन्यत्र च मुख्यप्राणे न विरुध्यते, प्रसिद्धं च । अनुदयानस्तमयौ च कयाचिदपेक्षया योजयितुं सुशकौ । "**अथैनमाहुःसादिरनादिरि**"ति हि निर्णयश्रुतिं दर्शयति ।

॥ ॐ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॐ ॥ १० ॥

चेष्टायां बाह्यवायौ च मुख्यप्राणे च गीयते ।
प्राणशब्दस्त्रिषु ह्येषु मुखे मुख्यः प्रकीर्तित इति वायुक्रिययोरपि व्यपदेशादुत्पत्तिस्तयोर्न स्यात् ।
खं वायुस्तपो मन्त्राः कर्मेति पृथगुपदेशात् ॥
भूतानि चेष्टा मन्त्राश्च मुख्यप्राणादिदं जगत् ।
मुख्यप्राणः परस्माच्च न परः कारणान्वित इति च वायुप्रोक्ते ॥

॥ इति मुख्यप्राणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अत उचितो विचारः। अतस्सिद्धान्तमारभते । **श्रेष्ठश्च** ॥ "प्राणो वा ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च तान्वरिष्ठः प्राण उवाचे" त्यादिश्रुतिभ्यो मुख्यप्राणः प्राणेषु **श्रेष्ठ** उच्यते । तत्प्रस्तावात् । चकारादुत्पद्यते च नोत्पद्यते च । अयं च निर्णयप्रकारो यथासम्भवं योजनीयोऽस्मिन्पादे । यथा दासा वृत्तयश्च सन्तीति ॥ ॥ छ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ भूतवायुचेष्टयोरपि प्राणशब्दवाच्यत्वात्तयोरेव स्यादुत्पत्तिश्रुतिरिति न मन्तव्यम् ॥ "स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां **खं वायु**र्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं **तपो मन्त्राः कर्म** लोकेषु नाम चे"ति मुख्यप्राणस्य तयोः कारणभूतस्य प्रथमत एवोत्पत्त्यु**पदेशात्**॥ ननु **एतेन मातरिश्वा व्याख्यात** इति प्रधानवायोरुत्पत्तिर्व्याख्याता । स एव च मुख्यप्राणो नाम वायुः । "प्राणो यः प्राणः स वायुरि"त्यादिश्रुतेः ।

"वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः
सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ।
अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते
तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्ट" इति भारते ॥

यद्यपि बाह्याध्यात्मिकभेदापेक्षया पृथग्विवक्षा, तथाऽपि **तथा प्राणा** इति सामन्योपन्यासेन पूर्णत्वात्कथमवृथा स्यात्पृथगयं पुनरारम्भः? अत्र ब्रूमः । तत्र

प्राणादिदमविरासीत्प्राणो धत्ते प्राणे लयमभ्युपैति न प्राणः किञ्चिदाश्रित इत्याग्निवेश्यश्रुतौ ॥
यदाश्रयादस्य चेष्टा सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत् ।
यथा प्राणस्तथा राजा सर्वस्यैकाश्रयो भवेदिति च युक्तिर्भारते ॥
प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः ।
न परः कञ्चिदाश्रित्य वर्तते परमो यत इति पैङ्गिश्रुतिः ॥
अत आह—

॥ ॐ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः ॐ ॥ ११ ॥

चक्षुरादिवन्मुख्यप्राणोऽपि परमात्मवश एव ।
सर्वं ह्येवैतत्परमेऽवतिष्ठते प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च स ह्येक एवैतान्नयत्युन्नयति वशीकरोतीति गौपवनश्रुतौ चक्षुरादिभिः सह तद्वशत्वेनैव शासनात् ॥
सर्वकर्ताऽपि सन्प्राणः परमाधारतः स्थितः ।
कथमेवान्यथा स स्याद्यतो नैवेश्वरद्वयम् ॥
अवान्तरेश्वरत्वेन तस्येश्वरवचो भवेत् ।
अतो मध्यमातामाहुस्तस्य वेदेषु वेदिनः ॥
अनन्येश्वरता प्राणे तदन्येश्वरवर्जनम् ।

भूतकारणत्वाद्भूतमुख्ययोः सम्मुग्धो विचारः । इह केवलो मुख्यविषय इति भेदः । प्राणशब्देन च श्रुतिषु मुख्ये व्यवहारबाहुल्यात्तद्गोचरविचाराणां बहुविधानां चिकीर्षितानां प्रारम्भे तस्मिन्नेव मुख्ये प्राणशब्देनोत्पत्त्युनुत्पत्तिवादिनीनां च बहुलानां श्रुतीनां सुनिर्णायकः सार्थक एवायं विचारः । प्रमाणभेदभिन्नत्वात्प्रमेयं प्रपञ्चयतोस्तत्र तत्र सूत्रैर्भाष्यैश्च भगवतोः स्फुरन्त्येव महान्तो गुणविशेषाशिशष्टानाम् ॥ ॥ छ ॥

इति मुख्यप्राणाधिकरणम्

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः ॥ अत्र संशयोत्थापकप्रथमवाक्यं प्रकरणबलात्प्राणगोचरं प्रतिपद्यते । श्रीपतित्वादीनां चासाधारणहेतूनामनुपलम्भात् । जगत्कर्तृत्वादिकं तु कथञ्चिदस्मिन्योजयन्त्य एवञ्जातीयका नैकाश्श्रुतय

यतो विशेषवाक्येन ह्रियते समतावचः ॥
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टित्यादिवचनयुक्तय आदि-शब्दोक्ताः ॥

॥ ॐ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॐ ॥१२॥

इतरेषां प्राणानां करणत्वान्मुख्यस्याकरणत्वात्तस्यान्येभ्य उत्तमत्वं युज्यते
माण्डव्यश्रुतिश्च—
तानि ह वा एतानि सर्वाणि करणान्यथ प्राण एवाकरणस्तस्मान्मुख्य-स्तस्मान्मुख्य इत्याचक्षत इति ॥

॥ इति चक्षुराद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

उदाह्रियमाणा नारायणादानन्तर्यमस्यैवेति ज्ञापयन्ति । अत एव सर्वस्यान्यस्येश्वरत्वं प्राणस्य प्रकटमनुवर्ण्य परमेश्वरद्वयप्राप्त्यनुपपत्त्याऽवान्तरेश्वरत्वं निगद्यते ॥

"अवरा दुःखसम्बन्धाज्जीवा एव प्रकीर्तिताः ।
नित्यनिर्दुःखरूपत्वात्परा श्रीरेकलैव तु ॥
दुःखासम्पीडितत्वात्तु मध्यमो वायुरुच्यते ।
अनन्याधीनरूपत्वादसमाधिकसौख्यतः ॥
तत्तन्त्रत्वाच्च सर्वस्य विष्णुः परतमो मतः ।
अभावादन्तराऽन्यस्य त्विहैकार्थौ तरतमावि"ति सत्तत्वे ॥
"द्वावत्मनौ हि वेदेषु द्वौ प्राणौ द्वौ च चेतनौ ।
अज्ञानाभिभवास्पृष्टौ वायुर्नारायणश्च तौ ॥
तदन्ये चेतनास्सर्वे प्राणा आत्मान एवच ।
अज्ञानाभिभवस्पृष्टास्तस्मात्ते ह्यधमाश्श्रुताः ।
मध्यमो वायुरेवैक उत्तमः केवलो हरिरि"ति ब्रह्माण्डे ॥ ॥ छ ॥

इति चक्षुराद्यधिकरणम्

सर्वे वा एते मुख्यदासाः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । अथ प्राणो वाव सम्राळिति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥

प्राणापानादयः सर्वे मुख्यदासा यतोऽनिशम् ।
अतस्तदाज्ञया नित्यं स्वानि कर्माणि कुर्वत इति युक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥
मुख्यस्यैव स्वरूपाणि प्राणाद्याः पञ्चवायवः ।
स एव प्राणिनां देहे पञ्चधा वर्ततेऽनिशमिति च गौपवनश्रुतिः ॥

अतो वक्ति—

॥ ओं पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ओं ॥ १३ ॥

अथ पञ्चवृत्त्यैतत्प्रवर्तते प्राणो वाव पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते । प्राणाद्वाव प्राणोऽपानादपानो व्यानाद्यान उदानादुदानः समानादेव समानो यथा ह वै मनः पञ्चधा व्यपदिश्यते मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेतनेति । तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते मनसो वाव मनो बुद्धेर्बुद्धिरहङ्कारादहङ्कारश्चित्ताच्चित्तं चेतनाया एव चेतनैवमितीति ॥

॥ इति पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ "यद्वै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपान" इत्यादिश्रुतिः । "ऊर्ध्वं प्राणमुन्नमयत्यपानं प्रत्यगस्यति" इति च । **व्यानो** वीर्यवत्कर्महेतुः, **उदान** उत्क्रान्तिहेतुः, **समानः** सर्वाङ्गेषु रसनायकः ।

"प्राणापानाविडायां च पिङ्गलायां च वर्ततः ।
व्यानस्सन्धिषु सर्वत्र उदानो ब्रह्मनाडिगः[1] ।
सर्वत्रैव समानस्तु सर्वं चरति सर्वश[2]" इति भारते ॥

सङ्कल्पविकल्पात्मकं **मनः** । निश्चयात्मिका **बुद्धिः** । **अहङ्कारोऽ**भिमानः ।

"चित्तिर्बुद्धिरिति ज्ञेया **चित्तं** तु स्मृतिकारणम् ।
बहुस्मरणशक्तिस्तु **चेतने**त्यभिधीयत" इति शब्दनिर्णये ॥ छ ॥

इति पञ्चवृत्त्यधिकरणम्

---

1 'क'—सर्वगः   2 'क' 'ख'—च

प्राण एवाधस्तात्प्राण उपरिष्टात्प्राणो मध्यतः प्राणः सर्वतः प्राण एवेदं सर्वमिति प्राणस्य व्याप्तिः प्रतीयते ॥
यतः सर्वं जगद्व्याप्य तिष्ठति प्राण एव तु ।
अतो धृतं जगत्सर्वमन्यथा केन धार्यत इति च युक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥
अणुनैतत्सृज्यतेऽणुनैतद्धार्यते अणौ लयमभ्युपैति प्राणो वा अणुः प्राणो ह्येतद्भवतीति च सौत्रायणश्रुतिः ॥
अत आह—

॥ ॐ अणुश्च ॐ ॥ १४ ॥

स वा एष प्राणोऽणुमनहान्नामाऽन्तर्वाऽणुर्बहिर्महान्प्राणो वा ईशितव्येश ईशो ह्यसौ सर्वस्येशितव्यश्च परस्येति हि कौण्डिन्यश्रुतिः ॥

॥ इति प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

करणत्वं प्राणानामुक्तम् ।
जीवस्य करणान्याहुः प्राणानेतांस्तु सर्वशः ।
यस्मात्तद्वशगा एते दृश्यन्ते सर्वदेहिष्विति सौत्रायणश्रुतौ सयुक्तिकं जीवकरणत्वं प्रतीयते ॥
ब्रह्मणो वा एतानि करणानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति तद्वशैतैः कारयतीति च काषायणश्रुतौ ॥
अत आह—

अणुश्च ॥ **अणुश्च** महांश्च । **अन्तरणुर्हृदयसुषिरस्य** सूक्ष्मत्वात् । अणुत्वे चास्य महद्वैलक्षण्यं गम्यते पृथक्सूत्रात् । यथोत्पत्तौ । तदाह—**बहिर्महानिति** । सम्यगसम्यगवस्थानेऽपि विशेषं हि सूचयाम्बभूव, यं वयं च यथाबोधमाम्रेडितवन्तः ॥ ॥ छ ॥

इति प्राणाणुत्वाधिकरणम्

एवं तावत्प्राणस्वरूपमुत्पत्तिसङ्ख्यापरिमाणवृत्तिभेदैः प्रपञ्चितम् । अकरणत्वं मुख्यस्योक्तम् । इतरेषां **प्राणानां करणत्वमुक्तम्** । कः पुनरत्र कर्ता यस्यैतानि करणानि भवन्त्यत आलोच्यते । यद्वशगानि तस्येति युक्तम् । जीव-

॥ ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॐ ॥ १५ ॥

यज्ज्योतिराद्यधिष्ठानं ब्रह्म तदेवैतैः कारणैः प्रवर्तते ।
यः प्राणे तिष्ठन्नित्यादि तदामननात् ॥
कथं जीवकरणत्वश्रुतिरित्यतो वक्ति—

॥ ॐ प्राणवता शब्दात् ॐ ॥ १६ ॥

जीवेनैव करणैः कारयति परमात्मा ।
अतो न विरोधः ।
एष ह्येनेनाऽत्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मानयति बुद्ध्या बोधयति तस्मादेतावाहुः स्मृतिरस्मृतिरितीति भाल्लवेयश्रुतेः ॥
करणैः कारणं ब्रह्म पुरुषापेक्षयाऽखिलम् ।
श्रोत्रादिभिः कारयति करणानीत्यतो विदुः ॥
न जीवापेक्षया मुख्यं कारयेत्परमेश्वरः ।
केवलात्मेच्छया तस्मान्मुख्यत्वं तस्य निश्चितमिति च वाराहे ॥

॥ ॐ तस्य च नित्यत्वात् ॐ ॥ १७ ॥

अनादिनित्यत्वाच्च जीवकरणसम्बन्धस्य युज्यदे तत्करणत्वश्रुतिः ।
अथावियोगीनि । करणैर्वाव न वियुज्यते देहेनैव वियुज्यत इत्येतद्वाव करणानां करणत्वं यद्वाव न वियुज्यत इति गौपवनश्रुतिः ।
चशब्दः करणसम्बन्धग्राही ॥

॥ इति ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

वशगानि दृश्यन्ते श्रूयन्ते च । ब्रह्मवशगानि श्रूयन्ते । तत्र सूत्रम्— **ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्** ॥ "योऽग्नौ तिष्ठन्यस्तेजसि तिष्ठन्नि"त्यादिश्रुतेर्यज्ज्योतिराद्यधिष्ठानं तन्नियामकं **ब्रह्म तदेव** तस्मिन्नेव प्रकरणे चक्षुरादिनियामकं श्रूयते "**यः प्राणे तिष्ठन्**" "यश्चक्षुषि तिष्ठन्" **इत्यादि** । तेजःशब्दवाच्यायाः प्रकृतेः सूर्याग्न्यादेः प्राणस्य च नियन्तुः परस्य चक्षुरादिनियमनं किं कथनीयमित्यभिप्रायः ॥ ॥ छ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ **जीवेन** कर्त्रा **करणैः कारयति** ब्रह्म । जीवापेक्षां योजयित्वा योजयित्वेत्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

अथेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि प्राणा हीदं द्रवन्तीति सयुक्तिका पौत्रायणश्रुतिः सामान्येन प्राणानामिन्द्रियत्वं वक्ति ।
द्वादशैवेन्द्रिण्याहुर्मनोबुद्धी तु द्वादशे इति च काषायणश्रुतिः ।
अतः कस्येन्द्रियत्वं निवार्यत इत्यतो वक्ति—

॥ ॐ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॐ ॥ १८ ॥

मुख्यप्राणमृत एवेन्द्रियाणि ।
द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः प्राणो मुख्यस्त्वनिन्द्रियम् ।
द्रवतां हीन्द्रियाणां तु नियन्ता प्राण एकराडिति पौत्रायणश्रुतिः ॥
श्रोत्रादीनि तु पञ्चैव तथा वागादिपञ्चकम् ।
मनोबुद्धिसहायानि द्वादशैवेन्द्रियाणि तु ॥
विषयद्रवणात्तेषामिन्द्रियत्वमुदाहृतम् ।
तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवाखिलप्रभुरिति बृहत्संहितायाम् ॥

॥ ॐ भेदश्रुतेः ॐ ॥ १९ ॥

स्थित एव हीदं मुख्यः प्राणः करोति कारयति बलति बालयति धत्ते धारयति प्रभुं वा एनमाहुरथेन्द्रियाणि न स्थितानि न कुर्वन्ति न कारयन्ति न बलन्ति न बालयन्ति न दधते न धारयन्ति तानि वा एतान्यबलानि तस्मादाहुरिन्द्रियाणि करणानीति पौत्रायणश्रुतेः ॥

इतश्च युज्यते जीवकरणत्वश्रुतिः । अप्रयोजककर्तृत्वेऽपि जीवस्य **तस्य च नित्यत्वात् । अनादिनित्यत्वा**त्तस्य जीवस्य करणानां तत्सम्बन्धस्य **च** ॥ ॥ छ ॥

इति ज्योतिरधिकरणम्

मनोबुद्धी त्वेकादश**द्वादशे** इति । द्विवचनप्रयोगात् । उभयोः सम्भूय द्वादशत्व एकादशाभावप्रसङ्गः । दशत्वपर्यवसितत्वादितरेन्द्रियाणाम् । ज्ञानेन्द्रियाणां सप्तत्वं च मनोबुद्ध्योर्द्वित्व एव युज्यते । **त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्** । अयमिह संग्रहः । मुख्यप्राणस्यानिन्द्रियत्वमितरेषामिन्द्रियत्वं तदधी-

॥ ॐ वैलक्षण्याच्च ॐ ॥ २० ॥

पुरुषापेक्षया प्रवृत्तिरिन्द्रियाणां दृश्यते न मुख्यस्य ।
प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रतीति च श्रुतिः ॥

॥ इतीन्द्रियाधिकरणम् ॥ ११ ॥

विरिञ्चो वा इदं सर्वं विरेचयति विदधाति ब्रह्मा वाव विरिञ्च एतस्मा-द्धीमे रूपनामनी इति गौपवनश्रुतिः ॥
यस्माद्विरेचयेत्सर्वं विरिञ्चस्तेन भण्यते ।
एको हि कर्ता जगतो ब्रह्मैव च चतुर्मुख इति च युक्तिर्ब्राह्मे ॥
अथ कस्मादुच्यते परम इति परमाद्ध्येते नामरूपे व्याक्रियेते तस्मा-देनमाहुः परम इति । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहत्त्वाद्बृंहणाच्चेत्या-ग्निवेश्यश्रुतिः ॥
अत आह—

॥ ॐ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॐ ॥ २१ ॥

नत्वं तेषां द्वादशत्वं चेति । अतश्चैतत्सिद्धं, करणत्वेनैषां जीवाधीनत्वमिन्द्रियाणां सर्वात्मना च मुख्यतो ब्रह्माधीनत्वमिति ॥ ॥ छ ॥

इतीन्द्रियाधिकरणम्

इदमिह निरूप्यते—किं चतुर्मुखान्नामरूपक्लृप्तिरुत परमादिति । नचात्र चतुर्मुखस्याप्रसक्तिराशङ्कनीया । स्वयमेवायं भगवान् प्राणत्वादूर्ध्वं चतुर्मुखपदम-धिष्ठास्यतीति ज्ञापयन् प्राणस्वरूपनिरूपणावसरे चतुर्मुखं प्रसञ्जयति । **विरेचयति** विसृजति । **विदधाति** विशेषेण धारयति योजयति वा । **परमाद्ध्येते नामरूपे व्याक्रियेते तस्मादेनमाहुः परम इति** । न ह्यवरस्याल्पशक्तेः सर्वनामरूपकर्तृत्वं युक्तम् ॥

"कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभमि"ति भागवते ॥

नामरूपकॢप्तिः परादेव।

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्य आस्त इति श्रुतेः॥

त्रिवृत्कुर्वत इति हेतुगर्भः।

त्रिवृत्करणापेक्षत्वान्नामरूपयोः॥

सर्वनाम्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशवः।

एक एव यतः स्रष्टा ब्रह्माद्यास्तदवान्तरा इति च पाद्मे॥

त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया।

रूपापेक्षं तथा नाम व्यवहारस्तदात्मकः॥

अतो नाम्नश्च रूपस्य व्यवहारस्य चैकराट्।

हरिरेव यतः कर्ता पिताऽतो भगवान्प्रभुरिति च ब्रह्माण्डे॥

॥ इति संज्ञाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अद्भ्यो हीदमुत्पद्यते आपो वाव मांसमस्थि च भवत्यापः शरीरमाप एवेदं सर्वमिति कौण्डिन्यश्रुतिः।

अम्मयं तु यतो मांसमतस्तृप्तिश्च मांसत इति च भारते।

संज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ अयोगिप्रत्यक्षगम्य**रूपं** त्रिवृत्क्रिया**पेक्षया** भवति, **नाम** च तद्व्यवहार्यं तद**पेक्षं** भवति। "सेयं देवता इमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्। तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदि"ति। "अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचती"तिवत्, "नामरूपे व्याकरोत्" तदर्थं "त्रिवृतमकरोदि" त्यर्थः॥ ॥ छ ॥

इति संज्ञाधिकरणम्

एवमस्य प्राणस्य भविष्यद्ब्रह्मणः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं त्रिवृत्कुर्वतः परमादनन्तरस्रष्टृत्वमनुसन्दर्श्य त्रिवृत्कृतैर्भूतैरारभ्यमाणं शरीरमधिकृत्य विचार्यते। भूत-

पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेति च ॥
अतो ब्रवीति—

॥ ॐ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॐ ॥ २२ ॥

यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं तदापो यदुष्णं तत्तेज इति श्रुतेर्मांसाद्येव भौमं न सर्वशरीरम् ।
अतेजसोश्च कार्यं यथाशब्दमङ्गीकर्तव्यम् ॥
यद्वावाथो विमिश्रं मिश्राद्ध्येतद्भवति मिश्राणि हि भूतानि तस्मादेवैवमाचक्षते भूतानीतीति हि काषायणश्रुतिः ॥
पञ्चभूतात्मकं सर्वं तथाऽप्येकविवक्षया ।
एकभूतात्मकत्वेन व्यवहारस्तु वैदिके ॥

सृष्टिं जीवस्वरूपं चोक्त्वा तस्य भोगसाधनानां प्राणानां स्वरूपं निगद्य तदाधारभूतं मुख्यप्राणं चानुवर्ण्य तैर्भूतैस्त्रिवृत्कृतैरारभ्यं तस्य सप्राणस्य भोगायतनं शरीररूपं निरूपयतीति श्लिष्यते । यस्मादुत्क्रान्तस्य संसारिणो गत्यादिनिरूपणा समीपे करिष्यते । "यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति, वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं **पृथिवी शरीरमाकाशमात्मे**"ति बृहदारण्यके ॥ **मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च** ॥ **मांसादी**त्यादिशब्देन मनआदि । "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिमस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति, यो मध्यमस्तल्लोहितं, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति, यो मध्यमस्तन्मज्जा, योऽणिष्ठः सा वागन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागि"त्यादिशब्दानुकूल्येना**तेजसोश्च कार्य**मस्मिन्नेव शरीरे लोहितास्थ्यादि ग्राह्यम् । अथवा **मांसादि भौम**मित्युक्तमित्येतावता भौममेवेति नाशङ्कनीयम् । किन्तु **अतेजसोश्च कार्यं यथाशब्दमङ्गीकर्तव्यम्** । **यद्वावाथो विमिश्र**मित्यादिश्रुतेः । **विमिश्रं** शरीरादि मांसादि वा । मिश्रत्वा**द्भूतानीत्याचक्षते** । सम्भूतत्वात् । एवं

भौममित्येव काठिन्याच्छौक्ल्याचौदकमित्यपि ।
तेजिष्ठत्वात्तैजसं च यथाऽस्मां वचनं श्रुताविति वायुप्रोक्ते ॥
कथं तर्हि विशेषवचनमित्यत आह—

॥ ॐ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॐ ॥ २३ ॥

भूतानां विशेषसंयोगादेव विशेषव्यवहारः ॥
पार्थिवानां शरीराणामर्धेन पृथिवी स्मृता ।
इतरेऽर्धे त्रिभागिन्य आपस्तेजस्तु भागतः ॥
इति सामान्यतो ज्ञेयं भेदं च प्रतिपूरुषम् ।
स्वर्गस्थनां शरीराणामर्धं तेज उदाहृतमिति च ब्रह्मसंहितायाम् ॥
सर्वाध्यायार्थावधारणार्थाऽध्यायान्ते द्विरुक्तिः ।
गारुडे च—
अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्याद्वेदे वा वैदिकेऽपि वा ।
विचारो यत्र सज्येत पूर्वोक्तस्यावधारणे ॥

ग्रहणे "**यत्कठिनं सा पृथिवी**"त्याद्युक्तिविरोध इत्यत आह—**पञ्चभूतात्मकं सर्वमि**त्यादि ॥ मांसादि **सर्व**मप्यैकैकशः **पञ्चभूतात्मकम्** । **तथाऽपि** तत्र प्राधान्य**विवक्षया** भौमं मांसमित्यादि**व्यवहारः** ।

"सर्वं च भौतिकं मिश्रं मिश्रत्वेऽपि विशेषिता ।
भौमं मांसमसृग्वारि तेजो मज्जा विशेषत" इत्यादेश्च ॥

यत्र प्रायो भूतसाम्यं तस्मिन्नंश एकैकभूतानुगतत्व[1]विवक्षया तत्तदात्मकत्वं श्रुतिषूच्यत इत्युक्तिनानात्वेऽप्यविरोधः । अतो हि श्रुतिराधिक्यानुसारेण तत्तदात्मकत्वमुक्त्वाऽऽह "यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास" इति । "**इतरेऽर्धे त्रिभागिन्य**" इति वचनात्, "**भूयस्त्वाच्चापामि**"ति वक्ष्यमाणत्वाच्च "**अम्मयं तु यतो मांसमि**"त्युक्त्यविरोधः ॥ ॥ छ ॥

अथ च स्थलजानां शरीरं पार्थिवं, जलजानामाप्यं, स्वर्गिणां तैजसमित्यादिविशेषव्यवहारस्य गतिमाह —**वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः** ॥ तस्य तस्य भूतस्याधिक**संयोगादेव** तत्त**द्व्यवहारः** । **अर्धेन** भागेन **पृथिवी** समाश्रितोपादन-

---

1 'क' 'ख'—भूतानुतत्व—

अनुक्तानां प्रमाणानां स्वीकारश्च कुतो भवेत् ।
विनिन्द्य चेतरान्मार्गान्सम्पूर्णफलता तथेति ॥

॥ इति मांसाद्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये
द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

त्वेन । "इतरेऽर्धे त्रिभागिन्य आप" इति स्वर्गिशरीरेऽपि बोद्धव्यम् । आप्याना-मापोऽर्धभागिन्य इति सिद्धमविरुद्धस्समन्वय इति ॥ ॥ छ ॥

इति मांसाद्यधिकरणम्

इति तत्त्वदीपिकायां द्वितीयध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

॥ द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

॥ प्रथमः पादः ॥

साधनविचारोऽयमध्यायः ।

साधनविचारोऽयमध्यायः । अयमुपक्रम्यमाणोऽध्यायो मोक्षसाधन-विचारात्मकः । वेदसमन्वयसिद्धः सर्वकर्ता समानाभ्यधिकरहितो नारायण इति प्रतिपादितम् । तत्प्राप्तिश्च मोक्षो विवक्षितः । अतस्तत्साधनं विचार्यतेऽस्मिन्न-ध्याये । नन्वेवमादित एवाऽदरतः साधनमीमांसा कर्तव्या । मोक्षप्रयोजनापेक्षि-णोऽधिकारिणो[1] मोक्षफलेऽस्मिञ्छास्त्रे साधनायत्तत्वात्तस्य । स्यादेतदेवं, यदि साधनानुष्ठानमात्रान्मोक्षोऽभिप्रेयते । यथा कर्ममीमांसकम्मन्यैः । वयं तु नारायण-प्रसादादेव हि मोक्षं तत्साधनानुष्ठानं वा ब्रूमः । तथाच भगवानतःशब्दार्थं विवृण्वान आह—**यतो नारायणप्रसादमृते न मोक्ष** इत्यादि ।

"परस्य ब्रह्मणो विष्णोः प्रसादादिति वा भवेत् ।
स हि सर्वमनोवृत्तिप्रेरकः समुदाहृत" इति च ॥

विधित्सितानां च भक्तिश्रवणादीनां साधनानां स एव विषयः । अतो यत्प्राप्तिरूपो मोक्षः, यद्विषयाणि च साधनान्यनुष्ठेयानि विधीयन्ते, यद्दर्शनं च साक्षान्मोक्षसाधनं सत्तत्स्वरूपनिर्धारणायत्तं, यदिच्छया च सर्वं स एव नारा-

---

1 'क' 'ख'—पेक्षित्वादधिकारिणो

वैराग्याय गत्यादिनिरूपणा प्रथमपादे।

यणः प्रथमविचार्यः। तद्गुणपूर्तिविरोधे च परिह्रियमाणे प्राणस्वरूपपरीक्षायां प्राप्तायां तद्याथार्थ्यसंवेदनेन तद्देवताप्रसादमापाद्य तदायत्तो वैराग्यादिस्तत्प्राप्त्युपायश्चिन्त्यत इत्यतिसुन्दरम् ॥

तच्च साधनं साक्षादपरोक्षज्ञानम्। "दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण" "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति" "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" "यस्य प्रसादात्" "न तादृशी प्रीतिरीडयस्य विष्णोः" इत्यादिश्रुतेः। "**विद्यैव तु निर्धारणादि**"-त्यादेश्च। लोकन्यायसिद्धत्वाच्च सादरदृष्ट्या प्रसन्नात्प्रभोरभिमतलाभस्य। तत्साधनमुपासना। "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "**प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादि**"त्यादेः। निरन्तरचिन्तनमन्तरेणानन्तदर्शनप्रतिबन्धकस्य सन्ततस्य कर्मणोऽनुपमर्दनीयत्वाच्च। सा च भक्त्यायत्ता। "भक्त्या त्वानन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥" "**अनुबन्धादिभ्यः**" "**भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः**[1]" "**अम्बुवद्ग्रहणात्तु न तथात्वमि**"त्यादेः। विना च तया निरन्तरस्मृतिरूपस्योपासनस्यानाप्यत्वात्। अभक्तध्यानस्य दृष्ट्यनापादकत्वाच्च। सा चैकान्तिकी विना संसारवैराग्यान्न परिपच्यते। आनुभाविकानुभवपरिचितसांसारिकविषयानुषक्ते मनसि तत्संस्कारणां द्रढीयस्तया भक्तेः पदविन्यासावसरासम्भवात्। "अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते" "इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं" "विज्ञाय ज्ञातवैराग्यो विष्णुपादैकसंश्रय" इत्यादिवचनात्। "**ऊर्ध्वरेतस्स्वि**"त्यादेश्च[2]। तस्मादेतानि चत्वारि चतुर्षु पादेषु साधयितव्यानि।

तत्र **वैराग्योत्पादनार्थं** स्वर्गनरकगतिभुक्त्यागतीनां तमोगतेर्गर्भवासस्य च **निरूपणा** क्रियते **प्रथमपादे**। संसारविरक्ते मनसि संसारमोचके भगवति भक्तिस्सुप्रतिपादेति भक्तिर्द्वितीये प्रतिपाद्यते। नह्यविरक्तस्य विषयाभिलाषकलुषी-

१—"परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः" इति तृतीये सूत्रम्।

२—"ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि" इति तृतीयस्य चतुर्थे सूत्रम्।

भूतबन्धो हि बन्धः।
भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनमिति च वाराहे।
तच्च मरणे भवति।
भूतानां विनिवृत्तिस्तु मरणं समुदाहृतम्।
भूतानां सम्प्रयोगश्च जनिरित्येव पण्डितैरिति च भारते॥
अतः किं साधनैरित्यत आह—

॥ ॐ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॐ ॥ १ ॥

शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतपरिष्वक्त एव गच्छति।
वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति। इति तु पञ्च-

कृतेऽन्तःकरणे भक्तिरकृशा भवति। यया भगवद्गुणश्रवणादिपरिबृंहितया तदुपास्तिमेवाऽपरोक्ष्यफलामभिवाञ्छेत्। भक्तस्य चाधिकारिणो गुरुशुश्रूषोः श्रवणमननवत उपास्तिश्शक्येति सा तृतीये प्रदर्श्यते। नह्यभक्तस्य बलवद्गुणस्मृतिवासनाविहीनस्य गाढोपास्तिस्समस्ति। तस्यां च परिपच्यमानायां वैशद्येनोत्पद्यमानं दर्शनं चतुर्थे सामर्थ्यतो वर्ण्यते। नहि विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहात्मिकामुपास्तिमन्तरेण तदापरोक्ष्यं लभ्यत इति साधनाक्षेपपरिहाररूपतयाऽवतारयन्नत्र सूत्रमैकान्तिकतयाऽवश्यं सम्पादनीयत्वं साधनानां प्रकाशयति। अतो न मरणमात्रेण मुच्यते पुरुषः। किन्तु भूतसम्परिष्वक्तो मरणानन्तरं गच्छतीत्युक्त्वा मोक्षस्य मरणातिरिक्तकारणायत्तत्वं प्रदर्श्य साधनविचारस्य प्रयोजकत्वप्रतिपादनात्मकमिदमधिकरणं, स्वर्गादिगतिनिरूपणया वैराग्याख्यप्रथमसाधनप्रतिपादनारम्भात्मकं च भवति। **तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्॥ त**च्छब्दः शरीरपरामर्शी, तस्यानन्तरातीताधिकरणेऽवयवशः प्रस्तुतत्वात्। ऐहिकशरीरान्निष्क्रम्य शरीरान्तरं यदा प्रतिपत्स्यते तदा **सम्परिष्वक्तो** धावति। कैः? भूतैः। तेषामपि शरीरारम्भकत्वेन प्रस्तुतत्वात्। **सम्परिष्वक्त** इति वचनान्मुक्तिपर्यन्तं **परिष्वक्त एव। "वेत्थ यथे"**त्यादि प्रवाहणस्य राज्ञः पण्डितम्मन्यं श्वेतकेतुं प्रति परीक्षार्थं प्रश्नः। अनुशिक्षितश्चेदसि कुमार

म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नपरिहाराभ्याम् ॥

॥ इति तदन्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॐ ॥ २ ॥

अप्शब्दस्तु त्र्यात्मकत्वाद्युज्यते ।
भूयस्त्वाच्चापाम् ॥
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमा इति च भागवते ॥

॥ इति त्र्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

तथा **वेत्थ** किं **यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति** पृष्टे तदुत्तरापरिज्ञानाद्व्रीडयाऽपसृत्यानुशोचतः श्वेतकेतोः सिद्ध्यर्थं प्रस्थितेन तत्पित्रोद्दालकेन पृष्टस्य तस्यैव राज्ञः प्रतिवचनपरिसमाप्तिः **"इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप"** इत्यादिः । अत्र हि "असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती"त्यादिना द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषासु पञ्चसु हुतस्थानत्वेनाग्निशब्दभाक्षु स्वकृतभोगप्रदित्सयोत्क्रामितेष्टादिकृत्पुरुषपरिष्वङ्गिण्य आपः क्रमेण हूयन्ते प्रक्षिप्यन्त इत्यर्थः । श्रद्धासोमवर्षान्नरेतस्सम्पर्कात्तत्तच्छब्दोदितास्ता **आपः** । **पञ्चम्यामाहुतौ** शुक्रशोणितसंयोगारब्धपुरुषशरीरोपचिताः पुरुषशब्दवाच्या **भवन्ति** ॥ छ ॥

इति तदन्तराधिकरणम्

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ अपां भूयस्त्वमनाप्यशरीरेष्वपि प्रधानादन्यत्रेत्युक्तम् ॥ ॥ छ ॥

इति त्र्यात्मकत्वाधिकरणम्

॥ ॐ प्राणगतेश्च ॐ ॥ ३ ॥

यत्र वाव भूतानि तत्र करणानि नित्यानि ह वा एतानि भूतानि करणानि च । नैतानि कदाचिद्वियुज्यन्ते न च विलीयन्त इति भाल्लवेयश्रुतेः प्राणगतेर्भूतान्यपि सन्तीति सिद्धम् ॥

॥ इति प्राणगत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॐ ॥ ४ ॥

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिश्रुतेर्न प्राणानां जीवेन सह गतिरिति चेन्न ।
भागतोऽग्न्यादिप्राप्तेः ॥
पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन्प्राणा भागत एव तु ।
अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ।
पुनः शरीरसम्प्राप्तौ तमेवानुविशन्ति चेति ब्राह्मे ॥
ब्रह्माण्डे च—
मृतिकाले जहत्येनं प्राणा भूतानि पञ्च च ।
भागतो भागतस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वश इति ॥

॥ इत्यग्न्याद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॐ ॥ ५ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति प्रथमाग्नौ श्रूयते न भूतानि जुह्वतीति ।
अतो नेति चेन्न ।

प्राणगतेश्च ॥ "प्राणा अनूत्क्रामन्ती"त्यादिश्रुतेर्लोकतश्च प्राणगतिः प्रसिद्धा ॥　　॥ छ ॥

इति प्राणगत्यधिकरणम्

ता एव प्रस्तुता आपः श्रद्धारूपेण हूयन्ते ।
इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्युपसंहारोपपत्तेः ॥

॥ इति प्रथमश्रवणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ "असौ वाव लोको गौतमाग्निरि"त्युक्त्वा "**तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती**"**ति** श्रुतेः **प्रथमाग्नौ** श्रद्धा हूयते, भूतगतिपक्षे भूतानि जुह्वतीति भाव्यम् । ततो भूतैरनुपक्रमणान्नात्र भूतगति**रिति चेन्न । ता एव** "आपः पुरुषवचसो भवन्ती"ति **प्रस्तुता आपः** श्रद्धावदिष्टादिकारिसंयुक्ताः **श्रद्धा**शब्देनोच्यन्ते । अत्यन्ताविविक्तत्वात् , अयो दहतीत्यादिवत् । अत एव च **सम्परिष्वक्त** इत्याह । तथोक्तिः श्रद्धाप्रधानत्वं पुण्यानां शंसति । "श्रद्धया हूयते हवि"रिति हि श्रुतिः ।

"अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ नच तत्प्रेत्य नो इहे"ति च भगवद्गीतासु ॥
"श्रद्धामयोऽयं पुरुषः यो यच्छ्रद्धस्स एव स" इति च ॥
"श्रद्धा स्वरूपं जीवस्य तस्माच्छ्रद्धाविभेदतः ।
उत्तमाधममध्यास्तु जीवा ज्ञेयाः पृथक्पृथगि"ति ब्रह्मवैवर्ते ॥

अतः श्रद्धामयः पुण्यकर्ता प्रधानैः भूतैः सम्परिष्वक्तः स्वर्गं नीयत इति **श्रद्धां जुह्वती**त्याह । स्वर्गादीनामग्नित्वं देवानां भोगस्थानत्वात् । श्रद्धादीनां होम्यत्वं देवभोग्यत्वात् । तं चन्द्रलोकस्थं ज्योतिर्मयाह्लादकरदेहं सोमशब्दवाच्यं पुण्यभोगावसाने क्षीयमाणदेहं पर्जन्ये क्षिपन्ति । ततो वर्षेण सह पृथिवीं नयन्ति । तं च व्रीह्यादिशरीरस्थं पुरुषे क्षिपन्ति । ततो रेतस्स्थं योषायाम् । एवं पञ्चाहुतयः । इमास्त्वापादपरिसमाप्तेस्सप्रमाणं प्रपञ्चयति ।

"नारायणादयः पञ्च क्रमात्पञ्चाग्नयः स्मृताः ।
अदनादगनेतृत्वान्नितरामचलत्वतः ॥
असौ लोकः प्रकाशत्वात्प्राणस्थत्वाच्च केशवः ।
पर्जन्यो जनको यस्मात्पृथिवी प्रथितत्वतः ॥

॥ ॐ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॐ ॥ ६ ॥

अग्न्यादिगतिः प्रत्यक्षतः श्रूयते ।
अतः प्रत्यक्षाश्रवणान्न युक्तमिति चेन्न ।
अथैनं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव भूतैरेव गच्छति भूतैर्भुङ्क्ते भूतैरुत्पद्यते भूतैश्चरति भूतैर्विचरतीति कौण्ठरव्यश्रुतौ प्रतीतेः ॥

॥ इत्यश्रुतत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अपाम सोमममृता अभूमेत्यादिश्रुतिविरोध इत्यतो वक्ति—

॥ ॐ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॐ ॥ ७ ॥

भागतस्तदमृतत्वम् ।
नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति श्रुतेरात्मविद एव हि मुख्यम् ॥

पुरुषः पुरु यस्मात्स योषा जोष्यत्वतोऽखिलैरि"ति च सामसंहितायाम् ॥

"पञ्च पञ्च स्वरूपेण सूर्यादौ संस्थितो हरिः ।
स्वर्गादौ चापि तन्नामा तद्योगान्नामिनः पर" इति च ॥ छ ॥

इति प्रथमश्रवणाधिकरणम्

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ इष्टापूर्तादिकारिणां भूतैः सहैव प्रत्यक्षतः श्रुत्या गति**प्रतीते**र्नाश्रुतत्वम् ॥ ॥ छ ॥

इत्यश्रुतत्वाधिकरणम्

यद्येवमिष्टादिकारिणां धूमादिमार्गेण स्वर्गं गतानां पुनरावृत्तिरिष्यते, **"अपाम सोमममृता अभूम"** "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतमि"-**त्यादि श्रुतिविरोधः** स्यात् । अत्र हि कर्मणैव मोक्षो ज्ञायते । युज्यते च नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन क्षपितकल्मषाणामभूतप्रत्यवायानां काम्यप्रतिषिद्धवर्जनेना-

वाशब्दात्पारम्पर्येणाऽऽत्मविदपेक्षया वा ।
तथाहि श्रुतिः—
स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवाऽऽत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते नहास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवाऽऽत्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥
अमृतो वाव सोमपो भवति यावदिन्द्रो यावन्मनुर्यावदादित्यः ॥
कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति अथामृतानि कर्माणि यत एनममृतं नयन्तीति च ॥

॥ इति भाक्ताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सञ्जातप्रजननहेतूनाम् । यथाऽऽहुः केचिदित्यत आह—**भाक्तं** वेत्यादि सूत्रम् । काल**भागत**स्तस्यां श्रुतावुक्त**मसृतत्व**मल्पकालीनम् । "तमेवं विद्वानमृत इह भवति **नान्यः पन्था अयनाय विद्यते"** "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरि"त्यादि**श्रुतेरात्मविद एव ह्यनन्तकालीन**-ममृतत्वम् । **पारम्पर्येणाऽऽत्मविदपेक्षया वा** तदमृतत्वम् । तथाचायमर्थः स्यात्—**सोममपाम,** देवानविदाम, ज्योतिरगन्म, **अमृता अभूमे**ति । ज्योतिर्ब्रह्मेत्युदितम् । **न भुनक्ति** न पालयति । **अन्ततः** स्वल्पफलदानान्ततः । "महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानान्निष्फलो भवेदि"ति हि भारते । 'निष्फल' इति स्वल्पफलापेक्षया । **य आत्मानमेव** आश्रय**मुपास्ते** दर्शनपर्यन्तं **न हास्य कर्म क्षीयते** । **वाशब्दा**-दित्यादेरन्योऽर्थः । **वाशब्दात्पारम्पर्येण** कर्मणाऽमृतत्वं ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण । **तथाहि दर्शयति "कर्मणा ज्ञानमातनोती"**त्यादि । **आत्मविदपेक्षया वा** तदमृतत्वं आत्मविदां कर्मापेक्षयेत्यर्थः । **तथाहि दर्शयति "स य आत्मानमि"**त्यादि । **नच** कर्मणैव सर्वकर्मक्षयः प्रमातुं शक्यते । प्रमाणाभावात् । **नच** काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं सर्वात्मना शक्यते । अमत्यादिना प्रसङ्गात् । **नच** पुण्यानां प्रायश्चित्तविधिः । **नच** पापानामनन्तानां निष्कृतिः शक्या । अतो न कर्मणा मोक्षः ॥ ॥ छ ॥

इति भाक्ताधिकरणम्

कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिरित्यत आह—

॥ ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥ ८ ॥

ततः शेषेणेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छतीति श्रुतेः—

भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः ।
कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥
आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि नियमेन तु ।
दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ।
अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यतीत्यादिस्मृतेश्च शेषवानेवाऽयाति ॥

॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्तत इति गतिप्रकारेणाऽऽगतिः प्रतीयते ।

ननु **कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिः** । यत्पूर्वकृतं सुकृतं तद्भुक्त्वा क्षपयति । दुष्कृतं निष्कृत्या भुक्त्या वा । पुनश्च न करोति स्वर्गी स्थानादिराहित्यात् । अतः संसृतिहेत्वभावान्मुच्यत एवेत्यत **आह** । **कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम्** ॥ कृतानां मध्ये कतिपयात्ययेऽपि कर्मशेषवानेव भवति । **तत आयाति** । नह्यनादितः कृतानां कर्मणां भोगेन क्षपणं मनसाऽपि शक्यते । नच भोगस्थाने स्थितिरपि नियन्तुं शक्यते । परतन्त्रस्यानन्तजन्मचीर्णस्य पापसञ्चयस्य क्षपणार्थं द्राघिष्ठं कालमतिदारुणेषु नरकेषु विवशं[1] निवासाच्चामुक्तिरेव चतुरचेतसां रोचते ॥ ॥ छ ॥

इति कृतात्ययाधिकरणम्

---

1 'च'—अवश्यं—

अतो ब्रूते—

॥ ॐ यथेतमनेवं च ॐ ॥ ९ ॥

धूमादभ्रमभ्रादाकाशमाकाशाच्चन्द्रलोकं यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति काषायणश्रुतेर्यथागतमन्यथा च ॥

॥ इति यथेताधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॐ ॥ १० ॥

तद्य इह रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयामिति श्रुतेश्चरणफलमेव गमनागमनं न यज्ञादिकृतः ।
आचार इति सम्प्रोक्तः कर्माङ्गत्वेन शुद्धिदः ।
अशुद्धिदस्त्वनाचारश्चरणं तूभयं मतमिति स्मृतेरिति चेन्न ।
यज्ञाद्युपलक्षणार्था चरणादिश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिर्मन्यते ॥

॥ ॐ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॐ ॥ ११ ॥

तर्हि रमणीयाः कपूया इत्येव स्यात् । चरणशब्दस्यानर्थक्यमिति चेन्न ।

यथेतमनेवं च ॥ पूर्वमन्यैः स्वेन वा **यथेतं** तथैव गच्छति । यथा च गतं तथैवाऽकाशपर्यन्तमागच्छति । ततोऽर्वागन्यथा ॥ ॥ छ ॥

इति यथेताधिकरणम्

चरणादिति चेन्नत्यादिसूत्रम् ॥ **न यज्ञादिकृतो** यज्ञादिफलं **गमनागमनम्** । चरणशब्दस्य यज्ञाद्यतिरिक्तविषयत्वात् । तत्र प्रमाणमाह—**आचार** इत्यादि पूर्ववादी । उत्तरभाष्यस्यायमर्थः । **यज्ञादिपुण्योपलक्षणार्था** रमणीयचरणश्रुतिः पापोपलक्षणार्था कपूयचरणश्रुतिः ॥ ॥ छ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ यदि चरणशब्देन पुण्यपापे एव ह्युपलक्ष्येते, **तर्हि रमणीयाः कपूया इत्येव** श्रुतिः **स्यात्** । विनाऽपि चरण-

कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिरित्यत आह—

॥ ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥ ८ ॥

ततः शेषेणेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छतीति श्रुतेः—

भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः ।
कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥
आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि नियमेन तु ।
दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ।

अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यतीत्यादिस्मृतेश्च शेषवानेवाऽयाति ॥

॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्तत इति गतिप्रकारेणाऽऽगतिः प्रतीयते ।

ननु **कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिः** । यत्पूर्वकृतं सुकृतं तद्भुक्त्वा क्षपयति । दुष्कृतं निष्कृत्या भुक्त्या वा । पुनश्च न करोति स्वर्गी स्थानादिराहित्यात् । अतः संसृतिहेत्वभावान्मुच्यत एवेत्यत **आह** । **कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम्** ॥ कृतानां मध्ये कतिपयात्ययेऽपि कर्मशेषवानेव भवति । **तत आयाति** । नह्यनादितः कृतानां कर्मणां भोगेन क्षपणं मनसाऽपि शक्यते । नच भोगस्थाने स्थितिरपि नियन्तुं शक्यते । परतन्त्रस्यानन्तजन्मचीर्णस्य पापसञ्चयस्य क्षपणार्थं द्राघिष्ठं कालमतिदारुणेषु नरकेषु विवशं[1] निवासाच्चामुक्तिरेव चतुरचेतसां रोचते ॥ ॥ छ ॥

इति कृतात्ययाधिकरणम्

---

१ 'च'—अवश्यं—

तद्य इह शुभाकृतो ये वाऽशुभकृतस्तेऽशुभमनुभूयाऽवर्तन्ते पुनः कुर्वन्ति पुनर्गच्छन्ति पुनरागच्छन्तीति भाल्लवेयश्रुतौ ॥

॥ ॐ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॐ ॥ १४ ॥

संयमनमनुभूय केषाञ्चिदारोहः केषाञ्चिदवरोहः ।
तुशब्दोऽवधारणे ।
सर्वे वा एतेऽशुभकृतः संयमने प्रपतन्ति तत्र ह ये परद्विषो गुरुद्विषः श्रुतिद्विषस्तदवमन्तारः शठा मूर्खा इति ते वै ततोऽवरुह्य तमसि प्रपतन्ति नैवैत उत्तिष्ठन्तेऽपि कर्हिचिद्वत्रं वा एतदित्याहुरथ येऽन्ये ब्रह्मद्विषः स्तेनाः सुरापा इति ते वै तदनुभुयेमं लोकमनुव्रजन्तीति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥

पापं कुर्वन्ति, त उभयेऽपि संगृहीता 'अनिष्टादिकारिण' इति । उदाह्रियते हि श्रुतिरुभयेषां नारकित्वे "**तद्य इह शुभाकृतो ये वाऽशुभकृत**" इत्यादिका ॥ छ ॥

पापिनामप्यागमनं श्रुतमित्युक्तम् । चशब्दादन्यच्चेति सूचितम् । तत्स्पष्टयति **संयमन** इत्यादिसूत्रम् ॥ **संयमने** नरके **संयमनं** तद्दुःख**मनुभूयेतरेषा**मनिष्टादिकारिणां मध्ये **केषाञ्चिदारोह** एव **केषाञ्चिदवरोह** एव । 'यम उपरमे' इति धातोः पापोपरमणं **संयमनम्** । "**तत्र ह ये परद्विषो गुरुद्विषः श्रुतिद्विषस्तदवमन्तारः शठा मूर्खा इति ते वै ततोऽवरुह्य तमसि प्रपतन्ती**"ति श्रुतेः । **शठाः** गूढद्वेषिणः । **मूर्खाः** तत्वाज्ञा अन्यथाज्ञाश्च ॥

"अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णोर्द्वेषो विवर्धितः ।
तमस्यन्धे पातयति दैत्यानन्ते विनिश्चयात् ॥
पूर्णदुःखात्मको द्वेषः सोऽनन्तो ह्यवतिष्ठते ।
पतितानां तमस्यन्धे निःशेषसुखवर्जिते ॥
जीवाभेदो निर्गुणत्वमपूर्णगुणता तथा ।
साम्याधिक्ये तदन्येषां भेदस्तद्गत एव च ॥
प्रादुर्भावविपर्यासस्तद्भक्तद्वेष एव च ।

कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिरित्यत आह—

॥ ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥ ८ ॥

ततः शेषेणेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छतीति श्रुतेः—

भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः ।
कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥
आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि नियमेन तु ।
दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ।

अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यतीत्यादिस्मृतेश्च शेषवानेवाऽयाति ॥

॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्तेत इति गतिप्रकारेणाऽऽगतिः प्रतीयते ।

ननु **कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिः** । यत्पूर्वकृतं सुकृतं तद्भुक्त्वा क्षपयति । दुष्कृतं निष्कृत्या भुक्त्या वा । पुनश्च न करोति स्वर्गी स्थानादिराहित्यात् । अतः संसृतिहेत्वभावान्मुच्यत एवेत्यत **आह** । **कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम्** ॥ कृतानां मध्ये कतिपयात्ययेऽपि कर्मशेषवानेव भवति । **तत आयाति** । नह्यनादितः कृतानां कर्मणां भोगेन क्षपणं मनसाऽपि शक्यते । नच भोगस्थाने स्थितिरपि नियन्तुं शक्यते । परतन्त्रस्यानन्तजन्मचीर्णस्य पापसञ्चयस्य क्षपणार्थं द्राघिष्ठं कालमतिदारुणेषु नरकेषु विवशं[1] निवासाच्चामुक्तिरेव चतुरचेतसां रोचते ॥ ॥ छ ॥

इति कृतात्ययाधिकरणम्

---

१ 'च'—अवश्यं—

॥ ॐ अपि सप्त ॐ ॥ १६ ॥

रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा ।
कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु ॥
तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ ।
इति सप्त प्रधानानि बलीयस्तूत्तरोत्तरम् ।
एतानि क्रमशो गत्वैवाऽरोहोऽथावरोहणमिति च भारते ॥

॥ इति सप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥

ईश्वरस्य नरकायुक्तेः सर्वं सृजति सर्वं विलापयति सर्वं रमयति सर्वं न रमयति सर्वं प्रवर्तयत्यन्तरस्मिन्निविष्ट इति कौषारवश्रुतिविरोध इत्यतो वक्ति—

पञ्चकष्टे तु तदेव दुःखं **सदा** भवति । पञ्चेन्द्रियाणि प्रत्यपि कष्टं पञ्चकष्टं दुःस्सहशब्दस्पर्शरूपरसगन्धनित्यायतनम । पञ्चभ्यो रौरवादिभ्यः कष्टत्वाद्वा पञ्चकष्टमिति ॥ ॥ छ ॥

इत्यनिष्टादिकार्यधिकरणम्

अपि सप्त ॥ यद्यपि बहुकोटयो नरकाः, तथाऽपि सप्त प्रधानानीत्य**पि**-शब्दः । दर्शयति चाऽचार्यः "**इति सप्त प्रधानानी**"ति । सर्वत्र चेत्थमेव सूत्रपदानां कृत्यमुपक्षिपति, नतु निर्वक्ति सूक्ष्मदृष्टिभिरधिकारिभिर्भाव्यमिति ज्ञापयन् ॥ छ ॥

इति सप्ताधिकरणम्

दुर्गतिभेदः प्राधान्येनोदितः[१] । यदि तत्रस्थ ईश्वरो दुःखं भोजयति स्वयं कथं तदस्पर्शी स्यात् । दुःखस्पर्शे ईश्वरत्वमेव न स्यात् । अभोजकत्वे "**सर्वं**

---

१ 'ग' 'च'—प्राधान्येनोदीरितः ।

कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिरित्यत आह—

॥ ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥ ८ ॥

ततः शेषेणेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छतीति श्रुतेः—

भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः ।
कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥
आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि नियमेन तु ।
दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ।

अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यतीत्यादिस्मृतेश्च शेषवानेवाऽयाति ॥

॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्तत इति गतिप्रकारेणाऽऽगतिः प्रतीयते ।

ननु **कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिः** । यत्पूर्वकृतं सुकृतं तद्भुक्त्वा क्षपयति । दुष्कृतं निष्कृत्या भुक्त्या वा । पुनश्च न करोति स्वर्गी स्थानादिराहित्यात् । अतः संसृतिहेत्वभावान्मुच्यत एवेत्यत **आह । कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम्** ॥ कृतानां मध्ये कतिपयात्ययेऽपि कर्मशेषवानेव भवति । **तत आयाति** । नह्यनादितः कृतानां कर्मणां भोगेन क्षपणं मनसाऽपि शक्यते । नच भोगस्थाने स्थितिरपि नियन्तुं शक्यते । परतन्त्रस्यानन्तजन्मचीर्णस्य पापसञ्चयस्य क्षपणार्थं द्राघिष्ठं कालमतिदारुणेषु नरकेषु विवशं[1] निवासाच्चामुक्तिरेव चतुरचेतसां रोचते ॥ ॥ छ ॥

इति कृतात्ययाधिकरणम्

---

१ 'च'—अवश्यं—

तयोरपि प्रकृतत्वात् ॥
विद्यापथः कर्मपथो द्वौ पन्थानौ प्रकीर्तितौ ।
तद्वर्जितस्त्रिधा याति तिर्यग्वा नरकं तम इति च भारते ॥

॥ इति विद्याकर्माधिकरणम् ॥ १४ ॥

यत्र दुःखं सुखं तत्र सर्वत्रापि प्रतीयते ।
अपि नीचगतौ किञ्चित्किमु मानुषदेहिन इति वचनान्महातमस्यपि सुखप्राप्तिरित्यत आह—

॥ ॐ न तृतीये तथोपलब्धेः ॐ ॥ १९ ॥

अथाविद्वानकर्माऽवाग्गच्छति त्रिधा ह वाऽवाग्गच्छति तिर्यग्यातना तम इति द्वे वाव सुखानुवृत्ते न तमः सुखानुवृत्तं केवलं ह्येवात्र दुःखं भवतीति श्रुतेर्न तृतीयावाग्गतौ सुखम् ॥

॥ ॐ स्मर्यतेऽपि च लोके ॐ ॥ २० ॥

तिर्यक्षु नरके चैव सुखलेशो विधीयते ।

चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति" "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती"ति प्रस्तुतत्वात् । **विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्** ॥ **"एतयोः पथोरि"**ति विद्याकर्मणोरित्यर्थः । **तयोरपि** तत्रैव तत्साधनत्वेन प्रस्तुतत्वात् । सर्वत्र चास्वातन्त्र्यसाम्येऽपि "तद्विजिज्ञासस्व" "ज्योतिष्टोमेन यजेते"ति विहितत्वात्साधनयोः । तद्वत एव फलप्राप्तिरिति नियमाच्च । विद्याकर्मरहितानां देवयानपितृयानाभ्यां गतिर्न लभ्यते, किन्तु जन्ममृत्योरावृत्तिरेवेति युक्तं वक्तुम् । विहितमकुर्वतां दुःखप्राप्तिरिति हि शास्त्रस्थितिः । कर्तृत्वं तु परतन्त्रस्यापि जीवस्य पुरैव परीक्षितम् ॥ ॥ छ ॥

इति विद्याकर्माधिकरणम्

एवं तावदूर्ध्वगती द्वे इत्युक्तम् । ते अपेक्ष्याधोगतिस्त्वान्तरभेदभिन्नाऽपि तृतीयस्थानमित्युच्यते । तच्च तृतीयस्थानं त्रिविधमुक्तं तिर्यङ्नरकं तम इति । तत्र

कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिरित्यत आह—

॥ ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥ ८ ॥

ततः शेषेणेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छतीति श्रुतेः—

भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः ।
कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥
आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि नियमेन तु ।
दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ।

अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यतीत्यादिस्मृतेश्च शेषवानेवाऽयाति ॥

॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्तेत इति गतिप्रकारेणाऽऽगतिः प्रतीयते ।

ननु **कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिः** । यत्पूर्वकृतं सुकृतं तद्भुक्त्वा क्षपयति । दुष्कृतं निष्कृत्या भुक्त्या वा । पुनश्च न करोति स्वर्गी स्थानादिराहित्यात् । अतः संसृतिहेत्वभावान्मुच्यत एवेत्यत **आह । कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम्** ॥ कृतानां मध्ये कतिपयात्ययेऽपि कर्मशेषवानेव भवति । **तत आयाति** । नह्यनादितः कृतानां कर्मणां भोगेन क्षपणं मनसाऽपि शक्यते । नच भोगस्थाने स्थितिरपि नियन्तुं शक्यते । परतन्त्रस्यानन्तजन्मचीर्णस्य पापसञ्चयस्य क्षपणार्थं द्राघिष्ठं कालमतिदारुणेषु नरकेषु विवशं[1] निवासाच्चामुक्तिरेव चतुरचेतसां रोचते ॥ ॥ छ ॥

इति कृतात्ययाधिकरणम्

---

१ 'च'—अवश्यं—

॥ ॐ तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॐ ॥ २२ ॥

तृतीये तृतीयतमसः श्रवणादेव शब्दानुसारेण संशोकजमोहप्राप्तिः ॥

॥ ॐ स्मरणाच्च ॐ ॥ २३ ॥

महातमस्त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाऽधरम् ।
श्रवणेनैव मूर्च्छादिरधरस्य यतो भवेत् ।
तस्मान्न विस्तरेणैतत्कथ्यते राजसत्तमेति कौर्मे ॥

॥ इति महातमोऽधिकरणम् ॥ १५ ॥

धूमो भूत्वाऽभ्रं भवतीत्याद्यन्यभावः श्रूयते ।
स कथमित्यतो ब्रवीति—

तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ तृतीये तमसि श्रुतमात्र एव तच्छ-**ब्दानुसारेण संशोकजस्या**त्यन्तदुःखोद्भूतस्य मोहस्यावरोधः **प्राप्तिः** ॥ ॥ छ ॥

मूर्च्छादिः मूर्च्छोन्मादमरणम् । तदुक्तिविस्तरानुसारेण **मूर्च्छादिः** समासतो व्यासतो वा भवति ॥ ॥ छ ॥

इति महातमोऽधिकरणम्

अवसितोऽवाग्गतिविशेषविचारः । या पुनरसौ पुण्यवतां पुनरागतिर्गादि तत्प्रकारोऽयमतः प्रपञ्चयते । "तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्न निवर्तन्ते यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवती"त्यादिना भोगान्निवृत्तस्य स्वर्गादवागच्छतो धर्मिणो धूमादिभावः **श्रूयते । स कथमिति** विचार्यते । किं मुख्यत एव किंवा तत्पदाप्तिरथवा तत्सादृश्यापत्तिरिति । तत्र तावन्मुख्यत इति प्राप्तम् । तथा श्रुतेरेव । नच युक्तिविरोधमात्रेण श्रुतपरित्यागो युक्तः श्रुतिशरणानाम् । विरोधे युक्तेर्दुर्बलत्वात् । अथाप्यदृष्टत्वान्न साक्षादन्यस्यान्यभाव इत्याग्रहिष्टं[1], अस्तु तर्हि सञ्चितपुण्यस्य तस्य यथाक्रमं चरतो[2] धूमाद्यभिमानिदेवतापदप्राप्तिर्धूमादिभावः । अन्यथा श्रुतिवैयर्थ्यात् । नच

---

१ 'ग'—इति यद्याग्रहीष्ट
२ 'क' 'ख'—यथाकामं सञ्चरतो

कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिरित्यत आह—

॥ ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥ ८ ॥

ततः शेषेणेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छतीति श्रुतेः—

भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः ।
कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥
आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि नियमेन तु ।
दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ।

अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यतीत्यादिस्मृतेश्च शेषवानेवाऽयाति ॥

॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्तेत इति गतिप्रकारेणाऽऽगतिः प्रतीयते ।

ननु **कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिः** । यत्पूर्वकृतं सुकृतं तद्भुक्त्वा क्षपयति । दुष्कृतं निष्कृत्या भुक्त्या वा । पुनश्च न करोति स्वर्गी स्थानादिराहित्यात् । अतः संसृतिहेत्वभावान्मुच्यत एवेत्यत **आह । कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम्** ॥ कृतानां मध्ये कतिपयात्ययेऽपि कर्मशेषवानेव भवति । **तत आयाति** । नह्यनादितः कृतानां कर्मणां भोगेन क्षपणं मनसाऽपि शक्यते । नच भोगस्थाने स्थितिरपि नियन्तुं शक्यते । परतन्त्रस्यानन्तजन्मचीर्णस्य पापसञ्चयस्य क्षपणार्थं द्राघिष्ठं कालमतिदारुणेषु नरकेषु विवशं[1] निवासाच्चामुक्तिरेव चतुरचेतसां रोचते ॥ ॥ छ ॥

इति कृतात्ययाधिकरणम्

---

१ 'च'—अवश्यं—

बहुस्थानगमनात्कल्पान्तमप्येवं स्यादित्यत आह—

॥ ॐ नातिचिरेण विशेषात् ॐ ॥ २५ ॥

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्त इति विशेषान्नातिचिरेण ॥

स्वर्गाल्लोकादवाक् प्राप्तो वत्सरात्पूर्वमेव तु ।
मातुः शरीरमाप्नोति पर्यटन्यत्र तत्र चेति च नारदीये ॥

॥ इत्यचिरप्राप्त्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिला माषा इति जायन्त इति श्रवणादनर्थफलत्वं यज्ञादेरित्यतो वक्ति—

॥ ॐ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॐ ॥ २६ ॥

अन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे प्रवेशः ।
नतु भोगोऽस्य ।

एवं तर्ह्याकाशादिषु बहुस्थानेषु प्रविश्य प्रविश्य गमनादियता कालेन जायत इति विशेषाश्रवणादतिचिर**मप्येवं** सञ्चरणमेव **स्यादित्यत आह—नातिचिरेण विशेषात् ॥ तत्** तेषां मध्ये, **इह** लोके संसारे, **अभ्याशो ह यत्** यथा योन्यापत्तौ कालतः सन्निकर्षो भवति तथा **योनिमापद्यन्त** इति विशेषश्रवणा**न्नातिचिरेणे**मं लोकमाप्नोति ॥ ॥ छ ॥

इत्यचिरप्राप्त्यधिकरणम्

"त इह व्रीहियवा" इत्यादौ योनिप्रवेशात्पूर्वमेव जननं श्रूयते । भुक्तपुण्या आगच्छन्तो मेघपर्यन्तेन पथा वर्षेण सहावनिमवाप्ता व्रीह्यादिरूपेण जायन्त इति । अतः स्थावरजातिहेतुत्वादन्ततो दुःखफलत्वं यज्ञादेः । "ततो वै खलु दुर्निष्प्रपतनमि"ति दुर्निर्गमत्ववचनेन दुःखानुभवसूचनाच्चेत्यत आह—**अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥** अन्येन व्रीह्यादिशरीराभिमानिजीवेन भोक्तृतया**ऽधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे प्रवेश**स्तत्रोच्यते । **नतु भोगो** विवक्षितः । यथा धूमादिषु पूर्वोक्तेषु तद्भावोक्त्या प्रवेशादिरेव विवक्षितः । अतश्चैतत्स्पष्टीकृतं भवति ।

धूमो भूत्वाऽभ्रं भवितीत्यादिपूर्वोक्तवत् ॥
सोऽवाग्गतः स्थावरान्प्रविशत्यभोगेनैव व्रजन् स्थूलं शरीरमेति स्थूलाच्छरीराद्भोगाननुभुङ्क्त इत्यभिलापात्कौषारवश्रुतौ ॥

स्वर्गादवाग्गतो देही व्रीह्यादीतरदेहगः ।
अभुञ्जंस्तु क्रमेणैव देहमाप्नोति कालत इति च वाराहे ॥

॥ ॐ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॐ ॥२७॥

हिंसारूपत्वात्पापस्यापि सम्भवाद्दुःखं च भवत्विति चेन्न ।
शब्दविहितत्वात् ॥
हिंसा त्ववैदिका या तु तयाऽनर्थो ध्रुवं भवेत् ।
वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथञ्चनेति वाराहे ॥

॥ इत्यन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ १८ ॥

स्वर्गादवाग्गतश्चापि मातुरेवोदरं व्रजेदिति वचनाद्य एव गृही भवति यो वा रेतः सिञ्चति तमेवानुविशतीति श्रुतिः कथमित्यत आह—

॥ ॐ रेतःसिग्योगोऽथ ॐ ॥ २८ ॥

धूमादिसमानदेशत्वादिसादृश्यापत्तिरेवास्येति यत्पूर्ववदिति प्रसिद्धवदुपादत्त दृष्टान्तत्वेन । नच व्रीह्यादिस्थितेर्दुःखानुभवः सूच्यते । "ततो वै खलु दुर्निष्प्रपतनमि"ति पूर्ववत्क्षिप्रनिर्गमनाभावसूचकत्वात्तस्य । रेतस्सेकादूर्ध्वं देहाभिमानेन दुःखानुभवोपपत्तेश्च ॥ ॥ छ ॥

इत्यन्याधिष्ठिताधिकरणम्

"य एव गृही भवति यो वा रेतस्सिञ्चति तमेवानुविशती"ति श्रुतिः तस्य स्थास्नुषु प्रविष्टस्य स्वकर्मणा निर्मीयमाणं शरीरं भोगायतनं प्राप्स्यतस्तावद्रेतःसिक्प्रवेशार्था "यो यो ह्यन्नमत्ति यो वा रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवती"त्यादिकया समानप्रकरणपठितया च सह **कथं युज्यत इत्यत आह । रेतस्सि-**

---

१ 'क' 'ख'—निद्रतस्तावत् , 'ग'—निद्रावत्

ततो रेतस्सिचमेवानुप्रविशत्यथ मातरमथ प्रसूयते स कर्म कुरुत इति कौण्ठरव्यश्रुतेः पितरमेव प्रथमतो विशति ।
मातृप्राप्तेः पश्चादपि भाव्यत्वात् ॥

॥ इति रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेत्स्वर्गतो गत इति वचनात्पश्चादेव प्रविशतीत्यत आह—

॥ ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥ २९ ॥

पितृशरीरान्मातृयोनिमनुप्रविश्य तत एव शरीरं प्राप्नोति ॥
दिवः स्थास्नून्गच्छति स्थास्नुभ्यः पितरं पितुर्मातरं मातुः शरीरं शरीरेण जायत इति सम्मितम् । अथासम्मितं स्थास्नुभ्यो जायते पितुर्मातुरन्तरे वा गर्भे वा बहिर्वेति पौष्यायणश्रुतेः ॥
स्थावराणि दिवः प्राप्तः स्थावरेभ्यश्च पूरुषम् ।
पुरुषात्स्त्रियमापन्नस्ततो देहं यथाक्रमम् ॥
देहेन जायते जन्तुरिति सामन्यतो जनिः ।

ग्योगोऽथ ॥ स व्रीह्यादिस्थो जीवोऽन्नेन[1] सह प्रथमतो **रेतस्सिचं** पितरमेव **प्रविशति, अथ मातरम् । मातृप्राप्तेः पश्चादपि** भाव्यत्वेन "**मातुरेवोदरं व्रजेदि**"तिवचनस्य सावकाशत्वात् ॥ ॥ छ ॥

इति रेतोऽधिकरणम्

"**देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेत्स्वर्गतो गत**" इति वचनाद्रेतोरक्तसंयोगात्**पश्चादेव प्रविशती**त्यत आह—**योनेः शरीरम्** ॥ पितृक्रमेण मातृ**योनेः** प्रवेशानन्तरमेव **शरीरं** लभते पूर्वोक्तन्यायेन । **सम्मितं** साधारणं जननम् । **अथासम्मितं,** असाधारणं विशिष्टमुत्तमानामेव लभ्यम् । **स्थास्नुभ्यो जायते** यथा शुकोऽरण्याम् । **पितुर्मान्धाता** । **मातुरेवाङ्गः** । अतश्चैतदाह—**स्वर्गादवा-**

---

1 'च'- -जीवोऽथान्नेन-

विशेषजननं चापि प्रोच्यमानं निबोध मे ॥
स्थास्नुष्वथापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा ।
गर्भे वा बहिरेवाथ कचित्स्थानान्तरेषु वेति ब्राह्मे ॥

॥ इति योन्यधिकरणम् ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये
तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

गतो देही **मातुरेवोदरं व्रजेदिति** । **अन्तरे** द्रुपदादयः । **गर्भे** प्रवेशो विरलः । अतः सूत्रावतारकवचन एतत्सूचनार्थत्वेन च युक्तं **कापी**त्युक्तम् । अतश्चातिविशिष्टविषयं **बहिः**प्रवेशवचनमवगम्यते । सञ्जाते शरीरे प्रवेष्टुर्गर्भवासादिप्रसूत्यादिदुःखग्राममलेशस्पर्शाद्विनैव यथाकामं देहग्रहणसम्भवात्तस्य च जन्मभाजामतिदुर्लभत्वात् । अतो नारायणपरायणस्य कस्यचित्तत्प्रसादसामग्रीसमुद्भूतप्रभूतप्रभावस्यैव तत्सुलभमुपलभामहे । स्वयं चावोचदनुव्याख्याने—

"बीजपूरुषयोनीनां सङ्गातिनियमोज्झितिम् ।
अथशब्देन भगवानाह कारणतश्च तामि"ति ॥ कारणं च भगवदनुग्रहातिशय एव विवक्ष्यते[1] ॥　　　　॥ छ ॥

इति योन्यधिकरणम्

इति तत्त्वदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

---

1 'ग'—विशिष्यते ।

॥ श्रीः ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

भक्तिरस्मिन्पाद उच्यते ।
भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्तिः ॥

॥ ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥ १ ॥

प्रथमपादे संसारगतीनामनित्यतादुःखबहुलताप्रदर्शनेन नित्यनिरयस्य दुःखैकरूपताप्रख्यापनेन च ततो विरक्तिः प्रतिपादिता । तस्य च विरक्तस्य संसारदुःखतारके भगवति **भक्तिरस्मिन्पादे** प्रतिपाद्यते । भक्तिर्नाम सस्नेहा बहुमतिः । सा चोपकारकत्वं महत्त्वं च विशेषादजानतो न समीचीना सङ्गच्छत इति भक्तिप्रतिपादनार्थं **भगवन्महिमो**च्यते ॥ उपकारकत्वं च स्वप्नाद्यवस्थाऽऽविष्कारतिरस्कारमोचकत्वादिलक्षणं महिम्न्येवान्तर्भूतमित्यपृथग्वचनम् । सर्वस्वातन्त्र्यलक्षणश्च महिमाऽतिवेलः[1] सर्वस्य तदधीनत्वे पृथक्पृथग्प्रविस्तृते बुद्धौ प्रकटतामाटीकत इति देहिनां स्वप्नादेस्तदधीनत्वमेकैकशः प्रपञ्चयति । शरीरप्रवेशात्प्राचीनानां चोत्क्रान्त्यादीनां "स्वात्मना चोत्तरयोः" "तत्रापिचे"त्यादौ वेदयामास । शरीरप्रवेशस्य "योनेः शरीर"मिति निरूपितत्वात्तदनन्तरमेव

---

१ 'ख'—तिशयः

न स्वप्नोऽपि तं विना प्रतीयते ।
न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्यादिश्रुतेः ॥

॥ ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥ २ ॥

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाण इति च ।
एतस्माद्ध्येव पुत्रो जायत एतस्माद्भ्रातैतस्माद्भार्या यदेनं पुरुषमेष स्वप्नेनाभिहन्तीति गौपवनश्रुतिश्च ॥
केन साधनेन—

॥ ॐ मायमात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥ ३ ॥

मनोगतान्संस्कारान्स्वेच्छामात्रेण प्रदर्शयति, नान्येन साधनेन; सम्यगनभिव्यक्तत्वात् ॥
ब्रह्माण्डे च—
मनोगतांस्तु संस्कारान्स्वेच्छया परमेश्वरः ।

स्वप्नादिनिरूपणावसरसिद्धिः ॥ **सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥** 'सन्ध्यं' स्वप्नः, "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमि"ति श्रुतेरिति वक्ष्यति[1] । तं प्रस्तुतं परमात्मानं **विना न स्वप्नोऽपि प्रतीयते** । अपिशब्दाज्जाग्रदादिप्रतीतिरपि तस्मादेवेत्यर्थः । तत्प्रत्यायनस्यैव सृष्टित्वात्सृष्टिशब्दः **प्रतीयत** इति व्याख्यातः ॥ ॥ छ ॥

साच सृष्टिः परमात्मन एवेति दाढर्यार्थमाह ॥ **निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥** "**य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः** । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चने"ति **निर्मातारं** च परमात्मानं कठाः पठन्ति ॥ ॥ छ ॥

केन साधनेनेश्वरः स्वप्नं सृजतीत्याशङ्क्याऽऽह ॥ **मायामत्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्** ॥ पूर्वानुभवसंस्कार एवोपादानम् । ईश्वरेच्छैव निमित्तम् ।

१—चतुर्थस्य चतुर्थे त्रयोदशसूत्रे वक्ष्यतीत्यर्थः ।

प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते ॥
यदन्यथात्वं जाग्रत्त्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता ।
अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेदिति ॥

॥ ॐ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॐ ॥ ४ ॥

साधनान्तराभावेऽपि भावाभावसूचकत्वेन चेश्वरो दर्शयति ॥
यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शन इत्यादिश्रुतेः ॥
हिशब्दाद्दर्शनाच्च ॥
यद्वाऽपि ब्राह्मणो ब्रूयाद्देवता वृषभोऽपि वा ।
स्वप्नस्थमथवा राजा तत्तथैव भविष्यतीत्याद्याचक्षते च स्वप्नविदो व्यासादयः ॥

॥ इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

"त्रिगुणात्मिकाऽथ ज्ञानं च विष्णुशक्तिस्तथैव च ।
मायाशब्देन भण्यन्ते शब्दतत्वार्थवेदिभि"रिति शब्दनिर्णये ॥

अतो मनोमयः संस्कारोऽपि मायाशब्देनोच्यते ॥

"महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च ।
प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त कथ्यत" इति च स्कान्दे ॥

मायाभ्यां निर्मितं मायया त्रातं चेति **मायामात्रम्** ॥ यथा घटादीनां मृदादिभिः सृष्टिः प्रदर्शनं चक्षुरादिभिर्नात्र तथा । किन्तु मनसैव तदुभयमपीति **नान्येन साधनेने**त्याह । यथा जागरितार्थानामभिव्यक्तिर्न तथा स्वाप्नार्थानामिति **सम्यगनभिव्यक्तत्वादि**त्याह ॥

नचानिर्वाच्याविद्यात्मकत्वं मायामात्रत्वमिति वाच्यम् । तत्र प्रमाणाभावात् । नच सम्यगनभिव्यक्तस्वरूपत्वमनिर्वाच्याविद्यात्मकत्वे हेतुरिष्यते तैर्युज्यते वा । ख्यातिबाधाभ्यां ह्यनिर्वाच्यत्वं प्रतिपिपादयिषितम् । नच विषयस्य बाधोऽस्ति, अविद्यमानत्वादेव । असतः ख्यातिः प्रसाधिता । अन्यथा तद्वैलक्ष-

॥ ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ ॥ ५ ॥

बन्धमोक्षप्रदत्वात्स एव स्वप्रतिरस्कर्ता ॥
स्वप्नादिबुद्धिकर्ता च तिरस्कर्ता स एव च ।
तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठिताविति कौर्मे ॥

॥ इति पराभिध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ देहयोगाद्वासोऽपि ॐ ॥ ६ ॥

देहयोगेन वासो जाग्रदपि तत एव ॥

ण्यासिद्धेः । अथ सद्विलक्षणमेवास्त्वनिर्वाच्यमित्युच्येत, तर्ह्यसज्जगदिति शब्दान्तरेण ब्रुवतो निरस्तयवनिकमेव शून्यवादित्वं प्राप्तम् । सन्निषेधस्यासदवधिकत्वादसन्निषेधाभावाच्च । ब्रह्मणोऽभ्युपगमान्नेति चेन्न । ब्रह्मवाक्यानामविद्यारोपितातद्रूपनिरासमात्रपरत्वेनापोहार्थतोपपत्तेः । विधिपदगोचरत्वाभ्युपगमे ब्रह्मणः सविशेषत्वप्रसङ्गात् । यदि कश्चिद्ब्रूयात् , निषेध्यत्वेऽप्यभावरूपविशेषप्रसक्तेस्समानोऽयं दोष इति तर्ह्युभयविधलक्षणाभावाल्लक्ष्यस्य ब्रह्मण उभयवैलक्षण्यं प्राप्तम् । नच ज्ञानस्य बाधः । आसीदेव मम भ्रान्तिरिति प्रतीतेर्भ्रान्त्यपायेऽपि । अतोऽन्यथाज्ञाते सम्यग्बोध एव बाधो नामाभ्युपेयताम् ॥ ॥ छ ॥

इति सन्ध्याधिकरणम्

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ यदभिध्याननिबन्धनोऽनादिबन्धस्तद्विमोक्षश्चातिदुरापोऽनन्तकालीनः स्वप्रतिरोधानादिशक्तिः किं तस्य वर्णनीया ? अतः **स एव स्वप्रतिरस्कर्ता** ॥ ॥ छ ॥

इति पराभिध्यानाधिकरणम्

स एव जागरिते स्थापयति स स्वप्ने स प्रभुस्तुराषाट् स एको बहुधा भवतीति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥

॥ इति देहयोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥ ७ ॥

जाग्रत्स्वप्नाभावः सुप्तिर्नाडीस्थे परमात्मनि ।
आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति ।
सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुतेः ॥

॥ इति तदभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥ ८ ॥

यतस्तस्मिन्सुप्तिः ॥

देहयोगाद्वासोऽपि ॥ स्वदेहाभिमानेन स्थितिर्जागरितमपि तदभिध्यानादेव ॥ **तुराषाट्** वेगसहः वायुसहो वा ॥ ॥ छ ॥

इति देहयोगाधिकरणम्

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॥ "तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु **तदा नाडीषु सुप्तो भवती**"ति च्छन्दोगश्रुतिः । "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम **सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती**"ति च ॥

"तन्नाडीसंस्थितं विष्णुं मध्ये जीवः प्रपद्यत" इति पर्यङ्कोपसनायाम् ॥ ॥ छ ॥

इति तदभावाधिकरणम्

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ **यतस्तस्मिन्**परमात्मनि **सुप्तिस्तद**भिध्यानादेव च, **अतस्तस्मादेव प्रबोध**स्तदिच्छयैव च ॥

एष एव सुप्तं प्रबोधयत्येतस्माज्जीव उत्तिष्ठत्येष प्रमातैष परम इति हि कौण्डिन्यश्रुतिः ॥

॥ इति प्रबोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥ ९ ॥

नच केषाञ्चित्स्वप्नादिकर्ता नतु सर्वेषामिति ।
एष ह्येव साधुकर्म कारयतीति कर्मण्यवधारणात् ॥
प्रदर्शकस्तु सर्वेषां स्वप्नादेरेक एव तु ।
परमः पुरुषो विष्णुस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चनेत्यनुसारिस्मृतेश्च ॥
एष स्वप्नान्दर्शयत्येष प्रबोधयत्यथैष एव परम आनन्द इति च श्रुतिः ॥
आत्मानमेव लोकमुपासीतेति च विधिः ॥

॥ इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

"अङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे कर्णिकाग्रस्थिते हरौ ।
प्रविशन्ति सुषुप्तौ तु प्रबुध्यन्ते ततस्तथे"ति मानसंहिता-याम् ॥ ॥ छ ॥

इति प्रबोधाधिकरणम्

स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ नच मन्तव्यमुक्तप्रमाणानुग्रहाय **केषाञ्चित्स्वप्नादिकर्ता** भवतु **न सर्वेषां,** सर्वेषां बन्धमोक्षप्रदत्वाभावाच्चेति ॥ "**एष ह्येव साधुकर्म कारयति** एष उ एवासाधुकर्म कारयती"ति सर्वस्मिन्**कर्मणि** तस्यैव हेतुत्वाच**धारणात्** ॥ यतः **स्वप्नादेर्**जनिः । **स्वप्नादेर्**जनकः **प्रदर्शकश्चैक एव ।** उक्तानु**सारिस्मृतेश्च** ॥ "**आत्मानमेव लोकमुपासीते**"ति सर्वाश्रयात्मोपास्ति[1]विधेश्च । यस्य प्रसादादेव सर्वानिष्टहानिः सर्वकामावाप्तिश्च

---

1 'क''ख'— सर्वाश्रयत्वेनोपास्ति—

॥ ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥ १० ॥

मोहावस्थायां परमेश्वरेऽर्धप्राप्तिर्जीवस्य ॥
हृदयस्थात्पराज्जीवो दूरस्थो जाग्रदेष्यति ।
समीपस्थस्तथा स्वप्नं स्वपित्यस्मिँल्लयं व्रजन् ॥
यत एवं त्रयोऽवस्था मोहस्तु परिशेषतः ।
अर्धप्राप्तिरिति ज्ञेयो दुःखमात्रप्रतिस्मृतेरिति वाराहे ॥
सोऽपि तत एवेति सिद्धम् ॥
मूर्च्छा प्रबोधनं चैव यत एव प्रवर्तते ।
स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्दलक्षण इति हि कौर्मे ॥

॥ इति मुग्धप्राप्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

स्थानापेक्षया परमात्मनोऽपि भेदादनुग्राह्यानुग्राहकभाव इत्यत आह—

॥ ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥ ११ ॥

स्थानापेक्षयाऽपि परमात्मनो न भिन्नं रूपम् ॥

विपर्यये च विपर्ययः ।तत्र ह्युपास्तिविधिरसुयुक्तः । हेतौ वा चशब्दः । तस्मात्स एव परमात्मा सर्वकर्ता नान्यः । नच किञ्चित्स्वभावत एव । स्वभावस्यापि तदधीनत्वादित्यभिप्रायः ॥ ॥ छ ॥

इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम्

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ 'मुग्धं' मोह इति व्याचख्यौ । भावे क्तप्रत्ययदर्शनात् । **सोऽपि तत एवे**त्युक्तहेतुभ्य एव **सिद्धम्** ॥ ॥ छ ॥

इति मुग्धप्राप्त्यधिकरणम्

स्वप्नादिस्थानानां भेदात्तदपेक्षया परस्यापि तत्र तत्र स्थितस्य रूपभेदसम्भवा**दनुग्राह्यानुग्राहकभाव**स्तद्रूपेष्वपि स्यात् । अतो न पर्याप्तमहिमत्व**मित्यत आह** ॥ **न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि** ॥ **स्थानापेक्षयाऽपि परमात्मनो न भिन्नं रूपम्** ॥ नहि स्थानभेदस्तस्योभयत्वस्य कारणं **लिङ्गं** वा भवति ।

सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति हि श्रुतिः ॥
एकरूपः परो विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ।
ऐश्वर्याद्रूपमेकं च सूर्यवद्बहुधेयत इति हि मात्स्ये ॥
प्रतिदृशमिव नैकधाऽर्कमेकं
समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोह इति च भागवते ॥

॥ ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ १२ ॥

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।
प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिद्ध्यत इति भेदवचनान्नेति चेन्न ।
एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ।
अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।
अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि च । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनमिति प्रत्येकमभेदवचनात् ॥

स्थानभेदेऽपि तद्गतवस्त्वेकत्वोपपत्तेः । स्वप्नाद्यवस्थाभेदेऽपि तद्गतो भोक्तुरेकत्ववत् । **प्रतिदृश**मनेकधास्थित**मर्कं** यथैकं समधिगच्छति विद्वान्, तथा हरिमपि तत्र तत्र स्थित**मेकं समधिगतोऽस्मि** । विष्णौ भेदोऽस्तीति व्यामोहो **भेदमोहः** ॥

"जाग्रदादिकरो देवः परमात्मैक एव तु ।
इति वीक्षेत सततं मुच्यते संसृतेरत" इति प्रकाशिकायाम् ॥छ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ कारणं प्रकृतिः, कार्यं देहेन्द्रियमनआदि, ताभ्यां बद्धो विश्वो जाग्रत्प्रवर्तकः, तैजसश्च स्वप्नप्रवर्तकः । **कारण**मात्र**बद्धः प्राज्ञः** सुषुप्तिनियामकः । तौ **द्वावपि** बन्धौ तुरीये मोचके न स्त इति बद्धाबद्धत्वादि**भेदवचनान्न** रूपभेदस्यानुग्राह्यानुग्राहकत्वस्य च निषेधः परमात्मनो युक्त **इति चेन्न** । "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नि"त्यादिप्रतिस्थानमुक्त्वा तत्र **प्रत्येक"मेष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" "एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत"** इत्येवम**भेदवचनात्** ॥ "य एष एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः"

॥ ॐ अपि चैवमेके ॐ ॥ १३ ॥

एवमभेदेनैव ।
चशब्दादनन्तरूपत्वं चैके शाखिनः पठन्ति—
अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।
ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जन इति ॥
अभेदेऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्च युज्यते ॥
ब्रह्मतर्के च—
बद्धो बन्धादिसाक्षित्वाद्भिन्नो भिन्नेषु संस्थितेः ।
निर्दोषाद्वयरूपोऽपि कथ्यते परमेश्वर इति ॥

॥ इति स्थानभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

"य एष एतस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमय," इत्यादिना च स्थाने स्थाने स्थिति-मुक्त्वोक्त्वा तत्र तत्र प्रत्येक"**मयमेव स योऽयमात्मे**"ति तस्यैवा**भेदवच-नात्** ॥ ॥ छ ॥

अपि चैवमेके ॥ अन्येऽप्येके शाखिनः पठन्त्य**भेदेनैव** । **अमात्र** इति परिमाणरहितः । **अनन्तमात्रो**ऽनन्तरूपः **द्वैतस्योपशमो** भेदरहितः ।

"ओमित्याक्रियते यस्मादोङ्कारोऽसावतः परः ।
सर्वत्वमिति पूर्णत्वं तन्नान्यस्य हरेः क्वचिदि"ति नैर्गुण्ये ॥
"अभेदमपि तद्ब्रह्म बहुरूपं विशेषतः ।
करोति न करोतीति व्यवहार्यं स्वशक्तित " इति प्रत्यये ॥

बन्धबन्धकबद्ध**साक्षित्वात् बद्धः** । साक्षित्वं स्वातन्त्र्येण ।

"कार्यकारणबन्धस्य तदधीनत्वतो विभुः ।
विश्वादिरूपो भगवान्बद्ध इत्युच्यते श्रुतौ ।
कुतो बन्धः परस्यास्य बन्धेशस्य चिदात्मन" इति प्रत्याहारे ॥

"स बद्धः स दुःखी स बन्धयति स दुःखयतीति, स जीवः स प्रकृतिः स जीवयति स प्रकरोतीति, सोऽवरः सोऽनित्यः सोवरयति सोऽनित्ययती"ति च कौषारवश्रुतिः ॥

रूपवत्त्वादनित्यत्वमित्यतो वक्ति—

॥ ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥ १४ ॥

प्रकृत्यादिप्रवर्तकत्वेन तदुत्तमत्वान्नैव रूपवद्ब्रह्म ।
हिशब्दादस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतेश्च ॥
भौतिकानि हि रूपाणि भूतेभ्योऽसौ परो यतः ।
अरूपवानतः प्रोक्तः क्व तदव्यक्ततः पर इति च मात्स्ये ॥

॥ ॐ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॐ ॥ १५ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् ।
श्यामाच्छबलं प्रपद्ये ।
सुवर्णज्योतिरित्यादिश्रुतीनां च न वैयर्थ्यम् ।

"नाऽत्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।
प्राज्ञः संवेदयेत्किञ्चिज्जीवकालतमो विना ॥
सुप्त्यवस्थां सुखं वाऽपि नान्यत्किञ्चित्प्रदर्शयेत् ।
सर्वं तु दर्शयेन्मुक्तौ तुरीयः पुरुषोत्तम" इति प्रत्यये ॥ ॥ छ ॥

इति स्थानभेदाधिकरणम्

एवं बद्धत्वश्रुतेस्तत्स्वातन्त्र्येणैव प्रकाममर्थवत्त्वोपन्यासेन महिमासम्भवाशङ्का परिहृता । अथ च हेत्वन्तरेण तदसम्भव आशङ्क्यते । **रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादि**त्यत्र रूपादिमतोऽनित्यत्वव्याप्तिर्दर्शिता । ब्रह्मणश्च रूपवत्त्वमुक्तं **"रूपोपन्यासाच्च"** **"पुरुषविधमपी"**त्यादिना । तस्माद्ब्रह्मणोऽपि **रूपवत्त्वादनित्यत्वं** प्रसक्तम् ॥ अनित्यस्य च को हि महिमा वर्ण्यतेत्यत आह ॥ **अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्** ॥ **भौतिकानि हि रूपाण्य**नित्यत्वव्याप्तानि । भूतकारणत्वेन भूतेभ्यः परस्याः प्रकृतेरपि नियामकत्वेन तदुत्तमस्य ब्रह्मणः क्व तादृशरूपवत्त्वम् । अतो नानित्यताशङ्का ॥ ॥ छ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ श्यामरूपाच्छबलरूपं **प्रपद्ये** ।

"श्यामो हृदि स्थितो विष्णुः शबलो विश्वरूपवानिति" मानसे ॥

विलक्षणरूपत्वात् ।
यथा चक्षुरादिप्रकाशे विद्यमाने वैलक्षण्यादप्रकाशादिव्यवहारः ॥
॥ ॐ आह च तन्मात्रम् ॐ ॥ १६ ॥
वैलक्षण्यं चोच्यते रूपस्य विज्ञानानन्दमात्रत्वमैकात्म्यप्रत्ययसार-मिति ॥
आनन्दमात्रमजरं पुराणमेकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषामिति च चतुर्वेदशिखायाम् ॥

रूपवत्त्वश्रु**तीनां च न वैयर्थ्यम्** । प्राकृत**विलक्षणरूपवत्त्वात्** ब्रह्मणः । **यथा चक्षुर्मनआदिप्रकाशे** ज्ञानान्तरङ्गभूते **विद्यमाने**ऽपि सूर्यादिप्रकाशाभावे **वैलक्षण्यादे**वा**प्रकाशादिव्यवहारः**, तथा **विलक्षणरूप**वत्त्वाद्रूपवत्त्व**श्रुतीनां** रूपवत्त्व**श्रुतीनां च न वैयर्थ्यम्** । अतश्च शब्दः । **"अस्थूलमनण्व"**त्यादाव-प्यन्यवस्तुस्वभावव्यावृत्तिर्ह्युदिता नतु नीरूपता । अन्यथाऽम्बरान्तधृतिप्रशा-स्त्ययोगात् ॥

"प्रसिद्धस्थूलसूक्ष्मादिवैलक्षण्याज्जनार्दनः ।
अस्थूलादिरिति प्रोक्तो नैव स्थौल्याद्यभावत" इति[1] महामीमांसा-याम् ॥ ॥ छ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" "विज्ञानमय" "आनन्दमयः" "आनन्दमयोऽभ्यासात्" "सुख-विशिष्टाभिधानादेव च" "**स्वात्मना** चोत्तरयो"रित्यादिना सुप्रस्तुतत्वाज्ज्ञानानन्दयो-**स्तन्मात्र**मिति सूत्रितम् । ब्रह्ममात्रमिति सूत्रिते च ज्ञानानन्दमात्रमिति भवति । ब्रह्मणो ज्ञानानन्दात्मकत्वप्रसिद्धेः । "**ऐकात्म्यप्रत्ययसारमि**"ति माण्डूकश्रुतिः ॥

"एकः प्रधान उद्दिष्टः आत्मा पूर्णत्वतः श्रुतः ।
तदेवास्य स्वरूपं यदैकात्म्यं तेन कीर्तितम् ।
प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सार आनन्दरूपत" इति च ॥ ॥ छ ॥

---

1 'क''ख'—इत्यादि

॥ ॐ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॐ ॥ १७ ॥

दर्शयति चाऽनन्दस्य रूपत्वं तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्द-रूपममृतं यद्विभातीति ॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशं वासुदेवं निरञ्जनम् ।

चिन्तयीत यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृते हरेरिति च मात्स्ये ॥

॥ इत्यरूपाधिकरणम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मणो ज्ञानानन्दमात्रत्वमत्रोक्तं ननु तद्रूपरयेति चेन्न । रूपरूपिणो-रभेदात् । अपिच **दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते** ॥ **दर्शयति च** ज्ञा**नानन्दस्य स्वरूपत्व"मानन्दरूपमि"**त्यादि ॥ **अथो च दर्शयति**--

"सज्ज्ञानानन्दशीर्षोऽसौ सज्ज्ञानानन्दबाहुकः ।
सज्ज्ञानानन्ददेहस्तु सज्ज्ञानानन्दपादवानि"ति ॥

अथो च दर्शयति

"ब्रह्मणस्तद्गुणानां च भेददर्श्यधरं तमः ।
भेदाभेदप्रदर्शी च तम एवोत्तरं विशेत् ॥
विजानीयात्ततो ब्रह्म सदा सर्वगुणात्मकम् ।
गुणानां च विशेषोऽस्ति न त्रिभेदः कथञ्चन ॥
ते च सर्वे गुणाः पूर्णास्तच्छरीरः परः स्मृतः ।
आनन्दज्ञानशक्त्यादिदेहं विष्णुं तु ये जनाः ॥
अदेहं भूतदेहं वा विदुस्ते चाधरं तमः ।
तथा प्रकृतिदेहज्ञा कर्मदेहविदोऽपि वा ॥
तस्मादानन्दचिद्देहं चिदानन्दशिरोमुखम् ।
चिदानन्दभुजं ज्ञानसुखैकपदसाङ्गुलिम् ॥
आकेशादानखाग्रेभ्यः पूर्णचित्सुखशक्तिकम ।

॥ ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॐ ॥ १८ ॥

यस्मादेवं परमेश्वरस्वरूपाणां मिथो न कश्चिद्भेदोऽत एव सादृश्याज्जीवस्यापि तथा स्यादिति तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्त्वा चशब्देन भेदं दर्शयति ॥

प्रत्येकं च गुणांस्तांस्तु सदा सर्वगुणात्मकान् ।
ज्ञात्वा विमुच्यते विष्णोः प्रसादान्मानुषोऽपि सन्नि"ति पैङ्गिश्रुतिः ॥ ॥ छ ॥

इत्यरूपाधिकरणम्

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् । एवञ्च जीवानां परमेश्वरेण चिदानन्दलक्षणरूपत्व**सादृश्याद्**भेदः स्वगतश्च स्थानभेदेऽपि न स्यादित्याशङ्का स्यात् । तत्परिहाराय **तस्य** जीवस्य सूर्यकादिवत्प्रतिबिम्बत्वं वदन्ती भेदं दर्शयति श्रुतिः । **अत एव** सादृश्यादेव **प्रतिबिम्बत्वमुक्त्वा भेदं दर्शयती**ति तदुक्त्यैव **भेदं दर्शयती**त्यर्थः । सूत्रगतेन **चशब्देन भेदं दर्शयति** श्रुतिरिति **दर्शयति** भगवान्बादरायण इत्येषोऽर्थश्च**शब्देन भेदं दर्शयती**ति भाष्यस्य । प्रतिबिम्बत्ववचनेनैव भेदो दर्शितो भवति । प्रतिबिम्बस्य भिन्नत्वनियमात् । बिम्बान्मिथश्च भिन्नान्येव हि प्रतिबिम्बानि दृश्यन्ते । नच प्रतिबिम्बत्वं बिम्बेऽध्यस्तम् । येन चिन्मात्रे ब्रह्मणि जीवत्वाध्यासस्य दृष्टान्तः स्यात् । प्रतिबिम्बप्रतिभानसमय एव तद्व्यतिरेकेण बिम्बोपलम्भात् । नेदं प्रतिबिम्बमिति बिम्बे प्रत्ययाच्च । नहि रजताध्यासकाले शुक्तिरियं न रजतमिति प्रतीतिः । नच तयोस्तदा भेदेन युगपद्ग्रहणम् । तस्मान्न प्रतिबिम्बप्रतीतिर्भ्रान्तिः । अपरथा बिम्बापरोक्ष्ये निवर्तेत । बिम्ब एव नेदं प्रतिबिम्बमिति च प्रतीतिः स्यात् तत्काले । नच तयोर्भेदप्रतीतिरेव भ्रान्तिर्न स्वरूपप्रतीतिरिति वाच्यम् । ऐक्यप्रत्ययस्य बाधकस्य जात्वनुदयात् । नच दर्पणादिरधिष्ठानं स्फटिक इव लोहितिम्न इति वाच्यम् । साध्यान्तर्भूतत्वात्तस्य । हन्तायमियन्तं कालं स्वच्छ एव स्फटिको दृष्टः पटुदर्शनस्यैव

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
बहवः सूर्यका यद्वत्सूर्यस्य सदृशा जले ।
एवमेवाऽऽत्मका लोके परात्मसदृशा मता इत्यादि ॥
अत एव भिन्नत्वतदधीनत्वसादृश्यैरेव सूर्यकाद्युपमा नोपाध्यधीनत्वादिना ॥

॥ इत्युपमाधिकरणम् ॥ १० ॥

ममेदानीं जपाकुसुमसामीप्याल्लोहितो दृश्यत इति हि तत्र प्रतीतिः । बिम्बनिमित्तेन जन्यते चेत्, तन्नाशेऽपि न नश्येत् । निमित्तकारणनाशेऽपि कार्यस्थितेरिति चेन्न । स्पर्शज्ञानादौ व्यभिचारात् । अतो दर्पणाद्युपादानं सुखादिनिमित्तं प्रतिबिम्बमुत्पद्यत इत्यभ्युपगमे न कश्चिद्दोषः ॥

"**रूपं रूपमि**"त्यादेरयमर्थः[1] । अस्य परमेश्वरस्य **रूपं रूपं प्रति** प्रतिबिम्बाख्यो जीवो **बभूव** । 'तदस्य' परमेश्वरस्य 'रूपं' 'अस्य' प्रतिबिम्बभूतस्य जीवस्य 'प्रतिचक्षणाय' । 'इन्द्रः' परमेश्वरः । इदि परमैश्वर्ये इतिधातोः । "इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षत" इति श्रुतेश्च । प्रसिद्धो हि दक्षिणाक्षिस्थो विष्णुः श्रुतिषु । "तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षत"इति च परमात्मप्रकरण एव । मायाभिस्सामर्थ्यैरिच्छाभिर्वा बहुरूप ईयते । अस्य ह्यवतारात्मका 'हरयो' 'युक्ता' इति । "अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानी"ति ह्युपरि ॥

"स एव दशधा प्रोक्तो विष्णुर्मत्स्यादिरूपकः ।
शतं नारायणाद्यात्मा विश्वाद्यात्मा सहस्रकः ।
परादिरूपो बहुधा सोऽनन्तात्माऽजितादिक" इति नारायणश्रुतिः ॥

"पृथगुपदेशात्" "तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्" "ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ"वित्यादिषु प्रपञ्चितानि हि भिन्नत्वतदधीनत्वसादृश्यानि । अतोऽत एवे-

---

1 "**रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।**
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शतादश"'त्यारण्यके ।

नित्यसिद्धत्वात्सादृश्यस्य नित्यानन्दज्ञानादेर्न भक्तिज्ञानादिप्रयोजनमित्यतो ब्रवीति—

॥ ॐ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॐ ॥ १९ ॥

अम्बुवत्स्नेहेन ।
ग्रहणं ज्ञानं ।
भक्तिं विना न तत्सादृश्यं सम्यगभिव्यज्यते ॥
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति हि श्रुतिः ॥
महित्वबुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाऽभिधीयते ।
तयैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं सुखादिकमिति पाद्मे ॥

॥ इत्यम्बुवदधिकरणम् ॥ ११ ॥

त्याह । नोपाध्यधीनत्वेन **सूर्यकाद्युपमा** । जीवः परस्यानुपाधिरिति पुर एव परिहृतत्वात्तस्य । आदिशब्दान्नच भेदाभावेन । भेदस्य प्रतिपादितत्वात् । नच स्थिरविनाशिनोः सूर्यसूर्यकयोरभेदसम्भव इति ॥ ॥ छ ॥

इत्युपमाधिकरणम्

सादृश्याच्च सूर्यकाद्युपमेत्युक्तम् । एवञ्च **नित्यसिद्धत्वात्सादृश्यस्य** किं भक्त्या संरम्भतः प्रतिपाद्यमानया तज्जनितज्ञानेन तज्जनकवैराग्येण वा **प्रयोजनमित्यतो ब्रवीति । अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्** ॥ **अम्बुव**दित्यनूद्य **स्नेहेने**ति व्याख्याति । स्नेहात्मकत्वादम्बुनः । तेन मानसं स्नेहं लक्षयति । ग्रहणपदं **ज्ञानमि**ति व्याख्याति । अम्बुवद्ग्रहणं स्नेहसहितं ज्ञानमित्यर्थः । अभिप्रायं कथयति **भक्तिमिति** । सलक्षणं दर्शयितुमेवमुक्तिः । गोपनीयत्वेन च । **महित्वबुद्धिरि**ति च महत्त्वबुद्धिः । "वैश्वानर महि नः शर्म यच्छे"त्यादिवत् । विष्णोरतिमहत्स्वरूपत्वात् स्वरूपज्ञानमेव तत्र महित्वबुद्धिः । अतत्वविज्ञानत्वप्रसङ्गादन्यथा[1] ॥

---

1 'च'—विज्ञानत्वादन्यथा ।

॥ ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ॥ २० ॥

तस्य च भक्तिज्ञानादेर्वृद्धिह्रासभाक्त्वं विद्यते ।
ब्रह्मादीनामुत्तमानां सर्वेषां भक्तत्वेऽन्तर्भावात् ।
एवं भक्त्यादिविशेषाङ्गीकारादेवेश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान्प्रति च सामञ्जस्यं भवति ॥
साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममाप्नुयुः ।
ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथानन्दश्रुतौ श्रुता इति च ब्राह्मे ॥

"माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्नचान्यथे"ति भविष्यत्पर्वणि ॥　　　　॥ छ ॥

इत्यम्बुवदधिकरणम्

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ भक्त्यंशत्वेऽपि ज्ञानस्य पृथगुक्तिः स्नेहबहुमानात्मको भाव एवापरोक्षज्ञानसाधनमिति सूचयितुम् ।

"भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेने"ति च भगवद्वचनम् ॥
"पारोक्ष्येणैव तत्वं तु लोकं चापि विदन्ति ये ।
तेऽपि सत्स्नेहनिर्मुक्ता[1]स्तमो यान्ति विनिश्चयात् ।
नाऽपरोक्ष्येण च ज्ञानं तेषामुत्पद्यते क्वचिदि"ति सद्गुणे ॥

तस्य च भक्तिज्ञानवैराग्यादेः साधनस्याधिकारिभेदेन **वृद्धिह्रासभाक्त्वम**ङ्गीकर्तव्यम् । **ब्रह्मादीनामुत्तमानां** मनुष्यादीनामधमानां चेति **सर्वेषा**मधिकारिणां **भक्तत्वेऽन्तर्भावात्** । नहि मनुष्यादयो ब्रह्मादीनपेक्ष्यात्यल्पभक्तियुता अप्यभक्ता उच्यन्ते । अतो भक्तिर्वृद्धिह्रासवतीत्यङ्गीकारो युक्तः । भक्त्यादि-

---

१ 'ख' - स्नेहविनिर्मुक्ता-

कुतः—

॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ २१ ॥

अथात आनन्दस्य मीमांसा भवतीत्यारभ्य ब्रह्मपर्यन्तेषु सुखे विशेषदर्शनात् ॥

चशब्दात्स्मृतिः—

यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।
तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदन इति ॥

॥ इति वृद्धिह्रासाधिकरणम् ॥ १२ ॥

साधनतारतम्याङ्गीकार एव साधकेषु ब्रह्मादिषु मनुष्यादिषु च **सामञ्जस्यमीश्वरस्य** स्यादन्यथा न स्यादिति ॥ ॥ छ ॥

कुत एतदित्यत आह—**दर्शनाच्च** ॥ **"अथात आनन्दस्य मीमांसा भवति** । युवा स्यात्साधुयुवाऽऽध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये"**त्यारभ्य** प्रवृत्तायां श्रुतौ मनुष्योत्तमादि**ब्रह्मपर्यन्तेषु** मुक्तेषु सुखतारतम्य**दर्शनात्** । तच्च मुक्तसुखतारतम्यं दृश्यमानं तत्साधनभूतभक्तितारतम्यानङ्गीकारे तेषां नीचोच्चात्युच्चसुखप्रदस्येश्वरस्य सामञ्जस्यमुपरुणद्धि । तच्च प्रसाधितमधस्तादेव । अतो ब्रह्मादिषूत्तमेष्वधमेषु मनुष्यादिषु च सामञ्जस्यात्तस्यैवमेवाङ्गीकर्तव्यम् । अल्पसुखेष्वल्पा भक्तिरधिकसुखेष्वधिकेति । वक्ष्यति च यावदधिकारमानन्दतारतम्यमुपरि । नच वाच्यमानन्दश्रुतौ श्रूयमाणमानन्दतारतम्यं संसारिविषयमेव न मुक्तविषयमिति । तस्यामेव तत्र तत्र श्रोत्रियादिपदोदितेषु ब्रह्मपर्यन्तेषु सुखविशेषदर्शनात् । प्रपञ्चितञ्चैतत् प्रमाणभूतप्रभूतगुणगुरुतममुखत एव बृहदारण्यकभाष्ये—"अथात आनन्दस्य मीमांसा भवती"त्यारभ्य मानुषादि-

---

१ 'ख' — ङ्गीकारात्सा—

ब्रह्मान्तानां मुक्तानामानन्दे शतगुणविशेषश्चोच्यते । मुक्तानां चायं विशेषः । "श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये"ति विशेषणात् । नहि ब्रह्मादीनामनधिगतश्रुतित्वं केषाञ्चिदस्ति । नच ब्रह्माण एव केचनाकामहताः केचन कामहता इत्यत्र प्रमाणमस्ति । तस्माच्छ्रोत्रिय इति प्राप्तश्रुतिफलत्वान्मुक्त उच्यते । अकामहतत्वं च मुख्यं मुक्तस्यैव ॥

"प्राप्तश्रुतिफलत्वात्तु श्रोत्रियाः प्राप्तमोक्षिणः ।
त एव चाप्तकामत्वात्तथाऽकामहताः स्मृता" इति भारते ॥
"ब्रह्मणोऽपि ह्यमुक्तस्य नाकामहतता परा ।
यतस्तस्यापि कामस्य क्षणव्यवहितिर्भवेत्" इति च ॥

'कामहतता' कामेनोपद्रवः ।

ब्रह्मणोऽप्यल्पदुःखं स्यात्तदप्यनभिमानतः ।
नास्त्यात्मसम्बद्धतया भोगाभावात्कथञ्चने"ति च ॥

नचान्यस्य कस्यचिच्छ्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ब्रह्मणा समं सुखं युज्यते ॥

"ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयमि"त्यादिना श्रोत्रियत्वादिगुणैस्तस्यैवान्येभ्य आधिक्यात् ॥

नचेन्द्रादिपदाद्विरक्तस्येन्द्रादिसमं सुखं ब्रह्मपदाद्विरक्तस्य तत्समामित्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति । दृष्टवस्तुनि विराग आयासाभावात् । कश्चित्सुखविशेषोऽन्यत्र दृश्यते । ब्रह्मपदाद्विरक्तस्येन्द्रपदाद्विरक्तस्य च नहि कश्चिद्विशेषो दृश्यते । अतोऽनुभवविरुद्धत्वाद्यत्किञ्चिदेतत् ॥

"नरादिब्रह्मपर्यन्तं विमुक्तानां शतोच्छ्रयः ।
निश्शेषदुःखहीनानां नित्यानन्दैकभोगिनाम् ।

अप्यानन्दे मिथो ह्युक्तस्त्वध्वर्यूणां श्रुतौ पृथगि"ति हरिवंशेष्विति[1] ॥

"सर्वं श्रुतिफलं मुक्तैः प्राप्यं नान्येन केनचित् ।
अतस्तु श्रोत्रियो मुक्तो ह्यन्यः श्रोत्रियको भवेत् ॥
अदुःखत्वं च तस्यैव कामैरहतता तथा ।
यः कामितं न प्राप्नोति स कामहत उच्यते ॥
काम्याप्राप्तेश्च पापाच्च कामात्कामहतः स्मृतः ।
उभयस्याप्यभावेन मुक्तोऽकामहतो मतः" इति महामीमांसायाम् ॥

"यस्तु साधुगुणैर्युक्तः तस्यैवाप्यखिला मही ।
त्रेतायुगे चक्रवर्ती यदा मुक्तस्तु संसृतेः ॥
अधीतिफलपूर्णत्वादाध्यायक इतीरितः ।
स एव विष्णुना युक्तो गच्छतीति युवा स्मृतः ॥
एकानन्दस्वरूपोऽसौ मानुषो मुक्त इष्यते ।
तस्माच्छतगुणानन्दा गन्धर्वा मानुषा मताः ॥
मुख्याः श्रुतिफलं प्राप्तास्ततः कामाहतास्तथा ।
तेभ्यः शतगुणानन्दा देवप्रेष्यास्तु मुख्यतः ॥
ये ते हि देवगन्धर्वा मुक्तेभ्यस्तेभ्य एव चे"त्यादि यजुस्संहितायम् ॥

"यस्य श्रुतिफलं पूर्णं स श्रोत्रिय उदाहृतः ।
सहि मुक्तोऽकामहतः सहि कामैर्न हन्यते ॥
यस्य कामास्तु सत्याः स्यु सहि कामैर्न हन्यते ।
नह्यकामः कचित्कश्चिद्दृश्यते श्रूयतेऽपिचे"ति ब्रह्माण्डे॥

---

१ —इयद्भाष्यंवाक्यमुद्धृतम् ।

सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवास्य न पालकत्वं स्वतः सिद्धेरित्यत आह—

॥ ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ॥ २२ ॥

उक्तं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रं प्रतिषिध्य ततोऽधिकं ब्रवीति— नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्तीति ।

स्पष्टं चानुव्याख्याने—

"तस्मादमुक्तसुखगं तारतम्यं पृथक्पृथक् ।
उक्त्वा यश्चेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः ।
आहेति पेशलं तच्च चशब्दादेव गम्यत" इत्यादि ॥

"तस्येयं पृथिवीत्यादिपूर्वभावव्यपेक्षया ।
स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः ॥
श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मताम् ।
संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकम् ।
मुक्तामुक्तस्य युक्तं स्याच्छ्रुत्युक्तमभिवीक्षत" इति च ॥ ॥ ७ ॥

इति वृद्धिह्रासाधिकरणम्

ननु नास्य सृष्टिसंहारकर्तुः पालकत्वमहिमा विशेषतो वर्णनीयः । सृष्टानां यावन्न संहारस्तावत्स्थितेः स्वतःसिद्धत्वात् । अतो मुक्तौ संहाराभावादेव स्थितिसिद्धेर्न **पालकत्वमित्यत आह ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः॥** "अस्येदेषा सुमतिः पप्रथाने"त्यादिनोक्तं सृष्टिसंहारकर्तृत्वम्[1] ॥ 'अस्य' विष्णोः

---

[1] —"अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाऽभवत्पूर्व्या भूमना गौः ।
अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आभरणे बिभ्रमाणाः ॥
किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
सन्तस्थाने अजरे इतऊती अहानि पूर्वीरुषसोऽजरन्त ॥
नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।
त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यंस्य न हरितो वहन्ती"त्यधरोत्तरं श्रुतिवाक्यस्य ॥

चशब्दात्स्मृतिश्च—
सृष्टिं च पालनं चैव संहारं नियमं तथा ।
एक एव करोतीशः सर्वस्य जगतो हरिरिति ब्रह्माण्डे ॥

॥ इति पालकत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सकाशादेव 'एषा' ब्रह्मादीनां 'सुमति'रतिशयेन प्रथमानाऽभवत् । अनेन भूम्ना पूर्वतना 'गौरभवत्' । 'गौरि'ति द्यौः पृथिवी चोच्यते । 'यतो द्यावापृथिवी' इति ह्युपरि च, 'अस्य' विष्णोर्महिम्नैव सुमतिर्गौश्चाभवदिति वा । 'असुरस्य' वायो- 'र्योनौ' भार्यायां साधारणे 'आ' समन्ताद्धरणस्थाने ध्रियमाणा देवा 'अस्य' सकाशादेव 'सनीळाः' । अस्मादेव निलीयन्त इत्यर्थः । 'असुरो' वायुः । असु- त्वेन रमणादसुषु रमणाच्च । "महद्देवानामसुरत्वमेकमि"ति श्रुतिः ॥

"या मारुताद्गर्भमधत्त[1] पूर्वं
शेषं सुपर्णं गिरिशं सुरेन्द्रम् ॥
चतुर्मुखाभांश्चतुरः कुमारान्
सा द्रौपदी नाम बभूव भूमावि"ति च ब्रह्माण्डे ॥ भगवन्महि- म्नैव द्युभ्वाद्युत्पत्तिरित्यनङ्गीकारे तन्निर्माणेऽधिष्ठानादि किं स्यादित्याक्षेपः । "किं स्विद्वनमि"त्यादिरिति ह्यवोचत् । सम्यक्स्थायिन्यौ द्यावाभूमी 'इतः' समु- द्भूतज्ञानादिके 'अहान्युषस'श्चेत एव जीर्णा अभूवन् । अनेन भूम्ना विष्णुनै- **तावदेव न,** सर्वोत्तमादस्माद**न्यद**प्य**स्ति** । जगतो जलामृतादिभिरुक्षणशीलो **द्यावापृथिवी बिभर्ति** च । इत्थम्भूतस्य पूर्णानन्दस्य परमस्य स्मृत्या तद्वन्तो भूत्वा शरीरं 'पवित्रं कृणुत' । येन पवित्रीकरणेन 'हरितस्सूर्य'मिव सदा भगवन्त- मक्लेशेन 'प्रजा वहन्ती'ति । स आनन्दी शरीरं पवित्रं करोति ध्यातश्चेदिति वाऽर्थः ॥ ॥ छ ॥

इति पालकत्वाधिकरणम्

---

१ 'ग''च'- -माधत्त

परमात्मापरोक्ष्यं च तत्प्रसादादेव न जीवशक्त्येति वक्तुमुच्यते—

॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ २३ ॥

अव्यक्तमेव तद्ब्रह्म स्वतः ।
अरूपमक्षरं ब्रह्म सदाऽव्यक्तं च निष्कलम् ।
यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरानन्दश्चाव्ययो भवेदिति हि कौण्ठरव्यश्रुतिः ॥

॥ ॐ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ ॥ २४ ॥

आराधनेऽप्यव्यक्तमेव ।
ज्ञानिप्रत्यक्षेणेतरेषामतिसूक्ष्मत्वलिङ्गादनुमानेन ॥
न तमाराधयित्वाऽपि कश्चिद्व्यक्तीकरिष्यति ।
नित्याव्यक्तो यतो देवः परमात्मा सनातन इति च ब्रह्मवैवर्ते ॥

नित्याव्यक्तेन रूपेण तथैव तिष्ठति । व्यक्तं किञ्चिद्रूपं गृहीत्वा दृश्यते । यथाऽग्न्यादयस्तन्मात्रारूपेणादृश्या अपि स्थूलरूपेण दृश्यन्त एवमिति चेन्न—

॥ ॐ प्रकाशवच्चावैशेष्यम् ॐ ॥ २५ ॥

अग्न्यादिवत् स्थूलसूक्ष्मत्वविशेषाभावात् ॥
नासौ सूक्ष्मो न स्थूलः पर एव स भवति तस्मादाहुः परम इतीति माण्डव्यश्रुतेः ॥
स्थूलसूक्ष्मविशेषोऽत्र न क्वचित्परमेश्वरे ।

अथ जीवो ज्ञानयोग्योऽपि श्रवणादिमानपि न स्वशक्त्या भगवन्तं पश्यति । किन्तु **तत्प्रसादादेवेति वक्तुं** तस्य स्वभावविशेषमाह । **तदव्यक्तमाह हि** ॥ यथा प्रकाशदेशादिसामर्थ्यात्पदार्थानामभिव्यक्तिर्न तथा ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिः प्रकाशरूपस्यापि स्वतः ॥ ॥ छ ॥

स्वतोऽव्यक्तमप्याराधनेन व्यक्तं करिष्यतीत्यत आह—**अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्** ॥ **आराधनेऽप्यव्यक्तमेव** न व्यक्तं क्रियते । तदाऽपि ज्ञानिनामव्यक्तत्वेन स्थितेर्दृश्यमानत्वात् । नह्याराधितवन्तोऽपि ज्ञानिनो व्यक्त-

सर्वत्रैकप्रकारोऽसौ सर्वरूपेष्वजो यत इति च गारुडे ॥
अव्यक्तव्यक्तभावौ च न क्वचित्परमेश्वरे ।
सर्वत्राव्यक्तरूपोऽयं यत एव जनार्दन इति च कौर्मे ॥
तर्हि किं यत्नेनेत्यत आह—

॥ ॐ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॐ ॥ २६ ॥

विषयभूते तस्मिन्नेव श्रवणाद्यभ्यासात्प्रकाशश्च भवति ।
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः ॥
नित्याव्यक्तस्य कथं प्रकाश इत्यत उच्यते—

॥ ॐ अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॐ ॥ २७ ॥

त्वमापादयन्ति । सूक्ष्मा अपि परमाण्वादयो[1] न स्पष्टा भवन्ति । किं पुनरत्यन्तसूक्ष्मं तद्ब्रह्मेत्यनुमानम् ॥ ॥ छ ॥

प्रकाशवच्चावैशेष्यम् । अग्न्यादीनां भिन्नावयवोपचयापचयकृत एव स्थूलसूक्ष्मादिव्यवहारः । अग्न्यादिष्वपि सूक्ष्मं रूपं केषाञ्चिन्महतामेव स्पष्टं प्रकाशते । अत्यन्तसूक्ष्मत्वात् ब्रह्म परममित्युच्यते । "सर्वतः प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वर" इति श्रुतेः[2] प्रकृतिवच्च नास्य सूक्ष्मत्वं नैव चाग्न्यादिवदिति चकारार्थः । जनिमतां तु जननात्पूर्वं सूक्ष्मं रूपमूर्ध्वं स्थूलमिति विभागो युक्तः । स नैवास्मिन्निति[3] "**सर्वरूपेष्वजो यत**" इत्युक्तम् ॥ ॥ छ ॥

यद्येवं स्वतोऽव्यक्तं परतोऽप्यव्यक्तं रूपान्तरेऽप्यव्यक्तमेव । **तर्हि** तद्दर्शनार्थं श्रवणादिना **यत्नेन किं** स्यादित्यत आह—**प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्** ॥ निराकृतेऽप्यशब्दत्वे तदव्यक्तमित्युक्त्या कस्यचिदविषयत्वाशङ्का स्यादिति **विषयभूते तस्मिन्नेवे**त्युक्तम् । तद्विषयाण्येव श्रवणादीन्यभ्यसनीयानीत्यभिप्रायः । नह्यत्रावाच्यत्वमज्ञेयत्वं चाभिमतम् । अत एव श्रुतिर**व्यक्त**मित्युक्त्वा "**यज्ज्ञात्वामुच्यते जन्तुरि**"त्याह ॥ ॥ छ ॥

---

१ 'ग''च'— परमाण्वाकाशादयो २ 'क''ख'—तुरश्रुतेः
३ 'क''ख'—युक्तो नैवास्मि-

उभयत्र प्रमाणभावात्तत्प्रसादादेव प्रकाशो भवति ।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति लिङ्गात् ॥
युज्यते च तस्यानन्तशक्तित्वात् ।
नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः ।
तमृते परमात्मानं कः पश्येतामितं प्रभुमिति च नारायणाध्यात्मे ॥

॥ इत्यव्यक्ताधिकरणम् ॥ १४ ॥

स्वरूपेणाऽनन्दादिना कथमानन्दित्वादिरित्यत्रोच्यते—

॥ ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥ २८ ॥

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ।
अथैष एव परम आनन्द इत्युभयव्यपदेशादहिकुण्डलवदेव युज्यते ।
यथाहिः कुण्डली कुण्डलं च । ·
तुशब्दात्केवलश्रुतिगम्यत्वं दर्शयति ॥

॥ ॐ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॐ ॥ २९ ॥

यथाऽऽदित्यस्य प्रकाशत्वं प्रकाशित्वं च, एवं वा दृष्टान्तः ।
तेजोरूपत्वाद्ब्रह्मणः ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ अव्यक्तोऽपि प्रकाशते प्रसन्नः सन् । तादृशशक्तिमत्त्वात् । न चाव्यक्तं प्रकाशत इति विरुद्धम् । **अव्यक्तं ज्ञात्वा मुच्यत** इति श्रुतेरेव । "**नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तित**" इति स्मृतेश्च॥छ॥

इत्यव्यक्ताधिकरणम्

ज्ञानानन्दरूपं ब्रह्मेत्युक्तम् । अतो न भिन्ना ज्ञानानन्दादिगुणाः । नचेत्सम्बन्धो वाच्यः । नचासौ समस्तीष्यते वा । यद्यभिन्नास्तदा **कथमानन्दित्वादिसम्बन्धव्यपदेशो** दण्डीत्यादिवदित्य**त्रोच्यते** ॥ **उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्** ॥ स्वरूपत्वव्यपदेशात्तद्वत्त्वव्यपदेशाच्चाऽनन्दत्वमानन्दित्वं च । **युज्यते च** । लोके तथा दृष्टत्वात् । **यथाऽहिः कुण्डली** कुण्डलात्मकश्चेति ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ पूर्ववद्वा ॐ ॥ ३० ॥

यथैक एव कालः पूर्वं इत्यवच्छेदकोऽवच्छेद्यश्च भवति ॥
अतिसूक्ष्मत्वापेक्षयैष दृष्टान्तः ।
स्थूलमतीनां च प्रदर्शनार्थमहिकुण्डलदृष्टान्तः ॥
प्रकाशवत्कालवद्वा यथाऽङ्गे शयनादिकम् ।
ब्रह्मणश्चैव मुक्तानामानन्दोऽभिन्न एवत्विति नारायणाध्यात्मे ॥
आनन्देन त्वभिन्नेन व्यवहारः प्रकाशवत् ।
कालवद्वा यथा कालः स्वावच्छेदकतां व्रजेदिति ब्राह्मे ॥

॥ ॐ प्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ३१ ॥

एकमेवाद्वितीयम्, नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति भेदस्य ॥

॥ इत्युभयव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १५ ॥

पूर्ववद्वा ॥ यथैक एव कालः पूर्वकाल उत्तरकाल **इत्यवच्छेदकोऽवच्छेद्यश्च भवति । पूर्वं इति** स्वयमेवावच्छेदकः काल इति स्वयमेवाव**च्छेद्यश्च ।** न तत्र भेदः कालस्य । कालान्तराभावात् । अतः सविशेषत्वाद्युज्यते । एवमानन्दीत्यादिकमवच्छेदकं[1] ब्रह्मेत्यवच्छेद्यम् । अतः पूर्णानन्दत्वसर्वज्ञत्वसर्वैश्वर्यादिको महिमा हरेर्निरर्गल एव ॥ ॥ छ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ "एकमेवाद्वितीयं" "नेह नानाऽस्ति किञ्चने"ति स्वगतस्य गुणगुण्यादि**भेदस्य प्रतिषेधाच्च । इह** परमेश्वरे रूपेष्ववयवेषु धर्मेषु च । **किञ्चन नाना नास्तीत्यर्थः** ॥ स्वगतभेदाविवक्षाया**मिहे**ति विशेषणं व्यर्थं स्यात् ॥

"भेदेन दर्शनाद्वाऽपि भेदाभेदेन दर्शनात् ।
विष्णोर्गुणानां रूपाणां तदङ्गानां मुखादिनाम् ।
तथा दर्शनकालात्तु क्षिप्रमेव तमो व्रजेदि"ति ब्रह्माण्डे ॥ ॥ छ ॥

॥ इत्युभयव्यपदेशाधिकरणम् ॥

---

1 'ग' 'च' — नन्दीत्यव—

॥ ॐ परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ ॥ ३२ ॥

नचाऽनन्दादित्वाल्लोकानन्दादिवत् ।
एष सेतुर्विधृतिर्य एष आनन्दः परस्यैष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति सेतुत्वं ह्युच्यते ।
यतो वाचो निवर्तन्त इत्युन्मानत्वम् ।
एतस्यैवाऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति सम्बन्धः ।
अन्यज्ज्ञानं तु जीवानामन्यज्ज्ञानं परस्य च ।
नित्यानन्दाव्ययं पूर्णं परज्ञानं विधीयत इति भेदः ॥
अतोऽलौकिकत्वात्परमेव ब्रह्मानन्दादिकम् ॥

॥ ॐ दर्शनात्तु ॐ ॥ ३३ ॥

दर्शनादेव चान्यानन्दादीनाम् ॥
अदृष्टमव्यवहार्यमव्यपदेश्यं सुखं ज्ञानमोजो बलमिति ब्रह्मणस्तस्माद्ब्रह्मेत्याचक्षते तस्माद्ब्रह्मेत्याचक्षत इति हि कौण्डिन्यश्रुतिः ॥
अप्रसिद्धस्य कथमानन्द इत्यादिव्यपदेश इत्यतो वक्ति—

॥ ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॐ ॥ ३४ ॥

जीवेश्वरसम्बन्धज्ञापनार्थमप्रसिद्धोऽपि पादो यथा पादशब्देन व्यपदिश्यते पादोऽस्य विश्वा भूतानीति तथा ॥

परमतस्सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ अत्र "एतस्यैवाऽनन्दस्ये"त्यादिना एतदंशप्रतिबिम्बत्वेनतदधीनत्वादुपजीव्योपजीवक**सम्बन्ध** उच्यते नियम्यनियामकलक्षणश्च ॥

"प्रतिबिम्बस्वरूपविप्लुटकास्तदानन्दस्य चाखिलाः ।
मुक्ता ब्रह्मादयोऽश्नन्ति तारतम्येन नित्यदे"ति महासंहितायाम् ॥

आधारत्वामितत्वोपजीव्यत्वनियामकत्वानां व्यपदेशात् "**नित्यानन्दाव्ययं पूर्णं परज्ञानं विधीयत**" इत्याधिक्येन वैलक्षण्यव्यपदेशाच्च सर्वेरगाद्युत्तममेव **ब्रह्मानन्दादिकम्** ॥ ॥ छ ॥

अलौकिकोऽपि ज्ञानादिस्तच्छब्दैरेव भण्यते ।
ज्ञापनार्थाय लोकस्य यथा राजेव देवराडिति च पाद्मे ॥

॥ इति परानन्दाधिकरणम् ॥ १६ ॥

परानन्दमात्रत्वे कथं ब्रह्माद्यानन्दानां विशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ॥ ३५ ॥

यथाऽऽदित्यस्य दर्पणादिस्थानविशेषात्प्रतिबिम्बविशेष एवमानन्दादेरपि ॥

अदृष्टत्वं परस्मादन्यैः । सर्वात्मनाऽस्पष्टत्वेन चा**व्यवहार्यम्** । अहेयोपादेयम् ॥

"ब्रह्माद्या यत्र जानन्ति कारणाद्यभिमानिनः ।
जानन्त्यनुग्रहाच्चास्य प्रधानाग्निं यथार्चिषः ॥
अग्निपुत्रा नमस्तस्मै यमाह श्रीश्च न स्फुटम ।
वेदरूपा परानन्दं वैलक्षण्यात्समस्ततः ॥
आनन्दो नेदृशानन्द इत्युक्ते[1] लोकतः परम् ।
प्रतिभाति नचाऽभाति यथावद्दर्शनं विने"ति ब्रह्मतर्के ॥ ॥ छ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ सम्बन्धस्तदाभासत्वं, जीवस्योक्तश्च पूर्वसूत्रे । अधस्ताद्विवृतः पादशब्दार्थः । एवमत्यन्तविलक्षणो ब्रह्मानन्दादिरानुकूल्यादिलक्षणेनेतरानन्दादिसदृश आनन्दादिरित्युच्यते ॥ ॥ छ ॥

इति परानन्दाधिकरणम्

परानन्दादिप्रतिबिम्बत्वे **कथं** ब्रह्माद्यानन्दादीनां मिथो विशेषः । सृतिमानां त्वदृष्टादिना वैमल्यकालुष्यादेर्वैचित्र्यमुपपद्यते । न मुक्तब्रह्माद्यानन्दादीनां

---

१ 'क''ख'—इत्युक्तो

ब्रह्मादिगुणवैशेष्यादानन्दः परमस्य च ।
प्रतिबिम्बत्वमायाति मध्योच्चादिविभेदत इति च वाराहे ॥

॥ ॐ उपपत्तेश्च ॐ ॥ ३६ ॥

ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णोर्भक्त्यादीनामनादितः ।
ब्रह्मादीनां सूपपन्ना ह्यानन्दादेर्विचित्रतेति हि पाद्मे ॥

॥ इति स्थानविशेषाधिकरणम् ॥ १७ ॥

ध्यानकाले यच्चित्ते प्रदृश्यते तदेव हि ब्रह्मरूपम् ।
अतः कथमव्यक्ततेत्यत आह—

विशुद्धरूपाणां तदुपपत्तिरित्यत आह ॥ **स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ एवमानन्दादेरपी**त्यस्यायमर्थः । एवं परमानन्दादेरपि ब्रह्मादिस्थानगुणविशेषात् प्रतिबिम्बभूतानन्दादिविशेषः । "**प्रतिबिम्बत्वमायाति**" प्रतिबिम्बकरत्वमायातीत्यर्थः । अन्यथा सूर्यकाद्युक्तिविरोधात् । गुणानामेकैकशो गुणप्रतिबिम्बत्वज्ञापनं चात्र क्रियते । अतश्चैतत्सिद्धं यावन्तो गुणा उपास्यन्ते तावन्तः स्वस्मिन्नपि लभ्यन्त इति ॥

"ब्रह्मादीनां च मुक्तानां सुखं विष्णुसुखस्य तु ।
प्रतिबिम्बस्तु विप्लुट्को विष्णोरेव परं सुखमि"ति महावराहे[1] ॥
उपाधेश्चैव नित्यत्वान्नैव जीवो विनश्यति ।
स्वरूपत्वादुपाधेश्च न भिन्नोपाधिकल्पनम् ।
नचाभिन्नत्वमीशेन चिन्मात्रत्वं च युज्यत" इति ब्रह्मतर्के ॥ छ ॥

॥ इति स्थानविशेषाधिकरणम् ॥

श्रवणमननध्यानाभ्यासात्प्रसन्नं ब्रह्म प्रकाशत इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । ध्यानकाल एव ब्रह्मरूपस्य दृश्यमानत्वात् । **अतः कथमव्यक्तत्वमित्यत आह—**

---

१ **'क''ख'—महावाराहे**

॥ ॐ तथाऽन्यत्प्रतिषेधात् ॐ ॥ ३७ ॥

यथा जीवानन्दादेरन्यद्ब्रह्म तथोपासाकृतादपि ।
यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति प्रतिषेधात् ॥
पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रतिबिम्बितम् ।
ब्रह्मैव प्रतिबिम्बे यद्वतस्तेषां फलप्रदम् ॥
तदुपासनं च भवति प्रतिमोपासनं यथा ।
दृश्यते त्वपरोक्षेण ज्ञानेनैव परं पदम् ।
उपासना त्वापरोक्ष्यं गमयेत्तत्प्रसादत इति च ब्रह्मतर्के ॥

॥ इति प्रतिषेधाधिकरणम् ॥ १८ ॥

देशकालान्तरेऽन्यतोऽपि सृष्ट्यादिर्युक्तेत्यतो ब्रूते—

॥ ॐ अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः ॐ ॥ ३८ ॥

सर्वदेशकालवस्तुष्वनेनैव सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते ॥
एष सर्व एष सर्वगत एष ईश्वर एषोऽचिन्त्य एष परम इति हि भाल्लवेयश्रुतिः ॥
सर्वत्र सर्वमेतस्मात्सर्वदा सर्ववस्तुषु ।

तथाऽन्यत्प्रतिषेधात् ॥ उपास्तिस्फुरितादप्याकारादन्यद्ब्रह्म । अन्तःकरणप्रविष्टपदार्थाकारस्फुरणं हि स्मृतिः । नच तत्र पदार्थो दृश्यते । तस्य विनाशेऽपि स्मृतिसम्भवात् । तस्यैवान्तः प्रवेशे बहुत्वप्रसङ्गाच्च । तदाकारस्फुरणमेव तत्स्मृतिरित्युच्यते । **यथा** प्रतिमायामित्थम्भूतो भगवानित्युपासनं **तदुपासनं भवति** ॥ एवं प्रतिबिम्बेऽपि । अल्पा अपि पिशाचादयः स्वाकारस्मृतौ किञ्चित्फलं दद्युः किमुत सर्वज्ञं सर्वशक्तिकं ब्रह्मेति ॥ ॥ छ ॥

इति प्रतिषेधाधिकरणम्

यद्यपि सृष्टिस्थितिसंहारादिकर्ता स स्वयमेव । तथाऽपि कदाचित्क्वचित्किञ्चित्स्वकार्यं प्रत्यन्यं नियोजयिष्यति । स्वावतारादिकौतुकादित्यत आह—

स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया यतः ।
अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनमिति हि चतुर्वेदशिखायाम् ॥
आदिशब्दादन्यत्र प्रमाणाभावाच्च ॥

॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

कर्मापेक्षत्वात्फलदानस्य तदेव ददातीति न वाच्यम् ।
कुतः—

॥ ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ ॥ ३९ ॥

अत एवेश्वरात्फलं भवति ।
नह्यचेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिर्युज्यते ॥

॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ ४० ॥

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणमिति ॥

॥ ॐ धर्मं जैमिनिरत एव ॐ ॥ ४१ ॥

यतः फलं तदेव कर्मेश्वराद्भवति ।

अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः ॥ अनेनैव सर्वं प्रवर्तते । अनन्तेष्वपि स्वकार्येषु नित्यशक्तिमत्त्वात् । तद्विरुद्धधर्माभावाच्च ॥　　॥ छ ॥

इति सर्वगतत्वाधिकरणम्

वैषम्यादिनिराकरणार्थमीश्वरस्य फलदाने कर्मसापेक्षत्वमुक्तम् । अतस्तत्र कर्मणः प्राधान्यम् । तत्र कथमनेनैव सर्वं प्रवर्तत इत्यत आह **फलमत उपपत्तेः ॥ अत एव "सर्वत्र सर्वमेतस्मात्"** इत्युक्तेरेव । तस्मादेवे**श्वरात्फलं भवति** तस्यैव सर्वेशितृत्वात् । चेतनस्याप्यन्यस्य **स्वतः प्रवृत्ति**र्नास्तीत्युक्तं किं पुनर**चेतनस्ये**त्यर्थः ॥　　॥ छ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ फलहेतोर्धर्मादिरेव कारणं ब्रह्मेति जैमिनिः ॥ **यतः फलं** तस्मादेवेश्वरात् **कर्म भवति ॥** ततः फलमिति वाऽर्थः । "एष

एष ह्येव साधुकर्म कारयतीति श्रुतेरिति जैमिनिः ॥

॥ ॐ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥ ४२ ॥

परस्य कर्मणश्चोभयोः फलकारणत्वेऽपि न कर्म परप्रवर्तकम् ।
पर एव कर्मप्रवर्तकः ।
पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमिति हेतुव्यपदेशात् ॥
द्रव्यं कर्म च कालश्चेति च ॥

॥ इति फलदानाधिकरणम् ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये
तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत" इत्यादिश्रुतेः । तत्तत्फलदित्सया तत्तत्कर्मकारकत्वात्कर्म कारयित्वैव फलं तदायत्तं ददातीत्यर्थः ॥छ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ भगवांस्त्वेवमाह । **उभयोश्च फलकारणत्वेऽपि** तत्र भेदः परस्य स्वातन्त्र्येण कर्मणोऽस्वातन्त्र्येणेति । कर्म परप्रवर्तितमेव फलदायि । नच फले देशकालनियतिरपि तदधीना । फलदाने परेच्छया पूर्वापरीभावदृष्टेः । नच फलदानशक्तिः पराधीनाऽपि नियताऽस्ति, भगवदनभिज्ञस्य पुण्यानामल्पफलत्वात् । तद्द्वेषिकृतानां पुण्यानां निष्फलत्वात् । तद्दर्शिनः पूर्वपापानां फलमदत्त्वैव विनाशित्वादुत्तरेषां चाश्लेषात् । उत्तरेषां पुण्यानामनन्तफलत्वात् । अतः कर्मणस्सर्वत्र पारतन्त्र्यमेव । परमस्तु स्वेच्छयैकैकश एवानन्तकर्मणामनन्तजीवराशीनां तदेकैककर्माभिमानिनां चानन्तकर्मणामित्येवमनन्तानन्तसन्तानानां तत्तत्कर्म प्रवर्तयति निवर्तयति च । पुण्येन च ज्ञानमुत्पाद्य पापं विनाश्य तस्य पुण्यपापरहितस्य ज्ञानिनः प्रसन्नः स्वयमेव फलमनन्तं ददातीत्यहो भगवतो नारायणस्याऽश्चर्यरूपोऽयं महिमेत्यभिप्रायः । अतः **पूर्वं तु बादरायण** इत्यसूत्रयत् । भाष्येऽप्युभयोः **फलकारणत्वेऽपी**त्यपिशब्देनारुचिमसूचयत् ॥

"कर्माण्यनन्तानि यथेष्टमीशः
सम्पाद्य तेषां फलमिच्छयैव ।
क्वचिद्ददाति क्व च नो ददाति
नह्यानन्त्यात्कर्मणां भोगनाशः ॥
स्वातन्त्र्यं चेत्कर्मणां सर्वभोगः
स्यान्नह्येवं क्वापि तत्केनचित्स्यात् ।
अतोऽपि स स्वेच्छया किञ्चिदेव
फलं कुर्याद्विफलं प्रायशश्च ॥
क्वचिज्ज्ञानं जनयन्भस्म कुर्यात्
स्वेच्छावृत्तिस्तस्य विष्णोस्सदैवे"त्यादि ब्रह्माण्डे ॥ ॥ छ ॥

इति फलदानाधिकरणम्

इति तत्त्वदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ श्रीः ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

उपासनाऽस्मिन्पाद उच्यते ।

भक्तानामधिकारिणां भगवदुपासनप्रकारोऽस्मिन्पाद उच्यते । सा चोपासना द्विविधा ।

"सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ।
ध्यानरूपाऽपरा चैव तदङ्गं धारणादिकमि"ति ह्यनुव्याख्याने ॥

"ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने चे"त्यादिना स्वाध्यायप्रवचने सर्वत्रानुगमयित्वा[1] "स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यस्तद्धि तपस्तद्धि तप" इति च श्रुतिः ॥

"सम्यग्ज्ञात्वा तु यो विष्णुं व्याख्यायीत जपेत च ।
न तस्य किञ्चिदकृतं कर्तव्यं मुच्यते च स" इति च कर्मतत्वे ॥

"सिद्धोपायेन विष्णोस्तु ध्यानव्याख्यार्चनादिकम् ।
कार्यं नान्यत् तस्य तेन तुष्टो भवति केशव" इति प्रवृत्ते ॥

"ज्ञात्वाऽपि विष्णुं तस्य स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोऽधिकम् ।
मुक्तौ सुखं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते ॥

१—अनुगमय्येति वक्तव्य इत्थमेव बहुलोपलभ्यते । अनुगमपदादेवाऽचारार्थेकप्रत्यये साधुताऽपि शक्यसम्पादना ।

सर्वपरिज्ञानं प्रथमत उच्यते—

॥ ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ १ ॥

अन्तो निर्णयः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्त इति वचनात् ॥
सर्ववेदनिर्णयोत्पाद्यज्ञानं ब्रह्म ।
आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधीनां तदुक्तयुक्तीनां चाविशिष्टत्वात् ॥

॥ ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॐ ॥ २ ॥

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि प्रतिशाखमुक्तिभेदान्नैकाधिकारिविषयाः सर्वशाखा इति चेन्न ।

व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचित् ।
ततोऽधिकं तु देवानां मुख्यैर्व्याख्याकृतो यत" इति पाद्मे ॥

सा चोपासना ज्ञानपूर्विकेति ब्रह्मणः परिज्ञानं प्रथमतोऽपेक्ष्यम् । तच्च सर्ववेदार्थपरिज्ञानात्मकम् । सर्ववेदार्थरूपत्वाद्ब्रह्मणः । अतः **सर्ववेदार्थपरिज्ञानं प्रथमत** आपादनीयमाचार्यसेवापूर्वकश्रवणमननाभ्याम् । तत्**प्रथमत उच्यते** ॥ **सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्** । **सर्ववेदानिर्णयोत्पाद्यज्ञानं ब्रह्मेति** ॥ अयं भावः । सर्वान्वेदानधिगम्य तदर्थनिर्णयात्मकत्वेनोत्पाद्यं ब्रह्मज्ञानम् । निर्णयः शास्त्रश्रवणेनैव भवतीति तत्कार्यम् । "**तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुरि**"ति हि श्रुतिमन्त्रैर्[2] दर्शयिष्यति । "**आत्मेत्येवोपासीत**" "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "तमेवैकं जानथ" "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीते"त्यादि-विधीनां, "अत्र ते सर्व एकं भवन्ति । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न ह्यस्य कर्म क्षीयते" "अमृतस्यैष सेतुः" "वाचो विग्लापनं हि तदि"त्यादिना तत्र तत्र विधिवाक्येषू**क्तयुक्तीनां च** सर्वशाखिनाम**विशिष्टत्वात्** ॥ "तमेवैकं जानथे"ति "पौर्णमासी निर्वपती"तिवत् । नह्येतदेतस्यैव शाखिन इति विशेषः प्रतीयते ॥छ॥

---

१ 'ख'—मुख्यं
२ — "दर्शयन्ति चे"ति सूत्रे

एकस्यामपि शाखायां आत्मेत्येवोपासीतों खं ब्रह्मेत्यादिभेददर्शनात् ॥

॥ ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकारच्च ॐ ॥ ३ ॥

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति सामान्यविधेः ।
हिशब्दाद्वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेति स्मृतेः ॥
सर्ववेदोक्तिमार्गेण कर्म कुर्वीत नित्यशः ।
आनन्दो हि फलं यस्माच्छाखाभेदो ह्यशक्तिजः ॥
सर्वकर्मकृतौ यस्मादशक्ताः सर्वजन्तवः ।
शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादचीक्लृपदिति समाचारे सर्वेषामधिकाराच्च ॥

॥ ॐ सलिलवच्च तन्नियमः ॐ ॥ ४ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ तत्तच्छाखासु पृथक्पृथक् ब्रह्मरूपस्योच्यमानत्वान्नैराकांक्ष्यात्तत्तच्छाखिनां तत्तदुदितपरिज्ञानेन पूर्यत इति चेन्न । एवं **चेदेकस्यामप्युक्तिभेददर्शनाद**धिकारिभेदप्रसङ्गात् ॥ ॥ छ ॥

स्वाध्यायस्येत्यादि सूत्रम् ॥ इतश्च सर्ववेदनिर्णयेन ब्रह्मज्ञानमुत्पाद्यम् । यथा सर्ववेदनिर्णयप्राप्तिरधिकारिणां भवति । तथा हि स्वाध्यायध्ययनविधिः प्रवृत्तः । **"स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति** सामान्यतो ह्यध्ययनं विधत्ते नैतावान्भाग एतस्येति । अतः **कृत्स्नो वेदोधिगन्तव्य** इत्यर्थः । तथा स्मृतेश्च । **आनन्दो हि** वेदोदितानुष्ठान**फलम्** । अतः सर्ववेदोदितमार्गेणानुष्ठान आनन्दोद्रेक इति कर्तव्यं नित्यं तथा सर्वकर्म । कुतस्तर्हि शाखाभेदः कर्माणि च तदधिकारिणामित्यत आह— **"शाखाभेदो ह्यशक्तिज"** इति । तदेवोपपादयति **"सर्वकर्मकृतावि"**-त्यादिना । **समाचारे** सम्यक् सर्वकर्माचरणे **सर्वेषां** शाखिना**मधिकाराच्च** न मन्तव्यं नैकाधिकारविषयाः सर्वशाखा इति । नहि सर्ववेदाधिगतिमन्तरेण तदुक्तमार्गेण मानसस्य वाऽन्यस्य वा कर्मणोऽनुष्ठानं शक्यते । ज्ञानपूर्वकत्वादनुष्ठानस्य ॥ ॥ छ ॥

यथा सर्वं सलिलं समुद्रं गच्छत्येवं सर्वाणि वचनानि ब्रह्मज्ञानार्थानीति नियमः ।
आग्नेये च—
यथा नदीनां सलिलं शक्ये सागरगं भवेत् ।
एवं वाक्यानि सर्वाणि पुंशक्त्या ब्रह्मवित्तय इति ॥

॥ ॐ दर्शयति च ॐ ॥ ५ ॥

सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्योऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिद्ध्येत् ।
तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुरिति चतुर्वेदशिखायाम् ॥
सर्वान्वेदान्सेतिहासान्सपुराणान्सयुक्तिकान् ।
सपञ्चरात्रान्विज्ञाय विष्णुर्ज्ञेयो नचान्यथेति च ब्रह्मतर्के ॥

॥ इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वैर्वेदैर्ज्ञेयो नोपास्योऽशक्यत्वादित्यत आह—

॥ ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥ ६ ॥

सलिलवच्च तन्नियमः ॥ **यथा सर्वं सलिलं** शक्ये समुद्रगमनपर्यवसायि । एवं सर्ववचनानि ब्रह्मज्ञापनपर्यवसायीनि । पुरुषशक्त्यभावादेव तदपरिज्ञानं न तेषां तस्यार्थस्याभावादिति भावः ॥ ॥ छ ॥

दर्शयति च ॥ तमेतमर्थं श्रुतिश्च मुख्त एव **दर्शयति** ॥ **च**शब्दात्स्मृतिश्च ॥ ॥ छ ॥

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्

एवं तावत्सर्ववेदपरिज्ञानं मुख्यम् । तदशक्तौ यावच्छक्ति प्रयत्नलभ्यमित्युक्तं भवति । यद्यपि केषाञ्चिद्विततप्रज्ञानां सर्वपरिज्ञानं कथञ्चित्क्रमेण शक्यम् । तथाऽपि **न** सर्ववेदोदितगुणोपसंहारेणो**पास्यः** परः । अनन्तवेदपदोदितानन्तगुणानां युगपद्बुद्धावारोपणस्या**शक्यत्वादित्यत आह**—**उपसंहार** इत्यादिसूत्रम् ।

सर्ववेदोक्तान्गुणान्दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मोपास्यः ॥
उपास्य एकः परतः परो यो वेदैश्च सर्वैः सह चेतिहासैः ।
सपञ्चरात्रैः सपुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतैरिति हि भाल्लवेयश्रुतिः ॥
आग्नेये च—
विधिशेषाणि कर्माणि सर्ववेदोदितान्यपि ।
यथा कार्याणि सर्वैश्च सर्वाण्येवाविशेषतः ॥
एवं सर्वगुणान्सर्वदोषाभावांश्च यत्नतः ।
योजयित्वैव भगवानुपास्यो नान्यथा क्वचिदिति ॥
समानविषये चोपसंहारः ।
नतु सोऽरोदीदित्यादीनाम् ।
गुणैरेव स तूपास्यो नैव दोषैः कथञ्चन ।
गुणैरपि नतूपास्यो ये पूर्णत्वविरोधिन इति हि बृहत्तन्त्रे ॥

गुणान् ब्रह्मज्ञानादीन् **दोषाभावान**पहतपाप्मत्वादीन् । "**सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतैरि**"त्यनेन पूर्वोक्तं व्याचष्टे श्रुतिः । **एक** इति श्रुतिपदेनार्थाभेदादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे । **एको** हि परमात्मा सर्ववेदैरुपास्योऽर्थः सर्वगुणात्मक इत्यर्थः । यजेतेत्यादिविधिविषयत्वेन **विधिशेषाणि कर्माणि** ज्योतिष्टोमादीनि । अथवा प्रधानविधिशेषभूतानि **कर्माणि विधिशेषाणि** प्रयाजादीनि सर्वैर्वेदैः सम्भूयोदितानि **सर्वैः** शाखिभिः **कार्याणि** । **समानविषये** चेत्यादेरयमर्थः । गुणानामेव **चोपसंहारः** कार्यो **नतु** "**सोऽरोदी**द्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं" "रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेषे"त्याद्यर्थानाम् । तत्र हि "तदधीनत्वादर्थवदि"त्युक्तन्यायसिद्धरोदनस्वातन्त्र्यादीनां गुणानामुपसंहारः । रोदनादीनां दोषाणामनुपसंहार एव । लोके सुखज्ञानादीनां गुणानां सप्रतियोगिकत्वदर्शनेन परमात्मन्यपि तद्व्याप्तिराशङ्कनीया स्यादिति तत्परिहाराय **समानविषये** चेत्युक्तम् । इयं चाशङ्का प्रथमत एव पर्यहारि **दोषवर्जितमि**ति । अत्र तूपास्तिप्रकरणे पुनर्विशोधनार्थं सूत्रितो दोषानुपसंहारो भाष्यते **समानविषये चे**ति ॥ गुणविपरीतलक्षणदोषानुपसंहार सिद्धावपि निर्दुःखत्वादयः पृथक्पृथगुपसंहर्तव्या इत्येतदर्थं **दोषाभावांश्चे**ति

॥ ओं अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ओं ॥ ७ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेतिशब्दादुपसंहारस्यान्यथात्वमिति चेन्न ।
एते गुणा नोपास्या इति विशेषवचनाभावात् ॥
सर्वैर्गुणैरेक एवेशिताऽसावुपासितव्यो नतु दोषैः कदाचिदिति विशेष-
वचनाच्च ।
आत्मेत्येवेत्यवधारणमनात्मत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥

॥ ओं नवा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ओं ॥ ८ ॥

प्रकरणभेदान्नवोपसंहारः कार्यः ।
परोवरीयस्त्वादिषु तावदेव ह्युक्तम् ॥

॥ ओं संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ओं ॥ ९ ॥

सर्वविद्या उक्त्वा सोऽहं नामविदेवास्मि नाऽत्मविदिति वचनात्सर्वस्य
ब्रह्मनामत्वात्तदुपसंहारः कार्यः ।

पृथग्भाष्यम् । यद्यपि दोषाभावेषु गुणव्यवहारोऽस्ति । तथाऽपि लोकवेदानुसारेण भेदोक्तिरूपदेशस्पष्टत्वाय तात्पर्यादिति । नच सुखं दुःखाभवः । सुखदुःखयोः सहोपलब्धेः सर्वसम्मतत्वात् । नच सति सुखे दुःखं नास्तीति नियमः । उक्तहेतो-रेव । तस्माद्गुणोक्त्यनन्तरं दोषाभावोक्तिर्न पुनरुक्तिः स्यात् । **पूर्णत्वविरोधिनो** मितभुक्त्वादयः ॥ ॥ छ ॥

अन्यथात्वमित्यादिसूत्रम् ॥ "**आत्मेत्येवोपासीते**"त्यवधारणादेतावदेवो-पासीत नाधिकमित्यवगमादु**पसंहारस्या**कर्तव्यत्वमि**तिचेन्न । एते गुणा नोपास्या इति विशेषवचनाभावात्** । अवधारणमेव तदिति चेन्न । अन्यार्थत्वात् । आत्मे-त्येवोपासीत भगवन्तं नत्वानात्मेत्ययोगव्यवच्छेदार्थत्वात् ॥ ॥ छ ॥

नवेत्यादि सूत्रम् ॥ "स एष परोवरियानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरियसो ह लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वान् परोवरियांसमुद्गीथमु-पास्त" इत्यादिषु प्रकरणेषु कियताञ्चिदेवोपास्तिः फलवती ह्युक्ता ॥ ॥ छ ॥

नामत्वात्सर्वविद्यानां गुणानामुपसंहृतिः ।
कार्यैव ब्रह्मणि परे नात्र कार्या विचारणेति च ब्रह्मतर्क इति चेत्सत्यम् ।
उक्तो ह्युपसंहारः ।
तत्प्रमाणमप्यस्त्येव ।
नाम वा एता ब्रह्मणः सर्वविद्यास्तस्मादेकः सर्वगुणैर्विचिन्त्य इति कौण्डिन्यश्रुतौ ॥

॥ इत्युपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ ॥ १० ॥

युज्यते चोपसंहारोऽनुपसंहारश्च योग्यताविशेषात् ।
गुणैस्सर्वैरुपास्योऽसौ ब्रह्मणा परमेश्वरः ।
अन्यैर्यथाक्रमं चैव मानुषैः कैश्चिदेवत्विति भविष्यत्पर्वणि ॥

॥ इति प्राप्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमि"त्यादि **सर्वविद्या उक्त्वा "सोऽहं नामविदेवास्मि नाऽत्मविदि"**ति सनत्कुमारं प्रति नारदस्य तत्वजिज्ञासोर्**वचनात् सर्वस्य** शब्दराशे**र्ब्रह्मनामत्वा**त्तदुदितसर्वगुणानुपसंहारे तन्नाम्नि ब्रह्मणोऽनुपास्तिप्रसङ्गा[1]**दुपसंहारः कार्य इतिचेत्सत्यं** ॥ कर्तव्य एवो**पसंहार** इत्युक्तम् ॥ यावच्छक्ति प्रयत्नेनोपसंहारे फलाधिक्यबोधनार्थं बहुप्रमाणग्रहणार्थं च पुनः पुनरुपसंहारोपन्यासः । वेदयन्तीति **विद्या** वेदादयः ॥ छ ॥

इत्युपसंहाराधिकरणम्

उपसंहारः कर्तव्य इत्युक्तम् । नवा सर्वगुणोपसंहार इतिचोक्तम् । तत्कथमित्यत आह—**प्राप्तेश्च समञ्जसम्** ॥ ब्रह्मणः सर्वगुणोपसंहारयोग्यता । ततः क्रमेण न्यूनोपसंहारो देवपित्रादिषु । मानुषेष्वल्पोपसंहारयोग्यता ॥ ॥ छ ॥

इति प्राप्त्याधिकरणम्

---

१ 'क' 'ख' 'ग'—ऽनुपास्तित्वादुप-

॥ ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ॥ ११ ॥

सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनादन्यत्रैव फले ब्रह्मादयो भवन्ति ॥
सम्पूर्णोपासनाद्ब्रह्मा सम्पूर्णानन्दभाग्भवेत् ।
इतरे तु यथायोगं सम्यङ्मुक्तौ भवन्ति हीति पाद्मे ॥

॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वेषां मुमुक्षूणां कियन्नियमेनोपास्यमित्याह—

॥ ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ॥ १२ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ये सर्वगुणोपास्तिं कुर्वन्ति ते सर्वगुणाभेदेनोपासनेन तेना**न्यत्र** विलक्षणे सम्पूर्णानन्दाद्यात्मके मोक्ष**फले भवन्ति । इम** इति विशेषतः प्रस्तुतत्वात्सर्वोपसंहारका उच्यन्ते । यद्यपि ब्रह्मैव सर्वगुणोपासकः । तथाऽपि तदनतिन्यूनब्रह्माण्यादिविषय **आदि**शब्दः । **इतरे तु** यथाशक्त्युपास्तिं कुर्वाणा **यथायोगं** फलभाजो भवन्ति । "**सम्यङ्मुक्तावि**"ति वचनादत्यल्पगुणोपासकानां मुक्तिरपि सम्यङ्मुक्तिरेव । नासम्यङ्मुक्तिरिति सिध्यति । दुःखलेशाभावात् ॥ ॥ छ ॥

इति सर्वाभेदाधिकरणम्

ये सम्यङ्मुक्तिमात्रमिच्छन्ति न तत्र विशेषांस्तेषां ये गुणा उपास्यास्ते कियन्त इत्यधुना निरूप्यते । ननु किमत्र गुणोपास्तिप्रयोजनं, यदि स्वात्मनि गुणसमभिव्यक्तिस्तर्ह्यनर्थहेतुर्गुणोपासना स्यात् । बुद्धिसुखादीनां गुणानामत्यन्तोच्छित्तेरेवानर्थहानित्वेन मोक्षत्वात् । सुखज्ञाने हि दुःखज्ञानं दुर्वारम् । सुखदुःखयोरितरेतरव्याप्तत्वात् । अदृष्टनिमित्तानां च बुद्ध्यादीनां विशिष्टज्ञानयोगेन तदुच्छेद उच्छित्तिरेवाऽश्रयणीया । नच सुखानुभवाभावे मोक्षे प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गः । दुःखनिवृत्त्यर्थं तदुपपत्तेरिति । न तावत्सुखज्ञानादीनां गुणानामभावो मोक्षे मन्तव्यः । प्रमाणाभावात् । यच्चोत्प्रेक्ष्यते मोक्षः सुखहीनो दुःखहीनत्वा-

प्रधानफलस्य मोक्षस्यार्थे आनन्दो ज्ञानं सदात्मेत्युपास्या एव ॥
सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनिश्चिता ।
सर्वेषां च मुमुक्षूणां फलसाम्यादपेक्षितेति ब्रह्मतर्के ॥

॥ इत्यानन्दाद्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्वैधर्म्येण संसारवदिति । तदीश्वरेऽनैकान्तिकम्[1] । "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतेः पूर्णानन्दत्वादीश्वरस्य, "निरनिष्टो निरवद्यः" अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः" "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती"त्यादेर्निर्दुःखत्वाच्च, सुखदुःखयोरितरेतरव्याप्तिरिति वाङ्मात्रम्। "ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकमि"ति च भागवते। आगमविरुद्धं चैतत् । "यत्र कामानि कामाश्च" "यत्राऽनन्दाश्च मोदाश्च" "सर्वे नन्दन्ति" "स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति" "तरति शोकमात्मविदि"त्यादिश्रुतिभ्यो मोक्षे निर्दुःखसुखाधिगमात् । अप्रवृत्तिप्रसक्तिश्चान्यथा । पुरुषार्थाभावात् । दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इति चेत्सत्यमनुभूयमाना । अन्यथा शिलादिवन्नैव स्यात् । नह्यचेतनत्वप्राप्तिः पुरुषार्थ इति मतिमन्तो मन्येरन्। "मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदि"ति च भारते । इच्छन्ति सुप्त्यादिकं दुःखं सोढुमक्षमा इति चेन्न । सुखार्थत्वात्तदिच्छायाः । सुखमहमस्वाप्समिति हि तत्रत्यः सुखानुभवोऽनुस्मर्यते । दुःखनिवृत्तौ तत्र सुखव्यवहारो भारार्तानामिव तन्निवृत्ताविति चेत् । दुःखनिवृत्त्यनुभवमेव तर्हि तत्रापि पुरुषार्थं मन्यसे । नच दुःखाभाव एव सुखमिति वक्तुं शक्यते । प्रतियोग्यनिरूप्यत्वात् । सुखाभाव एव दुःखमित्युक्ते किञ्चोत्तरमनुभवापलापिनः । तस्मात्सुखानुभवाभावे प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गाच्छ्रुतिबलाच्च मोक्षे सुखानुभवोऽभ्युपगन्तव्यः । तथाऽपि भगवानुपासित एव दुःखं निवर्तयति सुखं चोपभोजयति । किमनेन गुणविशेषान्वेषणेन । अथवा सुषुप्तिप्रलयवदनुपास्यैव च स स्यादित्यत आह—**आनन्दादयः प्रधानस्य** ॥ निर्दोषसुखानुभवरूपाय मोक्षप्रयोजनाय आनन्दादयश्चत्वारो गुणा **उपास्या एव** । सत्त्वं नाम निर्दोषत्वं ।

---

1 'क' 'ग'—ऽनैकान्तम् ।

॥ ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ ॥ १३ ॥

फलभेदार्थमुपचयापचययोर्भावान्न सर्वेषां प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासाप्राप्तिः ॥

नैव सर्वगुणाः सर्वैरुपास्या मुक्तिभेदतः ।
विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तावानन्दस्य सुपूर्णतेति हि वाराहे ॥

॥ इति प्रियशिरस्त्वाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ॥ १४ ॥

नहि सुखानुभवमात्रं मोक्ष इष्यते । संसारेऽपि तत्सम्भवात् । नच निर्दोषसुखानुभवस्तथा तदुपास्तिं विना प्राप्यते । "तं यथा यथोपासते तदेव भवती"ति श्रुतेः । "स यथाकामो भवती"त्यादेश्च । सच पुरुषार्थः परतन्त्रस्य जीवस्य स्वामिनः सकाशाल्लभ्यत इति स्वामित्वं भगवत उपसंहर्तव्यं विशेषतः । तच्चाऽह । **आत्मेति** । आदत्त इति ह्यात्मा । एतदेव च विशेषत उपसंहारयिष्यति महत्यामप्यापदि — **आत्मेतितूपगच्छन्ती**त्यादौ । "आत्मशब्दाच्चे"ति चोक्तमात्रोपसंहारप्रमाणं वदिष्यति "**आत्मेत्येवोपासीते**"ति श्रुतिम् । अत एतच्चतुष्कमुपासनीयम् । पलसाम्यात् । फलस्योपास्तिसदृशत्वात् । "प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः" इति हि भागवते । अनेवम्भूतस्य चाफलत्वादुक्तन्यायेन । नच सुप्त्यादिवन्मोक्षसुखानुभवः । तस्यास्पष्टत्वात् । सांसारिकादनन्तगुणत्वान्मौक्तिकस्य । सभक्ति भगवद्दृष्टिरूपत्वाच्च ॥छ॥

इत्यानन्दाद्यधिकरणम्

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमिति वक्ष्यमाणन्यायेन पूर्णानन्दः पूर्णज्ञान इत्याद्युपासनं प्राप्यते । तस्य च पूर्णानन्दस्याऽऽनन्दमयशब्दोदितस्य विशेषा उच्यन्ते "तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"ति । तेऽप्युपसंहर्तव्याः । चतुर्णां गुणानां साकल्ये-

इतरे गुणाः फलसाम्यापेक्षयोपसंहर्तव्याः ॥

॥ इति फलसाम्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपसंहारानुपसंहारप्रमाणमाह—

॥ ॐ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ ॥ १५ ॥

आध्यानार्थं हि सर्वे गुणा उच्यन्ते प्रयोजनान्तराभावात् ॥
ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणात् ।
ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणास्सर्वेऽप्यतो हरेः ॥
नान्यत्प्रयोजनं ज्ञानाद्ध्यानात्कर्मकृतेरपि ।
श्रवणाच्चाथ पाठाद्वा विद्याभिः किञ्चिदिष्यत इति परमसंहितायाम् ॥

नोपासनीयत्वादित्यत आह—**प्रियशिरस्त्वादी**त्यादिसूत्रम् ॥ एकैकस्मिन्नपि गुणे विशेषाणामुपचयापचयौ फलतारतम्यार्थं भवतः । अपचयः फलमात्राय भवति । न फलाभावाय । उक्तगुणोपास्तावुपचयोऽधिकफलाय भवति । अतो नापरेषां प्रियशिरस्त्वादिगुणविशेषोपास्तिः प्राप्यते । श्रवणोत्थं 'प्रियं' दर्शनोत्थो 'मोदः' भोगोत्थः 'प्रमोदः' स्वरूपभूत 'आनन्दः' । तत्तत्प्रवर्तकतया च तत्तद्व्यपदेशः ॥

"शिरः प्रिये स्थितं तस्य परेयं प्रियनामकम् ।
मोदप्रमोदयोर्बाहू मोदनाच्च प्रमोदनात् ॥
मोदप्रमोदनामानावानन्दश्चाऽततत्वतः ।
मध्यमानन्दसंस्थं च ब्रह्म सृष्ट्यादि बृंहयत् ।
पुच्छं प्रधानवायौ च ब्रह्माख्ये संस्थितं सदा ॥
अभेदोऽप्यविशेषोऽपि परमैश्वर्ययोगतः ।
देहदेहिवदेवासौ पञ्चधाऽत्रस्थितो हरिरि"ति यजुस्संहितायाम् ॥

॥ छ ॥

इति प्रियशिरस्त्वाद्यधिकरणम्

गुणाः सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः ।
नान्यत्प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत् ॥
ज्ञानध्यानसमायोगाद्गुणानां सर्वशः फलम् ।
मुख्यं भवेन्नचान्येन फलं मुख्यं क्वचिद्भवेदिति बृहत्तन्त्रे ॥

॥ ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ ॥ १६ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेत्यनुपसंहारप्रमाणम् ॥

॥ इत्याध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ॥ १७ ॥

नचाऽनन्दादयः प्रधानस्येत्युक्तिविरोधः ।
यतः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दमितिवदेवाऽत्मशब्दगृहीतिः ।

सर्वगुणोपसंहारोऽल्पोपसंहारश्च प्रमाणतः साधितौ, विषयविवेकेन चाविरोधं नीतौ । तयोस्तात्पर्यात्पुनः **प्रमाणमाह—आध्यानाय प्रयोजनाभावात्** ॥ आप्त्वा धिया **ध्यानार्थं हि सर्वे गुणा उच्यन्ते** ॥ ॥ छ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ "**आत्मेत्येवोपासीते**"त्येतद्वाक्यं चतुर्गुणोपासनेऽप्यशक्तानत्यन्तावरान्मुमुक्षूनुपक्रम्योत्तरोत्तराधिकारिणो ब्रह्मपर्यन्तान्प्रति स्वस्वयोग्यगुणोपास्तिविधिपर्यवसायकमुपदिदिक्षदल्पोपसंहारप्रमाणं समभिधत्त **आत्मशब्दाच्चे**ति सूत्रमनुसरन् ॥ ॥ छ ॥

इत्याध्यानाधिकरणम्

कथमात्मेत्येवेत्यादिवाक्यमुक्तोपसंहारे प्रमाणं स्यात् । यावतैक एव गुणस्तस्मिन्प्रतीयत इत्यत आह—**आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्** ॥ यथेतरेषु "**विज्ञानमानन्दं** ब्रह्मे"त्यादिषु वचनेषु नैकगुणगृहीतिस्तद्वदितरयुक्तत्वेनैवाऽऽत्म**शब्दगृहीतिः** । आनन्दादयो गुणा विवक्षिता एवाऽत्मशब्देनेत्यर्थः । "**अत्र ह्येते**

अत्र ह्येते सर्वं एकं भवन्तीत्युत्तरात् ॥
आनन्दानुभवत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च भण्यते ।
नित्यत्वाच्च तथाऽऽत्मेति वेदवादिभिरीश्वर इति हि बृहत्तन्त्रे ॥

॥ इत्यात्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ ॥ १८ ॥

सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवति ।
आप्तव्याप्तेरात्मशब्दः परमस्य प्रयुज्यत इति वचनादिति चेत्सत्यम् ।
स्याच्चैवम् ।
आत्मेत्येवेत्यवधारणात् ।
अन्यथा सर्वोपसंहारवचनविरोधात् ॥

॥ इत्यन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

सर्वं एकं भवन्ती''त्युत्तराद्वाक्यात् । ''प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यं-श्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मन'' इत्युक्ता गुणा **एवे**ति परामृश्यन्ते । **अत्र ह्या**त्मत्वगुण **एते सर्वे** गुणा **एकं भवन्ति** ॥ **एकमि**ति भेदाभावात् । **भवन्ती**ति विशेषात् । 'प्राण' इत्यानन्दत्वं स्वामित्वं च ॥

''प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्यभिधीयते ।
प्राणिप्रणयनादेष'' इत्यादेः । प्रकृष्ट इति निर्दोषत्वं च लक्ष्यते ॥ ॥ छ ॥

इत्यात्मगृहीत्यधिकरणम्

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ तर्हि तावन्त एवेति नियन्तुं न शक्यते । **सर्वगुणानाम**प्यात्म**शब्दे** वाच्यत्वेनान्वयात् । अतः कथमनुपसंहार-प्रमाणत्वमिति **चेत्सत्यम्** । न तत्रैव प्रमाणं । सर्वोपसंहारेऽपि प्रमाणमेव ।

॥ ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ॥ १९ ॥

अलौकिकास्तस्य गुणा ह्युपास्या अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्येति-कार्याख्यानादन्यत्रादृष्टा एव गुणा उपास्याः ॥

॥ इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ ॐ समान एवञ्चाभेदात् ॐ ॥ २० ॥

अपूर्वत्वेऽपि समानानामेवोपसंहारः ।
नतु त्रिविक्रमत्वादीनां कादाचित्कानां पृथक्त्वेन ।
नित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भावात् ॥

आत्मेत्येवेति सर्वगुणपूर्ण इत्येवेत्यवधारणात् । एवमर्थानङ्गीकारे **सर्वोपसंहार-वचनविरोधात्** ॥　　॥ छ ॥

इत्यन्वयाधिकरणम्

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ मुक्तिकार्यस्यालौकिकत्वात् । तत्सम्पादकगुणा अप्यलौकिकत्वेनैवोपास्याः । अलौकिकत्वोपास्तिपरमेतदतो **न परमत** इत्यनेन पुनरुक्तिराशङ्कनीया ॥　　॥ छ ॥

इति कार्याख्यानाधिकरणम्

सर्वानुपसंहारप्रमाणं सर्वोपसंहारार्थं चोक्तम् । योजनाभेदेन बह्वर्थत्वाद्वेद-वाक्यानां ब्रह्मादिषूत्तमाधिकारिषु तात्पर्याधिक्याच्च गुणानामुपास्तावित्थम्भा-वश्चोक्तः । इदनीमवान्तरोपसंहारप्रकारं दर्शयति ॥ **समान एवञ्चाभेदात्** ॥ अलौकिकत्वविषयस्य सर्वत्रानुचिन्तनीयत्वज्ञापनार्थ**मपूर्वत्वेऽपी**त्युपरि चानु-वर्णयति । **समानानामेवोपसंहारो नतु** क्रियासु विशेषोपसंहारः । नित्यक्रियास्वेव विशेषाणां **कादाचित्कानाम**न्तर्भाव्योपास्तिसम्भवात् । अधिकारिविशेषश्चात्र विवेचनीयः ॥

॥ ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ ॥ २१ ॥

परमात्मसम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यते ॥
गुणास्त्रैविक्रमाद्यश्च संहर्तव्या न संशयः ।
विरिञ्चस्यैव नान्येषां स हि सर्वगुणाधिक इति हि बृहत्तन्त्रे ॥

॥ इति समानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ ॐ नवा विशेषात् ॐ ॥ २२ ॥

नवाऽऽत्मशब्देन सर्वगुणगृहीतिः ।
अधिकारिविशेषात् ॥

॥ ॐ दर्शयति च ॐ ॥ २३ ॥

सर्वान्गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीनामितरेषां नचैवेति च भाल्लवेयश्रुतिः ॥

॥ इति विशेषाधिकरणम् ॥ १३ ॥

"ब्रह्मा सर्वैर्गुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्च गीः ।
गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्यसामान्यतः पर" इति ह्यनुव्याख्याने ॥ ॥ छ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ कादाचित्कव्यक्तीनामपि शक्त्यात्मना **नित्यत्वान्नित्यव्यक्तवदेवोपसंहार्यत्वं युज्यते** ॥ ॥ छ ॥

इति समानाधिकरणम्

नवा विशेषात् ॥ अधिकारिविशेषात्सर्वोपसंहारश्चानुपसंहारश्चोक्तः । इदानीमात्मशब्दोऽप्यधिकारिविशेषापेक्षया गुणविशेषसमर्पक इत्याह—**नवाऽऽत्मशब्देन सर्वगुणगृहीतिः** सर्वान्प्रति । **अधिकारिविशेषात्** ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ ॥ २४ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्ती अपि देवादीनामुपसंहर्तव्ये नान्येषाम् ।
अत एव योग्यताविशेषात् ॥
देवादीनामुपास्यास्तु भृतिव्याप्त्यादयो गुणाः ।
आनन्दाद्यास्तु सर्वेषामन्यथाऽनर्थकृद्भवेदिति च ब्रह्मतर्के ॥

॥ इति सम्भृत्याद्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

यस्यां विद्यायां महागुणा उच्यन्ते सोत्तमानामितराऽन्येषामिति चेन्न–

॥ ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ॥ २५ ॥

पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामपि केषाञ्चिद्गुणानामनाम्नानात् ॥
सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विष्णोरुदीरिताः ।
तत्रापि नैव सर्वेऽपि तस्मात्कार्योपसंहृरिति ब्रह्मतर्के ॥

॥ इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १५ ॥

सर्वान्गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मणः । ब्रह्माण्यादीनां शतं शतमूनान् । क्रमादतिन्यूनत्वाद्योग्यताया अवरेषामल्पगुणानेव ॥ ॥ छ ॥

॥ इति विशेषाधिकरणम्

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ सम्भृतिद्युव्याप्त्यादयो गुणा **अपि देवादीनामुत्त**रेषामुपसंहर्तव्या नाऽनन्दादय एव । अपिशब्दाद्वीर्यैश्वर्यादयोऽपि ग्राह्याः । द्वित्वमात्रव्यावृत्त्यर्थं किलाप्रगृह्यासूत्रयत् । **भृतिव्याप्त्यादयो गुणा** इति हि प्रमाणवचनम् ॥ ॥ छ ॥

इति सम्भृत्याद्यधिकरणम्

॥ ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ॥ २६ ॥

भिन्धि विद्धि शृणीहीति फलभेदेन सर्वशः ।
यत्यादीनां तेष्वयोगान्नाधिकार्यैकता भवेत् ।
अयोग्योपासनादीयुरनर्थं चार्थनाशनमिति बृहत्तन्त्रे ॥

॥ इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

मुक्तस्योपासना कर्तव्या नवेत्यतो ब्रवीति—

॥ ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ ॥ २७ ॥

यस्मिन्वेदप्रकरणे **महासंख्या गुणा उच्यन्ते**, बहुगुणा इत्यर्थः, तदुत्तमाधिकारिणामित्यत आह—**पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात्** । पुरुषसूक्तमित्युक्ता विद्या पूरुषसूक्तोक्तविद्या ॥ ॥ छ ॥

इति पुरुषविद्याधिकरणम्

इतश्च नाधिकारिणामेकरूपता ॥ **वेधाद्यर्थभेदात्** ॥ "ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान्" "अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि" "प्रपर्वाणि जातवेदः शृणीही" त्याद्युपासनस्य दुष्टनाशनत्वेन फलवैलक्षण्यात् । यत्यादीनां तन्निग्रहायोग्यत्वाच्च ॥ ॥ छ ॥

इति वेधाद्यधिकरणम्

मुक्तस्योपासना कर्तव्या नवेति निरूप्यते । न कर्तव्येति प्राप्तम् । विध्यभावात् । प्रयोजनाभावाच्च । मोक्षार्थं ह्युपासना । तत्पर्यन्तं[1] च विधेयत्वम् । अतः कुतो मुक्तस्योपासनाप्राप्तिः । कर्तव्यैवेत्यपरः पक्षः । मुक्तस्यापि परतन्त्रत्वात् । तदा तदा विशेषभोगापेक्षयोपास्तिसम्भवादिति । अत आह—**हानौ** **त्वि**त्यादि सूत्रम् । आसंसारहानेर्विहितत्वात्प्रयोजनाय क्रियते । तद्धानौ मोक्षे

---

1 'ख'— तावत्पर्यन्तं

नियतस्वाध्यायानन्तरं स्वेच्छया कुशाग्रहणस्तुत्युपगानवदेव मोक्ष उपासनादिः ।
ब्रह्मविदाप्नोति परमिति मोक्षवाक्यशेषत्वादितरेषाम् ॥
तच्चोक्तम्—
एतत्साम गायन्नास्त इत्यादि ॥
ब्रह्मतर्के च—
मुक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयोपासनं हरेः ।
नियमानन्तरं विप्राः कुशाद्यैरप्यधीयत इति ॥
कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैरिति च भारते ॥

॥ ॐ साम्पराये तर्तव्याभावात्तथाह्यन्ये ॐ ॥ २८ ॥

स्वेच्छयेत्यङ्गीकर्तव्यम् ।
मुक्तस्य तीर्णत्वात् ।
तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवतीति ह्यन्ये पठन्ति ॥
वायुप्रोक्ते च—
स्थितप्रज्ञत्वमाप्ता ये ज्ञानेन परमात्मनः ।
ब्रह्मलोकं गतास्सर्वे ब्रह्मणा च परं गताः ।
तीर्णतर्तव्यभागाश्च स्वेच्छयोपासते परमिति ॥

॥ इति मुक्तोपासनाधिकरणम् ॥ १७ ॥

तूपासना **स्वेच्छया** क्रियते न कर्तव्यत्वात् । नहि तत्र विधिः । **मोक्षवाक्यशेषत्वा**दुपास्तिविधिवाक्यानां मोक्षमुत्पाद्य कृतार्थत्वात् । तस्य च प्राप्तप्राप्यफलस्य साधनानिच्छुत्वात् । नच परतन्त्रत्वेऽपि तदा तदोपास्त्यधीनो मुक्तभोगः । **सङ्कल्पादेवे**ति वक्ष्यमाणत्वात् । नच न क्रियते । **"एतत्साम गायन्नास्ते"** "ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वानि"त्यादि श्रुतेः ।

"मुक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयोपासनं हरेरि"ति स्मृतेश्च । उपगानं साम्ना । स्तुतिरन्यैः । **कुशाद्यैरि**त्यादिशब्देन प्राङ्मुखत्वादि ॥ ॥ छ ॥

कर्मापि कुर्वन्ति नवेत्याह—

॥ ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ ॥ २९ ॥

स्वेच्छया कुर्वन्ति नवा ।
बन्धप्रत्यवाययोरभावात् ॥

॥ ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॐ ॥ ३० ॥

बन्धप्रत्यवायाभावे हि मोक्षस्यार्थवत्त्वम् ।
अन्यथा मोक्षत्वमेव न स्यात् ॥
कदाचित्कर्म कुर्वन्ति कदाचिन्नैव कुर्वते ।
नित्यज्ञानस्वरूपत्वान्नित्यं ध्यायन्ति केशवम् ॥
तीर्णतर्तव्यभागा ये प्राप्तानन्दाः परात्मनः ।
प्रत्यवायस्य बन्धस्याप्यभावात्स्वेच्छया भवेदिति हि ब्रह्माण्डे ॥

॥ ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॐ ॥ ३१ ॥

उपपन्नश्चैवम्भावः ।
प्राप्तत्वात्तल्लक्षणस्य फलस्य ।
यथा लोके विध्यर्थत्वेन विष्णुक्रमणादिकं कृत्वा समाप्तकर्मेच्छया करोति न करोति च ॥

॥ इति च्छन्दाधिकरणम् ॥ १८ ॥

हृद्ययनाद्धृदयः परमेश्वरः । तदा स्वदृष्ट्याऽपि परमेश्वरस्यैव भवति । तर्तव्यो भागस्तर्तव्यभागः ॥ ॥ छ ॥

इति मुक्तोपासनाधिकरणम्

उपासनं स्वेच्छया कुर्वन्त्येवेत्युक्तम् ॥ **कर्मापि कुर्वन्ति नवे**त्यधुना निरूप्यते । कर्मापि कुर्वन्त्येव पूर्वोक्तन्यायेनेत्याकांक्षायां **कुर्वन्ति नवेत्याह । छन्दत उभयाविरोधात् ॥ स्वेच्छया कुर्वन्ति नवा** कुर्वन्ति । करणे बन्धाभावात् । अकरणे प्रत्यवायाभावात् ॥ ॥ छ ॥

गतेरित्यादिसूत्रम् ॥ करणेन चाकरणेन च स्थितौ सम्भवत्यां हि परमात्मगतिरूपस्य **मोक्षस्यार्थवत्त्वम्** । तत्सम्भवश्च **बन्धप्रत्यवायाभावे** । तर्हि

॥ ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमाना-भ्याम् ॐ ॥ ३२ ॥

प्राप्तज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मुक्तिप्राप्तिः केषाञ्चिन्न, यथोपसंहारनियम इति न मन्तव्यम् ।
सर्वे गुणा ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैरित्युपसंहार-विरोधादन्यत्राविरोधात् ।
न कश्चिद्ब्रह्मवित्सृतिमनुभवति मुक्तो ह्येव भवति तस्मादाहुः सृति-हेतीति कौण्डिन्यश्रुतेश्च ।
यथा केषाञ्चिन्मोक्ष एवमन्येषामित्यनुमानाच्च ॥

॥ इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

किमित्युपासनं सदा कुर्वन्तीत्यत आह—**"नित्यज्ञानस्वरूपत्वान्नित्यं ध्यायन्ति केशवमि"**ति । नित्यभगवद्दृष्टिरूपत्वान्मुक्ता नित्यमुपासते । सभक्तिका भगवद्दृष्टि-रूपास्तिर्भवति । पूर्वं चिरतरनिरन्तरोपास्त्या हि भगवन्तमैक्षन्त । पश्चादानन्द-रूपिणी सा स्वत एवानुवर्तते ॥ ॥ छ ॥

इति च्छन्दाधिकरणम्

अनियम इत्यादिसूत्रम् ॥ **यथा** गुणोपसंहारः केषाञ्चिदेव केषाञ्चिन्नेति **नियमः** । एवं ब्रह्मदर्शिनामपि **केषाञ्चि**न्मोक्षः **केषाञ्चि**न्नेति नियमोऽस्तु । उप-पद्यते चायोग्यत्वादनिच्छया । तथाच भागवते—"कामं भवेम वृजिनैर्निरयेषु नष्टा-श्चेतोऽलिवद्यदि हि ते पदयो रमेते"त्यादीति न मन्तव्यम् । उक्तनियमे प्रमाणा-भावात् । सर्वेषां मोक्षे प्रमाणसद्भावात् । भागवतवाक्यस्योत्तमानां भक्तेरेवात्यन्ता-पेक्षणीयत्वपरत्वात् ॥ ॥ छ ॥

इत्यनियमाधिकरणम्

॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ ॥ ३३ ॥

यथा यथाऽधिकारो विशिष्यत एवं मुक्तावानन्दो विशिष्यते । मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्वेभ्य ऋषीणामृषिभ्यो देवानां देवेभ्य इन्द्रस्य इन्द्राद्रुद्रस्य रुद्राद्ब्रह्मण एष ह्येव शतानन्द इति हि चतुर्वेदशिखायाम् ॥

अध्यात्मे च—

ज्ञानं चोपासनं चैव मुक्तावानन्द एव च ।
यथाधिकारं देवानां भवन्त्येवोत्तरोत्तरमिति ॥

॥ ॐ अक्षराधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३४ ॥

नचासमत्वेन विरोधो भवति ।
ब्रह्माधीनत्वाद्दोषाभावसाम्यादुत्तमेभ्योऽन्येषां भावाच्च ।
औपसदवच्छिष्यवत् ।
उक्तं च तुरश्रुतौ—
नानाविधा देवसङ्घा विमुक्तौ नचैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः ।
दोषाभावाद्गुरुशिष्यादिभावाल्लोकेऽपि नासौ किमु तेषां विमुक्तेरिति ॥

॥ इति यावदधिकाराधिकरणम् ॥ २० ॥

यद्यनियमेन सर्वेषां ज्ञानिनां मोक्षस्तर्हि किञ्चित्करोऽसौ योग्यताविशेषः स्यादित्यत आह—**यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्** ॥ 'आधिकारिका' मोक्षाधिकारिणः । यावान्यावा**नधिकारो** योग्यता तेषां तावति तावत्यानन्दादिगुणगणे स्वरूपात्मकेऽवस्थितिर्भवति । नच "**मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणामि**"त्यादिवचनस्य पूर्वोक्तानन्दश्रुतिविरोधः । संक्षेपस्य विस्तराविरोधात् ॥छ॥

मुक्तावानन्दादिगुणतारतम्याभ्युपगमे नीचोच्चानां सहावस्थायिनां मत्सरानादरादिभिः परस्परविरोधः स्यादित्यत आह—**अक्षरधियामि**त्यादिसूत्रम् ॥ अक्षयगुणगणधाम्नि परमानन्दरूपे परमाश्चर्यरूपे यथेष्टानन्दभोजके भगवति

॥ ॐ इयदामननात् ॐ ॥ ३५ ॥

नामाद्यारभ्य प्राणान्तमुत्तरोत्तरोत्तमत्वमुक्तम् ।
न प्राणात्किञ्चिद्भूय उक्तम् ।
तथाऽपि पूर्ववत्स्यादपीति न वाच्यम् ।
प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्नहि प्राणाद्भूयान्प्राणो ह्येव भूयांस्तस्माद्भू-यान्नामेति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥

॥ ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३६ ॥

स्थितधियां कुतोऽसमत्वेपि विरोधः । रागद्वेषादि**दोषाभावसाम्याच्च** । अन्यथा ब्रह्मदर्शनमेव न स्यात् । रागमत्सरादिव्यपोहेन बहुजन्मसु निरन्तरोपासकानां हि तद्भवति । यैश्च मत्सराद्विरोध आशङ्क्यते तेभ्य एवावरेषां ज्ञानानन्दादिगुणभावाच्च तत्रोत्कर्षो हर्षमाधत्ते । सच्छिष्यवत् ॥ ॥ छ ॥

इति यावदधिकाराधिकरणम्

अवसितः प्रासङ्गिको मुक्तविषयो विचारः । इदनीमधिकारितारतम्यस्य विश्रान्तिस्थानमाह—**इयदामननात्** ॥ **नाम**वाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञान-बलान्नाप्तेजआकाशस्मराशा**प्राणा** नामादिप्राणान्ताः । तत्र चोक्तमनुव्या-ख्याने—

"उषा स्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः ।
प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी च मारुतः ।
उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैः सर्वैश्च मुक्तिगा" इत्यादि बृहत्संहि-

तावचनम् ॥

"इन्द्रादनन्तरः प्राण आहङ्कारिक" इति च । "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" "मनो वाव वाचो भूयः" "सङ्कल्पो वाव मनसो भूया"नित्यारभ्य **प्राणान्तमुत्त**-रेषामुत्तरेषा**मुत्तमत्वमुक्तं** छन्दोगश्रुतौ । **न**च तथा तत्र **प्राणात्किञ्चिद्भूय उक्तम्** ॥ **तथाऽपि पूर्ववत्स्या**च्चेत्किं निवारकम् । नह्यत्रानुक्तिरभावे प्रमाणम् ।

यथा भूतग्राम एकस्मादेक उत्तमोऽस्त्येव, एवं प्राणादपि परमात्मानमन्तरा विद्यत इति चेन्न ।
प्राणादुत्तमाभावे प्रमाणमुक्तम् ।
अन्यत्रोत्तमाभावे न प्रमाणम् ।
दृश्यते चान्यत्रोत्तमत्वम् ॥

॥ ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ ॥ ३७ ॥

प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे परमात्मना भेदानुपपत्तिरिति चेन्न ।
श्रुत्युपदिष्टवदुपपत्तेः ।
अन्येभ्यः प्राणस्योत्तमत्वं तस्मात्परमात्मनो ह्युपदिष्टम् ॥

॥ इतीयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

नेति चेन्न—

॥ ॐ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॐ ॥ ३८ ॥

उक्तं प्राणात्परमात्मन उतमत्वं पूर्वोक्ताध्याहारेण ।

प्रमाणान्तरेण तत्सद्भावसम्भवादिति **न वाच्यम्** । श्रुत्यन्तरे प्राणादुत्तमोऽन्यो नास्तीत्यामननात् ॥ ॥ छ ॥

अन्तरेत्यादिसूत्रम् ॥ अनुमानात्**प्राणा**दुपरि परमात्मनोऽर्वाक्कश्चित्सिध्यतीति चेन्न । तदभावे **प्रमाणमुक्तम्** । तद्विरुद्धमनुमानमाभासः स्यात् । दृष्टान्तभूते भूतग्रामे **उत्तमाभावे न प्रमाणम्** । **दृश्यते च** भूतग्राम एकैकस्मादेकैकस्यो**त्तमत्वम्** । उक्तं च नामादिप्राणपर्यन्त **उत्तमत्वं** श्रुतौ ॥ ॥ छ ॥

अन्यथेत्यादि सूत्रम् ॥ **प्राणस्य** सर्वोत्तमत्वमुच्यते चेत्परमात्मनस्तस्य भेदोऽनुपपन्नः । सर्वोत्तमद्वयायोगादिति **चेन्न** । श्रुत्युपदेशानुसारेणाङ्गीकारे भेदो**पपत्तेः** ॥ ॥ छ ॥

इतीयदामननाधिकरणम्

एष तु वा अतिवदतीति विशिंषन्ति हि ।
यथेतरेषु विशेषणम् ॥
उत्तमत्वं हि देवानां मुक्तावपि हि मानवात् ।
तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेरिति च बृहत्तन्त्रे ॥

॥ इति व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

कृतिर्निष्ठा विज्ञानमित्यादीनां भेदाद्बहव उत्तमा इति चेन्न—

॥ ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥ ३९ ॥

न प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वं तत्रोक्तमिति **चेन्न** ॥ **व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्** ॥ उपदिष्टमेव **तत्र प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वं पूर्वोक्त**प्रश्नप्रतिवचना-**ध्याहारेण** "अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति, प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति, तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति, सत्यं वाव प्राणाद्भूय" इति । उक्तं हि पूर्वेषु "अस्ति भगवन्नाम्नो भूय इति, नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति, तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति, वाग्वाव नाम्नो भूयसी"त्यादि । अध्याहारयुक्तिमाह—"**एष तु वा अतिवदती**"**ति विशिंषन्ति ही**ति ॥ अयमर्थः । "अतिवाद्यसीति, अतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नु-वीते"त्युक्तात्प्राणातिवादिनः सत्यातिवादिनं **विशिंषन्ति** च्छन्दोगाः, "**एष तु वा अतिवदति** यः सत्येनातिवदती"ति । एवं विशिंषन्तः प्राणात्सत्यं **विशिंषन्ति हि । यथेतरेषु** वागादिषु नामादिभ्यो **विशेषणं** भेदादिज्ञापनं एवमेतत्सत्यस्य परमात्मत्वे ॥ ॥ छ ॥

इति व्यतिहाराधिकरणम्

"सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यं" "विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यं" "मति-स्त्वेव विजिज्ञासितव्ये"त्यादिना प्राणादुपर्युपदिश्यमानानामुपर्युपरि विशेषत एव जिज्ञास्यत्वेनोच्यमानानां सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमाहमात्मनामन्योन्य-**भेदा**त्परमात्मनोऽपि **बहव उत्तमाः** स्युः । अन्यथा विशेषणं भेदोपपादकं न स्यादित्यत आह—**सैव हि सत्यादयः** ॥ या ब्रह्मादीनामुपास्यत्वेन प्रपञ्चितगुणा

सत्यादिगुणास्तस्या एव परदेवतायाः स्वरूपभूताः ॥
ब्रह्मतर्के च—
नामादिप्राणपर्यन्ताद्योऽधि सत्यादिरूपवान् ।
तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्वजिष्णव इति ॥
सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणास्समुदीरिताः ।
तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यत इति चाध्यात्मे ॥

॥ इति सत्याद्यधिकरणम् ॥ २३ ॥

या चाक्षरशब्देन स्वदर्शिनामविरोधनेत्री समभिहिता या च प्राणात्प्रतिपादिताधिक्या **तस्या एव परमदेवातायाः** स्वरूपाणि सत्यादीनि । नत्वत्रान्य उच्यन्ते, परमत्वादेव । तदुत्तमे प्रमाणाभावात् । "तत्तेजोऽसृजते"त्युक्त्वा "सेयं देवते"तिवन्न विरोधः स्त्रीलिङ्गोक्त्या कृतिर्निष्ठेत्यादिशब्दवाच्यत्वमप्युचितमिति ज्ञापयतः ।

"स्त्रीगुणाः पुङ्गुणाश्चैव नपुंसकगुणा अपि ।
यदधीना व्यत्ययः स्याल्लिङ्गानां तत्र सर्वशः ।
कः किं कं तत्सर्वमात्माऽदितिर्देवादयस्तत" इति लिङ्गनिर्णये ॥

तस्य च बहुगुणानामुपास्यानामत्र प्रकटनीयत्वाद्बहुवचनमविरुद्धम् । विशेषणस्य च स्वरूपभेदानापादकत्वेऽपि विशेषमात्रमापाद्य कृतकृत्यत्वम् । "एष तु वा अतिवदती"ति भेदानुक्तौ सर्वश्रुतिसिद्धप्राणपरमात्मभेदाभावप्रसङ्गः ।

"अतिवादी प्राणवादी सत्यवादी विशेषतः ।
स सत्यो भगवान्विष्णुः यन्निर्दोषो नियामकः ॥
विशिष्टज्ञानरूपश्च सामान्यज्ञानरूपकः ।
नित्यश्रद्धास्वरूपश्च तथैव स्थैर्यरूपकः ॥
स एव सर्वकर्ता च सम्पूर्णानन्दरूपकः ।
स च सर्वगुणैः पूर्णो भूमेत्युच्चार्यते ततः ॥
यदधीनं विना नान्यत्किञ्चिदस्ति कुतश्चन ।
स भूमोक्तोऽतिपूर्णत्वादन्यदल्पमितीर्यते ॥

प्रकृतेरपि जन्मादेः संसारप्राप्तेः किमिति नामादिष्वपाठ इत्यत्रोच्यते—

॥ ॐ कामादितरत्र तत्र चाऽयतनादिभ्यः ॐ ॥ ४० ॥

स्वेच्छयैव मूलस्थाने स्थिताऽन्यत्रावतारान्करोतीश्वरेच्छानुसारेण । सर्वायतना सर्वकाला सर्वेच्छा न बद्धा बन्धका सैषा प्रकृतिरविकृतिरिति वत्सश्रुतेः ॥

नामादयस्तु बद्धत्वान्मोचकत्वात्परोऽपि च ।
उभयोरप्यभावेन यथाऽव्यक्तं नतूदितम् ॥
श्रुतौ तथा जीवपरावुच्येते किञ्चनेतरत् ।
नोच्यते च तदा तत्त्वद्वयं वै समुदाहृतमिति ब्रह्मतर्के ॥

स सर्वगुणसम्पूर्णः सर्वदेशेषु सर्वदा ।
स्वतन्त्रः सर्ववस्तूनि तदधीनानि सर्वश" इति परमसारे ॥ छ ॥

इति सत्याद्यधिकरणम्

"यतः प्रसूता जगतः प्रसूती" "मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे" "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्यादिना चित्**प्रकृतेरपि** प्राणादिवज्जन्मलयाद्याशङ्कायमाह—**कामादि**त्यादि सूत्रम् । **ईश्वरेच्छानुसारेण** वर्तमानया **स्वेच्छयैव मूलस्थाने** तेन सहैव **स्थिताऽन्यत्र** च सहा**वतारान्करोति** । सर्वं तदिच्छयैवेति **सर्वेच्छा** । सर्वः पूर्णत्वाद्विष्णुरिति वाऽर्थः । तस्यायतनमेवास्या आयतनं तत्काल एव कालस्तस्मादेवेच्छा चेति **"सर्वायतना सर्वकाला सर्वेच्छा"** च । सा स्वयं क्वचिदपि **न बद्धा बन्धका** च जीवानाम् । अथापि नामादिभ्यः परस्तात्परमात्मनोऽवरस्ताद्वक्तव्या सेत्यत आह—**"नामादयस्तु बद्धत्वादि"**त्यादि । बद्धत्वमोचकत्वयो**रुभयोरप्यभावेन यथा** येन प्रकारेण योजनाया**मव्यक्तं नैवोदितं श्रुतौ** तस्मिन्योजनाप्रकारे प्राणपर्यन्तो जीवराशिः सत्यादिगुणकः **परश्चवोच्येते** । **नान्यत्किञ्चित्** । अव्यक्तस्याबद्धत्वेन परतत्वेऽन्तर्भावात् । **तदा** तस्मिन्पक्षे **तत्वद्वयमेवोक्त**मिति । एवं च प्रकारान्तरेणापि योजनाऽस्तीति गम्यते । येन प्रकारेणाव्यक्त-

शब्दशब्दिता स्वरमणपरतन्त्राऽक्षतगुणगणलक्षणा सा महालक्ष्मीरत्र संलक्ष्यते। स्वयं च सूत्रं **सैव हि सत्यादय** इति तदभिमुखमिव च प्रतिभाति। "**यथाऽव्यक्तं नतूदितमि**"त्यादिकमुदाहरद्भिरिह भट्टारकैश्च तां कटाक्षेण वीक्ष्यमाणामभिप्रेक्षामहे। सा च देवी प्रस्तुतैव भगवत्प्रस्तावे। **अनादिकालभगवत्सम्बन्धित्वादि**ति ह्याह। भूमादिगुणत्वमुभयथाऽपि विष्णोरेवेति **भूमा विष्णुरेवे**त्युक्तं पुरस्तात्। श्रीगुणेषूदितेष्वपि सत्यादिषु तेषां भूमा विष्णुरेवेत्यर्थः। नहि भगवतोऽन्यत्र सत्यज्ञानादीनां गुणानां परिपूर्तिः। नच "यत्र नान्यत्पश्यती"त्यादिना सर्वस्वातन्त्र्यादिधर्मोपपत्तिरन्यत्रेति च तत्रैवाऽत्रोदितम्। अन्तरालेऽनुक्तिपक्षेऽपि नोपासनीया सेति मा भूच्छङ्केत्यत्रैवोपासनापादे प्रस्तौति देवीं प्राणप्रसूतिम्। प्राणादुपरि सहैव भगवता मुमुक्षूणामभिध्यातव्येति। नामादिप्राणपर्यन्तानामपि परिवारभूतानामुत्तरोत्तरतो विशेषादुपास्तिपूजादिकं विवक्षितम्। किं पुनरखिलेश्वरस्यातिप्रियतमाया विरिञ्चमुखनिखिलसुरवरपुरस्सरसज्जनसन्ततसेव्याया देव्याः। उक्तं चानुव्याख्याने—

"तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात्।
कर्तव्यैषाऽपि तद्भक्तिर्लोकवेदानुसारतः॥
यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान्।
दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये॥
व्यभिचारो यदि क्वापि भक्तिह्रासोऽत्र कल्प्यते।
भक्तिदोषो ह्यसौ यन्न तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान्॥
तारतम्येन तेष्वद्धा भक्तिर्दृष्टानुसारतः।
विष्णुप्रसादानुसारात्कार्या दोषस्तदन्यथा॥
स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकेऽप्यद्धैव दृश्यते।
तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव साधनम्॥
लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा गिराम्पतिः।
सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः॥

॥ ॐ आदरादलोपः ॐ ॥ ४१ ॥

अबद्धत्वेऽपि भक्तिविशेषादेवोपासनाद्यलोपस्तस्या भवति ॥
यथा श्रीर्नित्यमुक्ताऽपि प्राप्तकामाऽपि सर्वदा ।
उपास्ते नित्यशो विष्णुमेवं भक्तो हरेर्भवेदिति हि बृहत्तन्त्रे ॥

॥ ॐ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॐ ॥ ४२ ॥

अनादिकालभगवत्सम्बन्धित्वाद्युज्यते च नित्यमुक्तत्वम् । द्वावेतावनादिनित्यावनादियुक्तौ नित्ययुक्तावनादिकृतौ नित्यकृतौ योऽयं परमो या च प्रकृती रमते ह्यस्यां परमो रमते ह्यस्मिन्प्रकृतिः स्वस्मिन्हि रमते परमो न स्वस्मिन्प्रकृतिरत एनमाहुः परम इतीति गौपवनश्रुतिवचनात् ॥

॥ इति कामाधिकरणम् ॥ २४ ॥

तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः ।
सर्वेऽपि गुरवश्चैव पुरुषस्य सदैव हि ।
तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च परितो हरिम् ॥
इति षाड्गुण्यवचनादप्येषोऽर्थोऽवसीयते ।
हरिभक्तिः क्रमेणैव तदीयेषु हरिस्मृतिः ॥
हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च तत्स्तुतिर्हरिपूजनम् ।
तत्पूजा विहितत्याग इति भक्तेः क्रमेण हि ॥
नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि चाखिलैः ।
इति प्रवृत्तवचनं साधनस्य विनिर्णय" इत्यादि ॥ ॥ छ ॥

अस्तु सा स्वयमुपास्या, नतूपास्ते कदाचिदप्यबद्धत्वात् । जीवानां तु बन्धमुक्त्यर्थमनारतोपासनावासनावशाद्युज्यते मुक्तावुपास्तिरित्यत आह— **आदरादलोपः** ॥ सर्वतोऽनादिभक्त्याधिक्यादेव देव्या **उपासनापूजाद्यलोपः** ॥ **तथाच** भागवते "तुलसीभिरीशमभ्यर्चती"त्यादि । अतः श्रीब्रह्मवाय्वादिभि-

दर्शनार्थं ह्युपासनम् ।
तच्च श्रवणादेरेव भवति ।
अतः किमर्थमित्यत्रोच्यते—

॥ ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ ॥ ४३ ॥

तत्वनिश्चयो वेदार्थनियमश्च ब्रह्मदृष्टेः पृथगेव ।
हिशब्देनाऽत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतिं सूचयति ।
श्रवणादिफलं चाज्ञानविपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥
ब्रह्मतर्के च—

रुपास्यो भगवांस्तत्परिवृतत्वेन चान्यैरिति स्थितम् । प्राणवचनेनैव ब्रह्मणोऽपि सिद्धत्वाद्वायुत्वादनन्तरत्वाद्ब्रह्मपदस्य ॥

"वायुरेव यतो ब्रह्मपदं नियमतो व्रजेत् ।
सहैव जननेऽप्यस्मात्पूर्वं वायोर्जनिं वदेत् ।
क्वचित्तु ब्रह्मणः पूर्वं प्रधान्यात्तत्पदस्य चे"ति ब्रह्मतर्के ॥ ॥ छ ॥

इति कामाधिकरणम्

तारतम्यज्ञानपूर्वकं सपरिवारस्य विष्णोरुपासनमिति दर्शितम् । **तच्चोपासनं हरेर्दर्शनार्थं** **हीष्यते** । तत्र श्रवणमननयोः फलं वाच्यम् । पृथक्फलाभावे तयोरपि दर्शनमेवेति **किमर्थमे**तत् । तयोश्च प्रथममेव स्यात् । तेनापि दर्शनसम्भवात् । नचाग्निहोत्राग्निष्टोमादिवत् बहूनामनुष्ठानम् । दृष्टफले फलनिष्पत्तावितरवैयर्थ्यात् । अतिशयार्थत्वे प्रथमावृत्त्यापि तद्युक्तेरित्यत आह—**तन्निर्धारणे**त्यादिसूत्रम् ॥ **तत्वनिश्चय** इत्यादेरयं भावः । **"आत्मा वा अरे द्रष्टव्य"** इत्युक्त्वा तद्दर्शनार्थत्वेन **"श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य"**इति विधीयन्ते । **नैकमेव** । **नच** विकल्प्यन्ते । अतो नैकफलत्वं श्रवणादीनां कल्प्यम् । पृथग्विधिविरोधात् । समस्तगुणपरिपूर्णो नारायण इत्ययमेव वेदार्थ इति ज्ञानं **वेदार्थ**-

श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ ।
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमिति ॥

॥ इति निर्धारणाधिकरणम् ॥ २५ ॥

॥ ॐ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॐ ॥ ४४ ॥

नच श्रवणादिमात्रेण दृष्टिर्भवति, किन्तु सेतिकर्तव्येन ।
यथा गुरुदत्तं तथैव भवति ।
आचार्यवान्पुरुषो वेदेति ह्युक्तम् ॥

॥ इति प्रदानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

नियमः । उपपन्न एवैवम्भाव इत्यधिगमस्तत्**त्वनिश्चयः** । **तौ ब्रह्मदृष्टेः पृथगेव** तत्साधनोपासनात्पूर्वभावि**नौ** । श्रवणमननयोः फलं तत्वाज्ञाननिवृत्तिस्तद्विपर्ययप्रतीतिनिवृत्तिश्च । **वेदार्थनियमो**ऽज्ञाननिवृत्तिरूपः । **तत्वनिश्चयो** विपर्ययनिवृत्तिरूपः । तत्वाज्ञानं तदनुपपत्तिश्च हि दृष्टिसाधनोपास्तिप्रतिबन्धौ । तत्वनिश्चयवतोऽपि पारोक्ष्यात्कश्चित्संशयो भवत्या दृष्टेः । दर्शने कीदृशो नु भवेदिति । तदेतदाह—

"**श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ ।**
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमि"ति । अतः श्रवणमननवतोपासना कार्येति सिद्धम् ॥　　॥ छ ॥

इति निर्धारणाधिकरणम्

अथ किं श्रवणादिमात्रेण दृष्टिर्भवत्युत सेतिकर्तव्येनेति विचार्यते । श्रोतव्य इत्येव विहितत्वाद्येन केनाप्युपायेन श्रुतवतः स्वयमेव मननादिना दृष्टिरित्यत आह—**प्रदानवदेव तदुक्तम्** ॥ न तावत्परोपदेशो निलीनतया बलाद्वा श्रवणं दृष्टिद्वारं भवति । चौर्यादिदोषदुष्टत्वात् । किन्त्वित्थं श्रवणं कर्तव्यमिति यथाशास्त्रविहितं तथा कृतेनैव **सेतिकर्तव्येनेति ह्युक्तम्** । तदेव वर्णयति **यथा गुरुदत्तं तथैव भवती**ति । **यथा**भूत**गुरुदत्तं तथैव भवति यथा** च **गुरुणा दत्तं** प्रसा-

गुरुप्रसादः स्वप्रयत्नो वा बलवानिति निगद्यते—

॥ ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ ४५ ॥

ऋषभादिभ्यो विद्यां ज्ञात्वाऽपि सत्यकामेन भगवांस्त्वेव मे कामे ब्रूयात्, श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्ध्येव विद्या विदिता

देन वाऽप्रसादेन वा तदनुरूपं **भवति** । अत उत्तमगुरुं प्राप्य शुश्रूषया प्रसाद्य ततः श्रोतव्यमित्यर्थः । उक्तश्च भगवतैव—

"षण्णवत्यङ्गुलो यस्तु न्यग्रोधपरिमण्डलः ।
सप्तपादश्चतुर्हस्तो द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युतः ॥
असंशयः संशयच्छिद्गुरुरुक्तो मनीषिभिः ।
तस्माद्ब्रह्मा गुरुर्मुख्यः सर्वेषामेव सर्वदा ॥
अन्येऽपि स्वात्मनो मुख्याः क्रमाद्गुरव ईरिताः ।
नातिप्रसन्नहृदयो यद्यद्गुरुरप्यसौ ।
न तत्सत्यं भवेत्तस्मादर्चनीयः परो गुरुरि"ति ॥ ॥ छ ॥

इति प्रदानाधिकरणम्

प्रसन्नाद्गुरोः श्रवणं कर्तव्यमित्युक्तम् । तत्र **गुरुप्रसादो** वा श्रवणादि**स्वप्रयत्नो वा बलवानिति** निरूप्यते । **लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि** ॥ गुरोः प्रसादपूर्वकं प्रदानमेव बलवत् । सत्यकामब्राह्मण उपकोसलब्राह्मणे च तत्र लिङ्गानां **भूयस्त्वात्** । "तमुपनीय कृशानामबलानां चतुश्शता गा निराकृत्योवाचैतास्सौम्यानुसंव्रजेति, ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणाऽवर्तेयेति, स ह वर्षगणं प्रोवासे"त्युपनीतमात्रस्य सत्यकामस्य विनाऽप्यध्ययनेन गुरुप्रसादने प्रवृत्तेः । "अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद" "ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति" "तमग्निरभ्युवाद" "तं हंस उपनिपत्याभ्युवाद" तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवादे"त्यादिना वृषभाविष्टाद्वायोरग्नेः प्रत्यक्षाद्धंसरूपाद्ब्रह्मणो मद्गुरूपाद्वरुणाच्च स्वयमेवाभिभाष्य तत्त्वोपदेशलाभात्तेभ्यो ज्ञानादिगुणकं ब्रह्म **ज्ञात्वाऽपि सत्यकामेन** तेष्वशुश्रूषादि-

साधिष्ठं प्रापयतीति वचनात्, अत्र ह न किञ्चन वीयायेत्यनुज्ञानादुप-कोसलवचनाच्च लिङ्गभूयस्त्वाद्गुरुप्रसाद एव बलवान् ॥

तर्हि तावताऽलमिति न मन्तव्यम् ।
श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादेस्तदपि कर्तव्यम् ॥

वाराहे च—
गुरुप्रसादो बलवान्न तस्माद्बलवत्तरम् ।
तथाऽपि श्रवणादिश्च कर्तव्यो मोक्षसिद्धय इति ॥

॥ इति गुरुप्रसादाधिकरणम् ॥ २७ ॥

॥ ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया-मानसवत् ॐ ॥ ४६ ॥

भयाद्**भगवांस्त्वेव मे**ऽभीष्टाय **ब्रूयादिति वचनात्** , उपनयनादिकर्तु**राचार्या**-दाराधिताल्लब्धा **विद्या हि** साधकतमत्वं प्राप्नोतीति **वचनात्** , तं चानुज्ञाना-भीप्सुं प्रति "**अत्र ह न किञ्चन वीयाये**"त्याचार्यस्या**नुज्ञानात्** , देवेभ्यः श्रुत्वा **न** किञ्चिदपि हानिरभवदित्यर्थः , **उपकोसलवचनाच्च** , अयमर्थः— "तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाऽग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा" इति बहुवर्षं गुरुप्रसादनार्थमग्नीन्परिचरत **उपकोसलस्यार्थे** सत्य-कामं प्रति जाया**वचनात्,** अप्रोच्य प्रोषिते च तस्मिन् "तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः परिचचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामे"त्युक्त्वा "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे"त्युप-**कोसल**याग्नीनां **वचनात्,** "अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास" "य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मी"त्यादौ च प्रत्येकं तेषां तस्मा एव **वचनात्** , "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते"त्याचार्यनुज्ञानार्थं च **वचनादि**त्येवं **लिङ्गभूयस्त्वा-द्गुरुप्रसाद एव बलवान्** ॥ ॥ छ ॥

इति गुरुप्रसादाधिकरणम्

नच पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः ।
समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः प्रकरोति स्वयमेव तदा विकल्पः स्यात् ।
मानसक्रियावत्, यथोभयोर्ध्यानयोः समयोः ॥
पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि ।
गृह्णीयादविचारेण विकल्पः समयोर्भवेत् ॥
समग्रानुग्रहाभावात्सत्यकामः स्वकं गुरुम् ।
ऋषभाद्यनुज्ञया चैव प्राप तस्माद्धि युज्यत इति हि बृहत्तन्त्रे ॥
समग्रानुग्रहं कश्चित्स्वयमेव समो यदि ।
कुर्यात्पुनश्च गृह्णीयादविरोधेन कामतः ॥
ध्यानयोः समयोर्यद्वद्विकल्पः कामतो भवेत् ।
एवं गुरोर्द्वितीयस्य विकल्पो ग्रहणेऽपि चेति महासंहितायाम् ॥

॥ ॐ अतिदेशाच्च ॐ ॥ ४७ ॥

किं पूर्वप्राप्त एव गुरुर्ग्राह्य उत पश्चात्प्राप्तोऽप्यथवा पश्चात्प्राप्त एवेत्याकांक्षायामाह—**पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥ नच पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः** । नाप्युत्तरप्राप्त एवेति वा । गुरुस्वरूपविशेषमनुग्रहविशेषं चापेक्ष्यैव नियमः स्यात् । **समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः प्रकरोति स्वयमेव** गुरुश्च **स्वयमेव तदा विकल्पः स्यात्** । विकल्पो व्यवस्थित एव स्यात् । एतदाह—**पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि । गृह्णीयादविचारेण**"ति ॥ अथ **समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः प्रकरोति** समः, **स्वयमेव तदा** पूर्वाविरोधे **विकल्पः स्यात् । मानसक्रियावत्** । अस्य भाष्यस्य वर्णना—**यथोभयोर्ध्यानयोः समयो**रिति । समत्वं फलतः । तच्चाऽह । "**विकल्पः समयोर्भवेदि**"ति ॥

"**समग्रानुग्रहं कश्चित्स्वयमेव समो यदि ।**
कुर्यात्पुनश्च गृह्णीयादविरोधेन कामत" इत्यादि च ॥

"**समग्रानुग्रहाभावादि**"त्यादेरयमर्थः । ऋषभादीनामेकैकस्मादेव **समग्रानुग्रहाभावादृषभाद्यनुज्ञया च सत्यकामः स्वकं गुरुं** प्रापेति । **अतः**

ब्रह्मोपास्स्व ब्रह्मोपचरस्व तच्छृणुहि तत्त्वामवतु, यथा ब्रह्मोपचरेर्यथा मामुपचरेर्ये चान्येऽस्मद्विधाः श्रेयसश्च तानुपास्स्व तानुपचरस्व तेभ्यः शृणुहि ते त्वामवन्त्विति पौष्यायणश्रुतावतिदेशाच्च ॥

॥ इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

नच कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादिनाऽन्यन्मोक्षसाधनम्—

॥ ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥ ४८ ॥

सिद्धमसमग्रानुग्रहे तूत्तमस्य तदनुज्ञयाऽवरः प्राप्य इति । एतच्चाऽह—**"तस्माद्धि युज्यत"** इति ॥

"वायुर्वृषभरूपः सन्नग्निर्हंसश्चतुर्मुखः ।
मद्गुरूपश्च वरुणः सत्यकामाय होचिरे ॥
नाऽचार्यबुद्ध्या तैरुक्तमतोऽनुज्ञां गुरोरगात् ।
उत्तमाचार्यसम्प्राप्त्यै नावराचार्यतः क्वचित् ।
इच्छेदनुज्ञां श्रुत्वाऽपि नानुज्ञां प्रार्थयेत्तत" इत्याचार्यसंहितायाम् ॥ ॥ छ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ब्रह्मोपास्तिस्वरूपमुक्तम् । उपचारः पूजादिः । आचार्येषूपासनं सविनयमन्ते स्थितिः । उपचारोऽभीष्टकरणादिः । आचार्यादन्यत्रापि तत्समोत्तमेषु शिष्यस्य वृत्त्यतिदेशाच्चोक्तार्थनिश्चयः ॥ ॥ छ ॥

इति पूर्वविकल्पाधिकरणम्

एवं तावदतिप्रयत्नेनापि गुरुं प्रतोष्य तदुपदिष्टमार्गेण श्रवणादिभिरेव ज्ञानं जायत इत्युक्तम् । तत्रेदमाशङ्क्यते, स्यादेतदेवं यदि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम् । नतु तदस्ति । **"कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकाद्य" इत्यादिना**

तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति निर्धारणाद्विद्ययैव मोक्षः ॥

॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ४९ ॥

न केवलविद्यया किन्त्वपरोक्षज्ञानेनैव च ॥
सर्वान्परो माययाऽयं सिनीते दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणेति कौशिकश्रुतेः ॥

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

अन्यस्य मोक्षसाधनत्वात् । सत्योपाधिबन्धस्य ज्ञानमात्रेणानपायाच्च । नहि बन्धूकसम्बन्धकृतं स्फटिकलौहित्यं स्वच्छः स्फटिक इति ज्ञानमात्रान्निवर्तते । ननु क एवमाह—स्वच्छः स्फटिक इतिवच्छुद्धोऽहमिति ज्ञानमात्राद्बन्धनिवृत्तिरिति । ईश्वरज्ञानादेव हि विचक्षणा बन्धमोक्षमाचक्षते । अस्तु तर्हि ज्ञातेश्वरस्य बन्धकारणच्छेदनं कर्म मोक्षहेतुः । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरि"त्यत्रापि त्यागेनैक इति वचनात् कर्मणैक इति भवति । "अधाते विष्णोर्विदुषा चिदर्ध्यस्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मते"ति ज्ञानिनः कर्मविधानाच्चान्यदेवान्यदपि वा **मोक्षसाधनमि**त्यत आह—**विद्यैव तु निर्धारणात्** ॥ "**तमेव विदित्वे**"त्यन्यविद्यानिवारणा- "**नान्यः पन्था**" इति साधनान्तरनिवारणाच्च । एवं **निर्धारणात्**—

"तमेवं विद्वानमृत इह भवति
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥"
"नचेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।"
"यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यती"त्यादेश्च भगव**द्विद्ययैव मोक्षः** ॥

॥ छ ॥

॥ ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ॥ ५० ॥

सावधारणा बलवती श्रुतिः ।
इन्द्रोऽश्वमेधांश्छतमिष्ट्वाऽपि राजा
ब्रह्माणमीड्यं समुवाचोपसन्नः ।
न कर्मभिर्न धनैर्नैव चान्यैः
पश्ये सुखं तेन तत्त्वं ब्रवीहीति बलवल्लिङ्गम् ॥
नास्त्यकृतः कृतेनेत्युपपत्तिश्च ।
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिन इति युक्तिमद्भगवद्वचनम् ॥
अतो न प्रमाणान्तरबाधः ।
कर्मणैवेत्ययोगव्यवच्छेदः ॥

॥ इत्यबाधाधिकरणम् ॥ ३० ॥

सिनीते बध्नाति । 'षिञ बन्धने' इति धातोः । **अयं परः** सर्वोत्तमः **सर्वान्मायया** स्वेच्छया प्रकृत्या बध्नाति । अत**स्तं दृष्ट्वैव मुच्यते** । अन्यस्य मोचनशक्तस्याभावात् ॥ ॥ छ ॥

इति विद्याधिकरणम्

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ **सावधारणा बलवती श्रुतिः ।** "**तमेव विदित्वे**"ति "**दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणे**"ति च । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितानि"त्यादेरयमर्थः । कर्मणा सञ्चितान्मन्दिरादीन्विनाशिनः परितो वीक्ष्य तद्वत्परानपि कर्मभिश्चितान्लोकान्विनाशिन एव परीक्ष्य तेभ्यो निर्वेदमायात् ब्रह्मनिष्ठः । "**नास्त्यकृतः कृतेने**"ति, अकृतप्रियो भगवान् कृतेन न लभ्यत इति । "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय" इति भगवद्वचनम् । "कर्मणा त्वधमः प्रोक्त"इत्यादि च । तस्य प्रियज्ञानस्य विष्णोर्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति । **कर्मणैवेत्ययोगव्यवच्छेदः ।** कर्म कृत्वैव नाकृत्वेत्यर्थः ॥

॥ ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ ॥ ५१ ॥

न केवलं श्रवणादिभिर्गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनम् ।
किन्तु भक्त्यादिभिश्च ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वज्ञो विष्णुतत्परः ।
यद्गुरुः सुप्रसन्नः सन्दद्यात्तन्नान्यथा भवेत् ॥
तथाऽप्यनादिसंसिद्धो भक्त्यादिगुणपूगतः ।
लभेद्गुरुप्रसादं च तस्मादेव च तद्भवेदिति ॥
भक्तिर्विष्णौ गुरौ चैव गुरोर्नित्यप्रसन्नताम् ।
दद्याच्छमदमादिं च तेन चैते गुणाः पुनः ।
तैस्सर्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृते भवेदिति च नारायणतन्त्रे ॥

॥ इत्यनुबन्धाद्यधिकरणम् ॥ ३१ ॥

"सहैव कर्मणा सिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
ज्ञाननिष्ठा अपि ततः कार्यं कर्माऽऽमोचितमि"ति भगवद्वचनम् ॥

स्वदृष्ट्या प्रसन्न ईश्वरः सर्वशक्तिर्बन्धान्मोचयतीत्यत्र न कश्चिद्दोषः । प्रमाणं च—

"न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात् ।
तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्व" इत्यादिकं नैकम् । "त्यागेनैक"इत्यत्रापि त्यागेनामृतत्वमानशुः, ते कियन्त इत्याकांक्षायां केचिदेवेत्यर्थः । "मनुष्यणां सहस्रेषु कश्चिदि"त्यादिवत् । त्यागपूर्वकज्ञानेनेत्यभिप्रायः । "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः....परिमुच्यन्ति सर्व" इति वाक्यशेषात् । "विदुषा चिदर्ध्य" इत्यादेस्तु ज्ञानिनाऽपि कर्म कर्तव्यं मोक्षे सुखाधिक्यायेत्यर्थः । न समुच्चयोऽर्थः । वक्ष्यति चैतदुत्तरपादे । **भाक्तं वे**त्यादौ कर्मणा मोक्षप्रतिषेधो गत्यादिनिरूपणाप्रसङ्गप्राप्तः । अत्रायं स्वतन्त्रविचारः ॥ ॥ छ ॥

इत्यबाधाधिकरणम्

अनुबन्धादिभ्यः ॥ अम्बुवद्ग्रहणादित्युक्तोऽपि भक्तेः प्रधानसाधनत्वज्ञापनार्थः साधनान्तरोपसंग्रहार्थश्च पुनरारम्भः ॥

॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥ ५२ ॥

उपासनाभेदवद्दर्शनभेदः ।

तच्चोक्तं कमठश्रुतौ—

अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयः सर्वदृष्टयः इति । देवा वाव सर्वदृष्टयस्तेषु चोत्तरोत्तरमाब्रह्मणोऽन्येषु तु यथा योगं यथा ह्याचार्या आचक्षत इति ॥

अध्यात्मे च—

दृष्ट्वैव ह्यवताराणां मुच्यन्ते केचिदञ्जसा ।
दर्शनेनाऽन्तरेणान्ये देवाः सर्वत्र दर्शनात् ।
तेषां विशेषमाचार्यो वेत्ति सर्वज्ञतां गत इति ॥

॥ इति दर्शनभेदाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

"भक्त्या ज्ञानान्निषिद्धानां त्यागान्नित्यहरिस्मृतेः ।
अरागाद्विहितात्यागादित्येतैरेव संयुतैः ।
अपरोक्षदर्शनं विष्णोर्जायते नान्यथा क्वचिदि"ति सत्तत्वे ॥ छ ॥

इत्यनुबन्धाद्यधिकरणम्

एवं भक्त्यादिमतामुपासकानां किमेकरूपं ब्रह्मदर्शनमुत तारतम्येन स्थितमिति संशये मनोवृत्तीनां भक्त्यादीनां नानारूपत्वेऽपि वस्तुन एकरूपत्वात्तद्दर्शनेनाप्येकरूपेण भवितव्यम् । अन्यथा भ्रमत्वप्रसङ्गादित्यत आह—**प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम्** ॥ उपासनाभेदवद्भक्तिभेदवच्च **दर्शनभेदः** । युक्तेः श्रुतेश्च । नहि भक्तितारतम्यादुपास्तितारतम्याच्च जायमानं दर्शनं मुक्तौ सुखतारतम्यसाधनमेकरूपं भवितुमर्हति । एकरूपत्वेऽपि वस्तुनः पुरुषादिविशेषमपेक्ष्य दर्शनविशेषसम्भवादन्तरुपासका **अन्तर्दृष्टय** इत्यादि ॥

"अन्यया विद्यया मुक्तिः सुराणामन्यया नृणाम् ।
तत्रापि योग्यताभेदात्प्रतिभेदा अवान्तराः ॥

॥ ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॐ ॥ ५३ ॥

न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्तिः ।
यथा मृत्युमात्रात् ।
नहि लोकापत्तिमात्रं मुक्तिः ॥
सामान्यदर्शनाल्लोका मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनादिति हि नारायणतन्त्रे ॥
मुच्यते नात्र सन्देहो दृष्ट्या तु स्वात्मयोग्ययेति ॥
दर्शनेनाऽऽत्मयोग्येन मुक्तिर्नान्येन केनचिदिति चाध्यात्मे ॥

॥ इति नसामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति माठरश्रुतेर्न परमात्मना दर्शनमिति चेन्न ।
तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामेति श्रुतेः ।

यया यस्य विमुक्तिः स्यात्तद्दाता मुख्यतो गुरुः ।
एकदेशगुरुत्वं स्यादन्यविद्याप्रदस्य त्वि"ति मानससंहितायाम् ॥ ॥ छ ॥

इति दर्शनभेदाधिकरणम्

दर्शनमात्रान्मोक्ष इत्यनङ्गीकारे केषाञ्चिद्दर्शनानां नैष्फल्यं स्यात् । तथाच सर्वगतत्वदृष्ट्यादीनामवतारादिदृष्ट्यो नैवाऽऽकांक्ष्येरन्नित्यत आह— **न सामान्यादित्यादि** सूत्रम् ॥ ब्रह्मविषयत्वेन स्वयोग्यरूपदर्शनेन समानतया वर्तमानं सामान्यदर्शनम् । तेनोर्ध्वलोकप्राप्तिरेव । **यथा मृत्युमात्रा**दुपासकानाम् । आरब्धकर्मक्षय एव हि मुक्तिस्तद्दर्शिनामपि ॥ ॥ छं ॥

इति नसामान्याधिकरणम्

भक्तेः सर्वसाधनेषु प्राधान्यमुक्तम् । श्रुतिं चाह—**"भक्तिरेवैनं दर्शयती"**त्यादि । अतस्तयैवास्य **दर्शनं न परमात्मनेति** शङ्कां निराकरोति—

कथं तर्ह्येषा श्रुतिः—

॥ ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥ ९४ ॥

परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददाति ।
प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिः करणत्वेनोच्यते ॥
मायावैभवे च—
भक्तिस्थः परमो विष्णुस्तयैवैनं वशं नयेत् ।
तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥
स्नेहानुबन्धो यस्तस्मिन्बहुमानपुरस्सरः ।
भक्तिरित्युच्यते सैव करणं परमीशितुरिति ॥
सर्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तेश्च ॥

॥ इति ताद्विध्याधिकरणम् ॥ ३४ ॥

नेत्यादिना । "एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्**तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम**"-त्याथर्वणी श्रुतिः ॥

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामि"ति । पूर्ववाक्योक्तैरुपायैर्यतमानस्य **ब्रह्मपुरं** हृदय**मेष** परमात्मा **विशते** तत्र दृश्यत इत्यर्थः । प्रवेशस्य नित्यसिद्धत्वात् । प्रवचनादिभिर्भक्तिरहितैर्न लभ्यते । भक्तिप्रधानैरपि स्वातन्त्र्यान्न लभ्यः । किन्त्वेतैर्भक्तिप्रधानैरुपायैर्यतमानस्यैवंविदुषो हृदये तदानीं प्रविष्ट इवाभिव्यज्यत इति । **कथं तर्ह्येषा** भक्तिवशत्वश्रुतिरित्यत आह—**परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः** ॥ "**भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयती**"त्यादेः **परमात्मैव भक्त्या** स्वात्मानं दर्शयति स्वात्मानं प्रापयति चेत्यभिप्रायः । अतः स्वातन्त्र्यं तस्यैव । साधनेषु प्राधान्याद्भक्ते**र्भक्तिरेवे**त्युच्यते । "हन्ता रामशर" इतिवत् । अतश्च भक्तिशब्देन

परमात्मा भक्त्यधिकरणे भक्तेर्नियामकः प्रोच्यते । तदेव ह्याह—"**भक्तिस्थः परमो विष्णुस्तयैवैनं वशं नयेत्** " तद्वशोऽहमिति ज्ञापयेत् ॥

"तत्तद्गतस्यैव हरेस्तत्तन्नामानि चाञ्जसा ।
औपचारिकनामानि तदन्येषामिति स्थितिरि"ति शब्दनिर्णये ॥
"दानतीर्थतपोयज्ञपूर्वास्सर्वेऽपि सर्वदा ।
अङ्गानि हरिसेवायां भक्तिस्त्वेका विमुक्तय"इति च भविष्यत्पर्वणि ॥
"सर्वस्मादुत्तम इति सम्यक् स्नेहयुता मतिः ।
सुस्थिरा भक्तिरुद्दिष्टा तया मोक्षो नचान्यतः ॥
तया मोक्षो भवत्येव सा चेत्पूर्णा स्वयोग्यतः ।
अपरोक्षदृशा युक्ता सा पूर्णेत्यभिधीयते ॥
अपरोक्षदृशिश्चापि महाचार्योक्तदर्शनम् ।
सोऽपि यन्मोक्षनियतमनसा समुदीरयेत् ।
तस्य दर्शनतो याति मुक्तिं नास्त्यत्र संशयः ॥
ध्यानं च गुरुशुश्रूषा नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः ।
तीर्थदानजपाद्याश्च स्वाध्यायो हरिकीर्तनम् ॥
द्वादश्यादिव्रतं चैव तुलस्याद्यैरथार्चनम् ।
सर्वं भक्त्यर्थमुद्दिष्टं निष्फलं तत्तया विना ॥
विष्णुभक्तियुतो मुक्तिं याति नान्यः कथञ्चन ।
एतदन्यत्तु यच्छास्त्रं न तच्छास्त्रं कुवर्त्म तत्" इति हरिवंशेषु ॥ ॥ छ ॥

इति ताद्विध्याधिकरणम्

उपासनाभेदवद्दर्शनभेदः सुखतारतम्यं च प्रतिपुरुषं योग्यताविशेषादित्युक्तम् । सा चानादिरिति युक्तम् । अन्यथा कदाचिदसुखादीनामपि मोक्षित्वापातात् । तस्य च श्रुतिभिर्निषेत्स्यमानत्वात् । नचानादित्वं नियन्तुं

जीवांशानां पृथगुत्पत्तेर्नानादियोग्यतापेक्षेति न मन्तव्यम् ।
कुतः—

॥ ॐ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॐ ॥ ५५ ॥

अंशांशिनोरेकत्वमेव ।
अंशिकर्मनिर्मितशरीर एवांशस्य भावात् ॥

॥ ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॐ ॥५६॥

ज्ञानादिभेदे विद्यमानेऽपि नांशांशिनोः पृथग्भाव एव ।
तदुपासनादिभोगादंशस्य ।
परमसंहितायां च—
अंशिनस्तु पृथग्जाता अंशास्तस्यैव कर्मणा ।
पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते नात्र कार्या विचारणेति ॥

॥ इत्येकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

शक्यते । **जीवांशानां** पश्चादुत्पद्यमानानां भिन्नत्वोपपत्तेः । तेषु योग्यतायाः सादित्वादित्यत आह—**एक आत्मनः शरीरे भावात्** ॥ यथांऽशी शरीराच्छरीरान्तरं स्वकर्मनिर्मितमेव प्रप्नोति । यदा त्वंशेन शरीरान्तरं प्राप्नोति तदाऽपि तथैव स्वकर्मनिर्मितमेव । अतः शरीरान्तरवर्ती सन्नप्यंशोंऽशिनैक एव ॥ छ ॥

अंशिनः सुखेऽप्यंशस्य दुःखमंशिनो महाज्ञानेऽप्यंशस्याल्पज्ञानमिति सुखज्ञानादीनां व्यवस्थितत्वात् भेद इत्यत आह—**व्यतिरेक** इत्यादि सूत्रम् । **तद्भावभावित्वादि**ति सूत्राक्षराणि **तदुपासनादिभोगादि**ति व्याख्याति । "भावो वृद्धिः समुद्दिष्टः क्वचिद्भावो मनः स्मृत" इति च शब्दनिर्णये । **ज्ञान**सुखादि**भेदेऽपि नांशांशिनो**र्भेदः । **तदुपासना**कर्मादिनैव ज्ञानसुखादि-**भोगादंशस्य** । अंशिन एवाज्ञानदुःखनिमित्तसद्भावेन **तद्भोगादंशस्य** । अन्यथा देहदैहिकभोगानामाकस्मिकत्वेन सर्वसङ्करप्रसङ्गात् । एकस्य युगपत्सुखदुःखे एकस्मिन्नेव ज्ञानाज्ञाने च विरुद्धे इति चेन्नैवम् । यस्य यदा वा कृत्स्नाज्ञान-

॥ ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॐ ॥ ५७ ॥

ब्रह्माद्यङ्गदेवतावबद्धोपासनादि प्रतिशाखं प्रतिवेदं च नोपसंह्रियते। हिशब्दात्—

समत्वाद्वोत्तमत्वाद्वा नाङ्गदेवाद्युपासनम्।
उपसंहारमित्याहुर्वेदसिद्धान्तवेदिन इति ब्रह्मतर्कवचनात्॥

॥ ॐ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॐ ॥ ५८ ॥

सर्वदेवतामन्त्रा यथाऽधीयन्त एवमविरोधो वा।

दुःखाभावस्तत्र सर्वरूपेषु ज्ञानसुखाभ्यामेव भाव्यम्। अन्यत्र त्वंशिनोऽपि ज्ञानाज्ञानसुखदुःखदर्शनादविरुद्धं भाति च विशदं न भातीति॥ ॥ छ ॥

इत्येकाधिकरणम्

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्॥ यद्यपि **प्रतिशाखं प्रतिवेदं च** ब्रह्मादीनां परिवारदेवतानां उपासनापूजानमस्काराद्युच्यते। तथाऽपि तन्नोपसंहार्यम्। केषां? समानानामुत्तमानां चेति हिशब्दसूचित**ब्रह्मतर्कवचनाद्**-वगन्तव्यम्।

"विष्णोरङ्गसमुद्भूतेर्विष्णोरङ्गानि देवताः।
उच्यन्ते सर्ववेदेषु स्वरूपे भेदिनोऽपिति"त्याध्यात्मे॥

प्रतिशाखमित्युक्त्वा पुनः **प्रतिवेद**मित्युक्तिरविभक्तवेदस्य विद्यमानत्वात्॥ ॥ छ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः॥ इन्द्राग्न्यादिदेवताशब्दवाच्यविषया वेदादि**मन्त्रा यथाऽधीयन्त एवं** तत्तदङ्गदेवताशब्दवाच्योपासनाद्य**विरोधो वा** ब्रह्मविषयत्वबुद्धिभावात्। **सर्वदेवतामन्त्रा यथाऽधीयन्त एवमविरोधो वे**ति भाष्यस्यान्योऽप्यर्थ उच्यते। **सर्वदेवतामन्त्रा यथाऽधीयन्ते** तत्तदनुस्मृत्या तद्वदुपसंहार्यत्वं च केषां, अवरेषामिति लभ्यते। समानां समोपासनस्योत्तमानामधमोपासनस्य च "**समत्वाद्वोत्तमत्वाद्वे**"ति निषिद्धत्वात्। अत्र प्रमाणमाह—

उपासनाङ्गदेवानां परमाङ्गतया भवेत् ।
उपसंहृतिर्विशेषे तु फलानामन्यथा नतु ।
पुरुषाणां विशेषाद्वा यथायोगं भविष्यतीति च बृहत्तन्त्रे ॥

॥ इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

॥ ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाच दर्शयति ॐ ॥ ५९ ॥

सर्वगुणेषु भूमगुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत्सर्वत्र सहभावात् ॥
भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते ।
तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्ट इति च गौपवनश्रुतिः ॥

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

"उपासनाङ्गदेवानां परमाङ्गतया भवे"दित्यादि । अङ्गादुद्भूता अङ्गस्थाः परिवारभूता वा ब्रह्मादयोऽङ्गदेवास्तेषामुपासना कर्तव्यैवावरैः स्वस्मात्परमाङ्गत्वात् । नच प्राधान्येन, परमस्य विष्णोरङ्गत्वेनैव । गुणानामुपसंहृतिस्तु फलविशेषाकांक्षायामेव । न मोक्षफलाय । यथा विषभयादौ गरुडादिषु विषहरत्वादिगुणोपसंहृतिः । भार्याशिष्यादिभावाद्वा यथा ह्युमादीनां रुद्रादिषु गुणोपसंहारः । न स्वरूपमात्रोपासनं तत्र ॥ ॥ छ ॥

इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम्

इदमिदानीमालोच्यते । किं भूमगुणस्सर्वगुणैस्सामान्येनोपास्तौ वर्तते किं वा तेभ्यो वैशिष्ट्येनेति । ज्ञानादिचतुष्कोपासनादेव भूमगुणादृते मोक्षसिद्धेरुक्तत्वात्, अनुपसंहारप्रमाणे च आत्मत्वस्यैव विशेषोदितत्वात्, भूमगुणस्य च महत्त्वपर्यायस्यावरेषामुपासितुमशक्यत्वान्न तस्य वैशिष्ट्यमिति प्राप्त आह—**भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाच दर्शयति ॥ सर्वगुणेषु भूमगुणस्य** प्राधान्यं **सर्वत्र** सम्बध्योपासनीयत्वेन । तमृत एकगुणस्याप्यनुपासनीयत्वात् ।

॥ ॐ नाना शब्दादिभेदात् ॐ ॥ ६० ॥

शब्दोऽनुमा तथैवाक्षो योग्यताभेदतः सदा ।
ब्रह्मादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति हि ॥
अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवैषां प्रदृश्यते ।
अतः फलस्य नानात्वं नानैवोपासनं यत इति हि ब्रह्मतर्के ॥
अतो भूमत्वमपि नानैवोपास्यते ॥

॥ इति नानाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

नच तदुपासनस्याशक्यत्वम् । प्रत्यधिकारिनानात्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यथा सवनत्रयात्मकः **क्रतु**रहीनादिषु प्रत्यहं सम्बध्यमानो **विशिष्टो** भवति, तमन्तरेणैकस्याप्यह्नोऽननुष्ठेयत्वेन । "ध्रुवाः शास्त्राणामाताना" इति च सत्राणि प्रकृत्य याज्ञिकोक्तिः । एवमिहापि । अतः पूर्णज्ञानः पूर्णानन्द इत्येवोपासनं कार्यमिति सिद्धम् ॥ ॥ छ ॥

इति भूमाधिकरणम्

यथा नाधिकारिभेदात्तत्र तत्र सवनत्रयस्य भेदः । एवं सर्वाधिकारिणामप्येकरूप एव भूमगुणोऽपीत्यत आह—**नाना शब्दादिभेदात्** ॥ **शब्दोऽनुमाऽक्ष** इत्येतानि प्रमाणानि । त्रीणि चैतानि योग्यताविशेषात् **ब्रह्मादीनामेकैकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति** । अत **ईशस्य पूर्णत्वं** शब्दादिदृश्यं **नानैव प्रदृश्यते** । योग्यताविशेषादेव । नच क्रतुवदेकरूपत्वमिति वाच्यम् । सर्वसाम्याभावात् । विवक्षितसाम्येन दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । उक्तिक्रमभेदस्तु प्रमाणानां श्रवणादिक्रममपेक्ष्य युज्यते । श्रुत्वा वेदार्थं तदनुकूलतर्कैः प्रतिकूलतर्कान् परिहृत्य ध्यानानन्तरं पश्यतीति ॥ ॥ छ ॥

इति नानाधिकरणम्

॥ ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ॥ ६१ ॥

स्वयोग्योपासनानन्तरं सामान्यस्यापि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भवति विशिष्टफलापेक्षया ॥
मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि कार्यमेव ह्युपासनम् ।
नृसिंहादिकमन्यच्च दुरितादिनिवृत्तये ।
उपास्यते यथायोगं नवा फलविभेदत इति च ब्रह्मतर्के ॥

॥ इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

॥ ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्नवा पूर्वहेत्वभावात् ॐ ॥ ६२ ॥

यस्य यस्य हि यः कामस्तस्य तस्य ह्युपासनम् ।
तादृशानां गुणानां च समाहारं प्रकल्पयेत् ॥

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ स्वयोग्यरूपं यथोक्तकालमुपास्य पश्चा**त्सामान्यस्य** वैष्णवत्वेन समानतया वर्तमानस्य **कस्यचिद्रूपस्योपासनं विकल्पेन भवति** कर्तव्यं नवेति । न स्वयोग्यं यथोक्तकालमनुपास्य ।

"मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः ।
वेत्ति तस्योक्तिमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनमि"ति ह्यनुव्याख्याने ।

नाप्यवैष्णवस्य वैष्णवे कृतेन विरोधः । **विशिष्टफलापेक्षया** हि क्रियते । यद्यपि न केवलं मुक्तिफलापेक्षया तथाऽपि मुक्तिद्वारभूता दुरिताज्ञानान्यथाज्ञानकामादिनिवृत्तिरुत्तममेव फलमपेक्ष्यते । **नृसिंहादिकं** नृसिंहकृष्णादिकम् । वक्ष्यति च—

"अनादिजन्मसम्बद्धं निर्भेत्तुं पापपञ्जरम् ।
यावत्या सेवया शक्यं तावत्कार्यं न संशय" इति ॥ **नवा** क्रियते, अन्यफलापेक्षत्वात् ॥ ॥ छ ॥

इति विकल्पाधिकरणम्

अकामत्वान्मुमुक्षूणां नवा तेषामुपासनम् ।
तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव नचोपासा विदुष्यतीति च बृहत्तन्त्रे ॥

॥ इति काम्याधिकरणम् ॥ ४० ॥

॥ ॐ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ॐ ॥ ६३ ॥

अङ्गदेवतानां यथा यथा परमेश्वराङ्गाश्रयत्वं चक्षोः सूर्यो अजायतेत्यादि तथा भावना कर्तव्या ॥

॥ ॐ शिष्टेश्च ॐ ॥ ६४ ॥

काम्यास्त्वित्यादि सूत्रम् । **यस्य यस्य यो** धनैश्वर्यादौ **कामो** भवति **तस्य तस्य हि** तदर्थमुपा**सनम्** । स चोपासकस्तादृशान्गुणानुपसंहरेत्, न मुक्त्यर्थानेव । **नवा मुमुक्षूणां** काम्योपा**सनम्** । **अकामत्वा**त्तेषां येन मुक्त्यर्थमुपासनं विच्छिद्यते । अतोऽत्यन्तायामापद्येव तदिति गम्यते । तदाऽपि[1] नान्यकामनयैतदुपासनम् । तदपि ह्याह—"**तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव नचोपासा विदुष्यती**"ति । "सकामेभ्योऽमितगुणा याऽकामैस्तु कृता क्रिये"ति चान्यत्राऽऽह ॥ ॥ छ ॥

इति काम्याधिकरणम्

अङ्गदेवतानामुभयविधमुपासनम्, परिवारत्वेनाङ्गस्थत्वेन चेति । तत्र प्रथमं तावदुत्तरोत्तरं सन्निकर्षाधिक्येनेति न्याय्यं दर्शितं च गुरुभिरेवान्यत्र । अङ्गस्थत्वेनोपासने कुत्र कस्य भावनेत्याकांक्षायामाह—**अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः** । यस्य **यस्य यथा यथा परमेश्वराङ्गाश्रयत्व**मुच्यते "चन्द्रमा मनसो जातश्**चक्षोः सूर्यो अजायते**"त्यादि तस्य तस्य देवस्य **तथा** तथा **भावना कर्तव्या** ॥ ॥ छ ॥

---

1 'ग''च'—तदा हि

यस्मिन्यस्मिन्यो हि चाङ्गे निविष्टः परस्य चिन्त्यः स तथा तथैवेति पौत्रायणश्रुतेः ॥

॥ ॐ समाहारात् ॐ ॥ ६५ ॥

अङ्गैः पराद्ये हि देवा विसृष्टास्तत्तद्गुणान्परमे संहरेत । तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान्स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजेतेति च काषायणश्रुतौ समाहारवचनाच्च ॥

॥ ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ॥ ६६ ॥

साधारण्यात्सर्वगुणाः परस्य समाहार्यास्तत्त्वदृशो मुमुक्षोरिति माण्डव्यश्रुतेश्च ॥

॥ इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

॥ ॐ नवाऽतत्सहभावश्रुतेः ॐ ॥ ६७ ॥

नवाऽङ्गदेवतोपसंहारः कार्यः ।

यथा ज्ञानानन्दादीनां गुणानां सर्वेषामुपसंहारोऽनुशिष्टः, नात्र तथाऽङ्गदेवानामित्यत आह—**शिष्टेश्च** ॥ ॥ छ ॥

समाहारात् ॥ न केवलमङ्गेषु तत्तद्देवताभावनया पूर्यते । तत्तदङ्गदेवगुणसमाहारश्च तत्तदङ्गेषु कर्तव्यः । यथा चक्षुर्मनआदिषु सूर्यसोमादिगुणाः महाप्रकाशाह्लादकरत्वादय इति ॥ ॥ छ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ योऽयमधिकारी चतुरादिगुणोपासकः भगवदङ्गेष्वङ्गदेवता भावयति तत्तदङ्गदेवगुणांश्च तत्तदङ्गेषूपसंहरति तस्यैतैर्गुणैरन्येषामपि **साधारण्यात्सर्वगुणा** उपसंहार्याः शक्त्या ॥ ॥ छ ॥

इति यथाश्रयभावाधिकरणम्

नवाऽतत्सहभावश्रुतेः ॥ **नवाऽङ्ग**देवतानां तद्गुणानां वाऽङ्गेषू**पसंहारः** । केषां? अवरेषां । "चक्षोः सूर्यो अजायते"त्यादावुपसंहार्यत्वस्य

उपसंहारस्य सहाश्रवणात् ॥

॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ६८ ॥

सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासत इति कमठश्रुतौ ॥

॥ इति सहाश्रवणाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

सहाश्रवणात् । शिष्टेश्चाङ्गदेवताविषयत्वोपपत्तेः । नच तावताऽऽदित्यादिमतय इति पुनरुक्तिः स्यात् । तत्रत्वन्याशक्तावप्यवश्यकरणाय तदुक्तेः ॥ ॥ छ ॥

दर्शनाच्च ॥ "**सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यादि**"त्यादिश्रुतेश्च देवगणानामपि केषाञ्चिदङ्गेष्वङ्गदेवतोपसंहारस्तद्गुणानां चाङ्गेषु सर्वगुणानां चोत्तरोत्तरम् ॥ ॥ छ ॥

इति सहाश्रवणाधिकरणम्

इति तत्त्वदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यते ॥

॥ ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ॥ १ ॥

यद्दर्शनार्थमुपासनोक्ता तस्माद्दर्शनात्सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति बादरायणो मन्यते ॥
यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम इति शब्दात् ॥

॥ ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॐ ॥

ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यते । अयमर्थः । उक्तोपासनासमुन्नाह-परिपाकसमुत्पन्नस्य ब्रह्मदर्शनस्य महिमाऽ**स्मिन्**नारभ्यमाणे चतुर्थे **पादे**ऽनुवर्ण्यते । **पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः** ॥ यस्य विष्णो**र्दर्शनार्थमुपासनोक्ता तस्माद्दर्शनात्** । तस्य प्रसादात्सञ्जाताद्दर्शना**त्सर्वपुरुषार्थप्राप्ति**रुच्यते— **"यं यं लोकं मनसा संविभाती"**त्यादौ । सा च तस्माद्विष्णोर्दृष्टादितिभावः । नचैतज्ज्ञानसामर्थ्यं न भवति । विषयमपेक्ष्य विवक्षितत्वात् विचक्षणसमाजाधि-

अस्त्येव मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्य ।
स्वर्गादिषु तत्साधनकर्मशेषत्वेन ॥
स्वर्गं धनाद्देहतो[1] वै गृहाच्च प्राप्स्यन्ति धीरा नत्वधीराः कुतश्चिदिति वदति जैमिनिः ॥

राजेन । **बादरायण** इति वादे रतानामधिकतयाऽऽश्रयत्वेन भगवत्तमो वेदेश्वर उच्यते । **संविभाति** मनुते । भा ज्ञान इति धातोः ॥ ॥ छ ॥

शेषत्वादित्यादि सूत्रम् । **अस्त्येव मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्या**न्यसमुच्चितस्य । स्वर्गादिसाधनत्वं **तत्साधनकर्मशेषत्वेन** । तत्र प्राधान्यं कर्मणः । एवं सर्वपुरुषार्थसाधनत्ववादो यथा "**स्वर्गं धनादि**"त्यादिश्रुतौ धनादिषु कर्मशेषत्वेन स्वर्गादिसाधनत्ववादस्तद्वदिति **जैमिनि**र्मन्यते । ननु नैवं सूत्रयोजना सम्यग्भाति । **अस्त्येव मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्ये**ति । मोक्षसाधनत्वमपि कर्मशेषत्वेनेति सध्रीचीना । विभाजकाभावात् । उत्तरसूत्रगतिश्च तादृशी दृश्यते । एवं च बहुश्रुत्यनुग्रहः । जैमिनिमतानुयायिनश्च कर्माङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषार्थसाधनत्वमाहुर्न केवलस्य, ब्रह्मवाक्यानां कर्मवाक्यैनैकवाक्यतां ब्रुवन्तः । उच्यते । न तावत्सूत्रगतिनिरूपणाय मोक्षे ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमवगन्तुं शक्यते । **भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति, विद्यैव तु निर्धारणात्, दर्शनाच्च, श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाध** इत्यादिसूत्रविरोधात्तद्दर्शितश्रुतिविरोधाच्च । नच सूत्राणां श्रुतीनां चान्योन्यविरोधेनार्थः प्रत्येतव्यः । नचात्र श्रुतिर्दृश्यते । नच कर्मशेषत्वे ज्ञानस्य पृथक् जिज्ञासारम्भः सार्थः स्यात् । नच वाच्यं अस्त्वनारम्भणीयत्वं तन्मतसमाश्रयादिति । जैमिनिमत आरम्भणीयत्वात् । अन्यथास्वमतस्यैव स्वाचार्योक्तिविरोधेन शिष्टापरिग्रहप्रसङ्गात् । "विविदिषन्ति यज्ञेने"ति च श्रुतिः ॥ ॥ छ ॥

यत्तु कैश्चिद्विव्रियते कर्तृत्वेनाऽत्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसम्बन्ध्येवेत्यतस्तस्मिन्नवगतप्रयोजम आत्मज्ञाने या फल-

---

१ 'ख'—धनदेहादिषु—

श्रुतिः साऽर्थवादः । यथाऽन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या" इत्यादिरिति जैमिनिर्मन्यत इति । तदयुक्तम् । नहि परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकं वदन् जैमिनिस्तज्ज्ञानस्य सर्वत्र कर्मशेषत्वं ब्रूयात् । उक्तं हि समाकर्षाधिकरणेऽ**न्यार्थमि**ति सूत्रे परमगुरुभगवन्मतैकदेशमाश्रित्य जगति शब्दव्यवहारस्य गतिं ब्रुवता जैमिनिना परमात्मज्ञानार्थं कर्मदेवादिकं जगद्वदति वेदराशिरिति । जीवात्मनोऽन्यस्य परमेश्वरस्य देवानां च विग्रहिणां नाभ्युपगतिः प्रथमकाण्ड इति चेन्न । ईश्वरादिदेवतानभ्युपगमे उद्देश्याभावात्तत्तदुद्देशेन यागासम्भवात्, तद्विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । अभ्युपैति च जैमिनिर्देवतास्वरूपादिकम् । तत्प्राधान्यं हि सप्रमाणकं नवमाध्याये सूत्रयामास "देवता वा प्रयोजयेदतिथिवत् भोजनस्य तदर्थत्वात्", "स्मृतेरुपचारादन्यार्थदर्शनाच्च", "आर्थपत्याच्चे"ति ॥

ननु पूर्वपक्षसूत्राण्येतानि । तथाहि—देवताविग्रहादिवादिनां पक्षं सविस्तरमनुवदत्येतैर्निरस्यति चोत्तरत्र—"अपिवा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् गुणत्वे देवताश्रुति"रिति । मैवम् । बहुप्रमाणोपन्यासाद्देवताप्राधान्यपक्षेऽपिवेत्यन्यपक्षेऽरुचिसूचनाच्च देवताप्राधान्यपक्ष एव श्रेयानिति गम्यते । अन्योऽपि पक्षो दर्शितः कर्मैकभक्त[1]प्राकृतजनच्छन्दानुवृत्त्या । तत्रापि प्राधान्यं[2] ब्रुवता न देवताविग्रहाद्यभावोऽभिप्रेतः । विद्यमानस्य हि देवतादेः स्रुगाज्यवह्न्यादिवद्गुणत्वमपि यथाश्रुतं सम्भवेत् । "गुणत्वे देवताश्रुति"रिति हि तत्र चाऽह । नच विग्रहादिकं तत्प्रमाणानि चोपन्यस्तानि प्रत्याचख्यौ । सर्वं प्रत्याचख्यावुत्तरभाष्य इति चेत्, उत्सूत्रं प्रत्याख्यानप्रयत्नेऽपि हन्त न महर्षिः प्रमाणसिद्धं स्वसिद्धान्तं परित्यजति । यदिह फल ददाति तत्प्रयोजकमिति प्रत्याख्यानप्रयत्नोऽपि ह्याह ।

१ 'क' 'ग'– **कर्मैकपक्ष–**

२ 'ख'—**तत्रापि कर्मप्राधान्यं**

देवतार्थता यागस्य गम्यते । फलार्थताऽपि तु न प्रतिषिध्यते । फलं च पुरुषार्थः । पुरुषार्थाय च नः प्रवृत्तिरिति चाऽह ॥

यजिर्देवतापूजा, सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते[1] इति च न लोकवदिह भवति । पूज्यमानं पूजाप्रधानकं यद्धि फलवत्तन्नः प्रयोजकम् । तस्माद्यज्ञकर्म प्रधानमिति चेन्न । तत्पूजात्मकस्य कर्मणस्तदधीनमेव फलवत्त्वं, देवतैव हि फलदा, अतस्तज्ज्ञानपूर्विकैव तत्पूजा युक्ता । "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन् यां ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वागदेवजुष्टा, आहुतिभिरेव देवताः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ती"ति हि श्रुतयः । "स इज्जनेन स विशा स जन्मना" "पुण्येन पुण्यं लोकं नयति" "एष ह्येव साधुकर्म कारयति" "जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमि"त्यादि च । तदन्यार्थवचनं देवताविग्रहभोजनप्रसादैश्वर्यफलदानाद्यवगमयितुं नालमिति चेत् । अपूर्वार्थो विधिः क्रियाकर्तव्यतां कथमवगमयेत् । यजिपरो वा कथं पयआदिकं । स्तुत्यादिरूपतयाऽविधिपरत्वादयथार्थत्वमर्थवादादीनमिति चेन्न । प्रमाणविरोधेऽपि वचनानां दशदाडिमादिवाक्यवदयथार्थत्वाङ्गीकारे यज्ञकर्मणः फलवत्त्वश्रुतिः कथं विश्वसनीया स्यात् । नचैते वदन्ति शतवत्सहस्रवदित्यादेरयथात्वम् । तादृशानामभिमानिदेवताविषयत्वं ह्यसीषधाम । विग्रहादिवचनानां विद्यमानवादत्वेऽपि न विरुद्धं स्तुतित्वम् । नच तुविग्रीवादिपदानां तत्तदर्थवचने वाक्यभेदः । "अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा क्रीणाती"त्यादिवदेकवाक्यतोपपत्तेः । देवताद्यभाववादिनश्चास्येन्द्राग्न्यादिस्वरूपवादी वेदो वाच्यरहितत्वादप्रमाणमेव स्यात् ॥

नास्माभिर्देवतास्वरूपं प्रतिषिध्यते विग्रहाद्येवेति चेन्न । स्वरूपेऽपि स्वोक्तन्यायेनैव प्रमाणाभावस्याभिप्रेतत्वात् । इन्द्रो नाम कश्चिदस्तीत्यत्र च

---

१ 'ख'—वक्ष्यते

श्रुतिरेव हि प्रमाणम्[1]। तथा च तद्धर्माः श्रूयमाणाः कथमप्रमाणकाः स्युः। अतो देवतादिनिरासप्रयासो व्यर्थः। न शोभते च वैदिकानाम्। जैमिनिस्तु धर्ममीमांसको न तत्प्रत्याचख्याविताख्यातम्। देवतामीमांसा तु भगवतैवाऽरम्भणीयेति न स्वयमारेभे। नानादरात्। तस्मात्परमात्मज्ञानार्थं कर्मदेवतादिकं वदति वेद इति जैमिनिवादो युक्तः। तत्र पुनः प्रकारविशेषाः शिष्यान्तरचिन्तिताः[2]॥

ननु कौशीतकिब्राह्मणगतबालाक्यजातशत्रुसंवादसमन्वयप्रतिपादनेन तत्र जीवप्राधान्यं निरस्य परमात्मज्ञापनार्थं "एष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते" इत्यादिको जीवपरामर्श इति वदति जैमिनिरिति केचिदन्यार्थमित्यादिसूत्रं योजयन्ति। मैवम्। जीवस्य परमात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमे स्वसिद्धान्तविरोधात्। न स्वसिद्धान्तोऽयं जैमिनेरेवेति चेन्न। अप्रत्युक्तत्वात्। एवं च नेष्टसिद्धिः। उत्तरत्र आश्मरथ्यौडुलोमिपक्षयोर्भेदस्पर्शित्वमुपन्यस्य भेदलेशस्याप्यविषह्यत्वेनाभेदविषयत्वेनोपन्यस्तम्। काशकृत्स्नमतमेव हि स्वाभिमतमिति परिजल्पितम्। अन्यत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतस्य सम्यग्ज्ञापनार्थं जीवपरामर्श इति चेद्ब्रूयात्स स्वयं ब्रह्मात्मदर्शी कस्येदं व्याचक्षीत। स्वप्नस्थवदन्यं ददर्शेति चेन्न। प्रबुद्धस्य तदभावात्। अप्रबुद्धत्वे न तद्वचनं पुमर्थेच्छवो गृह्णीयुः। प्रपञ्चितं चैतत्प्रागेव प्रथमाध्याये। समन्वयादन्यद्वक्तुमयुक्तमित्युक्तमिति चेत्सत्यम्। अत एव सामान्यतः प्रतिज्ञातं समन्वयं प्रतिवाक्यं प्रतिपदादिकं च प्रतिपाद्य अन्ततो निगमयाञ्चक्रे "एतेन सर्वे व्याख्याता" इति सर्वं शब्दसमन्वयमिति ब्रूमः॥

नच वाच्यं एतेन सांख्यनिराकरणोक्तन्यायेनावशिष्टा अप्यणवादिकारणवादिनस्सर्वेऽपि निराकृता व्याख्याता इति सूत्रयोजनेति। समन्वयसम्बन्धादेते

१ 'ख'—श्रुतिरेव। अनित्ये स्वर्गादिफल इत्यादि प्रायो नात्र हि प्रमाणम्।

२ 'क' 'ख'—न्तराचिन्तिताः।

केवलसांख्यनिराकरणस्यैवासमञ्जसत्वात् । प्रधानस्य वैदिकत्वं निराक्रियत इति चेन्न । महदादिविकारवतः परतन्त्रस्य प्रधानस्यामुख्यार्थतया वैदिकत्वाविरोधात् । स्वतन्त्रं तूपरिष्टात्प्रत्यादिष्टम् । अतः सर्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तिप्रतिपादने तैर्जगति व्यवहारस्य सर्वजनीनस्य गतिर्वक्तव्येति तदर्थं युक्तं समाकर्षादिति कथनम् । अधिकारिभेदान्मतभेद इत्यवादि । नच वाक्यान्वयादित्यधिकरणान्तरकल्पना युक्ता । विवेचकाभावात् । एकाधिकरणत्व उक्तसम्बन्धसम्भवाच्च । कर्मादिवाक्यानां शिष्यान्तरमतेऽपि परमात्मसम्बन्धकथनस्य युक्तत्वात् । तत्पक्षे भगवतः स्वमताभावप्रसङ्गाच्च । काशकृत्स्नीयं मतं हि स्वीक्रियत इति चेत्, काशकृत्स्नस्तावत्किं मन्यते? जीवैक्यमिति चेन्न । दत्तोत्तरत्वात् । नह्यवस्थितिशब्दस्तद्वाचक इति ॥

अथाप्येवं तत्र सूत्रगतिमुपगच्छन्ति—बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे "नवा अरे पत्युः कामाये"त्यारभ्य "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इत्यादिना द्रष्टव्यत्वादिनोपदिश्यमानो जीवः परमात्मा वेत्याकांक्षायां प्रियसंसूचितेन जीवेनोपक्रमात्स एवेत्याशंक्य वाक्यस्यावयवशः परमात्मन्येवान्वयात्स एव द्रष्टव्यत्वादिनोपदिश्यत इति प्रक्रान्ते सिद्धान्ते प्रियसंसूचितेन जीवेनोपक्रमस्य गतिरुच्यते—"प्रतिज्ञासिद्धेरि"त्यादिसूत्रे । "आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" "इदं सर्वं यदयमात्मे"ति प्रतिज्ञासिध्यर्थमभेदांशेनोपक्रम इत्याश्मरथ्यः । देहेन्द्रियाद्युपाधिबद्धस्य ज्ञानध्यानयोगेन तस्मादुत्क्रमिष्यतो ब्रह्मभावप्राप्तेर्जीवेनोपक्रमः कृत इत्यौडुलोमिः । परस्यैव जीवरूपेणाप्यवस्थितेरभेदेनोपक्रम इति काशकृत्स्नो मन्यते । अधिकृतः पर एव जीव इति तन्मतं भवतीति तदनुसृतमाश्मरथ्येन । भेदांशस्याप्यभ्युपगतत्वात् द्वितीयपक्षस्य चावस्थापेक्षया भेदाभेदप्रणयित्वादिति ॥

अत्र ब्रूमः । नात्र जीवेनोपक्रमोऽस्ति । येन तद्गतिरन्विष्येत । परमात्मन एव सर्वतः प्रियत्वमुच्यते यतस्तत्प्रियत्वेनैवान्यस्य प्रियत्वं भवति । तथाच भागवते—

"प्राणबुद्धिमनःखात्मदेहापत्यधनादयः ।
यत्सम्पर्कात्प्रिया आसंस्ततः को न्वपरः प्रिय" इति । तत्र ह्यात्मनोऽपि परमात्मार्थे प्रियत्वमुदितम् । आव्याकृतब्राह्मणे च "आत्मेत्येवोपासीते"ति परमात्मानमुपास्यत्वेनोपदिश्य "अनेन ह्येतत्सर्वं वेदे"त्यादिना तत्प्रसादात्सर्वज्ञत्वादिकमुक्त्वा "तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादि"ति तस्य सर्वतः प्रेष्ठत्वं कथयति ॥

"स एष विष्णुर्भगवान् पुत्राद्वित्तात्तथाऽऽत्मनः ।
अन्यस्मादपि सर्वस्मात्प्रेष्ठ एव स्वभावतः ॥
आत्मनोऽपि प्रियत्वं तु तेनैव कृतमञ्जसा ।
आत्मनो निरयायैव कुर्यात्कर्माणि नित्यशः ॥
यतोऽतस्स्वात्मनश्चापि स्वाप्रियत्वमुदाहृतम् ।
स चेदप्रियकृद्विष्णुर्नाऽऽत्माऽपि प्रियतां व्रजेत् ॥
अस्मिन्प्रिये प्रियं सर्वं तस्मादेकः प्रियो हरिः ।
स चाऽऽत्मशब्देनोद्दिष्टो यस्मादात्तगुणः प्रभुरि"त्याध्यात्मे ॥

अतो जीवेनोपक्रमस्य गतिरुच्यत इत्येतदुरुक्तम् ॥

नच बहुभिस्सूत्रैस्तत्र तत्राभेदाशङ्कां निरस्य प्रतिपादितभेदस्य भगवतः शिष्यस्य काशकृत्स्नस्याभेदाभिप्रायो भवति । तद्भावे च स्वसिद्धान्तं किं न पृथक् सूत्रयेत् । नच पूर्वपक्षपर्यवसानं निर्णयशास्त्रे शोभत इत्यास्तां विस्तरः । अतः स सन्देहो व्यपोढः, जैमिनिमतानुसारेण पूर्वपक्षसूत्रण्येतानीति । "**व्यासचित्तस्थिताकाशादि**"त्यादिप्रमाणैः सिद्धान्तैकदेशे योजयितुं सुशकत्वाच्च सूत्राणाम् । अतो विभाजकाभावो नाऽऽशङ्कनीयः । ये तु ज्ञानस्य मोक्षसाधने कर्मशेषत्वं ब्रूयुस्ते न जैमिनिमतमनुसरन्तीत्यवोचाम । अकुशला व्युत्पत्तावबोद्धारो विधिशेषाणामकर्तारः परमधर्माणामगन्तारः फलवितानानामित्यस्याः पदव्या दूरतो निरस्ता इति न किल पुरस्तात्प्रास्ताविषत ॥　　॥ छ ॥

॥ ॐ आचारदर्शनात् ॐ ॥ ३ ॥

ज्ञानिनामेव देवादीनामाचारदर्शनात् ॥

॥ ॐ तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ४ ॥

यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति शेषत्वश्रुतेः ॥

॥ ॐ समन्वारम्भणात् ॐ ॥ ५ ॥

कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वाऽप्यन्वारभेन्नापरस्तत्र हेतुः ।
भोगांस्तदीयांश्च यथाविभागं ददाति कर्मैव शुभाशुभं यदिति माठरश्रुतेश्च ॥
संशब्दः प्राधान्यं दर्शयति ॥

॥ ॐ तद्वतो विधानात् ॐ ॥ ६ ॥

उत्तरसूत्रगतिरप्येतादृशी । तद्यथा "यं यं लोकमि"ति स्पष्टार्थश्रुतेर्दृष्टान्तमात्रावष्टम्भादर्थसङ्कोचकल्पः कष्ट इत्यत आह—**आचारदर्शनात्** ॥ अपरोक्ष**ज्ञानिनामेव** देवानां कर्माचरणं दृश्यते—"यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वाः स्वर्ग लोकमायन्" "प्रजापतिर्वा एतेनाग्रेऽयजत द्वादशाहेने"त्यादिषु । अतो न ज्ञानेनैव सर्वं समाप्यते ॥ ॥ छ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ "**यदेव विद्यया करोती**"त्यादौ विदुषः कर्म वीर्यवत्तरमित्युक्तेः कर्मणः स्वकीयस्वर्गादिफलदाने विद्यायाः शेषत्वमीयते ॥

"महिम्ना सारभूतेन विष्णुनाऽज्ञो ज्ञ एव च ।
कुरुतः कर्म नाज्ञस्य मुक्तिर्ज्ञस्य भवेत्तु सा ॥
स्वयोग्यं तु परिज्ञानं यत्तस्योपनिषत्स्मृतमि"ति तार्तीये ॥

उपनिषादयतीति चोपनिषत्परमात्मविद्या ॥ ॥ छ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ **नापरस्तत्र हेतुः**—अपरो नात्र हेतुरित्यर्थो विष्णोरितरापेक्षया । परमपुरुषस्त्वत्र स्वतन्त्रहेतुरिति चार्थसद्भावात् । आरम्भणीयदेहस्यात्र कर्माधीनत्वं विवक्षितं न मोक्षस्य ॥ ॥ छ ॥

ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेतेति कमठश्रुतौ ज्ञानवतोऽपि विधानात् ॥

॥ ॐ नियमाच्च ॐ ॥ ७ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳसमाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इति ॥

॥ ॐ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॐ ॥ ८ ॥

ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव कामाः सम्पद्यन्ते । अथापि यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाऽधिको भवतीति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥ युधिष्ठिरादीनां राजसूयादिना फलाधिक्यदर्शनाच्चेति बादरायणमतम् ॥

॥ ॐ तुल्यं तु दर्शनम् ॐ ॥ ९ ॥

राजसूयादिकृतावकृतौ च सममेव तेषां ज्ञानम् ॥

इतश्च ज्ञानकर्मणोः शेषशेषित्वम् ॥ **तद्वतो विधानात्** ॥ **सदा कुर्या**न्नित्यत्वेनो**दितानि** ॥ ॥ छ ॥

नियमाच्च ॥ **इह** परमेश्वरे । "इशावास्यमि"त्यादिपूर्ववाक्ये तस्य प्रस्तुतत्वात् । तस्मिन्नुपास्ति तदर्पणेनान्यानि वा **कर्माणि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । एवं त्वयि नरे न कर्म लिप्यते । इतोऽन्यथा कर्म न लिप्यत** इति **नास्ति** ॥

"अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः ।
ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवम् ।
अतोऽलेपेऽपि लेपः स्यादतः कार्यैव सा सदे"ति नारदीये ॥ छ ॥

अधिकोपदेशादित्यादिसूत्रम् ॥ ज्ञानादेव सर्वं ज्ञानिनः कर्मभिः स्वर्गादिष्वाधिक्यमिति विशेषश्रुतेः । उक्तश्रुतीनामेवं गतिर्बादरायणमते । अन्येषां

विज्ञातमेतत्सर्वेषां मुनीनां ब्रह्मदर्शनात् ।
स्यादेव मोक्षो नान्यस्मादिति तत्रापि चित्रता ॥
स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुः ।
ज्ञानेनाऽधिक्यमित्याहुर्जैमिन्याद्यास्तु केचन ॥
अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यते ।
इति केचिद्विदः प्राहुर्व्यासशिष्या इमेऽखिलाः ॥
यस्माद्व्यासमतं सर्वं सत्यमेव ततोऽखिलम् ।
यथाऽऽकाशस्त्वनन्तोऽपि व्यामो हस्तावधिस्तथा ।
प्रादेशोऽपि हि सत्येन तथैतेषां मतानि तु ॥
स्वयं तु भगवान्व्यासो व्याप्तज्ञानमहांशुमान् ।
अनन्ताकाशवत्पश्यन्निखिलं पुरुषोत्तमः ॥
ज्ञानेनैवाऽप्यते सर्वं कर्मणा त्वधिकं भवेत् ।
इति प्राह महायोगी पुमर्थानां विनिर्णयमिति भविष्यत्पर्वणि ॥

देवजातीनां स्वर्गजुषां मध्ये **युधिष्ठिरादीनां राजसूयादिना फलाधिक्यदर्शनात्** । उक्तं हि स्वर्गारोहणके—

"राजसूयजितान् लोकानश्वमेधाभिवर्धितान् ।
प्राप्नुहि त्वं महाभाग तपसश्च फलं महदि"त्यादि ॥ ॥ छ ॥

"**विज्ञातमेतदि**"त्यादेरयमर्थः । जैमिन्यादीनां वेदव्यासशिष्याणां **मुनीनां ब्रह्मदर्शनात्स्यादेव मोक्षो न** कर्मणेत्येतद्विज्ञतम् । तथाऽपि तद्विज्ञाने नानाप्रकारत्वमस्ति ब्रह्मदर्शनमधिकृत्यैव विषयान्तरे । "**यस्माद्व्यासमतं सर्वं सत्यमेव ततोऽखिलमि**"त्यधिकारिभेदात् । तत्र सत्यत्वे दृष्टान्तमाह—"**यथाऽऽकाश**" इत्यादि । **यथाऽऽकाशः** कार्त्स्न्येन गृह्यमाणो**ऽनन्तोऽपि** परिमाणभेदापेक्षया **व्यामः** पुरुषप्रमाणः हस्तप्रमाण इत्याद्युच्यते सत्यवचनेनैव । **तथैतेषां मतानि** सत्यान्यधिकारिभेदापेक्षया । उक्तं चानुव्याख्याने—

"एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात्सदा ।
अपेक्षितफलप्राप्तिरारब्धस्यानतिक्रमात् ॥
देवर्षिमानुषादीनां तत्तज्जात्यनुसारतः ।

ज्ञानिनामपि देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् ।
चीर्णेऽकृते वा ज्ञानस्य न विशेषोऽस्ति कर्मणीति च ब्रह्मतर्के ॥

॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षित्वाज्ज्ञानाधिकारितेत्यत आह—

॥ ॐ असार्वत्रिकी ॐ ॥ १० ॥

न सर्वेषामधिकारः ॥

॥ ॐ विभागः शतवत् ॐ ॥ ११ ॥

नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु ।
सोमाधिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणी द्वे शताधिके ॥
यथा तथैवासंख्येयाः प्रजास्तासु क्रियाञ्जनः ।
ज्ञानाधिकारी सम्प्रोक्तो विष्णुपादैकसंश्रय इति वचनात्सुखापेक्षा-साम्येऽपि विभाग इष्यतेऽधिकारार्थम् ॥

जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाश्च केचन ॥
सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां विशेषतः ।
बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यत" इति ॥ राजसूयादिना फलाधिक्यमित्याद्युक्तं तत्र प्रमाणमाह—"**ज्ञानिनामपि देवानामि**"त्यादि ॥ छ ॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम्

किमनियमेन सर्वे ज्ञानाधिकारिणः किं वा नेत्याकांक्षायां **सर्वेषां** निर्दुःखं सुखमाप्नवानीति **पुरुषार्थापेक्षित्वा**त्तस्य च ज्ञानैकहेतुकत्वादुक्तरीत्या स्वर्गादेरपि ज्ञानेन लभ्यत्वात्**सर्वेषां** ज्ञानाधिकार **इत्यत आह—असार्वत्रिकी ॥ न सर्वेषा**-मुच्चनीचादिभावानामुक्तसामर्थ्ये वदिष्यमाणसामर्थ्ये च ज्ञाने**ऽधिकारः ॥** ॥ छ ॥

विभागः शतवत् ॥ यथा नवकोटीनां देवानां मध्ये शतमेव सोमाधि-कारिणः, प्रधानवायु(१)वसु(८)रुद्र(११)मरु(४९)दादित्यादयो(१२) विश्वेदेवाः (१०) बृहस्पतिः(१)पितृपतयः(३) अश्विनौ(२)ऋभवो(१) द्यावापृथिव्यन्ताः(२)।

कस्याधिकारः—

॥ ॐ अध्ययनमात्रवतः ॐ ॥ १२ ॥

अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो न विद्यते ।
गुरुभक्तिविहीनस्य शमादिरहितस्य च ॥
नच वर्णावरस्यापि तस्माद्ध्ययनान्वितः ।
ब्रह्मज्ञाने तु वेदोक्तेऽप्यधिकारी सतां मत इति हि ब्रह्मतर्के ॥
पठेद्वेदानथार्थानधीयीताथ विचार्य ब्रह्म विन्देदिति च कौषावरश्रुतिः ॥

॥ इत्यधिकाराधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ नाविशेषात् ॐ ॥ १३ ॥

न सामान्येनाधिकारो देवादीनाम् ।
अथ पुमर्थसाधनान्यर्थो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरम् ।

द्वे ब्रह्मणी परावरे । परं विष्ण्वाख्यमवरं चतुर्मुखम् । एवमनन्तानां जीवानां मध्ये कियन्त एव ज्ञानाधिकारिणः ॥ ॥ छ ॥

अथ के तेऽधिकारिण इत्याकांक्षायामह—**अध्ययनमात्रवतः ॥ अध्ययनमात्रवत** इत्युक्तेरेवं[1] अधिकारिलक्षणं कृत्स्नमर्थत उक्तं भवतीत्येतद्वेदनार्थं प्रमाणवाक्यमाह—"**अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो न विद्यत**" इत्यादि । अवैष्णवादीनामध्ययनेऽपि तत्फलानुत्पत्तेः सफलाध्ययनवत इत्यर्थः । **मात्र**शब्दस्य कार्त्स्न्येऽवधारणे च वृत्तेः साङ्गसर्ववेदाध्ययनवत इति चार्थः । अशक्तौ च यथासम्भवं वेदाध्ययनवत इति भवति ॥ ॥ छ ॥

इत्यधिकाराधिकरणम्

अधिकारितारतम्यस्पष्टीकारि सूत्रमवतारयति—**नाविशेषात् ॥ न सामान्येनाधिकारो** देवानामृषिगन्धर्वाणां मनुष्याणां च, **न**च देवानामपि **सामान्येनाधिकारः**, नाप्यृष्यादीनां नापि मनुष्याणाम् । **अर्थो धर्मो ज्ञानमि**त्युत्तरोत्तरत

---

१ **'ख'—इत्युक्त्यैव**

तत्राधिकारिणो मनुष्या ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तरमिति हि कौण्डिन्य श्रुतिः ॥

॥ इत्यधिकारविशेषाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति ज्ञानिनो यथेष्टचरणं विधीयत इत्यत आह—

॥ ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥ १४ ॥

न विधिः ।
ज्ञानिस्तुतये ।
अनुमतिमात्रं वा ।
युज्यते च ॥

॥ ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ १५ ॥

पुमर्थानां कामस्वर्गापवर्गाणां साधनानि । साधनं चो**त्तरोत्तर**मधिकमित्यर्थः । तेषु त्रिष्वप्यधिकारिणो मनुष्यऋष्यादिदेवा **उत्तरोत्तरं** प्रत्येकं प्रत्येकं चेत्यर्थः ॥ छ ॥

इत्यधिकारविशेषाधिकरणम्

मौनमुपासनम् । **अमौन**मपरोक्षज्ञानम् । **निर्विद्य** नितरां लब्ध्वा, विद लाभ इति धातोः । **अथ ब्राह्मणः** ब्रह्मनिष्ठो भवति । **स येन केना**पि वर्तेत, **तेनेदृश एव स्यात्** । न किञ्चिदपि हीयते । एवं श्रुतियोजनायां **ज्ञानिनो यथेष्टचरणं विधीयत** इत्यायातम् । **युज्यते च** । किन्तु खल्वेवंविधं ब्रह्मदर्शनं तस्य दर्शनवतोऽभिमतं न कुर्वीतेत्यत **आह—स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ नायं विधिः** यो ज्ञानी स यथेष्टं चरेदेवेति । प्रमाणाभावात् । अपि तु **"केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवे"**त्युक्ति**र्ज्ञानिस्तुतये** । यथेष्टप्रवृत्ताव**नुमतिमात्रं वैतत्** । 'स्तुतिः' सामर्थ्यप्रकटनम् । 'अनुमतिः' क्रियमाणस्याभ्यनुज्ञा । यथेष्टचरणेऽपि तस्य ज्ञानिनो मुक्तेर्नियतत्वात् ॥ ॥ छ ॥

कामचाराः कामभक्षाः कामवादाः कामेनैवेमं देहमुत्सृज्याथ परात्पर-मीयुरनारम्भणमिति चैके पठन्ति ॥

॥ ॐ उपमर्दं च ॐ ॥ १६ ॥

ओमित्युच्चार्यान्तरिममात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं च काम-माचरन्तो ब्रह्मानुव्रजन्तीति च तुरश्रुतौ ॥

॥ ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॐ ॥ १७ ॥

न तावता कामचाराणां ज्ञानाधिकारः ।
य इमं परमं गुह्यमूर्ध्वरेतस्सु भाषयेत् ।
न तथा विद्यते भूयान्यं प्राप्यान्येऽपि भूयस इति माठरश्रुतेः ॥

॥ ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॐ ॥ १८ ॥

प्रातरुत्थायाथ सन्ध्यामुपासीत यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपा-सतेऽथ देवान्नमेजुहुयाद्वेदानावर्तयीत नान्यत्किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिबेन्न पलण्डु भक्षयीत न भृशं वदेन्न विस्मरेताऽत्मानं सोमं

अत्र प्रमाणमाह[1]—**कामकारेण चैके** ॥ एके शाखिनः **कामकारेणा**पि ज्ञानिनो मोक्षं **पठन्ति** । अत उक्तं युज्यते । 'कामकारः' कामितकरणम् । तत्कामचारभक्षवादेषु त्रिष्वपि समम् ॥ ॥ छ ॥

उपमर्दं च ॥ परमात्मदर्शिनां पुण्यपापयो**रुपमर्दं** काममाचरतामपि तेषां मोक्षं **च** वक्ति श्रुतिः । उपमर्दः फलह्रासः । प्रारब्धकार्ययोः पूर्वयोः विनष्टत्वात् । ह्रासाभावे काम्यविधिवैयर्थ्यात् । पुण्ये त्वनिष्टविषय उपमर्दः ॥ छ ॥

अथ यथोत्पन्नज्ञानानामधिकारिणां कामचरणं न मोक्षं रुणद्धि । एव-मुत्पत्स्यमानज्ञानानां गुरुदेवताशुश्रूषुणां ज्ञानं न रोत्स्यतीत्याशङ्कायामाह[2]—**ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि** ॥ **ऊर्ध्वरेतस्वि**त्युक्तं प्रधानत्वादुपलक्षणमन्य-गुणानाम् ॥ ॥ छ ॥

---

१ 'ख'—प्रमाणान्तरमाह
२ 'ख'—त्याकाङ्क्षायामाह

पिबेद्धुतशेषेण वर्तयेदित्युक्ताचारपरामर्शेन विधिबन्धवर्जितत्वेन कामत एव तस्य चरणं कामचार इति जैमिनिर्मन्यते ॥
नच निषिद्धं कर्म कर्तव्यमेवेति चोदना ॥
ब्राह्मणो न हन्तव्यं इत्याद्यपवादश्च ॥

॥ ॐ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयानां मध्य एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्तिरिति बादरायणो मन्यते ।
केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति साम्यश्रुतेः ॥
यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति भगवद्वचनाच्च ॥

कामचरणश्रुतेः विषयभेदमपेक्ष्यार्थभेदाभिप्रायेण मतद्वयं दर्शयति । **परामर्शं जैमिनिरि**त्यादि सूत्रम् । "**प्रातरुत्थायाथ सन्ध्यामुपासीते**"त्यादिना विहितानाचारान् परामृशतीयं श्रुतिः । "**कामचाराः कामभक्षाः कामवादा**" इति परामृशन्ती ज्ञानिनां **विधिबन्धवर्जितत्वेन कामत एव** तेषां **चरण**मभिधत्ते स **कामचार इति जैमिनिः** । न पुनर्निषिद्धानामपि चरणम् । सन्ध्योपास्तिदेवप्रणामाग्निहोत्रहोमादीन् कामत एवाऽचरन्ति निषिद्धानि नाचरन्ति चेति कामचाराः[1], कामत एव सोमादिभक्षणात्सुराद्यभक्षणाच्च कामभक्षाः, कामत एव वेदानां शब्दतोऽर्थतो वाऽऽवर्तनादतिभाषणवर्जनाच्च कामवादाः । एतेषां विहितानामकरणेऽपि ज्ञानिनोऽधःपातहेतुप्रत्यवायाभावा**द्विधिबन्धवर्जितत्वेने**त्याह । **नच** ज्ञानिनोऽपि शास्त्र**निषिद्ध**मशुभं **कर्तव्यमेवे**ति विधिः । ज्ञानिनो निषेधोऽपि नास्तीत्यत आह—"**ब्राह्मण**" इत्यादि । "**ब्राह्मणो न हन्तव्य**"इत्यादिप्रतिषेधे च ज्ञानिनोऽप्युक्तन्यायेनाधिकृता एव ॥ ॥ छ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ अनुष्ठेयत्वेन विहितानां **मध्ये** यस्मिन्करवाणीति कामस्तस्य **चरणं** यस्मिन्न करवाणीति तस्य **निवृत्तिरि**त्ययं

---

१ 'ख''ग'—कामचराः

॥ ॐ विधिर्वा धारणवत् ॐ ॥ २० ॥

केन स्याद्येन स्यादिति विधिर्वा ।
यथा वेदधारणं त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषाम्, एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता, न तत्राधर्मशङ्का कार्या, नान्येषामिति वा ॥
स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिता ।
नाऽशङ्क्यं तन्मतं क्वापि विष्णोः प्रत्यक्षचोदना ।
इतरेषां न विहिता स्वेच्छावृत्तिः कथञ्चनेति हि ब्राह्मे ॥

॥ ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॐ ॥ २१ ॥

श्रुत्युदितः कामचार इति भगवन्मतम् । **तेनेदृश एवे**ति करणाकरणयोः **साम्यश्रुतेः** । "**यस्त्वात्मरतिरेव स्यादि**"त्यादेरयमर्थ उक्तो भगवतैव श्रीमद्गीता-भाष्ये—"रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । तृप्तिरन्यत्रालंबुद्धिः । सन्तोषः तज्जनकं सुखम् । "सन्तोषस्तृप्तिकारणमि"त्यभिधानात् । परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः, अन्यत्रालंबुद्धिं च । महच्च तत्सुखं तेनैवालंबुद्धिरिति दर्शयति—"आत्मन्येव च सन्तुष्ट" इति । तत्स्थ एव सन्सन्तुष्ट इत्यर्थः । नान्यत्किमपि सन्तोष-कारणमित्येवेत्यवधारणम् । आत्मना तृप्तः । नह्यात्मन्यलंबुद्धिर्युक्ता । तद्वाचित्वं च—"वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमैरि"ति प्रयोगसिद्धमि"ति॥ ॥ छ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ **यथा** वेदपाठादिकं ब्राह्मणक्षत्रियविशां **विहितं** "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने"त्यादिना, **न** शूद्रादिनां । प्रत्युत श्रवणोदाहरणधारणेषु विपुलो दण्डः श्रुतः । **एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्ति**र्ब्रह्मदर्शिनां **विहिता** । तेषां कामचरणे **नाधर्माऽशङ्का कार्या** । विशुद्धबुद्धित्वात् । **नेतरेषां विहिता** । किन्तु निषिद्धा च । **वा**शब्दात् ज्ञानिनामपि केषाञ्चिदेवेति सूचितं विषयभेदं प्रकटयति—"**स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिते**"त्यादिना । **नाऽशङ्क्यं** विरिञ्चस्य **मतं** कदाचिदपि । **विष्णोः** प्रेरणा प्रत्यक्षाऽस्ति हि तस्य ॥ ॥ छ ॥

स्तुतिमात्रमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः, तैरपि सामान्यविधिस्वीकरणादिति चेन्न ।
अपूर्वत्वात्—परवशत्वात् ॥
सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव हि ॥
विधीनां विषयास्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ ।
परस्य ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यतिदूरतेति हि ब्रह्मतर्के ॥

॥ ओं भावशब्दाच्च ओं ॥ २२ ॥

यथाविधानमपरे विधिर्भावे प्रजापतेः ।
ब्रह्मणः परमस्यैव सर्वविध्यतिदूरतेति च तुरश्रुतौ ॥

॥ ओं पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ओं ॥ २३ ॥

केन स्याद्येन स्यादित्यादयः स्थिरत्वनिवृत्त्यर्था इति चेन्न ।
त्रेधा ह ज्ञानिनो विधिनियता अनियताः स्वेच्छानियता इति ।

स्तुतिमात्रमित्यादिसूत्रम् । स्तुतिरेव स्वेच्छाचरणवचनं **न** यथेष्टं कुर्यादिति **विधिर्युक्तः** । **तैर्**ज्ञानिभि**रपि** ज्ञानदानादि**सामान्यविधिस्वीकारात्** स्वेच्छाचरणासम्भवात् ज्ञानिस्तुतय इति पूर्वोक्तविरोधाच्चे**ति चेन्न । अपूर्वत्वात् ।** नह्ययं विरिञ्चः पूर्वमनादि ब्रह्म भवति, किन्तु तस्य परब्रह्मणो वशगः । अतो नास्य सर्वविधिनिषेधागोचरत्वेन स्तुतिमात्रविषयत्वम् । तस्यैकस्यै**व हि** तद्भवति नित्याव्ययानतिशयनीयगुणगणपूर्णत्वादशेषदोषदूरत्वाच्च । "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य" "न वर्धते कर्मणा नो कनीयानि"ति हि श्रुतिः । "**विधीनां विषयास्त्वन्य** "इति **तु**शब्दात्तेष्वपि विशेषोऽस्ति । वक्ष्यते च **विशेषितत्वा**दिति ॥छ॥

पारिप्लवेत्यादि सूत्रम् । एवं च स्तुतित्वासम्भवादनुमतौ च फलह्रासस्य समत्वात् , कामत एव विहितचरणस्य विधिबन्धादपि दारुणत्वात् , बादरायणमतेनोपरुद्धत्वाच्च, तस्य पूर्वोक्तिचालितत्वेनाविशेषितत्वेन च सङ्कीर्णधीगोचरत्वात् , स्वेच्छाविधेः सर्वज्ञानिष्वन्विततत्वात् , गत्यन्तराप्रतीतेर्ज्ञानिनां निश्चेष्टत्वस्याशक्यत्वेन तन्निवृत्त्यर्थाः "**केन स्याद्येन स्यात्**" "कामचाराः" "काम-

विधिनियता मनुष्या अनियता हि देवा ब्रह्मैव स्वेच्छानियत इति गौपवनश्रुतौ विशेषितत्वात् ॥

॥ ॐ तथाचैकवाक्योपबन्धात् ॐ ॥ २४ ॥

एवं सति विधिवाक्यानां स्वेच्छावृत्तिवाक्यानां च सम्बन्धो भवति ।

माचरन्त" **इत्यादय इति चेन्न** । ज्ञानिनां त्रेधा **विशेषितत्वात् "विधिनियता मनुष्या अनियता हि देवा ब्रह्मैव स्वेच्छानियत" इति ॥** ॥ छ ॥

तथाचैकवाक्योपबन्धात् ॥ एवं त्रिधा विशेषितत्वे "ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानी"त्यादि**विधिवाक्यानां स्वेच्छावृत्तिवाक्यानां च** ज्ञानिविषयाणामभिप्रायाविरोधेनैकवाक्यतया **सम्बन्धो भवति** । न मिथो विरोधाशङ्का । स चाभिप्रायः समुचित एव भक्त्यादितारतम्यानुसारित्वात् । कामचरणश्रुतिषु च जैमिनिमतं मनुष्यविषयम् । "जैमिन्युक्तं मानुषाणामि"त्युक्तिरिहापि सङ्गच्छते । विधिबन्धवर्जितत्वं विधिनियतत्वं विरुद्धमेकत्रेति चेन्न । उक्त हि विधिबन्धवर्जितत्वमकरणे प्रत्यवायाभावादिति । विधिनियतत्वमकरणे फलह्रासात् । तथाच वक्ष्यति—

"पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयान् ।
यदात्मनस्सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नयादि"ति ॥

"शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीतैर्विपर्यय" इति च । अतः कामाचरणश्रुतिश्च मनुष्येषु सुखाधिक्यार्थविधिगर्भेति सिध्यति । विधिमन्तरेणापि देवानां शुभेषु बुद्धिर्गच्छति, अतो**ऽनियता देवा** इत्युक्तम् । शुभेष्वेव ब्रह्मण इति **स स्वेच्छानियत** इत्युक्तम् । कामाचरणश्रुतेरपि तत्र तत्र यथाधिकारं वर्तमानया देवेषु कामचरणानुमतिरूपतामभिदधदेव परमगुरुः परमेष्ठिनि विधिरूपतां पर्यवसाययन्ननन्तरमेव प्रणिजगाद **"विधिर्वे"**ति । अतश्च भगवन्मतं देवविषयम् । एवं मतयोरपि **सम्बन्धोऽविरोधेन** । नचानन्तकालीनं फलाधिक्यं विजानतां ज्ञानिनां कामत एव धर्मचरणं दुश्शकं विधिबन्धादपीति मन्तव्यम् ॥

॥ ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॐ ॥ २५ ॥

अत एव ज्ञानस्य मोक्षदाने नाग्निहोत्राद्यपेक्षा ॥
ब्रह्मतर्के च—
येषां ज्ञानं समुत्पन्नं तेषां मोक्षो विनिश्चितः ।
शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीतैर्विपर्ययः ॥
स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेद्ब्रह्मणः प्रायशस्तथा ।
देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरमिति ॥

"निषिद्धं मनसा कल्प्य भीतो विहितमाचरेत् ।
अज्ञो ज्ञस्य तु सङ्कल्पः स्वभावाद्विहितानुगः ॥
शरीरधर्मिणः क्वापि निषिद्धेऽपि मनो व्रजेत् ।
तथाऽपि तस्य नानर्थो मोक्षे नैवान्यथा व्रजेदि"ति हि धर्मवृत्ते ॥ "केन स्याद्येन स्यादि"त्यादिश्रुतेश्चैवमविरोधेन सर्वज्ञानिषु सम्बन्धो गमयितव्यः । "स ब्राह्मण" इति ज्ञानिषु सामान्यतः प्रवृत्त हीदं वेदवाक्यं नच विषयसङ्कोचमर्हति । अपवादाभावात् । अतो मनुष्यादिषु सर्वज्ञानिषु स्तुतये भवति । **विशेषादुत्तरोत्तरं**, चतुर्मुखे च मुख्यस्तुतेरसम्भवोऽभ्यधायि । स्तुतेरमुख्यत्वात् **स्तुतय** इत्याह—आपाद्येऽस्ति हि तथा व्यवहारः, यथा 'हिरण्यं कुण्डलाये'ति । अनुमतिरूपत्वं च **विशेषादुत्तरोत्तरं** विधित्वस्य सन्निकृष्टं भवति । ब्रह्मणो विधिरेव ॥

"**स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेत् ब्रह्मणः प्रायशस्तथा ।**
देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरमि"ति ह्याह—"कामचार" इति कथं विधिः स्यादिति चेत् कामितमेवाऽचरन्तीति श्रुत्यन्तरविहितानुवादे किं दूषणम् । "यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनमि"तिवदिति सकलमनाकुलम् ॥ ॥ छ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ सर्वज्ञानिनां सुकृतौ विकृतावकृतौ च मोक्षो नियत इति यतः **अत एव ज्ञानस्य मोक्षदाने**ऽग्नीन्धनाद्याश्रमधर्मेषु वर्णधर्मेषु चा**नपेक्षा** ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ ॥ २६ ॥

सर्वधर्मापेक्षा च ज्ञानस्योत्पत्तौ ।
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेः ॥
यथा गतिनिष्पत्त्यर्थमश्वाद्योऽपेक्ष्यन्ते न विनिष्पन्नगतेर्ग्रामादि-प्राप्तौ ॥

॥ ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॐ ॥ २७ ॥

यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियतस्तथाऽपि ज्ञानी शमदमाद्युपेतः स्यात् । आचार्याद्विद्यामवाप्यैतमात्मानमभिपश्यन्शान्तो भवेद्दान्तो भवेदनुकूलो भवेदाचार्यं परिचरेत्परिचरेदाचार्यमिति माठरश्रुतौ ज्ञानिनोऽपि तद्विधेः ॥
ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् । यो वा एतामेवं वेदेति ज्ञानाङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥
यस्य ज्ञानं तस्य मोक्ष इति नात्र विचारणा ।
तस्य शान्त्यादयोऽङ्गानि तस्मात्तेषामनुष्ठितिः ।
अवश्यकरणीया स्यादन्यथाऽल्पफलं भवेदिति चाऽग्नेये ॥
तुशब्दः पूर्णफलार्थत्वं सूचयति ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ वर्णधर्मेष्वध्ययनेज्यादानादिष्वाश्रमधर्मेष्वग्नीन्धनगुरुवासाग्निहोत्रपञ्चयज्ञतपउपास्त्यादिषु सामान्यधर्मेषु भक्त्यादिषु नैमित्तिकेषु श्रद्धादिषु चा**पेक्षा ज्ञानस्योत्पत्तौ**, "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा **विविदिषन्ति यज्ञेने**"त्यादि**श्रुतेः** । यथा निष्पन्नप्रयाणो ग्रामं प्राप्नोति किमपि साधनमनपेक्ष्य, नहि तत्र साधनापेक्षावकाशः, अनिष्पन्नप्रयाणस्त्वश्वादिकमपेक्षते तन्निष्पत्तये, एवं ज्ञानोत्पत्तये साधनमपेक्ष्यते । उत्पन्नज्ञानस्य तु मुक्तिप्राप्तये न साधनापेक्षा ॥ ॥ छ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यादित्यादि सूत्रम् ॥ **परिचरे**दिति द्वितीयोक्तिस्तात्पर्यार्था । आचार्यस्सममस्माच्छ्रेयांसं चाऽचार्यं बहुमानेन परिचरेदिति **वाऽर्थः** । "ये

॥ ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॐ ॥ २८ ॥

यदि हवा एवंविन्निखिलं भक्षयीतैवमेव स भवतीति सर्वान्नानुमतिः प्राणात्ययविषया ।

नवा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदपानमिति दर्शनात् ॥

के चास्मद्विधाः श्रेयांसश्च तानुपास्व तानुपचरस्वे"ति श्रुतेः । "**ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति । तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ।** यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठती"ति तलवकारश्रुतिः । उत्पन्नज्ञानस्यापि ज्ञानवृद्ध्यर्थं शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वम् ॥

"शान्तिस्तु भगवन्निष्ठा दमो मद्विनिग्रहः ।
हृदिस्थविष्णौ सन्तोषः सदैवोपरमः स्मृतः ॥
तितिक्षा द्वन्द्वसहना क्षमा क्रोधासमुत्थितिरि"ति शब्दनिर्णये ॥

"विद्यावेद्यं तव प्रोक्तमास्थानं ते वदाम्यहम् ।
तपोदमस्वधर्मेषु ये स्थिरास्तेषु तिष्ठति ॥
विद्यास्थानानि तस्यास्तु वेदा अङ्गानि निर्णयः ।
वेदैतामेवमखिलां यो विष्णौ प्रतितिष्ठती"ति ब्रह्मपारे ॥ उक्तं च

भूयो भगवत्पादैरेव तलवकारोपनिषद्भाष्ये[1]—"सप्रतिष्ठां सायतनामुपनिषदं ब्रूहीत्युक्ते सम्यगेव मयोपनिषत्स्वरूपमुक्तम् । तत्र वक्तव्यं नास्ति । तपो दमः कर्म च विद्यायाः प्रतिष्ठाः । तद्वत्सु विद्या प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । सत्यमिति मीमांसा ॥

"निर्णीयते यतः सम्यगिदं सत्यमिति स्फुटम् ।
श्रुतिस्मृत्युदितं सर्वं व्यक्तं मीमांसयैतया ॥
सत्यमित्युच्यते तस्मान्मीमांसा ब्रह्मनिश्चय" इति शब्दनिर्णये ॥

"ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्या पञ्चरात्रं च भारतम् ।

---

१ "**आसूत्रान्तं तलवकारभाष्यम्** ॥

॥ ॐ अबाधाच्च ॐ ॥ २९ ॥

अन्यायचरणाभावे नहि ज्ञानस्य बाधनम् ।
अतो विद्वानपि न्याय्यं वर्तेतोत्कर्षसिद्धय इति च ब्रह्मतर्के ॥

॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ३० ॥

अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः ।
एतादृशोऽपि नाऽचारं श्रौतं स्मार्तं विवर्जयेदिति हरिवंशेषु ॥

॥ ॐ शब्दाश्चातोऽकामकारे ॐ ॥ ३१ ॥

स य एतदेवंविदेवं मन्वान एवं पश्यन्न कामचरितं चरेन्न कामं

मूलरामायणं चैव पुराणं भगवत्परम् ॥
वेदा इत्युच्यते सद्भिः शिक्षाद्याः स्मृतयस्तथा ।
अङ्गानि सत्यं मीमांसा तद्विद्यायतनं त्रयमि"ति विद्यानिर्णय" इति ॥ ॥ छ ॥

"**शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीतैर्विपर्यय**" इत्युक्तम् । **अन्यथाऽल्पफलं भवेदि**"ति च । अथ कथमियं श्रुतिः "**यदि हवा एवं विन्निखिलं भक्षयीतैव मेव स भवती**"ति ? अत्रोत्तरमाह—**सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्** । आपत्काल्पोऽसौ, ज्ञानिनः प्राणात्ययप्राप्तौ निषिद्धभक्षणादावपि न फलह्रासः । "**नवा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदपानमि**"ति यथा-लब्धाशनाविरोध**दर्शनात्** । तथाहीभ्याद्विक्षितांस्तदुच्छिष्टान्कुल्माषान्भक्षयन् चाक्रायणो ब्रह्मवि"द्धंतानुपानमि"त्यनुपानदित्सया तेनोक्त "उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादि"ति न प्रतिजग्राह । "न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा" इति तेनोक्ते "**नवा अजीविष्यमिमान-खादन्नि**"त्याद्याह । यथेष्टमुदपानमित्यनुपानप्रत्याख्यानात् प्राणधारणादधिकं नानुमतमित्यध्यवसीयते ॥ ॥ छ ॥

अबाधाच्चेत्यादिसूत्राण्युदाहृत्योक्तमेवार्थं प्रामाणान्तरैः प्रचुरतरं प्रपञ्च-यति ॥ ॥ छ ॥

इति कामचाराधिकरणम्

भक्षयीत न काममनुवर्तेतेति कौण्डिन्यश्रुतौ ॥
अत इत्यल्पफलत्वं सूचयति ।
न निषिद्धानि वर्तेत पूर्णज्ञानफलेच्छयेति च पाद्मे ॥

॥ ॐ विहितत्वाच्चाऽश्रमकर्मापि ॐ ॥ ३२ ॥

न केवलनिषिद्धाकरणेन पूर्यते ।
कर्तव्यं च वर्णाश्रमविहितं कर्म ॥
पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन् ।
यदात्मनः सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयादिति कौषारवश्रुतौ विहितत्वाच्च ॥
अपि शब्दो वर्णधर्मसमुच्चयार्थः ॥

॥ ॐ सहकारित्वेन च ॐ ॥ ३३ ॥

यथा राज्ञः सहकार्येव मन्त्री
तथाऽप्यृते तं क्षितिपः कार्यमृच्छेत् ।
एवं ज्ञानं कर्म विनाऽपि कार्यं
सहायभूतं न विचारः कुतश्चिदिति कमठश्रुतौ सहकारित्वोक्तेश्च ॥
ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वाकार्यकृतोऽपि तु ।
आनन्दो ह्रसतेऽकार्याच्छुभं कृत्वा च वर्धत इति च ब्रह्माण्डे ॥
सर्वदुःखनिवृत्तिश्च ज्ञानिनो निश्चितैव हि ।
उपासया कर्मभिश्च भक्त्या चाऽनन्दचित्रतेति च बृहत्तन्त्रे ॥
धर्मस्वरूपचित्रत्वाद्यो यो देवमनोगतः ।
स एव धर्मो विज्ञेयो नह्यते लोकसम्मिता इति च पाद्मे ॥

॥ इति कामचाराधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥ ३४ ॥

सर्वप्रकारेणोत्साहेऽपि ये ज्ञानयोग्यास्त एव ज्ञानं प्राप्नुवन्ति नान्ये । य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुत्याऽऽचार्योपदेशसाम्येऽपि विरोचनो विपरीतज्ञानमापेन्द्रः सम्यग्ज्ञानमित्युभयविधलिङ्गात् ॥

॥ ॐ अनभिभवं च दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥

दैवीमेव सम्पत्तिं देवा अभिगच्छन्त्यासुरीमेव चासुरा नैतयोरभिभवः कदाचित्स्वभाव एव ह्यवतिष्ठन्त इति स्वभावानभिभवं च दर्शयति ॥

॥ ॐ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॐ ॥ ३६ ॥

सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोरन्तरा स्थितानामपि देवासुरभावयोर्दार्ढ्यदृष्टेः ॥

अयोग्या अपि क्वापि तपआदिभिर्महोत्साहैः कथञ्चिज्ज्ञानमाप्नुयुः । योग्यताया एव हेतुत्वे महोत्साहवैयर्थ्यादित्यत आह—**सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात्** ॥ तपोगुरुशुश्रूषाश्रवणादिभिरप्ययोग्या न ज्ञानमाप्नुवन्ति । तत्वजिज्ञासू हीन्द्रविरोचनौ द्वात्रिंशतं वर्षाणि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमूषतुः । तस्मादेवाऽचार्या"**य आत्मे**"त्यादिश्रुत्यात्मकं समानमुपदेशं समानकालमेव प्रापतुः । तथाऽपि **विरोचनो विपरीतज्ञानं** सद्यः सम्प्राप्य प्रतस्थे । **इन्द्रः सम्यग्ज्ञानमापे**त्युभयत्रापि **लिङ्गात्** । अयोग्य उत्साहेनापि न ज्ञानं प्राप्नोति । **तु**शब्दाद्विपर्ययं प्राप्नोतीति च; अमृतार्थं प्रयतमान इव राहुः शिरश्च्छेदम् । योग्य उत्साहेन ज्ञानं प्राप्नोति, अमृतमिवामराः । योग्यतैव ज्ञानहेतुरिति न ब्रूमः । येनोत्साहवैयर्थ्यम् । योग्यस्य महोत्साह इत्येव ब्रूमः । पुनरपि चिरकालममरासुरगुरुचरणपरिचर्यया हि विबुधपतिः परमविबोधमवाप । "वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणी"त्यादिनाऽसकृत्परिवास्य हि प्रजापतिरुपदेशमुपसञ्जहार ॥ छ ॥

अयोग्यानामपि कारणात्स्वभावाभिभवेन योग्यता सञ्जायते, योगव्याघ्रवदित्यत आह—**अनभिभवं च दर्शयति** ॥ **स्वभावानभिभवं च दर्शयति** श्रुतिरुभयभागेऽपि । देहादेस्तु परिणामस्वभावत्वाददृष्टान्तत्वम् ॥ ॥ छ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ मिश्रबुद्धीनामपि **देवासुरभावयोरन्तरा स्थितानां** नित्यसंसृतियोग्यानां मिश्रबुद्धिस्वभावो नाभिभूयते । तेषां **देवासुरभा-**

॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ३७ ॥

असुरा आसुरेणैव स्वभावेन च कर्मणा ।
ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् ॥
देवा दैवस्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयम् ।
सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् ॥
नानयोरन्यथाभावः कदाचित्क्वापि विद्यते ।
मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि चेति स्कान्दे ॥

॥ ॐ विशेषानुग्रहं च ॐ ॥ ३८ ॥

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।
एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यानिति
विशेषानुग्रहं च दर्शयति देवेषु परमेश्वरस्य ॥
असुरान्दमयन्विष्णुः स्वपदं च सुरान्नयन् ।
पुनःपुनर्मानुषांस्तु सृतावावर्तयत्यसाविति च भविष्यत्पर्वणि ॥

॥ ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॐ ॥ ३९ ॥

देवभागादसुरभाग एव बहुलः ।
तस्मान्न जनतामियादिति लिङ्गात् ॥
चशब्दात्ततः कनीयसा एव देवा ज्यायसा असुरा इति श्रुतेश्च ॥
असुरा बहुला यस्मात्तस्मान्न जनतामियादिति ब्राह्मे ॥

वयोरुभयोरपि दार्ढ्यदृष्टेः श्रुतितो लोकतश्च । तत्रापि विशेषो दृश्यते । एकेषामुभयत्रापि बहुमतिः केषाञ्चिदुभयत्रापि निन्दा औदासीन्यमन्येषामित्यादिः ॥ छ ॥

विशेषानुग्रहं च ॥ "**शृण्वे वीर**" इत्यादेरयमर्थः । देवासुराणामीश्वरोऽध्यवसायान्तगामी स्वयोग्यताधिकवृद्धिह्रासमसहमानोऽसुरानन्धे तमसि क्षिपन्देवानत्युच्चं स्वपदं नयन्मनुष्यान्सर्गे भूमौ नरके च प्रेङ्खोलयतीत्येवं श्रूयते ॥ छ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च—

"द्वया ब्रह्मसुतास्तत्र दैतेया बहवः स्मृताः ।
तमोभूताः सत्वरूपा अल्पसंख्याः सुराः स्मृता" इति महासंहितायाम् ॥ ॥ छ ॥

॥ ॐ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमा- तद्रूपाभावेभ्यः ॐ ॥ ४० ॥

असुरजातेरेवासुरत्वं देवजातेरेव देवत्वं जैमिनेरपि सिद्धमेव । नासुरा दैवीं न देवा आसुरीं न मनुष्या दैवीमासुरीं च गतिमीयुरात्मीयामेव जातिमनुभवन्तीति नियमश्रुतेः ॥

नासुराणां दैवं रूपं न देवानामासुरं नचोभयं मनुष्याणां यो यद्रूपः सतद्रूपो निसर्गो ह्येवैष भवतीत्यतद्रूपत्वश्रुतेः ॥

तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुरिति देवासुराणां भावाभावश्रुतेश्च ॥

देवानां भूतिरित्येव मनो विष्णौ स्वभावतः ।
असुराणामभूतित्वेनैतन्नेयमतोऽन्यथा ॥
देवाः शापाभिभूतत्वात्प्रह्लादाद्या बभूविरे ।
अतः सुगतिरेतेषां नान्यथा व्यत्ययो भवेदिति चाध्यात्मे ॥

॥ इत्युभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अनन्तेषु जीवेषु कियांश्चिदेव जनो ज्ञानाधिकारीत्युक्तम् । श्रुतिलिङ्गाभ्यां च बहुजनेषु विरलो ज्ञानयोग्यो देवभाग इति पर्यवसितम् । "मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धय" इति च भगवद्वचनम् । अतस्तस्य कदाचित्समाप्तेः पुनरनन्तकाले मोक्षवाक्यानां विषयाविच्छेदार्थं योग्यसन्ततिसापेक्षत्वाद्यथोक्तयोग्यतानियतेः क्वापि कदाचिदन्यथात्वं स्यादित्यत आह—**तद्भूतस्ये**त्यादि सूत्रम् । देवजातीनामसुरजातीनां मनुष्यजातीनां च न क्वापि व्यत्यासः । **जैमिनेरपि सिद्धमेवे**ति मतान्तराभावोपन्यासेन विषयभेदाशङ्कां निरस्यति, उक्तव्यवस्था क्वापि किञ्चिदपि न प्रायिकतां प्राप्नोतीति स्थापयितुम् ।

"देवासुरनरत्वाद्या जीवानां तु निसर्गतः ।
निसर्गो नान्यथैतेषां केनचित्क्वचिदेव वा ॥

देवाः शापबलादेव प्रह्लादादित्वमागताः ।
अतः पुनश्च देवत्वं ते यान्ति निजमेव तु ॥
हेतुतः सोऽन्यथाभावो रक्तता स्फटिके यथा ।
ततो नित्यश्च नाप्येष स्वभावविनिवर्तकः ॥
किन्त्वाक्रम्यैव तं तिष्ठेद्देवसर्गस्ततो हि यः ।
अशोच्य एव विज्ञेयो मोक्षयोग्यो हरेः प्रिय" इति ब्रह्मवैवर्ते, नारदीये च । नचानादिकालान्मुच्यमानानां जीवानां कदाचित्समाप्तिरिति मन्तव्यम् । एकैकपदयोग्यानामेवानन्तत्वात् ॥

"अनागता अतीताश्च यावन्तः सहिताः क्षणाः ।
अतीतानागताश्चैव यावन्तः परमाणवः ।
ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथगि"ति च वत्सश्रुतिः ॥
"परमाणुप्रदेशेऽपि ह्यनन्ताः प्राणिराशयः ।
सूक्ष्मत्वादीशशक्त्यैव स्थूला अपि हि संस्थिताः" इति ॥
"सहस्रयोजनसभां प्रभावाद्विश्वकर्मणः ।
अनन्ता राशयोऽनन्ताः प्रजानामधिसंस्थिता" इति स्कान्दे ॥

"स एष भूतिश्चाभूतिश्च **तं भूतिरिति देवा"** इत्यादेरर्थस्तु ऋक्संहितावचनादवगम्यते—

"स एव भूतिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः ।
अज्ञानादिप्रदातृत्वात्स एवाभूतिनामकः ॥
सुखज्ञानादिगुणदं पूर्णं सर्वगुणैः प्रभुम् ।
उपासते तं वाय्वाद्या देवास्तस्माच्च तेऽखिलाः ।
बभूवुः सुखसज्ज्ञानपूर्वैस्सर्वैर्गुणैर्युताः ॥
देवानामपि सर्वेषां प्रधानोऽद्यापि मारुतः ।
स्थित्वा सुप्तेषु विष्णुं तं भूभूरित्येव शंसति ॥

॥ ॐ नचाऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद-योगात् ॐ ॥ ४१ ॥

नच परमात्मैश्वर्यादिकमाकाङ्क्ष्यम् ।

ब्रह्मादीनामपि नाऽकाङ्क्ष्यं किमु परस्येति सूचयितुमपिशब्दः ।

चशब्दस्तु ज्ञानार्थिनां पूर्वोक्तादित्थम्भावान्तरसूचकः ।

अयोग्यमारुढुं प्रयतन् पतन्हि दृश्यते ॥

एवमयोग्यस्य परमात्मैश्वर्यस्य ब्रह्मादिपदस्य चाऽकाङ्क्षायां पतनमनु-मीयते ॥

भूरशब्दार्थो भूतिरिति वैपरीत्येन चासुराः ।
अभूतिकारणोऽस्माकमैश्वर्यादिगुणोज्झितः ।
इत्येवोपासते तस्मात्पराभूताश्च सर्वशः ॥
ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरन्धे तमस्यथ ।
य एवं वेद तं विष्णुं भूतिदं भूतिरूपिणम् ॥
भावाभावं च देवानां दैत्यानामेवमेवतु ।
ज्ञानैश्वर्यादिभिस्सोऽपि भवेत्तस्य परात्मनः ।
प्रसादादस्य पाप्मा च पराभवति सर्वश" इति ॥ ॥ छ ॥

इत्युभयलिङ्गाधिकरणम्

अयोग्यानां महोत्साहेऽपि न ज्ञानं स्यात् , स्याच्च महान्दोष इत्युक्तम् । नच योग्यतोत्साहेन व्यत्यसितुं शक्येति च । अथापि ज्ञानयोग्यानामेवान्योन्याधिकारप्राप्तिः स्यात् । योग्यतायां सत्यां साधनाधिक्ये फलाधिक्यनियमोक्तेरवरेषामुत्तमपदप्राप्तिर्न विरुध्यते । बीजानामिव साधनसम्पदा सस्यसम्पत्तिरित्याशङ्कायां तेषामुत्तमपदाकांक्षायामेव गरीयान्दोष इत्याहातिदवीयांस्तदधिगम इति किमु कथनीयमित्यभिप्रायेण—**नचाऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्** ॥ उत्तमाधिकारिणां देवानां यस्य यस्मिन्नधिकारः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध-

न देवपदमन्विच्छेत्कुत एव हरेर्गुणान्।
इच्छन्पतति पूर्वस्माद्धस्ताद्यत्र नोत्थितिरिति ब्रह्माण्डे ॥
स्वकीयमिच्छमानं तु राजाद्याः पातयन्ति हि।
एवमेव सुराद्याश्च हरिश्च स्वपदेच्छुकमित्याद्यनुमानरूपवाक्याच्च ॥
मायाभिरुत्सिसृप्सत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः।
अव दस्यूँरधूनुथा इति च श्रुतिः ॥

॥ ॐ उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत्तदुक्तम् ॐ ॥ ४२ ॥

उपदेवपदं च नापेक्ष्यमित्येके।
भावशमनवदृषिपदवदेव।
तच्चोक्तमिन्द्रद्युम्नश्रुतौ—

स्तत्पद**माधिकारिकम् । चशब्दस्तु ज्ञानार्थिनां पूर्वोक्तादित्थम्भावान्तर-सूचकः** । अयमर्थः । ज्ञानार्थिनां ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषाभक्तिश्रवणादयो हि विहिताः । तेषामेवेत्थम्भावान्तरं चशब्देन सूचितम् । ज्ञानार्थिनामुक्तेभ्योऽन्योऽपीत्थम्भावोऽपेक्षितः परब्रह्मणो देवानां चैश्वर्याद्याकांक्षा नैव कार्येति । तदकांक्षायां **न** ज्ञानमुत्पद्यते । पूर्वस्मादधः पतनं च भवति । अतोऽधःपातभीरूणामपि नैवाऽकांक्ष्यं ब्रह्मादिपदम् । अधिकोत्तराकांक्षायां चाधिकोऽधःपातो भवति । अत आह—**ब्रह्मादीनामपि नाऽकांक्ष्यं किमु परस्येति** । रुद्रादिपद-योग्यैरित्यभिप्रायेण **ब्रह्मादीना**मित्युक्तम् । ते नैवाऽकांक्षन्ति । अतस्तेषामधः-पाताशङ्का दूराद्दवीयसी । य एत उत्पन्नज्ञानाः स्वेच्छानुवृत्त्या प्रायस्सुखाद्युत्कर्ष-वन्तो भवन्ति ये तूत्पन्नज्ञानत्वेऽपि विधिनियतास्तेषामेव ज्ञानात्प्राक् पूर्वस्मा-त्पतनं तत्र वैशेषिको विधिः । ये पुनः श्रुतिस्मृतिभिर्बहुभिर्निवारिता अप्ययोग्यं पदमारुरुक्षन्ति ते नैव ज्ञानयोग्यास्तानुद्दिश्याऽह—**"मायाभिरुत्सिसृप्सत"** इत्यादि । **एवमयोग्यस्येति** वचनात्तत्पदयोग्यानां तत्तदाकांक्षायां **नैव** दोषः ॥ ॥ छ ॥

उपेत्यादि सूत्रम् ॥ गन्धर्वादिपदं च नाऽकांक्ष्यं । **भावशमनवदिति**-भाष्यपदेन **"यथर्षीन्प्रजापतीन्न कांक्षेदि"**ति श्रुत्यनुसारिसूत्रावयवमनुवदति ।

---

१ 'क' 'ख' 'ग'—नाऽकाङ्क्षेत्

यथर्षीन्प्रजापतीन्न काङ्क्षेदेवं न गन्धर्वान्न विद्याधरान्न सिद्धानिति ॥

बृहत्संहितायां च—

न दैवानभिकाङ्क्षेत कुत एव हरेर्गुणान् ।

प्राजापत्यान्न चाऽर्षांश्च गान्धर्वादीनपि क्वचित् ।

ऋष्यादिषु विशेषे तु दोषो नैवाविशेषित इति विशेषदर्शनार्थमेक इत्युक्तम् ॥

॥ ॐ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॐ ॥ ४३ ॥

देवर्षिगन्धर्वादिपदेभ्योऽन्यत्र शुभविषय आकाङ्क्षायामनाकाङ्क्षायां च न पतनम् ।

देवर्षिगन्धर्वाणां पदाकाङ्क्षः पतेद्ध्रुवम् ।

अन्यत्र शुभमाकाङ्क्षन्न पतेदविरोधत इति स्मृतेः ॥

नानात्वमेव कामानां नाकामः क्व च दृश्यते ।

अतोऽविरुद्धकामः स्यादकामस्तेन भण्यत इत्याचाराच्च ॥

॥ इत्याधिकारिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

ऋषिपदवदिति व्याख्याति । भावे चित्ते चेष्टायां च शमनात् 'भावशमना' ऋषयः । "**ऋष्यादिषु विशेषे तु दोषो नैवाविशेषित**" इत्यस्यायमर्थः । ऋषिगन्धर्वादिषु विशेष आकांक्षमाणे दोषः । यथा वसिष्ठः स्यां विश्वामित्रः स्यामिति । अविशेष ऋषित्वमात्र आकांक्ष्यमाणे न दोषः । यथाऽहं कश्चिदृषिः स्यामिति । अस्य विशेषस्य प्र**दर्शनार्थमेक इत्युक्तम्** । विशेषविवक्षवो नाऽकांक्ष्यमिति ब्रुवन्ति । सामान्यविवक्षवः आकांक्षायां न दोष इति ॥ ॥ छ ॥

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचराच्च ॥ "**नानात्वमेवे**"त्यादेरयमर्थः— निषिद्धकामत्वमनिषिद्धकामत्वमिति **कामानां** बहुविधत्वमेव लोके **दृश्यते** । न पुनरकामत्वं क्वापि । **अतः** कामयमानः श्रुत्यविरुद्धमेव कामयीत निषिद्धं न कामयीतेत्य**काम** उच्यते । चकारात् "ऋषभं मा समानाना"मित्यादिश्रुतेश्च ॥ ॥ छ ॥

इत्याधिकारिकाधिकरणम्

॥ ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥ ४४ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिफलं स्वामिनां देवानामेव भवति। यदु किञ्चेमाः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा एव तदाचरन्ति यदु किं चेमाः प्रजा विजानते देवा एव तद्विजानते देवानां ह्येतद्भवति स्वामी हि फलमश्नुते नास्वामी कर्म कुर्वाण इति माध्यन्दिनायनश्रुतेरित्यात्रेयो मन्यते ॥

॥ ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ॥ ४५ ॥

अनन्तजीवेष्वनादिसञ्चितपुण्यपूगपावितचित्तानां केषाञ्चिदेवास्मिन्ज्ञानेऽधिकारः । नचायोग्यानां केनाप्युपायेन ज्ञानोत्पत्तिः । नच योग्यता कापि कदाचित्केनचिदन्यथा करणीया । अयोग्यपदारुरुक्षायामधः पतनं चेत्युक्तम् । एवमवसितो योग्यताप्रसङ्गानुषङ्गिविचारः । इदानीं तु यस्य तज्ज्ञानं जायते किं तस्यैव तत्फलमथवा तत्प्रयोजकानां देवादीनामिति विचार्यते । तत्र प्राप्तं "**ब्रह्मविदाप्नोति परमि**"ति वचनात्तस्यैव फलम् । नह्यन्य उपास्तेऽन्यः फलमश्नुत इति समञ्जसं भवेत् । प्रेरकाणां किमप्यदृष्टं ज्ञानादिफलं तद्वत एवाङ्गीकार्यम् । अन्यथा प्रयत्नवैयर्थ्यात् । कर्तुरधिकं फलं प्रेरकाणामिति तु न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते । एवं प्राप्ते प्रत्याह—**स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः** ॥ ज्ञानादिप्रवर्तकतया **तत्स्वामिनां देवानामेव** महत्तमं **फलम्** । तत्प्रवर्त्यानां प्रजानां तदधीनज्ञानानां तदपेक्षयाऽत्यल्पफलत्वात्तेषामेव फलमित्युक्तिः । "महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानान्निष्फलो भवेदि"तिवत् , "**यदु किञ्चेमाः प्रजा**" इत्यादिवच्च । नह्यत्र प्रजागतं कर्म ज्ञानं च प्रतिषिध्यते । प्रत्यक्षविरोधात् । "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि"त्यादेश्च । किन्तु पराधीनं प्रतनु चाभिप्रेयते । "**स्वामी हि फलमश्नुत**" इति च महत्त्वापेक्षया, अन्नवानितिवत् । "**नास्वामी कर्म कुर्वाण**" इति च न प्रमाणसिद्धप्रवृत्तिफलप्रतिषेधः । भृत्येष्वपि वेतनादिफलोपलब्धेः । अत उत्तमापेक्षया न फलमिति वक्तुं शक्यत इत्यभिप्रायः ॥ ॥ छ ॥

सत्रयागेष्वृत्विजामपि फलदर्शनादल्पं फलं प्रजानामपि भवतीत्यौडुलोमिर्मन्यते ।
तदर्थं देवैः क्रियमाणत्वात् ॥

॥ ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ॥ ४६ ॥

तृतीयः स्वपक्षः ।
देवानां ज्ञापनादिकर्मणि सहकार्यन्तरत्वेन प्रजा विधीयन्ते ।
यथा प्रजावतो राज्ञः प्रजाः सहकारित्वेन विधीयन्ते ।
यथा चाऽऽचार्यस्य शिष्याः ॥
वाराहे च—
ज्ञानादिदानं देवानां विष्णुना साधु चोदितम् ।
वेदे च तेषां विहितं तत्राऽऽचार्यो महत्तरः ॥
विहितः सहकारित्वे सहकार्यन्तरं प्रजाः ।
पातृत्वेन यथा राज्ञो यथा शिष्या गुरोरपि ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ **सत्रयागेषु** गृहपतेरेव न केवलं फलं "सत्रमुखे सन्युप्याग्नीन्यजेरन्सर्वे दीक्षेरन्सर्वे सुनुयुरि"त्यादिश्रुतेः **ऋत्विजा**मिष्टप्रथमयज्ञानां स्वान्स्वानग्नींस्तदग्निषु समारोप्य दीक्षितानामनात्तदक्षिणानामल्पं फलं दृश्यते । गृहपतेर्द्रव्यातिसृष्टुरसमत्वेऽपि । तथा ज्ञानयज्ञस्य देवैः क्रियमाणस्याऽऽर्त्विज्यं प्रजाभिः क्रियते । तदल्पफलदं भवत्येव । प्रजानामपि फलसिध्यर्थं हि तासु स्थित्वा तत्तत्कारणानि व्यापारयद्भिर्देवैः क्रियते॥ छ ॥

सहकार्यन्तरेत्यादि सूत्रम् ॥ देवानामेव महत्फलमित्यत्र श्रुतिमात्रेयेण श्रावयामास । प्रजानामप्यल्पफलमस्तीत्यत्र युक्तिमौडुलोमिना प्रयोजयामास । स्वयं तु सर्वविद्याचार्यतम आचार्यप्रवेशेन प्रवक्तृत्वं प्रजासु स्थित्वा तदिन्द्रियप्रवर्तनेन ज्ञापनमित्येतदुभयं देवानां फलाधिक्ये कारणम् , सहकार्यन्तराभावे स्वविहितज्ञानदानासम्भवेन विहितानुष्ठानाङ्गत्वात्प्रजानामप्यपेक्ष्यत्वं, तासामप्यल्पफलभावे कारणं, प्रजानामाचार्यस्य देवादीनां च फलेयत्ताविशेषं चेति बहून्वि-

तस्माच्छ्रुतं फलं तासामाचार्याणां महत्तरम् ।
ततो महत्तरं प्रोक्तं देवानामुत्तरोत्तरमिति ॥

॥ इति फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

शेषानाहेति **तृतीयः स्वपक्ष** इत्याह । **"पक्षेण तृतीयमि"**ति सूत्रावयवस्य पक्षत्वेन तृतीयमेतन्मतमिति भाष्यकरणेऽपि पूर्तिः स्यादिति चेन्न । **पूर्वत्र वक्त्रोः** सूत्रितत्वात् अत्र च यथापूर्वमसूत्रितत्वात् कथनीयकृत्स्नविशेषकथनाच्च **तृतीयः स्वपक्ष** इति युक्तम् । स्वपक्षैकदेशमेव मतान्तरत्वेन तत्र तत्र सूत्रयतीति विस्तृतमधस्तादभीक्ष्णम् । अनुव्याख्यायां चोक्तं—

"स्वशिष्याणां प्रसिद्ध्यर्थं मतमात्मीयमंशतः ।
विज्ञातं तैर्जगादात्र तारतम्यं नृणां वदन्ति"ति ॥

देवानां शुभफलाधिक्येऽशुभसम्बन्धाभावे च—

"....ज्ञानकर्मादि फलं चैषु क्रमोपगम् ।
स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनां भवेत् ॥
अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो हरेः ।
आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित् ॥
पुण्यमेवामुमाप्नोति न देवान्पापमाप्नुयात् ।
इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेऽर्थे युक्तयः पराः ॥
उपासनाधर्मफलं यतो देहान्तरस्थितिः ।
वासुदेवाज्ञया चैव पूर्वकर्मानुसारतः ॥
प्रेरयन्ति हि ते जीवान्पुण्यपापेषु नित्यशः ।
अरागद्वेषतश्चैव कथं दोषानवाप्नुयुः ॥
हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते ।
हरिपूजेति चोद्देशात्कथं न शुभमाप्नुयुः ॥

अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा ।
सर्वप्राणिगतं देवाः प्राप्नुवन्त्याविरिञ्चतः ॥
देवा अपि हि देवानां विशिष्टा विनियामकाः ।
ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः ॥
अतः सर्वगुणानेव प्राप्नोत्यधिकमन्यतः ।
द्रव्यस्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नैरधिकं फलम् ॥
देवानामन्यगं चापि तेषु यद्ब्रह्मणो हि तत् ।
बृहत्तन्त्रोदितं वाक्यं हरिणा फलनिर्णये ।
लोकेऽप्येतादृशगुणैः फलाधिक्यं हि दृश्यते ॥
एवं च कलिपूर्वाणामसुराणां महत्फलम् ।
अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि ॥
शुभाशुभफलं देवा असुराश्च समाप्नुयुः ।
क्रमेणैव यथाशक्ति यथा ये ये प्रयोजकाः ॥
प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः ।
इति प्रकाशिकायां हि प्रोवाच हरिरञ्जसा ॥
यद्यप्येवं सुराणां च दैत्यानां च महत्फलम् ।
शुभाशुभेभ्य एवं च कर्तुश्च स्याद्यथोदितमि"त्यादि ॥
मुक्तावष्टगुणं शिष्याद्गुरुराप्नोति शोभनम् ।
तद्गुरुर्द्विगुणं तस्मात्सार्धं तावत्ततोऽपरे ॥
देवाः सहस्रगुणित क्रमात्तस्माद्यथोत्तरम् ।
ब्रह्मा महौघगुणितमेवं फलविनिर्णय" इति च गुरुवृत्ते ॥

यत्तु न्यायविवरणेऽन्यथावचनं तदात्रेयमतमुखेन मन्दाशङ्कानुवादपरमिति न तत्प्रत्यनीकत्वं सिद्धान्तवादस्य ॥ ॥ छ ॥

इति फलश्रुत्यधिकरणम्

॥ ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ ॥ ४७ ॥

कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदित्युक्त्वा नच पुनरावर्तते नच पुनरावर्तत इति गृहिणोपसंहारः क्रियते ।
तस्माद्गृहस्थस्यैवोत्तरमिति न वाच्यम् ।

यतः कृत्स्नगृहस्थान्देवानपेक्ष्यैवोपसंहारः क्रियते ॥
कृत्स्ना ह्येते गृहिणो देवाः कृत्स्ना ह्येते यतयोऽत एतेषां न पुत्रा दायमुपयन्ति नचैते गृहान्विसृजन्त्यरागा अद्वेषा अलोभाः सर्वभोगाः सर्वज्ञाः सर्वकर्तार इति हि पौत्रायणश्रुतिः ॥

॥ ॐ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॐ ॥ ४८ ॥

नचाऽश्रमद्वयमेव देवानाम् ।
देवा एव ब्रह्मचारिणो देवा एव गृहस्था देवा एव वनस्था यथा ह्येते मुनय एवं सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाः सर्वं ह्येते कर्म कुर्वन्तीति कौण्ठरव्य-श्रुतौ यतित्ववद्दृष्टान्तेनान्येषामप्युपदेशात् ॥

॥ इति कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

"कुटुम्बे शुचौ देश" इत्याद्युक्त्वा **"नच पुनरावर्तत"** इति गृहिणो-पसंहारात्तस्यै**वोत्तमत्वम्** । "अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयीते"त्याश्रमधर्माणां मनुष्य विषयत्वात् गार्हस्थ्यं च नान्यस्य युक्तम् । अतो देवानां कथमुत्तमं फलं स्या-दित्यत आह—**कृत्स्नभावात्तु गृहीणोपसंहारः ॥ कुटुम्बे** वर्तमानः **शुचौ देशे** स्थित्वा **स्वाध्यायमधीयानः धार्मिका**न्धर्मसम्बन्धिनो विशेषेण धारयन् परमा-त्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्यक् प्रतिष्ठाप्य, इन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहरणेन निरुद्ध-बहिर्वृत्तिकं चित्तं परमात्मनि सम्यक् प्रतिष्ठाप्येत्यर्थः । परमात्मानमभिपश्यत-स्तदन्यत्रेन्द्रियव्यापाराभावाच्चाऽत्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्येति युज्यते । देवा एव गृहस्थधर्मान्कृत्स्नान् पूर्णफलाननुतिष्ठन्तीति 'कृत्स्नगृहस्थाः' । ननु **"नच पुनरावर्तते नच पुनरावर्तत"** इति नात्र गृहिणोपसंहारः । यद्यपि सगुणो-

॥ ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥ ४९ ॥

एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शी वाव भवति । स एतां मनुष्येषु विब्रूयात् । यथा यथा ह वै ब्रूयात्तथा तथाऽधिको भवतीति माठरश्रुतौ विद्यादानं श्रूयते ।
तच्च बहूनां स्वीकरणार्थमाविष्कारेणेति न मन्तव्यम् ।
अन्वयाद्युक्तेः ॥
आविष्कारेऽयोग्यानामपि स्वीकारप्राप्तिः ।
तच्च निषिद्धम्—

पास्तिरत्र विधीयते । तथाऽपि तदुपासकस्य तत्स्थानं प्राप्तस्य ततो निर्गुणज्ञानवत एवानावृत्तिर्विवक्षिता । सगुणोपास्तिफलभोगस्य स्थानादिभेदापेक्षिणः सांसारिकस्यानित्यत्वेन तदनावृत्त्ययोगादिति । तदसत् । सगुणोपास्ति प्रकरणपठितायाः अनावृत्तेस्ततो विच्छिद्याप्रसिद्धविषयत्वापादनस्याप्रामाणिकत्वात् । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तेश्वरत्वादिगुणवदेव ब्रह्म प्रामाणिकमिति पुरस्तात्प्रास्तावि। अतो न तत्प्राप्तिः सांसारिकी । कथं च मोक्षे स्थानभेदाद्यभावः । "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"त्यादिश्रुतेः ।

"स्वयोग्यं ब्रह्मविद्भुङ्क्ते विरिञ्चेन परेण च ।
ब्रह्मणा सह तद्वश्यः सुखमेतन्न दुष्कृतमि"ति यजुर्विवेके ॥
"परं ज्योतिरुपसम्पद्ये"त्युक्त्वा "स तत्र पर्येती"त्यादेश्च ॥ ॥ छ ॥

इति कृत्स्नभावाधिकरणम्

अनविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ **माठरश्रुतौ विद्यादानं** कर्तव्यं **श्रूयते** । तच्चाधिकमधिकफलमुच्यते । **यथा यथा** बहूनां **ब्रूयात्तथा तथाऽधिको भवतीति** ह्यर्थः । अतो यथा बहवः स्वीकुर्युः तथोपदेशेन भाव्यमित्या**विष्कारेण** जनसन्निधावुच्चैः कर्तव्यमिति तु **न मन्तव्यम्** । अनाविष्कारस्यैव युक्तत्वात् ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुरिति ॥
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिस्तेऽहमस्मि ।
अनार्यकायानृजवे शठाय मा स्म ब्रूया ऋजवे ब्रूहि नित्यमिति च ॥

॥ इत्यनाविष्काराधिकरणम् ॥ ९ ॥

"**मा नः स्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः ।**
येषां नैतन्नापरं किञ्चनैकं ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित् ॥
अथो शमेनोपरता मनुष्या ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः सदा नः ।
आदेवानामोहते वित्रयो हृदि बृहस्पते न परस्सान्नो विदुरि"त्यृचोऽर्थः श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्योक्तः—"**अभिद्रहस्पदे** अभितो द्रोहस्य नित्यनिरतिशयदुःखस्य अन्धन्तमसो योग्याः ।

"ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः ।
शास्त्रतत्वमविज्ञाय तथावादबला जनाः ॥
कामक्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवशङ्गताः ।
याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ॥
ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्वमनसोऽशिवाः ।
वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुञ्जते ॥
तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणमि"ति **मोक्षधर्मे** भगवद्वचनादेवंविधा एव स्तेनाः अभिद्रुहस्पदस्थाश्च । रामस्य रमणरूपस्य **पूर्णानन्द**स्वरूपस्य विष्णोर्जीवस्वरूपतादिज्ञानेन नीन्दताविदः, अतएव **रिपवश्च** तस्य ।

"अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परम्भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता" इत्यादिवचनादसुरादयः **अन्नेषु जागृधुः** भोगमात्रगृध्नवः। येषामेतत्सर्वोत्तमं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म नास्तीति पक्षः। ईशितव्ये विद्यमाने हीश्वरो भवतीति। नचापरं किञ्चित्परमापेक्षया ह्यपरमिति। किं तर्हि किञ्चनैक किमप्येकमेव वस्त्वस्ति न परमपरञ्चेति तेषां पक्षः।

"असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम्॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी"त्यादिवचनात्।

ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणो वेदस्य पते वायो "अथहेममासन्यं प्राणमूचुरेष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्घि बृहती"त्यादिश्रुतेः। एतादृशेभ्यो मा ब्रूहि, शमेन विष्णुनिष्ठया उपसमीपे तस्मिन्नेव रताः साम्नो विष्णोः परं किमपि न विदुः। तदेव देवानां व्रयः सर्वदेवानां वरतमं विष्णवाख्यं ब्रह्म हृदा व्योहते वासुदेवादिरूपेण, वरं नियामकं चेतिव्रयः, तेभ्यो ब्रूहि।

"वायुं विद्याः समासाद्य सर्वासाम्पतिमूचिरे।
स्तेनेभ्यो मैव नो ब्रूहि ब्रूह्यथो वैष्णवेषु चे"त्यैतरेयसंहितायाम्॥
"सामनाम्ना श्रुतिर्यस्माद्विष्णुमाह ततः प्रियम्।
तन्नाम विष्णोरिहतु संहितार्थं वदेद्यत" इति चे"ति॥

बृहस्पतिशब्दश्च वायौ प्रसिद्धः। तं प्रस्तुत्य हि श्रुतिराह "एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहस्पतिः, तस्या एष पतिस्तेने"ति॥ ॥ छ ॥

इत्यनाविष्काराधिकरणम्

॥ ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥ ५० ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते ।
तच्च दर्शनमैहिकमेव प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे ।
श्रुत्वाऽऽत्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्य इहैव दृष्टिं परमस्य विन्देत् ।
यद्यारब्धं कर्मनिबन्धकं स्यात्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्येति सौपर्णश्रुतौ तद्दर्शनात् ॥
अनादिजन्मसम्बद्धं निर्भेत्तुं पापपञ्जरम् ।
यावत्या सेवया शक्यं तावत्कार्यं न संशयः ॥
यावद्दूरे स्थितो गम्यात्तावद्गन्तव्यमेव हि ।
इह जन्मान्तरे वाऽपि तावत्यैव तु दर्शनम् ॥
श्रवणं मननं चैव निदिध्यासनमेव च ।
परे गुरौ च या भक्तिः परिचर्यादिकं हरेः ।
एषा सेवेति सम्प्रोक्ता यथा तद्दर्शनं भवेदिति च बृहत्संहितायाम् ॥

॥ इत्यैहिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

एवमुक्तसामर्थ्यं भगवद्दर्शनमैहिकफलं वदिष्यंस्तत्स्वयं च श्रवणादेः फलं सदैहिकमेवेति साधयति—**ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्** ॥ अमृतत्वकामया मैत्रेय्या विषयव्यावृत्तचित्तया परिपृष्टः परितुष्टो याज्ञवल्क्यस्तां प्रति **"आत्मा वा अरे द्रष्टव्य"**इत्याह । अमृतत्वमिष्यते चेद्भवत्या परमात्मा द्रष्टव्य इत्यर्थः । दर्शनं केन स्यादित्यकांक्षायां तदर्थं **श्रवणादि** विधत्त **श्रोतव्य** इत्यादिना । तच्च दृष्टफलं प्रारब्धकर्मणोऽप्रतिबन्धकत्वे । उक्तार्थे प्रमाणमाह— **'श्रुत्वे"**त्यादि ॥

"ज्ञानं तु योग उद्दिष्टं युज्यतेऽनेन यत्सुखम् ।
क्वचिद्योग उपायः स्यात्क्वचिच्चित्तनिरोधनमि"ति दत्तात्रेययोगे ॥ ॥ छ ॥

इत्यैहिकाधिकरणम्

॥ ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ॥ ५१ ॥

एवमेव प्रारब्धकर्माभावे शरीरपातानन्तरमेव मोक्षः तद्भावे जन्मान्तराणीत्यनियमः ।
धर्मी स्वर्गं विधर्मी निरयमेत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतमेत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतमिति ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवावधारणात् ॥
विद्वानमृतमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
अवसन्नं यदारब्धं कर्म तत्रैव गच्छति ।
नचेद्बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशय इति च नारायणाध्यात्मे ॥

॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ यथोपासकस्याऽरब्धप्रतिबन्धकाभाव इहैव दर्शनं जायते, तद्भावे यावाद्भिर्जन्मभिस्तत्क्षयस्तावद्भिरेवेति नियमः । सर्वथेह जन्मन्येवेति न नियमः । एवं दर्शनवतो मुक्तिरस्त्येवेति नियमः । तच्छरीरपातानन्तरमेवेत्यनियमः । **प्रारब्धकर्माभाव** इहैव **तद्भावे** तत्क्षय एवेति कुतः । "**एत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतमेत्येव ब्रह्मसंस्थेऽमृतमि**"ति सम्यग्दर्शिनः सर्वथा मुक्त्यवधारणा"त्सर्वपुरुषार्थप्राप्तिर्दर्शनादि"त्युक्तेऽपि इतरेषामानुषङ्गिकत्वं साक्षात्फलत्वं मुक्तेरेवेति **फल**शब्द इति ॥ छ ॥

इति मुक्तिफलाधिकरणम्

इति तत्त्वदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ प्रथमः पादः ॥

फलं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याये ।
कर्मनाशाख्यं फलमस्मिन्पादे ।
नित्यशः कार्यं सर्वथा भाव्यं साधनं प्रथमत उच्यते ।
प्रायिकत्वाच्चाध्यायानां पादानां च न विरोधः ॥

फलं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याय इत्यादेर्भाष्यस्यायमर्थः । ब्रह्मदर्शनस्य मुक्तिः फलमित्युक्तम् । तत्कात्स्न्येनोच्यते**ऽस्मिंश्चतुर्थेऽध्याये** । तच्चतुरात्मकं । कर्मविमुक्तिरग्रिमं, तच्च फलमनिष्टानां कर्मणां नाशे तन्निमित्तदुःखानुषङ्गनिवृत्तेः । सा जीवन्मुक्तिरित्युच्यते । तस्यादुःखेन विदुष इच्छानुसारेण शरीराद्विमुक्तिः द्वितीयम् । उत्क्रान्तस्यास्माद्देशाद्विमुक्तिरूपाऽर्चिरादिदेवानां स्थानगतिरुत्तरोत्तरसुखा तृतीयम् । यद्यपि मुक्तौ केषांचिदत्रैव स्थितिः । न साऽपि विना श्वेतद्वीपगतिम् ।

"बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति ।
योगी तावन्न मुक्तस्स्यादेष शास्त्रस्य निर्णय" इति वचनात् ॥

चतुर्थं लिङ्गशरीरान्मुक्तिः कृत्स्नदुःखनिवृत्तिरलम्बुद्धिगोचरसुखानुभूतिश्चेति । तत्र प्रथमं प्रथम**पादे** । तत्रापि **प्रथमतः** सर्वदा **कार्यं** सर्वप्रकारविघ्नेऽपि यावच्छक्त्यनुष्ठेयं **साधनमुच्यते** । तस्य फलसन्निकृष्टत्वादत्रोक्तिः । फलाव-

॥ ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ १ ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादीनां नाग्निष्टोमादिवदेकवारेणैव फलप्राप्तिः ।
किन्त्वावृत्तिः कर्तव्या ।
स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमित्याद्यसकृदुपदेशात् ॥

॥ ॐ लिङ्गाच्च ॐ ॥ २ ॥

स्थानुप्रवेशित्वाच्च । प्रायिकं च समन्वयादिविचारात्मकत्वम**ध्यायानां पादानां च** । अतः फलाध्याये कर्मक्षयपादेऽस्मिन् साधनविशेषोपदेशो न विरुध्यते ॥

अत्र श्रवणादि विषयः । तदेकवारं कृतं फलदायकमथवाऽभ्यस्यमानमिति सन्देहः । एकवारेणेति प्राप्तम् । कुतः ? "**श्रोतव्यो मन्तव्य**" इत्यादिविधेस्तावता कृतकृत्यत्वात् । नहि तत्राभ्यासो विधीयते । नच फलोदयपर्यन्तमिति मन्तव्यम् । तथाऽभिप्रायाप्रतीतेः । अग्निष्टोमादिविधिवत् । नह्यसौ स्वर्गार्थिनमधिकारिणं प्रति वर्तमानो विवक्षितफलदानाय तदावृत्तौ वरीवर्ति । अत्र समाधिरभिधीयते ॥ **आवृत्तिरसकृदुपदेशात्** ॥ **न** श्रवणादीनामेकवारानुष्ठानेन विवक्षित**फलप्राप्तिः । किन्त्वा**वृत्त्या । अतः सा **कर्तव्या** । "**स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं** तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यसकृदुपदेशात् ।

"**योऽसौ** नियमनाद्विष्णुः सारत्वात्**स** इति स्मृतः ।
अणिमा सूक्ष्मतो गम्य **ऐतदात्म्यं** च तद्वशम् ॥
परानन्दत्वतः सत्यमात्मा पूर्णगुणत्वतः ।
सत्यतो नासि तत्त्वं हि मा भूत्ते स्तब्धता ततः ॥
असुराः स्तब्धतां याता ब्रह्माहमिति मानिनः ।
असत्यं जगदित्याहुः सिद्धोऽहं बलवानिति ॥
अनीश्वरं जगच्चाऽहुरप्रतिष्ठं तथैव च ।
चेतनैकत्वविषयान्वेदानाहुश्च सर्वशः ॥

स तपोऽतप्यत, पुनरेव वरुणं पितरमुपससारेत्याद्यावर्तनलिङ्गाच्च ॥
नित्यशः श्रवणं चैव मननं ध्यानमेव च ।
कर्तव्यमेव पुरुषैर्ब्रह्मदर्शनमिच्छुभिरिति हि बृहत्तन्त्रे ॥

॥ इत्यावृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥ ३ ॥

आत्मेत्युपदेश उपासनं च मोक्षार्थिभिः सर्वथा कार्यमेव ।
नान्यं विचिन्तय आत्मानमेवाहं विजानीयामात्मानमुपास आत्मा हि ममैष भवतीति ह्युपगच्छन्ति ॥

कुतर्कपरमा नित्यं न सहन्ते गुणान् हरेः ।
शास्त्रतत्वमविज्ञाय ब्रूयुर्वेदेषु चैकताम् ॥
यान्ति चैव तमो घोरं परमात्मविनिन्दकाः ।
आलम्ब्य तन्मतं न त्वमेकत्वं विद्धि विष्णुना ।
एकताभावतो नैव भवेथाश्च महामनाः" इति सामसंहितायाम् ॥

नचादृष्टफलोऽग्निष्टोमादिरत्र दृष्टान्तः । दृष्टफलानां श्रवणादीनां तद्दर्शन-पर्यन्तमावृत्तिरुपपत्तिमती व्रीह्यवघातवत् ॥ ॥ छ ॥

लिङ्गाच्च ॥ "**सतपोऽतप्यत,** स तपस्तप्त्वा, अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादि"-त्याद्युक्त्वोक्त्वा "तद्विज्ञाय, **पुनरेव वरुणं पितरमुपससार**, अधीहि भगवो ब्रह्मेति, तं होवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मे"त्यावर्तनं श्रवणादीनामा-वर्तने लिङ्गं भवति । 'तपसा' आलोचनेन, 'तपो ब्रह्म' ज्ञानरूपं ब्रह्मेत्यर्थः ॥

"ज्ञानानुसन्धानरूपतपसा तं जनार्दनम् ।
क्रमाद्भृगुर्व्यजानात्तमन्नादिबहुरूपिणमि"ति यजुस्संहितायाम् ॥छ॥

इत्यावृत्त्यधिकरणम्

आत्मेत्येवोपास्स्व, आत्मेत्येव विजानीहि नान्यं किञ्चन विजानथा
आत्मा ह्येष भवतीति ग्राहयन्ति च ॥
आत्मेत्युपासनं कार्यं सर्वथैव मुमुक्षुभिः ।
नानाक्लेशसमायुक्तोऽप्येतावन्नैव विस्मरेदिति भविष्यत्पर्वणि ॥
आत्मा विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः ।
सर्वेषां च मुमुक्षूणामुपदेशश्च तादृशः ।
कर्तव्यो नास्य हानेन कस्यचिन्मोक्ष इष्यत इति च ब्राह्मे ॥

॥ इत्यात्मोपगमाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ न प्रतीके नहि सः ॐ ॥ ४ ॥

नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिना शब्दभ्रान्त्या न प्रतीके ब्रह्मदृष्टिः कार्या ।
किन्तु तत्स्थत्वेनैवोपासनं कार्यम् ॥
ब्रह्मतर्के च—
नामादिप्राणपर्यन्त उभयोः प्रथमात्मतः ।

अथात्यशक्तौ किमाचरणीयमित्याकांक्षायामाह—**आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ आत्मा** विष्णुरित्येतावा**नुपदेश उपासनं** चातिमन्दस्याप्यधिकारिणः **कार्यम्** । आदत्त इत्यात्मा स्वामीत्यर्थः । सर्वाधिकारिणां नानाक्लेशेऽप्येतावदुपासनं **कार्यमेव** । तत्तद्गुणानां तत्रान्तर्भावात् "अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ती"तिश्रुतेः ॥

"आप्तव्याप्तेरात्मशब्दः परमस्य प्रयुज्यते ॥"
"आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् ।
न सम्भवन्ति यस्मात्तैर्नैवाऽप्ता गुणपूर्णता" इत्यादेश्च ॥

नाऽत्मशब्दः स्वरूपवाचीत्याशङ्कनीयम् । "स्वशब्दादि"त्यादिना विष्णुवाचकत्वात् । "अत्मेशब्रह्मसम्भवानि"ति च भागवते । अपरथा स्वरूपस्य स्वप्रकाशस्य निरंशस्य निर्विशेषत्वेनाभ्युपगतस्य सदा सिद्धत्वेन तदुपास्तौ प्रयोजनाभावात् ॥

इत्यात्मोपगमाधिकरणम्

ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरबुद्धानां भविष्यति ॥
नामादिस्थितिरेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते ।
सर्वार्था प्रथमा यस्मात्सप्तम्यर्था ततो मतेति ॥

॥ इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न प्रतीके नहि सः ॥ शब्दभ्रान्त्या शब्दतो भ्रान्त्या । **न प्रतीके** विष्णोः प्रतिमात्मके नामादौ तद्भावदृष्टिः **कार्या** प्रतीकं ब्रह्मेति । **नहि स** भगवान् प्रतीकं भवति । अविद्यमानोपासने च महान्दोषः । **उभयोः** प्रतीकब्रह्मशब्दयोः **प्रथमात्वतः ऐक्यदृष्टि**र्विहितेति **भ्रान्ति**र्भवति । **प्रथमात्वत** इति सन्निकृष्टोपलक्षणम् । प्रथमात्वाद्वितीयात्वाद्वेत्यर्थः । शाखान्तरे प्रथमात्वाद्वा तथोक्तम् । "षट्सु द्वितीये"ति च सूत्रम् ॥

"प्राणमुद्गीथमित्याद्या द्वितीया सप्तमी मतेति" प्रध्याने ॥
"नामादिमारुतान्तेषु देवेष्वेभ्यश्च भेदतः ।
उपासितो हरिर्मुक्तिं दद्यान्नास्त्यत्र संशय" इति सत्तत्वे ॥
नामादिप्राणपर्यन्ताः सप्तम्यर्थाः प्रकीर्तिताः ।
तृतीयापञ्चमीषष्ठीचतुर्थ्यर्थाश्च सर्वशः ॥
शब्दैस्तैर्ब्रह्मशब्दस्तु सम्बध्येत यदा तदा ।
ब्राह्मणोऽस्य मुखं यद्वदात्मा वै पुत्रको यथा ॥
यथा च यूप आदित्य एवमेष प्रकीर्तितः ।
सप्तसु प्रथमा यस्माद्भूयोभूयस्त्वतस्तथा ॥
षट्सु द्वितीया यस्माच्च कारणत्वात्परस्य च ।
नह्यन्दन्यदित्येव ध्यानं स्यात्पुरुषार्थदम् ॥
अनर्थश्च भवेत्तस्माद्भृत्यो राजेतिबोधवदि"ति रामसंहितायाम् ॥
"विष्णोर्नामितया विद्यास्सर्वा नामेत्यतः स्मृताः ।
नामाभिमानिनी चोषा तस्यां ब्रह्म परं स्मरेदि"ति तत्त्वविवेके ॥

॥ ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ ५ ॥

ब्रह्मदृष्टिश्च सर्वथा कार्यैव परमेश्वरे ।
उत्कृष्टत्वात् ॥

नचोपासनविधावेव तात्पर्यं श्रुतेः न वस्तुतथाभाव इति वाच्यम् । अविद्यमानोपासनस्यानर्थहेतुत्वात् ।

"अचेतनमयोग्यं च तथैवातात्विकं क्वचित् ।
नोपासीत परोऽनर्थः स्यात्तथोपासनाकृत" इत्युपासनालक्षणे ॥
"नाविद्यमानं ब्रुवते वेदा धातुर्न वैदिकाः ।
अविद्यमानं ध्यायन्तो यान्ति सर्वेऽधरं तमः ॥
तस्मात्सत्यार्थतां ब्रूयाद्वेदानामपि सर्वशः ।
य एवं वेद स ज्ञानी ज्ञानवान्नान्यथा भवेदि"ति वेदार्थविवेके ॥
"प्रतिमाद्यं हरित्वेन पृथिव्याद्यमथापि वा ।
इन्द्रियप्राणिजीवाद्यमथवा य उपासते ॥
मिथ्योपास्तिमतां तेषां निष्कृतिर्न कदाचन ।
अतिदुःखे पतन्त्यद्धा तमस्यग्नौ पतङ्गवत्" इत्युपासनानिर्णये ॥

प्रकाशितश्चायमर्थः प्रभूततरप्रमाणप्रद्योतप्रसरमुखरमुखेन्दुना सदानन्दनिष्यन्दिना भगवतैवानुव्याख्याने **नहि स** इति सूत्रावयवमनुव्याचक्षाणेन । यस्य खलु हन्त परमदयानिधेः परमपुरुषगुणगणमणिनिकरनिधानभूतयोर्भाष्यानुभाष्यामृतसमुद्रयोः कलिमलकर्दममपवर्जयितुं सज्जनमामज्जयतः समीचीनवचनसुस्वादुसुधारसास्वादप्रमोदनिर्भरहृदया विशदमतयः करतलविलसितामलकवदलमखिलपुरुषार्थ[1]सार्थकं सद्यः साधु समर्थयन्ति ॥ ॥ छ ॥

इति प्रतीकाधिकरणम्

---

१ 'क' 'ख'- -पुमर्थ-

ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुः सर्वैरपि ध्रुवम् ।
महत्त्ववाची शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि ।
सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवेत् ॥
आत्मेत्येव यदोपासा तदा ब्रह्मत्वसंयुता ।
कार्यैव सर्वथा विष्णोर्ब्रह्मत्वं न परित्यजेदिति च ब्रह्मतर्के ॥

॥ इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॐ ॥ ६ ॥

चक्षोः सूर्यो अजायतेत्याद्युपासनं च देवानां कार्यमेव ।
स्वोत्पत्तिस्थानत्वात्स्वाश्रयत्वान्मुक्तौ तत्र लयस्यापेक्षितत्वाच्चोपपन्नं तथोपासनम् ॥
नारायणतन्त्रे च—
आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु ।
गुणानां स्मरणाशक्तौ विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु ॥
स्मर्तव्यं सततं तत्तु न कदाचित्परित्यजेत् ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ यथाऽऽत्मदृष्टिः सर्वदा सर्वेषां सर्वथा कार्या **ब्रह्मदृष्टिश्च** तथा **कार्या परमेश्वरे । उत्कृष्टत्वात्**, तस्य ब्रह्मशब्दस्य चोत्कर्षार्थत्वात् । भूमगुणस्य सर्वगुणेषु भावनीयत्वमुक्तम् । तदशक्तावप्यत्यन्तायामापदि गुणिनि तद्ब्रह्मत्वं न परित्याज्यमित्युच्यते । अत उत्कृष्टः स्वामी विष्णुरिति न क्वचिदपि विस्मर्तव्यमित्यर्थः । अपि च—

"ब्रह्मत्वं पूर्णता प्रोक्ता तदस्य[१] स्वत एव तु ।
स ब्रह्माऽत्मा समुद्दिष्टो वासुदेवः सनातन" इति हरिवंशेषु ॥छ॥

इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्

---

१ 'ख'—तद्यस्य

अत्र सर्वगुणानां च यतोऽन्तर्भाव इष्यते ॥
स्वोत्पत्त्यङ्गं च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव तु ।
तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरित्युच्यते बुधैः ।
तदाश्रिताश्च ते नित्यं ततश्चिन्त्यं विशेषत इति ॥

॥ इत्यादित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ आसीनः सम्भवात् ॐ ॥ ७ ॥

सर्वदोपासनं कुर्वन्नप्यासीनो विशेषतः कुर्यात् ।
तदा विक्षेपाल्पत्वेन सम्भवात् ॥

॥ ॐ ध्यानाच्च ॐ ॥ ८ ॥

स्मरणोपासनं चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा ।
स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासने ॥
नैरन्तर्यं मनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यते बुधैः ।
आसीनस्य भवेत्तत्तु न शयानस्य निद्रया ॥
स्थितस्य गच्छतो वाऽपि विक्षेपस्यैव सम्भवात् ।
स्मरणात्परमं ज्ञेयं ध्यानं नास्त्यत्र संशय इति च नारायणतन्त्रे ॥
अतो ध्यानत्वाच्च ॥

सर्वदोपास्तिः कार्येत्युक्तम् । अनुव्याख्यायां च—

"श्रवणादि विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित् ।
अत्यशक्ये तु निद्रादौ पुनरेव समारभेदि"ति ॥

अतः स्थितिगत्यासनादिष्वविशेष इत्यत आह—**आसीनः सम्भवात्** ॥ आसनानामपि पद्मस्वस्तिकादीनां यथासम्भवं ग्रहणम् । **यत्रैकाग्रते**त्युच्यमानन्यायस्यात्राप्यनुसर्तव्यत्वात् ॥ ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ **स्मरणं सर्वदा योग्यम्, स्मरणं** विच्छेदेन मनसो वृत्तिः **सर्वदा** स्थितिगत्यादिष्वपि **योग्यम्** । यस्य तु भावनासंस्कारबलान्न मनस्ततो व्यावर्तते तस्य सर्वदाऽपि न दोषः । परवशतयैव तत्प्राप्तेः । तस्य च तदन्यत्रास-

॥ ॐ अचलत्वं चापेक्ष्य ॐ ॥ ९ ॥

अचलं चेच्छरीरं स्यान्मनसश्चाप्यचालनम् ।
चलने तु शरीरस्य चञ्चलं तु मनो भवेदिति च ब्रह्माण्डे ॥

॥ ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ १० ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्नित्यादि ॥

॥ ॐ यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॐ ॥ ११ ॥

देशकालावस्थादिषु यत्रैकाग्रता भवति तत्रैव स्थातव्यम् ॥
तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवसस्थितिम् ।
तानेव भोगान्सेवेत मनो यत्र प्रसीदति ॥

क्वचित्तस्याप्यासने सोपास्तिः सातिशया भवति । तच्चाऽह—**सर्वदोपासनं कुर्वन्नप्यासीनो विशेषतः कुर्या**दिति ॥ ॥ छ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ निरन्तरमनोवृत्तिरूपं हि ध्यानम् । तन्मनसश्चलने न सम्भवति । तच्च सवृत्तिकस्य मनसोऽचलत्वं शरीरस्याचलत्वमपेक्ष्यैव भवति । **च**कारादनिद्रत्वं च । तदुभयं चाऽऽसीनस्यैव सम्भवति । तस्मादासनापेक्षत्वादचलत्वादे**रासीन** एवो**पासनं विशेषतः कुर्यात्** । तच्चाचलत्वं शरीरस्य समत्वमपेक्ष्यैव भवति ॥ ॥ छ ॥

स्मरन्ति च ॥ तं च विशेषं **स्मरन्ति** कृष्णादयः । शरीरं समत्वेना**चलं धारय**न्मनसि स्थिरो भवतीत्यर्थः । "**सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वमि**"त्यादेर्दृष्टेरचलत्वं चापेक्ष्यमित्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ **तानेव भोगान्सेवेत** येषु सेवितेषु **मनः प्रसीदति** कालुष्यं हित्वा ध्यातव्ये वर्तते, तावत **एव सेवेत** यावत्सु **मनः प्रसीदति** । "नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ती"त्यादेः । या तु योगशास्त्रे हरिक्षेत्रदिनादिदेशकालविशेषादिचिन्ता क्रियते सा हरेर्विशेषाभिव्यक्तिहेतुत्वेन तेषां

नहि देशादिभिः कश्चिद्विशेषः समुदीरितः ।
मनः प्रसादनार्थं हि देशकालादिचिन्तनेति हि वाराहे ॥

॥ इत्यासनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॐ ॥ १२ ॥

यावन्मोक्षस्तावदुपासनादि कार्यम् ।
स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीतेति हि श्रुतिः ॥
सर्वदैनमुपासीत यावद्विमुक्तिर्मुक्ता अपि ह्येनमुपासत इति च सौपर्णश्रुतिः ॥
शृणुयाद्यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता ।
ध्यानं च यावदीक्षा स्यान्नेक्षा क्वचन बाध्यते ॥
दृष्टतत्वस्य च ध्यानं यदा दृष्टिर्न विद्यते ।
भक्तिश्चानन्तकालीना परमे ब्रह्मणि स्फुटा ।
आ विमुक्तेर्विधिर्नित्यं स्वत एव ततः परमिति च ब्रह्माण्डे ॥

॥ इति प्रायणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

मनःप्रसादकत्वेनैव नान्यविशेषहेतोः । तदाह—**"नहि देशादिभिः कश्चिद्विशेष"** इत्यादिना ॥ ॥ छ ॥

इत्यासनाधिकरणम्

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ **याव**न्नारायणं प्रति प्रयाणात्मको **मोक्षः तावदुपासना**र्चनादि **कार्यम्** । आदर्शनादिति वक्तव्ये आमोक्षादित्युक्तं दर्शनवतामपि यदा तद्विच्छेदस्तदाऽवश्योपास्तिकरणार्थम् । **"स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत** कतमं वाव स तेन लोकं जयती"ति प्रश्ने "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीते"त्यारभ्य तस्य परमध्यातुर्विरिञ्चिलोकं नीतस्य "स एतस्माज्जीवघनादि"त्यादे-

॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ १३ ॥

ब्रह्मदर्शन उत्तराघस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशश्च ।
तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ।
तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हैवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति तद्व्यपदेशात् ॥

॥ ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ १४ ॥

पुण्यस्याप्येवमसंश्लेषः पाते ।
तुशब्दोऽनुत्थानवाची ॥
यथाऽश्लेषो विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः ।
एवं सुकर्मणश्चापि पततस्तमसि ध्रुव इति चाऽग्नेये ॥

स्ततोऽप्युपदेशं प्राप्य पुनरभ्यस्यतः परं पश्यतोऽप्योङ्कारेणैवायनेनान्वेति विद्वान् । "यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चे"त्यामोक्षादुपास्तिकर्तव्यतायां प्रमाणदर्शनात् ॥ ॥ छ ॥

इति प्रायणाधिकरणम्

एवं पृथुलतरप्रयत्नसञ्जातायां सम्यग्दृष्टौ तस्य को विशेष इत्यत आह— **तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्** ॥ **ब्रह्मदर्शने** सञ्जात उत्तरकाले यदघं क्रियते तस्याश्लेषः ।

"ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थेऽलेप उच्यते ।
अशुचित्वादिकं चास्य न भवेदिति तत्फलमि"ति चानुव्याख्याने ॥ ॥ छ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ **इतरस्य** भगवद्द्वेषिणः **पुण्यस्याप्येव**मुत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशः, अधः पात आसन्ने अन्यथाज्ञानपरिपूर्तौ । नच ब्रह्मदर्शिन एव पुण्यस्याप्यश्लेषोऽयमुच्यत इति युक्तम् । **पात** इति विशेषणात् ॥

॥ ॐ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॐ ॥ १५ ॥

अनारब्धकार्ये एव पूर्वे पुण्यपापे विनश्यतः ।
तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यत इति तदवधेः ॥
तुशब्दः स्मृतिद्योतकः ॥
यदनारब्धपापं स्यात्तद्विनश्यति निश्चयात् ।
पश्यतो ब्रह्म निर्द्वन्द्वं हीनं च ब्रह्म पश्यतः ।
द्विषतो वा भवेत्पुण्यनाशो नास्त्यत्र संशयः ॥
तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति कुत्रचित् ।
आरब्धयोश्च नाशः स्यादल्पयोः पुण्यपापयोरिति च नारायणतन्त्रे ॥

॥ ॐ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॐ ॥ १६ ॥

"पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन् ।
यदात्मनः सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयादि"तिकौषारवश्रुतावानन्दोत्कर्षार्थं विहितत्वात्तस्य । "अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैवे"ति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥छ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ ब्रह्मदर्शिनः पूर्वस्य पापस्य विनाश उक्तः । द्वेषिणः पुण्यस्य । तत्रोभयत्र च विशेषमाह—**अनारब्धकार्ये एवे**त्यादिना । **अनारब्धकार्ये एव** ते **नश्यत**स्तयोरुभयोरपि ज्ञानिनो ब्रह्मसम्पत्तेरारब्धकार्यविमोक्षावधिविलम्बश्रुतेः । नच तत्र शरीराद्विमोक्षो विवक्षितः । "एवं मुक्तिफलानियम"इति शरीरपात एव ब्रह्मसम्पत्त्यनियमोक्तेः । **विमोक्ष्ये** विमोक्ष्यत इत्यर्थः । "**तस्य तावदेव चिरमि**"ति परोक्षत्ववचनात् । "**अथ सम्पत्स्यत**" इति प्रथमपुरुषप्रयोगात् । "सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणामि"त्यादि सूत्राच्च । इतरस्याप्यनारब्धकार्यमेव नश्यतीति कुत इत्यत आह—**तुशब्द** इत्यादि । **तुशब्दो** विशेषवाचक**स्मृतिद्योतकः** । अतो द्वेषिणोऽनारब्धकार्यस्यैव पुण्यस्य नाशः । अतः परमविद्वेषिणोऽपि प्रागधःपातात्कदाचिद्भोगान्भुञ्जत इति नाद्भुतम् ॥ ॥ छ ॥

अग्निहोत्राद्यपि मोक्षेऽनुभवायैव ।
तुशब्दाद्ब्रह्मदर्शनवतः ।
स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् । यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवाऽत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवाऽत्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत इति तद्दर्शनात् ॥

अग्निहोत्रादीत्यादि सूत्रम् । ब्रह्मदर्शिनो महासुखं प्राप्नुवतो लोकातीतस्य पुण्येन प्रयोजनाभावात्स न करोति, कुतश्चन श्लिष्यतीति न मन्तव्यम् । **अग्निहोत्र**सन्ध्योपासनश्राद्धादिनित्यनैमित्तिकं पुण्य**मपि मोक्षे** ज्ञानकार्यानन्दा**नुभव**विशेषा**यैव** भवति । **तुशब्दाद्ब्रह्मदर्शनवतः** एतत्पूर्वस्य दर्शनमुत्पाद्योपक्षयसिद्धेः । "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरि"ति[1] "स एनमविदितो न भुनक्ती"त्यादिदर्शनात् । "ज्ञानादेवापवर्गः तथापि तु यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाऽधिको भवति" "पश्यन्नपीममात्मानमि"त्यादेश्च ।

"अग्निविप्रार्चकोऽप्येवं यो न वेद हरिं परम् ।
आश्रयं सर्वजीवानां हरिस्तं नैव भोजयेत् ॥
यथाऽनधीतो **वेद**स्तु **यथा कर्माकृतं** तथा ।
न सम्यक्फलदो विष्णुरज्ञातो जगदीश्वरः ॥
यद्यवेत्ता **महद**पि हयमेधादीकं हरेः ।
कुर्यात्क्षयिष्णुफलवान्स भवेन्नात्र संशयः ॥
आप्तकामतयाऽऽत्मेति यो विष्णुः समुदीरितः ।
सर्वाश्रय**मुपासीत** त**मेव** पुरुषः सुधीः ॥
विष्णुं[2] सर्वाश्रय इति सदो**पास्ते** य आत्मवान् ।
क्षीयन्ते **नास्य** कर्माणि शुभान्येव कदाचन ॥

---

१ 'ख' 'ग'—रित्यत
२ 'ख'—विष्णुः

॥ ॐ अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः ॐ ॥ १७ ॥

मुक्तावनुभवकारणाद्यदन्यत् तत्पुण्यमपि विनश्यति, अप्रारब्धमनभीष्टं च ।
तथा ह्येकेषां पाठ उभयोस्त्यागेन—
तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यमिति ॥
अनभीष्टमनारब्धं पुण्यमप्यस्य नश्यति ।
किमु पापं परब्रह्मज्ञानिनो नास्ति संशय इति पाद्मे ॥

॥ ॐ यदेव विद्ययेति हि ॐ ॥ १८ ॥

ब्रह्मदर्शिकृतमल्पमपि पुण्यं महत्तममनन्तं च भवति ।
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः ॥
न ह्यस्य कर्म क्षीयत इति च ॥
अल्पमात्रः कृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवतो महान् ।
महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानां निष्फलो भवेदिति च भारते ॥

उपासनाबलान्मुक्तौ भोगान्कर्मफलान्सदा ।
भुङ्क्ते विष्णोः समीपस्थः सर्वदोषविवर्जित" इति ब्रह्माण्डे ॥

अपिशब्दादितरस्य द्वेषिण इतरदपीतरविशेषायैवेति गम्यते । तस्याऽपि पूर्वस्यान्यथाज्ञानमुत्पाद्योपक्षयात् ॥ ॥ छ ॥

ननु तत्वज्ञानिनो मुच्यमानस्योभयोरपि त्यागः श्रूयते **"तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामि**"ति । तत्र कथं पापस्यैवेत्युच्यत इत्यत आह—**अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः** ॥ अतोऽग्निहोत्रादे**र्मुक्तावनुभवकारणाद्यदन्य**त्काम्यकर्म **तत्पुण्यमपि विनश्यति** यद्य**नभीष्ट**मनारब्धं च । अभीष्टं चेदनारब्धमपि भुक्त्वा क्षप्यते । आरब्धं चेदनभीष्टमपि तथैव पापवत् । एवं भावाद्धये**केषां** शाखिनामयं **पाठः** । न पुनर्ज्ञानात्पूर्वस्याकाम्यपुण्यस्योत्तरस्य वा विनाशात् तयोरुपयोगित्वेनाभीष्टत्वात् ॥ ॥ छ ॥

"सुहृदः साधुकृत्यामि"ति ज्ञानिनः पुण्यस्याविशेषतस्त्यागश्रुतिरननुष्ठानारब्धकाम्यविषया कथं योज्यत इत्याशङ्क्या**ऽग्निहोत्रादी**त्यादिनैवोच्छिन्ना ।

॥ ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॐ ॥ १९ ॥

आरब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पत्स्यते ।
अथेति नियमसूचकः ॥
आरब्धपुण्यपापस्य भोगेन क्षपणादनु ।
प्राप्नोत्येव तमो घोरं ब्रह्म वा नात्र संशयः ॥
ब्रह्मणां शतकालान्तु पूर्वमारब्धसंक्षयः ।
नियमेन भवेन्नात्र कार्या काचिद्विचारणेति च नारायणतन्त्रे ॥

॥ इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

तात्पर्यात्पुनर्ज्ञानिकृतस्य पुण्यस्याविनाश इत्युपपादयति——**यदेव विद्ययेति हि** ॥ **महत्तमं** महत्तमफलदम् । **अनन्त**मनन्तकालीनफलदम् । कर्मणः स्वर्गादिफलदानशेषत्वे ज्ञानस्य श्रुतिरियं प्रागुदाहृता । अत्र तु ज्ञानफलमोक्षे कर्मणा सुखाधिक्यमित्येतदर्थोदाह्रियते । नचेयमुद्गीथादिकर्माङ्गावबद्धोपास्तिविषयतया कर्मण एव फलाधिक्यार्थेति मन्तव्यम् । तदधिगम इत्यादि ब्रह्मदर्शिप्रकरण उदाहृतत्वात् । नच "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्यादिकर्माङ्गोपास्तिप्रकरणाधीतत्वमस्या इति वाच्यम् । **आकाशस्तल्लिङ्गा**दित्यादेर्ब्रह्मण एवोद्गीथादिशब्दवाच्यत्वात् ।

"ओतमस्मिन्जगत्सर्वमत्युच्चश्चाखिलैर्गुणैः ।
इत्योमिति सदोपास्यः सोऽक्षरः पुरुषोत्तमः ॥
उच्चत्वाद्गीयमानत्वात्स्थानाच्चोद्गीथ उच्यते ।
ओमित्येनं समुद्दिश्य ह्युद्गाता गायति स्फुटमि"ति सारनिर्णये ॥छ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॥ आरब्धकार्यं पुण्यं पापं चेत्युभयमपि ब्रह्मदर्शी **भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म** प्राप्नोति । इतरोऽपि तदुभयं भोगेन क्षपयित्वाऽन्धन्तमः सम्प्राप्नोति । **इतरस्याप्येव**मित्युपरि च यथासम्भवं योजनीयत्वात् । यथा ज्ञाने जाते तद्देहपाते देहान्तरपाते वा मुक्तिरित्यनियमः

प्रागुक्तः । न तथा प्रारब्धकर्मक्षये किन्तु तदनन्तरमेवेत्येतद्दर्शयति—**अथेति नियमसूचक** इति । प्रारब्धकर्मक्षयश्च **ब्रह्मणां शतकालात्पूर्वं** भवत्येव । **ब्रह्मणा**-मपि **ब्रह्मणां शतकाला**द्भवत्येव । ततोऽपि पूर्वं पूर्वमनन्तादीनाम् ।

"ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्धसंक्षयः ।
ब्रह्मणस्त्वेव तावत्त्वं पञ्चाशद्ब्रह्मणस्तथा ।
रुद्रस्य विंशदेव स्यादिन्द्रस्यार्कादिके दश ॥
अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वन्त आरब्धसंक्षयः ।
ब्रह्मणैव सहातश्च परं नारायणं व्रजेदि"ति सत्तत्वे ॥ ॥ छ ॥

इति तदधिगमाधिकरणम्

इति तत्वदीपिकायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ श्रीः ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चास्मिन्पाद उच्यते—

॥ ॐ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॐ ॥ १ ॥

वागभिमानिन्युमा मनोभिमानिनि रुद्रे विलीयते ।
वाचो मनोवशत्वदर्शनात् ॥
तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यत इति शब्दाच्च ॥
उमा वै वाक् समुद्दिष्टा मनो रुद्र उदाहृतः ।
तदेतन्मिथुनं ज्ञात्वा न दाम्पत्याद्विहीयत इति हि स्कान्दे ॥

देवानां स्वपदगतानामुत्तरोत्तरप्रवेशात्मको **मोक्षः**, मानुषशरीरिणां ज्ञानिनां शरीरादुत्**क्रान्तिश्चास्मिन्पाद उच्यते** । प्रागेव शरीरादुत्क्रान्तानां देवयानेन गतानामन्येषामपि देवमोक्षोक्तावेव मोक्षः सिद्धः । तत्प्रवेशात्मकत्वात्तस्य । **अविभागो वचना**दित्यन्तेन मोक्ष उच्यते । तत्परत उत्क्रान्तिः । आदितस्तु वागाद्यभिमानिनां देवानां मोक्षोक्तावेवोत्क्रमिष्यत्पुरुषशरीरगतानां वागादीनां लयक्रमोऽपि गम्यते ॥ **वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च** ॥ वाङ्मनसि लीयते । **वागाभिमानिन्युमा मनोऽभिमानिनि रुद्रे विलीयते वाचो मनोवाशत्वदर्शनात्** । मनसा सङ्कल्पितं हि वाचा व्याहरति । ननु कथमेतदुपपद्यते,

वागभिमानिन्युमा मनोभिमानिनि रुद्रे विलीयते । मनोभिमानी रुद्रः प्राणे वायौ विलीयत इत्यादि? "वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रका" इति हि भागवते वागाद्यभिमानिनोऽग्न्यादय उक्ताः । "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदि"ति च श्रूयते । "चन्द्रमा मनो भूत्वे"ति च । क्वचिच्च स्कन्देन्द्रयोर्मनोभिमानित्वमुक्तम् । क्वचित्स्वाहापर्जन्ययोर्वाङ्मनसाभिमानित्वमिति । उच्यते । नायं दोषः । एकत्र बहूनामभिमानाविरोधात् ।

"सर्वाभिमानिनो देवास्तत्रापि ह्युत्तरोत्तरम् ।
आधिक्यं वक्तुमेतेषां पृथक्स्थानमुदीर्यते ॥
आधिक्यक्रम एवात्र शास्त्रतात्पर्यमिष्यते ।
स्थानेषु त्ववरेषां च परे सन्ति नचेतरत् ॥
तथाऽपि पितुरर्थो यः पुत्रस्याप्युपचर्यते ।
अव्यक्तादिपदार्थानां सर्वे तदभिमानिन" इति हि ब्रह्मतर्के ॥
"बहुवाचिनां च शब्दानां लिङ्गप्रकरणादिभिः ।
प्रवृत्तिहेतोश्चाऽधिक्यान्निर्णयोऽर्थेषु गम्यत" इति शब्दनिर्णये ॥
"लिङ्गादिसाम्यं यत्र स्यात्प्रयोगाधिक्यमेव तु ।
नियामकं भवेत्तत्र तेन स्यात्सुबहुश्रुत" इति च ब्रह्मतर्के ॥

अतोऽग्न्यादिभिरवरैरभिमन्यमानेष्वपि तेषूत्तमानामभिमानाविरोधः । महदभिमानिनस्तदल्पाभिमानिनश्च भवन्ति । यथा विषयस्वामी ग्रामस्य । दर्शितश्चायं न्यायः सर्वश्रुतिस्मृत्यर्थप्रथनात्मकेऽनुव्याख्याने "भूतेषु तच्छ्रुते"रिति सूत्रमधिकृत्य——

"प्रधानवायुस्त्विह वायुनामा
भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपि युक्त्या ।

---

१ 'ख'—स बहु–

॥ ॐ अत एव च सर्वाण्यनु ॐ ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रुतौ पवते चेति भूरि
प्रोक्तो यतो भूतमानी च सोऽपि ॥
महामानी त्वल्पमानी च यस्मात्
तच्छब्देनाप्युच्यते तेन सोऽपि ।
तस्मिंल्लयं यान्ति भूतान्यशेष-
क्रमाविरोधेन स एव विष्णावि"ति ॥

अथापि कथमित्थमिह समुत्थितिरस्य भाष्यस्य, यावतोमारुद्रादीनां तद्देहपाते पुनः पदान्तरं प्राप्य ततो मोक्षोऽभिमतः । अत **उमा रुद्रे विलीयत** इति न मोक्षोक्तिरुपपद्यते । मैवम् । उमारुद्रादीनमेवोपरि वारुणीशेषादिभावात्त-दानीमपि तेषु पूर्वप्रसिद्धनामप्रयोगाविरोधात् । अर्जुनादिशरीरपातेऽपि स्वर्गारो-हणिकेऽर्जुनादिशब्दप्रयोगवत् । उक्त च गारुडे—

"स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रुद्रपदं ततः ।
साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत" इति ॥
"महादेव परे जन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यत" इति च नारदीये ॥

अनुव्याख्याने च—

"उमागिरीशावपि भारतीरा-
विति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति ।
अहीन्द्रपत्नीमहिपं विरिञ्च-
पत्नीं विरिञ्चं च विमुक्तिकाले ॥
त एव यत्तत्पदमाप्नुवन्ति
तत्काल एतान्समुपास्य जीवाः ।
ब्रह्मत्वकाले प्रविशन्तिचैतान्
इति स्म वाक् तादृशतामुपैती"ति ॥

॥ छ ॥

अत एव शब्दात्सर्वाणि दैवानि यथानुकूलं विलीयन्ते ।
अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्तेऽग्निरिन्द्र इन्द्र उमायामुमा रुद्रे विलीयत एवमन्यानि दैवानि यथानुकूलमिति हि गौपवनश्रुतिः ॥

॥ इति वाङ्मनसाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॐ ॥ ३ ॥

मनः प्राण इत्युत्तराद्वचनान्मनोऽभिमानी रुद्रः प्राणे वायौ विलीयते । वायोर्वा व रुद्र उदेति वायौ विलीयते तस्मादाहुर्वायुर्देवानां श्रेष्ठ इति च कौण्डिन्यश्रुतिः ॥

॥ इति मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ अत एव शब्दात् सर्वाणि दैवानि यथा-योग्यं **विलीयन्ते ।** चशब्दादिन्द्रियाणि च **यथानु कूलं** विलीयन्ते । तथा दर्शनात् । **"अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्तेऽग्निरिन्द्र इन्द्र उमायामुमा रुद्रे विलीयत" इति गौपवनश्रुतिः ।** कथम्? नहीन्द्रस्य वारुणीप्रवेशो मोक्षोऽभि-मतः । मैवम् । समानयोरन्यतरशब्देनान्यस्य कथञ्चिद्वक्तुं शक्यत्वात् ।

> "इन्द्रप्रवेशश्च यदोच्यतेऽत्र
> तदाह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी ।
> उक्ता सुपर्णश्च गिरीशनाम्ना
> ततो विरोधश्च न कश्चनात्रे"ति च ॥ ॥ छ ॥

इति वाङ्मनसाधिकरणम्

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ अथाऽपि कथं प्राक्तनरुद्रास्यानन्तस्य भार-तीशब्दितायां ब्रह्माण्यां च लये वक्तव्ये तद्विलयस्थाने वाय्वाख्ये चतुर्मुखे लय

॥ ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॐ ॥ ४ ॥

स प्राणः परमात्मनि विलीयते ।
सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति प्राणः परमुपगच्छति प्राणं देवा अनुप्राणन्ति प्राणः परमनुप्राणिति तस्मादाहुः प्राणस्य प्राण इति प्राणः परस्यां देवतायाम् ।
मुक्ताः सन्तोऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुञ्जते ।
अग्निरिन्द्रं तथेन्द्रश्च वायुमाविश्य सोऽपि तु ।
आविश्य परमात्मानं भुङ्क्ते भोगांस्तु बाह्यकान् ॥
नह्यानन्दो निजस्तेषां परैर्लभ्यः कथञ्चन ।
किमु विष्णोः परानन्दो न ते विष्णविति श्रुतेः ॥

उच्यते । नैष दोषः । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायावतारात् । नह्येकत्रानुक्तिरन्यत्रोक्तिं बाधते ।

> "तस्मादशेषा गिरिजां प्रविश्य
> तथैव रुद्रं सह तेन वाणीम् ।
> तया पतिं प्राप्य सहैव तेन
> लयं हरौ यान्ति समस्तजीवैरि"ति च ॥

'अशेषा' इति कामादयस्तत्प्रतिबिम्बभूताः ॥ ॥ छ ॥

इति मनोऽधिकरणम्

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ "इन्द्रश्च वायुमाविश्ये"ति पूर्वोक्तसुपर्णीसुपर्णवाणीद्वारेणेति द्रष्टव्यम् । सावकाशानवकाशयोरनवकाशस्य बलवत्त्वात् ।

> "इन्द्रादीनां तत्र लयः क्रमं तु
> प्रोक्तं विशेषादनुसृत्य नान्यदि"ति च ।

प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतम् ।
सर्वेशितुश्च सर्वादेस्तस्यान्यत्र लयः कथमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

॥ इत्यध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ भूतेषु तच्छ्रुते ॐ ॥ ५ ॥

भूतेष्वन्येषां देवानां लयः ।
भूतेषु देवा विलीयन्ते भूतानि परे न पर उदेति नास्तमेत्येकल एव मध्ये स्थातेति बृहच्छ्रुतेः ॥

॥ इति भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

"आविश्य परमात्मानं भुङ्क्ते भोगांस्तु[1]बाह्यकान्" ॥

परमात्मस्वरूपानन्दादन्यमुक्तमानन्दाच्च बाह्यं स्वानन्दं भुङ्क्ते । निर्गतस्तु बाह्यविषयभोगानपि कांश्चित्स्वयोग्यान् भुङ्क्ते इत्यर्थः । "प्राणस्तेजसी"त्यस्य गतिमाह—**"प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतमि"**ति ।

मुक्तावुमा तु वागाख्या रुद्रं याति मनोऽभिधम् ।
वायुं याति शिवश्चापि वायुस्तेजोऽभिधां श्रियम् ॥
वायुमादय सा देवी याति विष्णुं परात्परम् ।
द्वारमात्रा तु सा देवी वायुप्राप्यो जनार्दनः ।
मुक्तिकाले च मुक्तौ च पुरुषा वायुमाप्नुयुरि"ति सत्तत्वे ॥ छ ॥

इत्यध्यक्षाधिकरणम्

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ अत्रोक्तेभ्योऽन्येषां देवानां भूतेषु लयः ॥ ॥ छ ॥

इति भूताधिकरणम्

---

[1] 'ग'—भोगांश्च

॥ ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥ ६ ॥

नैकस्मिन्भूते सर्वेषां देवानां लयः ।
पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते ।
मृत्यवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मारुत इत्याकाशे विनायका विलीयन्त इति महोपनिषच्चतुर्वेदशिखा च दर्शयतः ।

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ नैकस्मिन्भूते सर्वेषां देवानां लय इत्यस्य भाष्यस्यार्थ उच्यते । **न** तावदेकैकस्मिन्**भूते सर्वेषां देवानां लयः** । विरोधात् । नच कदाचिदेकस्मिन् कदाचिदन्यस्मिन्नित्यविरोधः । मुक्तौ प्रवेशप्रकारस्य श्रुतिषु नियतत्वात् ।

"उक्तश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः
पिङ्गश्रुतावुक्तलयानुसारतः ।
बिम्बे लयो यन्नियतश्च मुक्तौ
चिदात्मनां तद्वशता च सर्वदे"ति च ॥

नाप्येकस्मिन्भूते देवानां लयः । तस्यान्यस्मिंस्तस्यान्यस्मिन्नित्यतो भूतेष्वित्युक्तिः । प्रमाणाभावात् । किन्तु केषाञ्चिद्देवानामेकस्मिन्नन्येषामन्यस्मिन्नित्येवं प्रकारेणाङ्गीकार्यः । **अग्नयो**ऽग्निपुत्राः, "**वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरिती**"ति, बृहस्पत्यादयः सर्वेऽपि देवा यथानुकूलं **वायौ विलीयन्त** इत्यर्थः। इतिशब्दस्याऽद्यार्थत्वात् ।

"आकाश उर्वी च गुरुं प्रविश्य
तेनैव यातः पुरुहूतदेवम् ।
सोमस्तु वारीशयुतोऽनिरुद्धं
विशत्यसौ काममसौ तु वारुणीम् ॥
सा शेषदेवं स गिरं च सैव
वायुं विशत्यञ्ज इतीह निर्णयः ।

अतोऽग्नौ देवा वीलीयन्त इति तत्र निर्दिष्टानामेव ॥

॥ इत्यनेकलयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ समना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॐ ॥ ७ ॥

सूर्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्य तेन
शार्क्रं सहैतेन सुपर्णपत्नीम् ।
तया सुपर्णं सह तेन वार्णीं
ब्रह्माणमेतद्गत एव याती"ति च ॥

भूतवाय्वादयो **मरुत** इन्द्रादिद्वारेण **मारुते** ।

प्रयाति धर्मं निर्ऋतिस्तु शार्क्रं
मरुद्गणाः पार्षदास्तथैव ।
सर्वेऽनिरुद्धं पृतनाधिपाद्याः
तुरश्रुतिर्हीत्थमियं विमुक्तिरि"ति च ॥ नचेदं स्वमनीषितम् । "उक्तं समस्तं परमश्रुतौ ही"ति ह्याह । **अत एव च सर्वाण्यन्विति यथा**श्रुत्य-**नुकूलं यथा**बिम्बप्रतिबिम्बभावा**नुकूलं** च सर्वाणि दैवानि विलीयन्त इति यः प्रतिज्ञातो लयः सः प्राणिगदितः प्राचुर्येणाऽनुव्याख्यानिकानां श्लोकानां कियताञ्चिदुदाहरणेन । तदुपजीवकत्वेऽप्यस्य ग्रन्थान्तरत्वात् न कृत्स्नोदाहरणम्, ग्रन्थबाहुल्यभयाच्च । **अतोऽग्नौ देवा विलीयन्त इति तत्र निर्दिष्टानामेव ।** अयमर्थः । यत एते एवं **दशयतः, अतो** नैतदाशङ्कनीयं, **"अग्नौ** सर्वे **देवा विलीयन्त** "इति वचनादेकस्मिन्नेवाग्निदेवे सर्वदेवानां लय इति । अनयोरुक्ता-नामग्निपुत्राणामेव तत्र लयः । विशेषश्रुतिबाहुल्यात् । सर्वशब्दस्य तदविरोधेन कृत्स्नाग्निपुत्रविषयत्वोपपत्तेः ॥ ॥ छ ॥

इत्यनेकलयाधिकरणम्

देशतः कालतश्च व्याप्त्या समो ना परमपुरुषो यस्याः सा समना । संसारानुपक्रमात्स्वत एवामृतत्वं तस्याः ॥

बृहच्छ्रुतिश्च—

द्वौ वाव सृत्यनुपक्रमौ प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतौ नित्यमुक्तौ नित्यौ च सर्वगतौ चैतौ ज्ञात्वा विमुच्यत इति ॥

"तेजः परस्यां देवतायामि"ति श्रुतेः श्रीदेव्याश्चेतरदेववत् परमात्मप्रवेशात्मको मोक्षोऽस्तीत्याशङ्कायां पुनः प्रत्यभिधत्ते । **समना चे**त्यादि सूत्रम् ॥ **समने**ति बहुव्रीहिसमासान्मुख्यार्थत्वान्न स्वरूपमात्रेण **देशतः कालतश्च** व्याप्तिः, ज्ञानानन्दात्मभिर्देहेन्द्रियादिभिरपीत्यङ्गीकर्तव्यम् । प्रथमायाः षष्ठ्यर्थत्वेन **तस्याः** श्रीदेव्याः **संसारानुपक्रमा**दित्यन्वयः । कदाचिदपि संसारो नासीदित्येतदर्थ**मनुपक्रमा**दिति भाष्यपदम् । नतु वयं कदाचिदपि सूत्रपदं व्याख्यातुमिच्छामः शक्नुमो वा । नहि देवजातिरपि कोऽपि वेदैकपतेः साक्षात्परमपुरुषस्य श्रीमद्बादरायणभगवतोऽनन्तसद्गुणस्य सकलविषयसततविकसितसुमतेर्मतिविलसितं समवगाहितुं शक्नुयात् । यस्यानन्तदेशकालव्यापिनि विज्ञाने बत परमाणुतामणति निखिलोऽपि निगमसमूहसम्भृतोऽर्थसार्थः । यत्तु खलु गिरिशगरुडादिगुरवोऽप्यत्याश्चर्यमनुवर्णयाञ्चक्रुः—

"वेदा ह्यनन्ता इति हि श्रुतिराहाप्यनन्तताम् ।
अनन्तवेदनिर्णीतिर्महाप्रलयवारिधेः ॥
उत्तारणोपमेत्यस्मान्न ज्ञेयोऽत्र समन्वयः ।
इतिशङ्कापनोदार्थं स आह करुणाकरः ॥
अशक्योत्तारणत्वेऽपि ह्यागमापारवारिधेः ।
निर्णीयते मयैवायं रोमकूपलयोदिना ॥
यद्यप्यशेषवेदार्थो दुर्गमोऽखिलमानुषैः ।
मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुताम् ॥

नैतावता साम्यम्—

॥ ॐ तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॐ ॥ ८ ॥

समावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च नित्यौ सर्वगतौ नित्यमुक्तावसमावेतौ

इति प्रकाशयन्वेदपतिराह प्रमेयताम् ।
निखिलस्यापि वेदस्य गतिसामान्यमञ्जसा ॥
को नाम गतिसामान्यमनन्तागमसम्पदः ।
ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात्तमेकं बादरायणमि"ति ॥

तस्यैतस्य सर्वश्रुतीतिहासपुराणतन्त्रयुक्तिमूलं परमात्मतत्वविषय-निर्णयात्मकं सूत्रजातं जगति सुरवरपुरस्सरकविजनमनस्सरसिजसमूहसहस्रकिर-णेभ्यो गुरुतमभाष्यकारभट्टारकेभ्य एभ्योऽपरः को व्याचक्षीत । किन्तु प्राज्ञतमानामे-षामज्ञाबलमवलम्ब्य आरूढप्रौढदुरधिगममार्गाः कतिचन भाष्यपदानि[1] व्याचिख्या-सवस्सूत्रमिह गुरुभिरुदीरितमुदाहराम एव केवलम् । क्वापि च मुखतो विवृतमपि किमपि पदमभिमुखविकसितकरतलविलसितामलकवदविरतमनुवीक्ष्यमाणसूत्रा-र्थजातानां दुर्विगाहमतिमहासमुद्राणां मितपदं चेदं भाष्यं बह्वर्थमिह कुर्वतां कृपा-लूनामनुग्रहादर्थाक्षिप्तमर्थं प्रतिदर्शयाम इति । **च**शब्दोऽवधारणे, **स्वतएवामृतत्वं तस्ये**ति व्याख्यातत्वात् । उक्तन्यायेनाप्रलयादेव्याः "तेजः परस्यां देवताया"मिति समीपस्थित्यर्थं योजयितव्यं गुरौ वसतीतिवत् । जगत्प्रवृत्त्यभावार्थं च व्याप्त्याद्यनुक्त-विशेषान्सप्रमाणकं प्रमापयितुं चायं पुनरुपन्यासः ॥ ॥ छ ॥

कतिपयैर्धर्मैरेव साम्यं बहुभिर्वैलक्षण्यमित्याह—**नैतावता साम्यमि**ति सम्बन्धभाष्येण ॥ **तदापीतेः संसारव्यपदेशात्** ॥ **आ** समन्ता**दपीते**रित्यविज्ञा-तत्वात्प्रवेशस्योक्तम् । "अविज्ञातं प्रविष्टं यदपीतमिति कीर्त्यत" इति वचनस्य "अप्ययोऽयं समुद्दिष्टस्तदन्येषामदर्शनमि"तिवचनात्सावकाशत्वं स्यादिति **तदापी-ते**रित्युक्तम् । स्वस्याप्यविज्ञात एव तदा प्रकृतौ प्रवेश इत्यर्थः । यद्यप्यमुच्यमाना-

---

१ 'ख'—सूत्रपदानि

प्रकृतिश्च परमश्च विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेति विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेतीति सौपर्णश्रुतेः ॥

॥ ॐ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॐ ॥ ९ ॥

सूक्ष्मत्वं चाधिकं ब्रह्मणः प्रकृतेः ।
ज्ञानानन्दैश्वर्यादिप्रमाणाधिक्यं च ॥
सर्वतः प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः ।
ज्ञानानन्दौ तथैश्वर्यं गुणाश्चान्येऽधिकाः प्रभोरिति हि तुरश्रुतिः ॥

॥ ॐ नोपमर्देनातः ॐ ॥ १० ॥

अतस्तस्य ये विशेषगुणास्तेषामनुपमर्देनैव साम्यम् ॥
देशतः कालतश्चैव समा प्रकृतिरीश्वरे ।
उभयोरप्यबद्धत्वं तद्बन्धः परात्मनः ।
स्वत एव परेशस्य सा चोपास्ते सदा हरिम् ॥
प्रकृतेः प्राकृतस्यापि ये गुणास्ते तु विष्णुना ।
नियता नैव केनापि नियता हि हरेर्गुणा इति हि भविष्यत्पर्वणि ॥

॥ ॐ अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॐ ॥ ११ ॥

द्विधा हीदमवदृश्यते ऊष्मावदनूष्मावच्च । तत्रोष्मावत्परं ब्रह्म यन्न जिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति । अथानूष्मावत्प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति च यन्न पश्यन्ति पश्यन्ति च यन्न शृण्वन्ति शृण्वन्ति च यन्न जानन्ति विजानन्ति चेति सौपर्णश्रुतिश्च किञ्चित्साम्योपपत्तेः ॥

नामपि विष्णौ प्रवेशः । स स्वस्याप्यविज्ञातस्तथाऽपि प्रकृतिबन्धनिमग्नत्वात्प्रकृताविति युज्यते । अतो "**विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेती**"ति वचनं तत्वज्ञानिविषयमिति गम्यते ॥ ॥ छ ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ वदति च **सौपर्णश्रुति**रूष्मादिकम् । **ऊष्मावत्परं ब्रह्मान्यदनूष्मावदिति** वैलक्षण्यमुक्त्वाऽदृश्यत्वादिकमेव ब्रह्मण उक्त्वा

॥ ॐ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॐ ॥ १२ ॥

असमो वा एष परो नहि कश्चिदेवं दृश्यते सर्वे ह्येतेऽणवो जायन्ते च म्रियन्ते च छिद्रा ह्येते भवन्ति । अथ परो न जायते न म्रियते पूर्णश्चैष भवतीति चतुर्वेदशिखायां साम्यप्रतिषेधान्नेति चेन्न । शारीराद्धि साम्यं प्रतिषिध्यते ॥

कुतः—

॥ ॐ स्पष्टो ह्येकेषाम् ॐ ॥ १३ ॥

अथातः समाश्चासमाश्चाभिधीयन्ते समासमाश्चाथ समानि ब्रह्मणो रूपाणि यैरुत्पत्तिः स्थितिर्लयो नियतिरायतिश्चैकं ह्येवैतद्भवत्यथासमा ब्रह्मेन्द्रो रुद्रः प्रजापतिर्बृहस्पतिर्ये के च देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरा यत्किञ्चेदं चरमचरं चाथ समासमा प्रकृतिर्वाव समासमैषा हि नित्याऽजरा तद्वशा चेति स्पष्टो हि माध्यन्दिनायनानां समादिवादः ॥

॥ ॐ स्मर्यते च ॐ ॥ १४ ॥

मत्स्यकूर्मवराहाद्याः समा विष्णोरभेदतः ।
ब्रह्माद्यास्त्वसमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समासमेति च वाराहे ॥

॥ इति समनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रकृत्यादेर्दृश्यत्वादिकमदृश्यत्वादिकं च वक्ति । तच्च वचनं देवदेव्योः **किञ्चित्साम्योपपत्तेरेव** ॥ ॥ छ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ "**सर्वे ह्येतेऽणवो जायन्ते च म्रियन्ते च**"त्यादौ देशव्याप्त्यादि**प्रतिषेधात्** परमव्यतिरिक्तानां सर्वेषामविशेषेण विवक्षितसाम्यमपि **नास्तीति चेन्न । शारीराद्धि साम्यं** तत्र **प्रतिषिध्यते** । न प्रकृतेः । तस्य ह्यणुत्वादि प्रसिद्धम् ॥ ॥ छ ॥

"**छिद्रा ह्येते भवन्ती**"त्युक्तमपूर्णत्वं न जीवानामेवेति चेत्, अत एव देव्याः समासमत्वमस्यां श्रुतावस्पष्टमिति **स्पष्टो हि माध्यन्दिनायनानां समादिवाद** इत्याह । समवादोऽसमवादः समासमवादश्चेत्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

इति समनाधिकरणम्

॥ ॐ तानि परे तथाह्याह ॐ ॥ १५ ॥

प्राणद्वारेण सर्वाणि दैवानि परमात्मनि लीयन्ते ।
सर्वे देवाः प्राणमाविश्य देवे
मुक्ता लयं परमे यान्त्यचिन्त्य इति हि कौषारवश्रुतिः ॥

इति परलयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ अविभागो वचनात् ॐ ॥ १६ ॥

एते देवा एतमात्मानमनुविश्य सत्याः सत्यकामाः सत्यसङ्कल्पा यथानिकाममन्तर्बहिः परिचरन्तीति गौपवनश्रुतिः ।
तत्परमेश्वरकामाद्यविभागेनैव तेषां सत्यकामत्वम् ।

अवसितः प्रासङ्गिकः प्रकृतिस्वरूपनिरूपणाप्रकारः । सम्प्रति प्रस्तुतशेषमुपसंहरति—**तानि परे तथाह्याह** ॥ तानि **सर्वाणि दैवानि** श्रुत्यन्तरोदितद्वारान्तरप्रवेशपूर्वकं **प्राणद्वारेण** भूतवृत्त्या प्राणशब्दवाच्यविरिञ्चिद्वारेण **परमात्मनि लीयन्ते** प्राणप्रवेशोऽप्यनन्तगरुडयोरन्यतरद्वारेणैवेति निर्णयः । **सर्वाणि दैवानीति** सम्यग्दर्शी देवभाग एव सङ्गृहीतो वेदितव्यः ।

> "वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या
> धर्मं मनुं सोऽपि समेति काल" इति च ॥ ॥ छ ॥

इति परलयाधिकरणम्

तेषां मुक्तानां वक्ष्यमाणस्यादुःखानन्दभोगविशेषस्योपपत्त्यर्थं सत्यकामत्वमभिस्पृहणीयम्, श्रूयते च, तथाच परमेशितुरन्येषां च सत्यकामत्वे विरोधप्राप्तिमाशङ्क्यमानां परिहर्तुमाह—**अविभागो वचनात्** ॥ **परमेश्वरकाम**सङ्कल्पा**विभागेनैव** मुक्तानां **सत्यकामत्वं** सत्यसङ्कल्पत्वं च । विषयभेदादविभाग

कामेन मे काम आगाद्धृदयाद्धृदयं मृत्योरिति वचनात् ॥
मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्यं च परस्य तु ।
कामानुकूलकामत्वं नान्यत्तेषां विधीयत इति हि ब्राह्मे ॥

॥ इत्यविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकतया ॐ ॥ १७ ॥

उच्यते । यथा ह्यैकमत्यादिव्यवहारो लोके च । अत ईश्वरस्य यं यं प्रति यथा यथाऽभीष्टं भवति तस्य तस्य स्वात्मानमन्यं प्रति च तथा तथाऽभीष्टं भवतीत्ये तत्सत्यकामत्वं मुक्तनामतो न विरोधः । "**कामेन मे काम आगाद्धृयाद्धृदयं मृत्योरि**"ति लुङर्थे लोटः, प्रार्थनात्मकत्वात् । "यदमीषामदः प्रियम् । तदैतूप मामभी"ति वाक्यशेषाच्च । यदमीषां सर्वसंहारकभगवत्प्रमुखानां देवानां प्रियं तन्मां प्रति प्रियमभ्युपैत्वित्यर्थः । नचात्र मुक्तानां परमाभेदोऽभिप्रेतः । प्रवेशवचनात् । नहि प्रविष्टः प्रवेशस्थानं भवति । नच मुक्तौ प्रवेश एवासिद्ध इति युक्तम् । बहुप्रमाणप्रसिद्धिप्रतिपादनात् । वागादिशब्दानां चाभिमानिदेवेषु वेदव्यवहारतो मुख्यवृत्त्यभ्युपगमात् । **अभिमानिव्यपदेशस्त्व**ति प्रागेव प्रसाधितत्वाच्च । निर्विशेषब्रह्माभेदे मुच्यमानस्योत्क्रान्तिगत्युक्तिविरोधश्च । नच सा सगुणमुक्तिविषयेत्यादरणीया । निर्गुणमुक्तेस्तमोगतिव्यतिरेकेणाभावात् । "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती"ति प्रविष्टविषयम् । नच प्रवेशे दुःखाशङ्का । देहसम्बन्धादिहेतुकं दुःखलेशममृष्यतो मुक्तस्थानं चानुबुभूषतोऽपरोक्षीकृतस्वात्मभूतचिदानन्दात्मकदेहेन्द्रियादिमतस्तस्य चिच्छरीरेन्द्रियप्राणविलयस्य चिरात्प्रतीक्षितस्याहिनिलयनीनिरासवत्सुखरूपत्वात् ॥ ॥ ७ ॥

इत्यविभागाधिकरणम्

उत्क्रान्तिकाले हृदयस्याग्रे ज्वलनं भवति ।
तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतत इति श्रुतेः ॥
तत्प्रकाशितद्वारो निष्क्रामति ।
विद्यासामर्थ्यात्—
यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति स्मृतेर्विद्याशेषगत्यनुस्मरणयोगाच्च ॥
आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति हि लिङ्गम् ।
हृदिस्थेनैव हरिणा तस्यैवानुग्रहेण तु ।
उत्क्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रेण तमेवोपासतो भवेदिति चाध्यात्मे ॥
शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति च ॥

तदोकोग्रज्वलनमित्यादि सूत्रम् ॥ यदा वागादीनां लयः तदो**त्क्रान्तिकाले** तस्य विदुषो जीवस्य हृदया**ग्र ज्वलनं भवति** । 'प्रद्योतः' प्रभा प्रादुर्भवति । सर्वेषां च विदुषां भुवि जातानामुत्क्रान्तेः पश्चात्तनस्य मोक्षस्य तदपेक्षाभावात् तच्छब्देन परामर्शोपपत्तिः । अपि च देवतानामुत्तरोत्तरविलयध्यानपूर्वकं तद्विलयपर्यवसानस्थानस्य परब्रह्मणो ध्यानमुत्क्रमिष्यतः कर्तव्यमिति श्रुतिस्मृतिगतिपर्यालोचनया[1] गम्यते । गत्यनुस्मृतिवदेव गतेः पश्चाद्भाविनश्च मोक्षस्य स्वबिम्बभूतदेवतापरम्परापरस्परप्रवेशाविनाभूतत्वात् । तच्च नित्यं तत्प्रतिपत्त्यभ्यासवत एव सुकरतरं भवतीति तदर्थोऽभ्यासः कार्यः । तदर्थं तत्स्वरूपपरिज्ञानाय तद्विलयप्रकारपरीक्षा कर्तव्येति साऽत्र प्रकृता । तद्भावनावतस्तस्य तदोत्क्रान्तिकाल इति युक्त एव तच्छब्दः । अतो नैतदाशङ्कनीयम् , गतेः पश्चाद्भावित्वात्प्रवेशस्य गतिं भोगं चान्तरा वक्तव्यः प्रवेश इति । उक्तन्यायेनात्राभिधाने प्रयोजनप्रतिलम्भात् । तदिहोत्क्रान्तिः किमितरवदेव विदुषोऽप्यथवा विशिष्टेति संशये प्राप्तं प्रारब्धकर्मभोगान्तर्भूतत्वादुत्क्रान्तेः , तस्य गुरुणोऽज्ञानिष्विव ज्ञानि-

---

1 'ग'—स्मृतिपर्या–

॥ ॐ रश्म्यनुसारी ॐ ॥ १८ ॥

निष्क्रामति ।

सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मय आसु नाडीष्वाततास्तत्र श्वेतः सुषुम्नो ब्रह्मयानः सुषुम्नायामाततस्तत्प्रकाशेनैष निर्गच्छतीति हि पौत्रायण-श्रुतिः ॥

॥ ॐ निशि नेति चेन्न सम्बन्धात् ॐ ॥ १९ ॥

रश्म्यभावान्निशि ज्ञानिन उत्क्रमणं न युक्तमिति चेन्न ।

सर्वदा सम्बन्धाद्रश्मीनाम् ॥

कियत्कालम्—

॥ ॐ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॐ ॥ २० ॥

यावद्देहो विद्यते तावद्रश्मिसम्बन्धोऽस्त्येव ।

संसृष्टा वा एते रश्मयश्च नाड्यश्च नैषां वियोगो यावदिदं शरीरमत एतैः पश्यन्त्येतैरुत्क्रामन्त्येतैः प्रवर्तत इति हि माध्यन्दिनायनश्रुतिः ॥

॥ ॐ अतश्चायनेपि हि दक्षिणे ॐ ॥ २१ ॥

दक्षिणे मरणाद्याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायण इत्युक्तेऽपि ज्ञानिनो दक्षिणा-यनोत्क्रान्तिर्युज्यते ।

ष्वप्यचाल्यत्वात् , स्वकीयफलदाने तस्याविशेष एवान्येभ्य इति, अत आह । तस्य ज्ञानिन उत्क्रान्तिकाले हृदयाग्रज्वलनं भवतीति सप्रमाणकम् । नचाऽप्रारब्धकर्म-निवृत्तेः ज्ञानफलोदयोपरोध इति वाच्यम् । जीवन्मुक्त्यवस्थाभावप्रसङ्गात् । उदयात्प्रभृत्येव फलदं ज्ञानं, तथाच ज्ञानसामर्थ्यमुक्तम् ॥ ॥ छ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ योऽयं प्रद्योतः तं सुषुम्नाख्यं रश्मिमनुसरन् सुषुम्नया **निष्क्रामति** ॥ ॥ छ ॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ अतः सर्वदा सम्बन्धाद्रश्मीनां "**दक्षिणे मरणाद्याती**"त्युक्तेऽपि **दक्षिणायनोत्क्रान्तिर्युज्यते** । तस्यान्यार्थत्वात् । तमर्थमाह—"**शतं पञ्चैव सूर्यस्ये**"त्यादिना ।

शतं पञ्चैव सूर्यस्य दक्षिणायनरश्मयः ।
तावन्त एव निर्दिष्टा उत्तरायणरश्मयः ॥
ते सर्वे देहसम्बद्धाः सर्वदा सर्वदेहिनाम् ।
महर्लोकादिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः ।
निर्गच्छन्तीतरैश्चापि यैरेषृव्येतरा गतिः ॥
उत्तरं दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते ।
नतु कालविशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात्फलम् ॥
ददाति कालेऽनुगुणे फलं किञ्चिद्विशिष्यते ।
अत्युत्तमानां केषाञ्चिन्न विशेषोऽस्ति कालत इति हि नारायणाध्यात्मे ॥

॥ इति हृदयाग्रज्वलनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ योगिनः प्रतिस्मर्यैते स्मार्ते चैते ॐ ॥ २२ ॥

न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्यैते ।
किन्तु ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च ।

"**महर्लोकादिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः ।**
निर्गच्छन्तीतरैश्चैव यैरेषृव्येतरा गतिः ॥" **इतरै**र्दक्षिणायन-रश्मिभिः **निर्गच्छन्त्य**परे । **यै**र्महर्लोकादिभ्य **इतरा** स्वर्गादि**गतिः** प्राप्तव्या । "**उत्तरं दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते**" तयोरेकैकमेवेत्यर्थः । उत्तरायणरश्मि-पञ्चशतकमुत्तरायणं निगद्यते । दक्षिणायनरश्मिपञ्चशतं दक्षिणायनम् ॥ ॥ छ ॥

इति हृदयाग्रज्वलनाधिकरणम्

"**कालेऽनुगणे फलं किञ्चिद्विशिष्यत**"इत्यत्राह । पूर्वपक्षादि च विवक्षितम् । "**अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल**" इत्यादौ **कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगती** प्रतीयेते । "यत्र काले त्वनावृत्तिमि"त्यादिनोपक्रमादित्यत आह—**योगिनः प्रतिस्मर्यैते स्मार्ते चैते** ॥ **न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्यैते** । अयमर्थः, **न केवलं** ज्ञानं कर्म च विना तत्तत्कालमृतिकृते **ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्यैते** । **किन्तु**

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोः जनाः॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तत इत्यत्र योगीति विशेषणात्स्मरणनिमित्ते चैते गती ॥
मत्यनुस्मरणाद्ब्रह्म चन्द्रं वा गच्छति ध्रुवम् ।
अननुस्मरतः काले स्मरणं प्राप्य वै गतिरित्यध्यात्मे ॥

॥ इति प्रतिस्मरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः॥ ४ ॥ २ ॥

ज्ञानयोगिनो ब्रह्मगतिः **कर्मयोगिन**श्चन्द्रगतिः । अतः "**गच्छन्ति**[1] **ब्रह्म ब्रह्मविद**" इत्यत्र ब्रह्मगतिर्ब्रह्मविद एवेति सिद्धत्वात् , उत्तरत्र **योगी**तिविशेषणात् , योग उपायः, पूर्वत्र ज्ञानमेव योग उत्तरत्र कर्मेति ज्ञापयितुं **ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्चे**त्याह । नचायोगिनामपि तत्तत्कालमृतिकृते । नह्य"**ग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल**" इत्यादिनोत्क्रान्तिकालो विवक्षित इति शोभते । किन्तूत्क्रान्तस्य गतिमार्गः । अग्न्यादिदेवप्राप्तिपूर्वकत्वाद्ब्रह्मगतेः । तं चोत्तरपादे प्रपञ्चयिष्यति । "यत्र काले त्वनावृत्तिमि"त्यादेरर्थस्तु **गी**तातात्पर्य एव दर्शितः—"यत्र कालाभिमानिदेवतासु मृत्यनन्तरमेव प्रयाताः, अग्निर्ज्योतिर्धूमानामकालाभिमानित्वेऽपि काल प्राचुर्यात्काल इत्युच्यते । तत्कालमरणविवक्षायामाग्निर्ज्योतिर्धूमानामयोग" इत्यादि । **नच केवलं** तत्त**त्कालादि**देवताप्रयाण**कृते** एव **स्मर्यते** । ज्ञानकर्मभ्यां विना तत्प्रयाणस्यैवाभावोक्तेः । किमर्थं मार्गोक्तिरित्यत आह— **स्मरणनिमित्ते चैते गती** इति । तयोश्च ज्ञानकर्मयोगिनोर्यथोक्त मार्गविशेष**स्मरणनिमित्ते चैते** ब्रह्मचन्द्र**गती** । हन्तैवं ज्ञानिनोऽपि गतिप्रकारमभावयतो गत्यभावात्समप्रयोजकत्वं ज्ञानगतिस्मृत्योरित्यत आह—"**अननुस्मरतः काले**

---

[1] 'ख'—गतिः । गच्छन्ति

स्मरणं प्राप्य वै गतिरि"ति। ब्रह्मविदः पूर्वं गतिप्रकारमभावयतोऽपि ज्ञातब्रह्म-प्रसादादुत्क्रान्तिकाले **स्मरणं प्राप्य गति**र्भवत्येव । अतो ज्ञानस्य प्राधान्यम् । एतदेव ह्याह—**विद्याशेषगत्यनुस्मरणयोगाच्चे**ति । अतो न तयोः समत्व-माशङ्कनीयम् । **विद्यासामर्थ्यादि**ति विद्याया एव प्राधान्योक्तेर्गत्यनुस्मरणस्य शेषत्वोक्तेश्च । अतश्च न ब्रह्मविदामुत्क्रान्तिकाले बुद्धिमोहो भ्रंशो वाऽऽशङ्कनीयः । प्रारब्धकर्मणा प्राप्तक्लेशस्यापि तात्तत्**काले स्मरणं प्राप्य गतिरि**ति वचना-देव ॥ ॥ छ ॥

इति प्रतिस्मरणाधिकरणम्

इति तत्त्वदीपिकायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

|| श्रीः ||

|| तृतीयः पादः ||

मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यते ॥

॥ ॐ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॐ ॥ १ ॥

तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरित्यर्चिषः प्राथम्यं श्रूयते । यदा ह वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छतीति वायोः । तत्रार्चिःप्राप्तिरेव प्रथमा ।

अथ यथोक्तमार्गेण शरीरादुत्क्रान्तस्य ब्रह्म जिगमिषोर्गति**मार्ग उच्यते ।** स्मरणनिमित्तत्वं हि गतेरुक्तम् । अतश्च गतिप्रकारो विचारणीय इति तद्गम्यविशेषश्च निरुप्यतेऽ**स्मिन्पादे । कार्यं बादरिरि**त्यादिना गम्यविचारः, तत्पर्यन्तं मार्गविचारः । **अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥** "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते **तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽह**रह्न आपूर्यमाणपक्षमि"त्यादिश्रुतौ ब्रह्म यास्यतां मार्गस्थानां सम्भावकानां देवानामर्चिर्देवस्य प्राथम्यं श्रूयते । श्रद्धया ज्ञानादिरूपं ब्रह्मोपासत इत्यर्थः । **"यदा ह वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छती"त्यत्र वायोः** । तत्र संशयः । किं वायोः प्रथमप्राप्यत्वमुतार्चिर्देवस्येति । वायोरिति प्राप्तम् । **यदाऽस्माल्लोकात्प्रैति** तदा

द्वावेव मार्गौ प्रथितावर्चिरादिर्विपश्चिताम् ।
धूमादिः कर्मिणां चैव सर्ववेदविनिर्णयात् ॥
अग्निर्ज्योतिरिति द्वेधैवार्चिषः सम्प्रतिष्ठितिः ।
अग्निं गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संव्रजन् ।
एकस्मिंस्तु पुरे संस्थो द्विरूपोऽग्नेः सुतो महानिति च ब्रह्मतर्के ॥

॥ इत्यर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॐ ॥ २ ॥

अर्चिषो वायुं गच्छति ।
स वायुमागच्छतीति सामान्यवचनात् ।
स इतो गतो द्वितीयां गतिं वायुमागच्छति वायोरहरह्न आपूर्यमाणपक्षमिति विशेषवचनाच्च ॥

॥ इति वायुगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

वायुमागच्छतीति स्पष्टं श्रूयमाणस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । नचार्चिःप्राप्तिरुत्क्रान्त्यनन्तरमेवेति श्रूयते । नचाभिसम्भवः प्राप्तिरिति निश्चेतुं शक्यते । नच तत्रोत्क्रान्तिः श्रूयते । "उपासते **तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती**"ति हि श्रुतिः । अत्रोच्यते । अर्चिष एव प्रथमप्राप्यत्वम् । "सर्वे वा एत उत्क्रामन्ति तेऽर्चिषमेवाभियन्ती"ति श्रुत्यन्तरात् । अतोऽभिसम्भवन्तीति श्रुतेश्चायमर्थो गम्यते । अहरादीनां सहपाठितानां श्रुत्यन्तरे प्राप्यत्वसिद्धेश्च । "अर्चिषमेवाभिसंविशन्तीति"ति चास्यामेव स्थानान्तरे श्रूयमाणत्वात् । अतो**ऽर्चिरादिना** मार्गेणैवोत्क्रान्ता यान्ति । तदेव स्पष्टयति—"**द्वावेव मार्गौ प्रथितावर्चिरादिर्विपश्चिताम्**"ति । नचाग्निर्ज्योतिरित्यादिवाक्यविरोध इत्याह—"**अग्निर्ज्योतिरिति द्वेधैवार्चिषः सम्प्रतिष्ठितिरि**"त्यादिना ॥ ॥ छ ॥

इत्यर्चिराद्यधिकरणम्

॥ ॐ तटितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॐ ॥ ३ ॥

मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सराद्वरुणलोकं वरुणलोकात्प्रजापतिलोकमिति कौण्डिन्यश्रुतिः ।
संवत्सरात्तटितमागच्छति तटितः प्रजापतिलोकमिति च गौपवन श्रुतिः ।
तत्र तटितो वरुणं गच्छति ।
तटिता ह्यूह्यते वरुणलोकस्तटिदुपरि मुक्तामयो राजते तत्रासौ वरुणो राजा सत्यानृते विविश्वतीत्युपरिसम्बद्धत्वश्रुतेः ॥

॥ इति तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ अर्चिर्देव गत्वा ततो **वायुं गच्छति** । **न** प्रथमत एव । उक्तन्यायेन "**स वायुमागच्छती**"त्यस्य सामान्यवचनत्वात् । **अर्चिषो वायुमेव गच्छति** च । वायोर्द्वितीयप्राप्यत्वे **विशेषवचनात्** ॥ छ ॥

इति वायुगत्यधिरणम्

तटितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ "**अह्न आपूर्यमाणपक्षं** आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङेति मासांस्तन्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्य"मिति छन्दोगश्रुतौ । "**संवत्सराद्वरुणलोकं वरुणलोकात्प्रजापतिलोकमि**"ति कौण्डिन्यश्रुतौ । "**संवत्सरात्तटितमगच्छति तटितः प्रजापतिलोकमि**"ति गौपवनश्रुतौ । तत्रानुक्तित उक्तेर्बलवत्त्वादुभयश्रुत्यनुग्रहयोगाच्च सवत्सरादित्ययोरन्तराले प्रजापतेर्गम्यत्वमविचारेणैव सिद्धम् । तयोश्च श्रुत्योरेकैकस्यामेकैकस्य गम्यत्वोक्तेः कतरस्य प्राथम्यमिति विचार्यते । वरुणस्येति प्राप्तम् ।" विद्युद्वै विद्युत्य वृष्टिमनुप्रविशती"ति श्रुतेः । वृष्टेश्च जलात्मकत्वेन वरुणसम्बन्धित्वात् तटितस्तल्लोकस्थत्वोपपत्तेः पृथग्गम्यत्वाभावादित्यत आह—**तत्र तटितो वरुणं गच्छती**त्यादि । अयमर्थः । संवत्सरलोकात्तटिल्लोकं गच्छति तस्माद्वरुणलोकं, तटिल्लोकेन वरुणलोकस्य तदुपरिस्थत्वेन सम्बद्धत्वश्रुतेः ॥ ॥ छ ॥

इति तटिदधिकरणम्

॥ ॐ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ ४ ॥

पूर्वत्रोक्तस्त्वातिवाहिको वायुः ।
पूर्वगमनलिङ्गात् ॥
कुतः—

॥ ॐ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॐ ॥ ५ ॥

स वायुमागच्छतीति प्रथममुच्यते ।
उत्क्रान्तो विद्वान्परमभिगच्छन्विद्युतमेवान्तत उपगच्छति द्यौर्वाव विद्युत्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव ब्रह्म गच्छतीत्यन्तेऽपि वायुगमन-श्रुतेः पूर्वोक्त आतिवाहिकः परो वेति व्यामोहे उत्तरे दिवस्पतिरिति विशेषणात्पूर्वत्राऽतिवाहिकस्यैव सिद्धेः ॥
ब्रह्मतर्के च—
उत्क्रान्तस्तु शरीरात्स्वाद्गच्छत्यर्चिषमेव तु ।
ततो हि वायोः पुत्रं च योऽसौ नाम्नाऽऽतिवाहिकः ॥
ततोऽहः पूर्वपक्षं चाप्युदक्संवत्सरं तथा ।
तटितं वरुणं चैव प्रजापं सूर्यमेव च ॥

ननु "**द्यौर्वाव विद्युत्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव परमभिगच्छती**"ति श्रुतेरुपरि च वायोर्गम्यत्वादेक एव द्विरूपो गम्यतेऽर्चिर्देववदित्येष्टव्यं स्यान्मतं, नासौ न्यायोऽत्रावतरति । तत्र तु द्वैरूप्यम् । "**अग्निर्ज्योतिरिति द्वैधैवार्चिषः सम्प्रतिष्ठितिरि**"त्यादिविशेषवचनात् । नात्र द्वैरूप्ये प्रमाणं, बहुत्वाच्च वायूनां, द्वावेतौ वायू इति । तर्हि पूर्वः प्रधानोऽस्तु तत्प्रेषणे तूत्तरेषु गन्तॄणामवकाशदानाद्युपपत्त्या पूर्वं तस्य प्राप्तेर्युक्तत्वात् , गतौ तारतम्यक्रमस्यानपेक्षितत्वात् , नहि सोमाग्नीन्द्रध्रुवगतिः क्रमानुरोधिनीत्यत आह—**आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात्** ॥ **पूर्वत्रोक्तो वायुरातिवाहिकः**, न प्रधानः, पूर्वप्राप्यत्वादेव **लिङ्गात्** ॥ ॥ छ ॥

न तदेवाप्रधानत्वे लिङ्गमित्युक्तमित्यत आह—**उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः** ॥ **पूर्वोक्त आतिवाहिकः परो वेति व्यामोह** इति भाष्यस्यायमर्थः । पूर्वोक्त

सोमं वैश्वानरं चेन्द्रं ध्रुवं देवीं दिवं तथा ।
ततो वायुं परं प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तममिति ॥

॥ इत्यातिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण तत्र तत्रोच्यमानत्वाद्वायोरपि परतो ब्रह्मणोऽर्वाग्गन्तव्योऽस्तीति नाऽशङ्कनीयम् ।
विद्युत्पतिना वायुनैव स एनान्ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मगमनश्रुतेः ॥
विद्युत्पतिर्वायुरेव नयेद्ब्रह्म नचापरः ।
कुतोऽन्यस्य भवेच्छक्तिस्तमृते प्राणनायकमिति च बृहत्तन्त्रे ॥

॥ इति वैद्युताधिकरणम् ॥ ५ ॥

आतिवाहिको वा प्रधानो **वेति व्यामोहे** व्याकुलबुद्धितायां **पूर्वोक्तो वाऽऽतिवाहिकः परो वेति व्यामोहे, उत्तरे** वायौ **दिवस्पतिरिति विशेषणात्पूर्वोक्तस्य** वायोरातिवाहिकत्वसिद्धिः । प्रधानो हि दिवस्पतिः "दिवस्पतयो दिधिषाणा अवेषन्नित्या"दिश्रुतेः । "या मारुताद्गर्भमधत्त पूर्वमि"त्यादेश्च । अथ कथमयमातिवाहिक एवेति सिध्यतीत्यत आह—**ब्रह्मतर्के चे**त्यादि । नचोपरिप्रेषणार्थं प्रधानस्य प्राथम्यमिति युक्तम् । आतिवाहिकस्यातिवहनसौकर्यात् ॥ ॥ छ ॥

इत्यातिवाहिकाधिकरणम्

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ तारतम्यक्रममनादृत्य बहुप्रकारेणोच्यमानत्वात्प्रधान**वायोरपि परतो ब्रह्मणोऽर्वाग्गन्तव्यः** स्यादिति **नाऽशङ्कनीयम् ॥ विद्युत्पतिना वायुनैव ब्रह्मगमनश्रुतेः** । आह हि विद्युतं गन्तव्यां प्रस्तुत्य "तत्पुरुषो मानवः **स एनान्ब्रह्म गमयती**"ति । अस्मिन्नेवार्थे प्रमाणभूतं प्रकटार्थमुक्तश्रुतेरुपबृंहकं साक्षाद्भगवत्प्रणीतं तन्त्रवाक्यमिहाप्युदाहरति—

॥ ॐ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॐ ॥ ७ ॥

स एनान्ब्रह्म गमयतीति कार्यं ब्रह्म गमयतीति बादरिर्मन्यते ॥
ऋते देवान्परं ब्रह्म कः पुमान्प्राप्नुयात्क्वचित् ।
यद्यपि ब्रह्मदृष्टिः स्याद्ब्रह्मलोकमवाप्नुयादित्यध्यात्मवचनात्तस्यैव गत्युपपत्तेः ॥

॥ ॐ विशेषितत्वाच्च ॐ ॥ ८ ॥

यदि ह वाव परमभिपश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखं प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखमिति कौषारवश्रुतौ ॥

॥ ॐ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॐ ॥ ९ ॥

"विद्युत्पतिर्वायुरेव नयेद्ब्रह्म नचापरः ।
कुतोऽन्यस्य भवेच्छक्तिस्तमृते प्राणनायकमि"ति ॥

'दिवस्पतिरि'ति विशेषणं च तस्यैव स्यात् । "द्यौर्वाव विद्युत्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव ब्रह्म गच्छती"ति श्रुतेः । **विद्युत्पतिना वायुनैवेति** न श्रीरपि पृथग्गन्तव्येत्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

इति वैद्युताधिकरणम्

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ एवं तावद्यथोक्तमार्गेण गतानां ब्रह्मविदां ब्रह्मगमनमस्तीत्युक्तम् । किं तद्गम्यमित्यधुना निरूप्यते । **किं कार्यमवरं** ब्रह्माथ कारणं परमिति ? तत्रैवं **बादरिर्मन्यते** । न तेषां सर्वेषां तदा परमेव प्राप्यं किन्तु कैश्चित्कार्यमेव गम्यमिति ॥ ॥ छ ॥

तर्हि वायुमेव प्राप्य तिष्ठन्तु ते नोचेत्परं ब्रह्मेति च नाऽशङ्कनीयमित्याह——**विशेषितत्वाच्च** ॥ **"यदि ह वाव परमभिपश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखमि"**त्यादि **विशेषितत्वाच्च** । अतः परब्रह्मदर्शिनः क्रथमवरब्रह्मणि स्थितिरिति च संशयोऽनुपपन्नः, प्रमाणप्रसिद्धेः ॥ ॥ छ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति व्यपदेशस्तु समीपत एव परमपि प्राप्नोतीत्येतदर्थमेव ॥

कदा—

॥ ॐ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॐ ॥ १० ॥

ते ह ब्रह्माणमभिसम्पद्य यदैतद्विलीयतेऽथ सह ब्रह्मणा परमभिगच्छतीति सौपर्णश्रुतेर्महाप्रलये तदध्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छति ॥

॥ ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते परात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति ॥

॥ ॐ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॐ ॥ १२ ॥

ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वात्परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिर्मन्यते ॥

॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ १३ ॥

दृष्टत्वाच्च परब्रह्मणः ॥

॥ ॐ नच कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॐ ॥ १४ ॥

नहि कार्ये प्रतिपत्तिः प्राप्नवानीत्यभिसन्धिश्च ।

तर्हि ब्रह्मविदां सामान्यतः परप्राप्तिकथनं कथमित्यत आह—**सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ समीपत**[1] इति कालतः ॥ ॥ छ ॥

कार्यात्यय इत्यादिसूत्रम् ॥ कार्यस्य **महाप्रलये** परब्रह्मणि योगात् कार्याधिकृतेन यथायोग्यं प्रलयेऽप्यधिकृतेन **ब्रह्मणा सह परमभिगच्छति** ॥ छ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ नच सर्वेषां कार्यमेव गम्यमिति नियमः । किन्तु कैश्चित्परमेव गम्यमिति **जैमिनिः** ॥ ॥ छ ॥

दर्शनाच्च ॥ तृप्ततया **दृष्टत्वाच्च परब्रह्मणः** ॥ ॥ छ ॥

---

१ 'ख' -समीप इति

यदुपास्ते पुमाञ्जीवन्यत्प्राप्तमभिवाञ्छति ।
यच्च पश्यति तृप्तः संस्तत्प्राप्नोति मृतेरन्विति हि पाद्मे ॥

॥ ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ॥ १५ ॥

प्रतीकं देह उद्दिष्टो येषां तत्रैव दर्शनम् ।
नतु व्याप्ततया क्वापि प्रतीकालम्बनास्तु ते ॥
अप्रतीका देवतास्तु ऋषीणां शतमेव च ।
राज्ञां च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वादिशतं तथा ॥
एतेऽधिकारिणो व्याप्तिदर्शनेऽन्ये नतु क्वचित् ।
अयोग्यदर्शने यत्नाद्भ्रंशः पूर्वस्य चापि तु ॥
अप्रतीकाश्रया ये हि ते यान्ति परमेव तु ।
स्वदेहे ब्रह्मदृष्ट्यैव गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् ।
ब्रह्मणा सह सम्प्राप्ते संहारे परमं पदमिति गारुडवचनात् ॥
उभयत्रोक्तदोषाच्चाप्रतीकालम्बनान्परं नयति ।
स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यत इति श्रुतेश्च ॥
अत्र कर्मोपासनमेव ।
अन्यान्कार्यं नयतीति भगवन्मतम् ॥

बादरिजैमिनिमतभेदकथनेन विरुद्धवत्प्रतीयमानानां कार्यपरगतिविषयश्रुतिस्मृतीनां विरोधं परिहरन्विषयविभागसत्तां सूचयित्वोभयत्र च गन्तॄणां सहेतुकं विभागसुज्ञापनाय स्वमतमाह—**अप्रतीकालम्बनानि**त्यादिसूत्रम् ॥ **उभयत्रोक्तदोषा**त्कतिपयैः कार्यं गम्यमित्यनङ्गीकारे यत्तत्र साधनमुक्तं "**ऋते देवान्परं ब्रह्म कः पुमान्प्राप्नुयात्क्वचिदि**"त्यादेः तस्यैव गम्यत्वोपपत्तिः, "**प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखमि**"ति विशेषणं च, तदेव दूषणं स्यात् । तद्विरोधात्कैश्चित्परस्य गम्यत्वानङ्गीकारे ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यतो वृत्तिः, दृष्टिश्च, परब्रह्मणोऽन्यत्र विशेषोपास्त्यभावः, प्राप्त्यभिसन्ध्यभावश्च, यत्साधनमुक्तं

॥ ॐ विशेषं च दर्शयति ॐ ॥ १६ ॥

अन्तःप्रकाशा बहिःप्रकाशाः सर्वप्रकाशाः । देवा वाव सर्वप्रकाशा ऋषयोऽन्तः प्रकाशा मानुषा एव बहिःप्रकाशा इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥

॥ इति कार्यप्राप्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

तदेव दूषणं भवति । सर्वेषां कार्यप्राप्तौ जैमिन्युक्तदोषात्परप्राप्तौ बादर्युक्तदोषाच्च विभागे सिद्धेऽयं सुविवेकः । **अप्रतीकालम्बनान्परं नयति** भगवान्विद्युत्पतिः प्रतीकालम्बनान्कार्यं नयतीत्युभयतोऽपि स एव नेतेत्यर्थः । अतः प्रतीकालम्बनानां कार्यब्रह्मणि प्रतिपत्त्यभिसन्धिविशेषौ कार्याविति लभ्यते । तत्र कश्चित्कालं स्थितिर्यथा स्याद्यद्राहित्यात्तत्प्राप्त्यभाव उपन्यस्तः । उक्तं हि प्राप्यमात्राणामप्यनुस्मर्तव्यत्वम् । "**ऋते देवान्परं ब्रह्म कः पुमान्प्राप्नुयात्क्वचिदि**"-त्युदाहरन्बादरिश्च न सर्वेषां कार्यब्रह्मप्राप्तिं मन्यत इति गम्यते । 'क्रतुः' निश्चयज्ञानम् ॥ ॥ छ ॥

इति कार्यप्राप्त्यधिकरणम्

इति तत्वदीपिकायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

भोगमाहास्मिन्पादे ॥

॥ ॐ सम्पद्याविर्भाय स्वेन शब्दात् ॐ ॥ १ ॥

उक्तप्रकारद्वयेन परं ब्रह्म प्राप्तानां प्रलये प्रागुक्तप्रकारेण प्रविष्टानां स्वरूपानन्दानुभविनां सर्गे निर्गतानां मुक्तानां बहुविधमानन्द**भोगमाहास्मिन्पादे** । नच शून्यता मुक्तिः । तथात्वे तत्रार्थित्वासम्भवात् । नहि कश्चित्स्वरूपनाशमिच्छति । इच्छति दुःखातिरेकीति चेन्न । देहविरहमात्रस्य तस्येष्टत्वात् । देहदेहिविभागाज्ञः स इति चेत्तर्हि न शास्त्रात्तज्ज्ञ इच्छेत् । दुःखोच्छेदार्थं चेत्तदुपायमिच्छतु नात्मोच्छेदम् । नच नास्त्यात्मा । अहमस्मि न नास्मीत्यबाधितानुभवात् । नच भ्रान्तिसिद्धमिथ्याविशेषोच्छोदो मोक्षः । अविद्यमानोच्छेदस्यानेष्टव्यत्वात् । भ्रान्तिनिवृत्तिरिष्यत इति चेन्न । भ्रान्तेस्सत्त्वानङ्गीकारात् । अनिर्वचनीयाज्ञानाज्जायतेऽनिर्वचनीयो विशेषः तत्प्रतीतिश्च, तन्निवृत्तिस्स इति चेत्, कस्याज्ञानं अनिर्वचनीयस्य सत्यस्य वा? नाऽद्यः । सम्यग्बोधे तन्निवृत्तिप्रसङ्गात् । नान्त्यः । स्वत एव सत्यत्वविशेषप्रसङ्गात् । नच शून्यमस्मि, निर्विशेषोऽस्मीति वाऽनुभवे मोक्षे विशेषनिराकरणं शक्यम् । नच

स य एवंविदेवंमन्वान एवंपश्यन्नात्मानमभिसम्पद्यैतेनात्मना यथा-कामं सर्वान्कामाननुभवतीति सौपर्णश्रुतिः ।
परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति च ।
एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धस्सन्ननन्धो भवतीति च ।
तत्र तरणं नाम तत्प्राप्तयेऽन्यतरणमेव ।
इमां घोरामशिवां नदीं तीर्त्वैतं सेतुमाप्यैतेनैव सेतुना मोदते प्रमोदत आनन्दी भवतीति मौद्गल्यश्रुतेः ॥

नानुभवः । स्वयम्भातत्वप्रतिज्ञाहानेः । अतः सविशेषो मोक्ष इत्यभ्युपेयताम् । नच क्षणिकस्य मोक्षस्तत्र प्रवृत्तिर्वा युज्यते, स्वरसभङ्गुरत्वादेव । नच सन्तानस्य मोक्षायान्यः प्रवर्तते । अयुक्तेः । सन्तानस्य चावस्तुत्वान्न प्रवृत्तिः । दुःख-निवृत्तिमात्रं मोक्ष इति तु पुरस्तान्निरस्तम् । अतो विशिष्टस्वरूपानन्दानु-भवो मोक्ष इति विचक्षणाः प्रचक्षते[1] । अतः साधूदितं **भोगमाहे**ति ॥ **सम्प-द्याविहाय स्वेन शब्दात्** ॥ **सम्पद्ये**त्यनेन "**पश्यन्नात्मानमभिसम्पद्य तेनात्मना यथाकामं सर्वान्कामानुभवती**"ति मोक्षे यथेष्टकामभोगवादिनीं सौपर्णश्रुतिमुपलक्षयति। **स्वेने**ति च "**परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-निष्पद्यत**" इति मोक्षं प्रस्तुत्य "स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वे"तिवादिनीम् । "**सेतुं तीर्त्वे**"त्यादिश्रुतेः तमतिक्रम्य भुङ्क्त इति नाऽशङ्क-नीयमित्य**विहाये**ति मौद्गल्यश्रुतिं सूचयति—"**एतं सेतुमाप्यैतेनैव सेतुना मोदते प्रमोदत आनन्दी भवती**"ति, तेनैव भोगवादिनीम् । एवं मुक्तस्य भोगोऽवगम्यते **शब्दा**दिति भाष्याभिप्रायः ॥

"सुखं स्वरूपभूतं यदानन्द इति कीर्तितम् ।
मुन्नाम विषयोत्थं यत्प्रकृष्टविषयात्प्रमुदि"ति महामीमांसायाम् ॥छ॥

ननु नैतासु श्रुतिषु मुक्त उच्यते,वैषयिकसुखभोगित्वोक्तेः । नहि तन्मुक्तस्य समस्ति विषयाभावात् । विषयसम्बन्धात्सुखेष्टौ च तदपाये तदभावप्रसङ्गो

---

१ 'ख'—समाचक्षते ।

॥ ॐ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॐ ॥ २ ॥

मुक्त एव चात्रोच्यते ।
अहरहरेनमनुप्रविशत्युपसंक्रमे च न तत्र मोदते न प्रमोदते न कामाननुभवति बद्धो ह्येष तदा भवत्यथ यदैनं मुक्तोऽनुप्रविशति मोदते च प्रमोदते च कामांश्चैवानुभवतीति बृहच्छ्रुतौ प्रतिज्ञानात् ॥

॥ ॐ आत्मा प्रकरणात् ॐ ॥ ३ ॥

परञ्ज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्यते ।
तत्प्रकरणत्वात् ।
परञ्ज्योतिःपरम्ब्रह्मपरमात्मादिका गिरः ।
सर्वत्र हरिमेवैकं ब्रूयुर्नान्यं कथंचनेति च ब्रह्माण्डे ॥

॥ इत्यात्मसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

दुःखानुषङ्गप्रसङ्गश्च , लोकवत् । चक्षुराद्यभावाच्च । नहि भोगसाधनानां चक्षुरादीनां भोगायतनस्य शरीरस्य चाभावान्मुक्तस्य भोगसम्भवः । अतः सांसिरिकेष्वेवोत्कृष्टं सुखं सगुणोपास्तिफलभूतं सगुणब्रह्म प्राप्यानुभवन्क्रमेण विमोक्ष्यमाण इहोच्यते "**कामाननुभवती**"त्यादिषु । अत्र प्रत्याचष्टे—**मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ मुक्त एव चात्र** विषयभोगवा**नुच्यते** । न संसारी । **बृहच्छ्रुतौ** मुक्तस्य कामानुभव**प्रतिज्ञानात्** । "**कामांश्चैवानुभवती**"ति वचनात् । कामितानेवानुभवति नेतरान् । कामिताननुभवत्येव च । अतो नानिष्टभोगेष्टाभोगयोः प्रसङ्गः । "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"ति प्रस्तुतस्य मुक्तस्य हि श्रुतिर्ब्रह्मणा सह कामार्ष्टिमाचष्टे[१] । यदा च विषयभोगाभावः तदा च स्वरूपसुखस्यानपाया- दनिच्छायामुपरमस्य च सुखरूपत्वाद्विशेषाङ्गीकाराच्च नोक्तप्रसङ्गः । नच सुखे दुःखानुषङ्गनियम इति युक्तम् । अतो नान्यात्मको मोक्षो वितर्कणीयः । मुक्तस्य चिदात्मकानां स्वरूपभूतानां देहेन्द्रियाणां श्रुतिबलाद्वक्ष्यमाणत्वान्न भोगासम्भवाऽऽशङ्कावकाशः ॥

॥ छ ॥

---

१. 'ख'—कामाप्तिमाचष्टे

॥ ॐ अविभागेन दृष्टत्वात् ॐ ॥ ४ ॥

ये भोगाः परमात्मना भुज्यन्ते त एव मुक्तैर्भुज्यन्ते। यानेवाहं शृणोमि यान् पश्यामि याञ्जिघ्रामि तानेवैत इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्तीति दृष्टत्वाच्चतुर्वेदशिखायाम् ॥

भविष्यत्पुराणे च—

मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगाँल्लेशतः क्वचित्।
बहिष्ठान्भुञ्जते नित्यं नाऽनन्दादीन्कथञ्चनेति ॥

॥ इत्यविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ परंज्योतिः परमात्मनोऽन्यद्यत्किञ्चित् यत्प्राप्तिमतो जक्षणादिफलं श्रूयत इतिंच न वाच्यम्। यतः **परञ्ज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्यते।**" आत्माऽपहतपाप्मे"त्यादितत्प्रकरणपठितत्वात् ॥ ॥ छ ॥

इत्यात्मसम्पत्त्यधिकरणम्

स्वरूपानन्दव्यतिरेकेण बहिर्भोगाश्च सन्ति मुक्तानामित्युक्तम्। के पुनस्त इत्याकांक्षायां प्राप्तं ये परमेश्वरस्य भोगा न ते मुक्तानां भोग्याः[1], तदन्य एव, तस्य परमैश्वर्यवतो भोगानामत्युच्चत्वात्, ततो निकृष्टानां तत्तन्त्राणां तदनधिकारात्, "नचाऽधिकारिकमपी"त्युक्तन्यायाच्चेत्यत आह—**अविभागेन दृष्टत्वात्** ॥ ये परमात्मभोग्या न तेभ्योऽन्ये मुक्तभोग्याः। सर्वभोगवत्वात्तस्य। किन्तु **अविभागेन** तेषामेव केचिदत्यल्पा **मुक्तैर्भुज्यन्ते**। तथा **दृष्टत्वा**त्स्मृतत्वाच्च। यथा राजादिषु मन्त्र्यादयः सामान्यभोगान्गीतलास्यादीननुभवन्ति। नत्वसाधारणानन्तःपुरादिगोचरान्। विभक्तभोग्याङ्गीकारे परमात्मनस्तद्भोगाभावात्सुखापरिपूर्तिप्रसङ्गः ॥ ॥ छ ॥

इत्यविभागाधिकरणम्

---

१. 'ख'—योग्याः

॥ ॐ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॐ ॥ ५ ॥

सर्वदेहपरित्यागेन मुक्ताः सन्तो ब्राह्मेणैव देहेन भोगान्भुञ्जत इति जैमिनिर्मन्यते ।
स वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमतिसृज्य ब्रह्माभिसम्पद्य ब्रह्मणा पश्यति ब्रह्मणा शृणोति ब्रह्मणैवेदं सर्वमनुभवतीति माध्यन्दिनायनश्रुतावुपन्यासात् ॥
आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्ट्यैव पश्यति ।
गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेदिति स्मृतेः ॥
गच्छामि विष्णुपादाभ्यां विष्णुदृष्ट्या च दर्शनम् ।
इत्यादिपूर्वस्मरणान्मुक्तस्यैतद्भविष्यतीति बृहत्तन्त्रोक्तयुक्तेश्च ॥

॥ ॐ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॐ ॥ ६ ॥

चितिमात्रो देहो मुक्तानां पृथग्विद्यते, तेन भुञ्जते ।
सर्वं वा एतदचित्परित्यज्य चिन्मात्र एवैष भवति चिन्मात्र एवावतिष्ठते तामेतां मुक्तिरित्याचक्षत इत्युद्दालकश्रुतेश्चिदात्मकत्वादित्यौडुलोमिर्मन्यते ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ **सर्वदेहपरित्यागेने**ति स्थूलसूक्ष्मशरीरविवक्षयोच्यते, नतु चिन्मात्रदेहविवक्षयाऽपि, श्रुतौ **मर्त्यमिति** विशेषणात् । "**अतिसृज्य ब्रह्माभिसम्पद्ये**"ति चोक्तेः । "**इदं शरीरं मर्त्यमतिसृज्ये**"ति श्रुत्युक्तेः स्थूलशरीरमेवातिसृज्येति मतिर्मा भूदिति **सर्वदेहपरित्यागेने**त्युक्तम् । सूक्ष्मशरीरस्यापि प्रत्यक्षैकदेशत्वादिदन्त्वम् । प्रलयेऽपचयान्मुक्तौ विनाशाच्च मर्त्यत्वम् । **ब्राह्मेणैव देहेने**त्ययोगव्यवच्छेदः । न ब्राह्मेण देहेन विना भोगोऽस्तीति हेत्वर्थे वा । **चिता वाऽचिता वेति विकल्पाम्नाना**च्चिदात्मकात्स्वदेहा**दन्यदेहस्यापि भावं** वक्ष्यमाणो[1] जैमिनिर्मुक्तानां चिदानन्दात्मकं देहं प्रतिषेधतीति **न** मन्तव्यम् ॥ ॥ छ ॥

चितिमात्रेणेत्यादि सूत्रम् ॥ न चिन्मात्रात्मकेन देहेन विना भोगः । किन्तु तद्वत एव । तस्य स्वरूपभूतत्वादि**त्यौडुलोमिः** ॥ ॥ छ ॥

---

१ ब्रूञ आत्मनेपदे लृटः शतरि रूपम् । वक्ष्यन्नित्यर्थः ।

॥ ॐ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॐ ॥ ७ ॥

स वा एष एतस्मान्मर्त्याद्विमुक्तश्चिन्मात्रीभवत्यथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिशृणोत्यभिमनुतेऽभिविजानाति तामाहुर्मुक्तिरिति सौपर्णश्रुतौ चिन्मात्रेणाप्युपन्यासाज्जैमिन्युक्तस्य भावादुभयत्राप्यविरोधं बादरायणो मन्यते ॥

नारायणाध्यात्मे च—

मर्त्यं देहं परित्यज्य चितिमात्रात्मदेहिनः ।
चितिमात्रेन्द्रियाश्चैव प्रविष्टा विष्णुमव्ययम् ।
तदङ्गानुगृहीतैश्च स्वाङ्गैरेव प्रवर्तनम् ।
कुर्वन्ति भुञ्जते भोगांस्तदन्तर्बहिरेव वा ।
यथेष्टं परिवर्तन्ते तस्यैवानुग्रहेरिता इति ॥

॥ इति चितिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ८ ॥

न तेषां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षा ।
स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुतेः ॥

॥ इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एवमपीत्यादि सूत्रम् ॥ **उभयत्रापि** प्रमाणसद्भावाच्चिन्मात्रकेन स्वदेहेन ब्रह्मदेहेन च साहित्येन भोगा**विरोधं** भगवान् **बादरायणो मन्यते** । साहित्यमनुग्राह्यानुग्राहकभावेन । उक्तं प्रागेव जीवानां सामान्यतः पारतन्त्र्यम् । तत् आमुक्तेरेवेति शङ्का मा भूदित्ययं निर्णयः । प्रत्यक्षत एव सिद्धो मुक्तानां भगवन्नियतो भोग इति च प्रदर्शनाय ॥ ॥ छ ॥

इति चितिमात्राधिकरणम्

॥ ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥ ९ ॥

सत्यसङ्कल्पत्वादेव ।
परमोऽधिपतिस्तेषां विष्णुरेव न संशयः ।
ब्रह्मादिमानुषान्तानां सर्वेषामविशेषतः ॥
ततः प्राणादिनामान्ताः सर्वेऽपि पतयः क्रमात् ।
आचार्याश्चैव सर्वेऽपि यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितम् ।
एतेभ्योऽन्यः पतिर्नैव मुक्तानां नात्र संशय इति हि वाराहे ॥

॥ इत्यनन्याधिपतित्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

भोगस्य कर्मसाध्यत्वेन लोके दृष्टत्वान्मुक्तभोगस्य चानन्तकालीनस्यान्तराऽन्तरा प्रयत्नमन्तरेणासिद्धिरित्यत आह---**सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः** ॥ भोगेष्टौ भोगे तदनिष्टावुपरमे च **न प्रयत्नापेक्षा सङ्कल्पादेव** भोगश्चकारात्तदुपरमश्च भवति। **"स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती"**-त्यारभ्य "यं यमन्तमभिकामो भवति" "यं यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठती"ति श्रुतेः । उक्तं च सत्यकामत्वम् ।

"कामः सङ्कल्प आनन्दो मुक्तानां तारतम्यतः ।
स्वरूपभूतास्ते सर्वे निर्दोषा गुणरूपका" इति पाद्मे ॥ छ ॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम्

यथा लोके परतन्त्राणां न स्वस्वामिसम्बन्धनियतिः । कदाचिदन्यनियतत्वं च दृश्यते । नैवं मुक्तानामित्याह **अत एवचानन्याधिपतिः** ॥ अयमस्माकमेव नियम्यः स्यादिति तेषां **सत्यसङ्कल्पत्वा**दहमियतामेव नियम्यः स्यामिति तस्यापि **सत्यसङ्कल्पत्वात्** पर एव ब्रह्मादीनां मनुष्यान्तानामविशेषेणा**धिपतिः** । अवरेषां ब्रह्माद्युषःपर्यन्ताश्च क्रमेण । **एतेभ्यो** नियताधिपतिभ्योऽन्याधिपति**मुक्तानां नास्ति** । **च**कारादन्याधिपतित्वे प्रमाणाभावात् । न च बहूनामाधिपत्येऽपि तन्नियम्यस्य व्यग्रतापत्तिः । तदैकमत्यस्य प्रसाधितत्वात् ॥ ॥ छ ॥

इत्यनन्याधिपतित्वाधिकरणम्

॥ ॐ अभावं बादरिराह ह्येवम् ॐ ॥ १० ॥

चिन्मात्रं विनाऽन्यो देहस्तेषां न विद्यत इति बादरिः ।
अशरीरो वाव तदा भवत्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतो याभ्यां ह्येष उन्मथ्यत इत्येवं कौण्ठरव्यश्रुतावाह हि ॥

॥ ॐ भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॐ ॥ ११ ॥

स वा एष एवंवित्परमभिपश्यत्यभिशृणोति ज्योतिषैव रूपेण चिता वाऽचिता वा नित्येन वाऽनित्येन वाऽथाऽनन्दी ह्येवैष भवति नानानन्दं कश्चिदुपस्पृशतीत्यौद्दालकायनश्रुतौ विकल्पाम्नानादन्यदेहस्यापि भावं जैमिनिर्मन्यते ॥

॥ ॐ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॐ ॥ १२ ॥

यथा द्वादशाहः क्रत्वात्मकः सत्रात्मकश्च भवति, एवं मुक्तभोगो बाह्यशरीरकृतश्चिन्मात्रकृतश्च भवतीति बादरायणो मन्यते ॥

मुक्तानां प्राकृतदेहोऽस्ति वा नवेत्याकांक्षायामुच्यते—**अभावं बादरिराह ह्येवम्** ॥ स्वतः प्राकृतदेहस्या**भावं बादरिः**, अवरेषामिच्छयाऽपि न भवतीति च, तेषामिच्छाया एवाभावात् । भोगस्याल्पीयस्त्वेन तदर्थं शरीरान्तरस्यानपेक्ष्यत्वात् । "**न प्रियाप्रिये स्पृशत**" इत्यत्र प्राकृतप्रियास्पृष्टिरभिप्रेता । "**याभ्यां ह्येष उन्मथ्यत**" इति वाक्यशेषात् । तेन ह्यनित्यत्वादिनोन्माथो भवति । अन्यथा बहुप्रमाणविरोधाच्च ॥ ॥ छ ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पान्मानात् ॥ कदाचिन्मुक्तस्यापि कस्यचिद्भोगार्थं प्राकृतदे**हस्यापि भावं जैमिनिः** ॥ ॥ छ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ **यथा द्वादशाहः क्रत्वात्मकः सत्रात्मकश्च भवति** । क्रतुरित्यहीनो विवक्ष्यते । अहीनैकाहेष्वस्य श्रेष्ठत्वादत्र क्रतुशब्दः प्रयुक्तः । तथाच श्रुतिः—"श्रेष्ठयज्ञो वा एष यद्द्वादशाह" इति । उभयात्मकत्वं कर्तुरिच्छया, उभयथा च विधानात् । तथाच श्रुतिर्द्वादशाहमहीनात्मकं प्रस्तुत्य—"सत्रमु चेत्सन्युप्याग्नीन्यज़ेरन्नि"ति । **एवं मुक्तभोगोऽ-**

उपपत्तिश्च—

॥ ॐ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥

सन्ध्यं स्वप्नः ।

सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति श्रुतेः ॥

॥ ॐ भावे जाग्रद्वत् ॐ ॥ १४ ॥

ब्रह्मवैवर्ते च—

स्वप्नस्थानां यथा भोगो विना देहेन युज्यते ।
एवं मुक्तावपि भवेद्विना देहेन भोजनम् ॥
स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् ।
स्वीकृत्य जागरितवद्भुक्त्वा त्यागः कदाचनेति ॥

प्युभयविधो **भवति** भोक्तुरिच्छया । यदा चिन्मात्रदेहकृतस्तदा न बाह्यशरीरमपेक्ष्यम् । यदा बाह्यशरीरकृतस्तदा चिन्मात्राधिष्ठितेन तेन भोग इति विशेषः । **अत** इति मतद्वयोक्तप्रमाणपरामर्शार्थः ॥ ॥ छ ॥

उपपत्तिश्चेति सम्बन्धभाष्यम् । **उपपत्तिश्चो**भयत्राप्युत्तरसूत्राभ्यामुच्यते । **तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः** ॥ बाह्यशरीराभावे भोगस्यासम्भवो नाऽऽशङ्कनीयः । स्वप्न इव भोगोपपत्तेः ॥ ॥ छ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ भोगमात्रे दृष्टान्तः । अतो न दुःखाद्यनुषङ्ग आशङ्कनीयः । श्रुतिरेव "**चिता वाऽचिता वे**"ति भोगं प्रकृत्य "**अथाऽऽनन्दी ह्येवैष भवति नानानन्दं कश्चिदुपस्पृशती**"ति शरीरे सत्यसति च निर्दुःखानन्दानुभवमवधारयतीति दुःखस्पृष्टिः श्रुत्यैव बाधिता । या पुनरेषा श्रुति"र्नवै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती"ति साऽनिच्छया सशरीरं संसारिणमुद्दिश्याऽऽह । मुक्तस्त्वशरीरो ह्युच्यते । कदाचित्स्वेच्छया शरीरग्रहेऽपि तस्मिन्परमानुग्रहकृतात्स्वातन्त्र्याद्नभिमानाच्च ।

"सर्वदुःखनिवृत्तिस्तु ज्ञानिनो निश्चितैव हि ।
उपासया कर्मभिश्च भक्त्या चानन्दाचित्रते"त्यादिनोक्तस्य प्रचुरविचित्रतरानन्दस्य भोगार्थं हि शरीरस्वीकारः । **स्वेच्छया शरीराणि**

॥ ॐ प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॐ ॥ १५ ॥

शरीरमनुविश्यापि तत्प्रकाशयन्तः पुण्यानेव भोगाननुभवन्ति नतु दुःखादीन् ।

यथा प्रदीपो दीपिकादिषु प्रविष्टस्तत्स्थं तैलाद्येव भुङ्क्ते नतु कार्ष्ण्यादि ।

तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवतीति हि दर्शयति ॥

नच स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्तीत्यादिना स्वर्गादिस्थस्यैतदिति वाच्यम् ।

यतः—

स्वीकृत्येति ह्याह । नच स्वेच्छया कश्चिद्दुःखं भुञ्जीत । अतो न दुःखसम्बन्धस्तस्येति सिद्धम् । "अथ सोऽभयं गतो भवति" "स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति" "तरति शोकमात्मविदि"ति श्रुतिभ्यश्च ॥ ॥ छ ॥

तथाऽपि तात्पर्यद्दृष्टान्तैर्न[1] प्रमाणान्तरेण प्रख्यापयति——**प्रदीपवदि**त्यादि सूत्रम् ॥ नित्यशुद्धचिदानन्दज्योतिरात्मानो मुक्ता युगपन्नानाभूरिभोगेच्छया शुद्धप्रकृतिमयानि ज्योतीरूपाणि सुखैकायतनानि शरीराण्य**नुविश्ये**च्छानुसारेण प्रविश्य पुनरात्मज्योतिषाऽ**तिप्रकाशयन्तः** सुखमेवा**नुभवन्ति** । न दुःखमण्वपि । ज्ञानोत्तरपुण्यभाजो भोगबाहुल्यमिति यदुक्तं **अग्निहोत्रा**दीत्यत्र "न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत" इति श्रुतेः, तत्सूचयति **पुण्यानेव भोगाननुभवन्ती**ति । नच तेषां शरीरधर्मसंस्पर्शः । शरीराणामेव यथायोग्यं तद्धर्मयोग इत्येतदाह—— **तत्प्रकाशयन्तो न दुःखादीनि**ति । ज्योतिर्मयेष्वपि तेषु शरीरेषु प्राकृतत्वसामान्यात् दुःखायतनत्वं सम्भाव्यं मन्येरन्निति दीपिकायां सम्भवदपि कार्ष्ण्यं **यथा न प्रदीपो भुङ्क्ते** इति । यद्यपि तेषां बहुरूपत्वेन चित्सुखात्मकैरनेकैर्देहैस्सुलभ एवातिबहुलो भोगः, तथाऽपि वश्यप्रकृतीनां वैचित्र्यकौतुकवता शरीरयोगेन च सुशक इति गुण एव । हृदयस्य भवति हृदयनाद्धृदयो भगवान्, तस्यैव भवति स्वदृष्ट्याऽपीत्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

---

1 'ख'—दृष्टान्तैः

॥ ॐ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॐ॥ १६ ॥

सुप्तौ मोक्षे वा तदुच्यते ।
अत्र पिताऽपिता भवत्यनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेत्याद्याविष्कृतत्वात् ॥
ब्रह्मवैवर्ते च—
ज्योतिर्मयेषु देहेषु स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः ।
भुञ्जते सुसुखान्येव न दुःखादीन्कदाचन ॥
तीर्णा हि सर्वशोकांस्ते पुण्यपापादिवर्जिताः ।
सर्वदोषनिवृत्तास्ते गुणमात्रस्वरूपिण इति ॥

॥ इत्युभयविधभोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥

"**स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति**
न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।
उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोक" इति स्वर्गे शोकाद्यभावश्रवणात्तत्रस्थस्यैतच्छोकतरणमिति चेन्न । **स्वाप्यये**त्यादिसूत्रम् ॥ **सुप्तौ मोक्षे** च "तीर्णो ही"त्यादिशोकतरण**मुच्यते** । "**अत्र पिताऽपिता भवति** माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा" इत्याद्युक्त्वा "**अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापे**ने"ति दर्शितत्वात् । जन्ममृत्यादिदं पुण्यं वर्जितं विवक्षितं, मोक्षे ब्रह्मदर्शिकृतमल्पमपि पुण्यं भूरिभोगप्रदमनन्तकालीनं च भवति । उक्तो बृहदारण्कभाष्ये च सूत्रार्थः "तीर्णो हि तदे"त्यादिश्रुत्यर्थविवेके—"सुषुप्तिमोक्षोभयविवक्षयैव तद्वचनमिति भगवताऽप्युक्तं 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'ति । उभयापेक्षमित्युक्ते मोक्षस्थसुषुप्तिरित्यपि[1] मन्दस्याऽऽशङ्का स्यात्, अतो मोक्षे सुप्तिरेव नास्तीति ज्ञापयितुमन्यतरापेक्षमित्युक्तम् । नत्वन्यतर एवार्थ इति । ज्ञाने त्रिकल्पायोगादि"ति । अतः **सुप्तौ मोक्षे वे**ति **वा**शब्दः समुच्चये ।

---

1 'ख' - सुप्तिरित्यपि

॥ ॐ जगद्व्यापारवर्जम् ॐ ॥ १७ ॥

सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदित्युच्यते ।
तत्र सृष्ट्यादिभ्योऽन्यानाप्नोति ॥
कुतः—

॥ ॐ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॐ ॥ १८ ॥

जीवप्रकरणत्वाज्जीवानां तादृक्सामर्थ्यविदूरत्वाच्च ।
वाराहे च—
स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृतिष्वपि ।

"तेनाश्लिष्टः स्वपुत्राणां दायादानां न वै पिता ।
तेषां दुःखाददुःखित्वादमाता लोकमान्यपि ॥
अलोकमानान्नो लोके देवोऽपि स्वाधिकारतः ।
वर्षणादेर्व्युत्थितत्वान्न देवो वेदमान्यपि ॥
अवेदमानान्नो वेदः पापी पापफलक्षयात् ।
अपापश्रमणश्चापि याति धर्मात्समुत्थितेः ॥
अयतिस्तापसश्चैवमनिष्टं पुण्यमप्यमुम् ।
नान्वेत्येवंविधो मुक्तो विष्णोः सम्प्राप्तिमात्रत" इति महामीमांसायाम् ॥ ॥ छ ॥

इत्युभविधभोगाधिकरणम्

ननु हन्तैवं परमगतिं प्राप्तानां सत्यसङ्कल्पानां यथेष्टभोगभोगिनां किमपि नाशक्यमुपलभामहे । "**सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदि**"ति च श्रुतिः । अतः सृष्ट्यादीनपि प्राप्नोतीत्यत आह—**जगद्व्यापारवर्जम्** ॥ "**सर्वान्कामानाप्त्वे**"ति हि श्रुतावु**च्यते । तत्र सृष्ट्यादिभ्योऽन्या**न्कामाना**प्नोती**त्यर्थः ॥ छ ॥

कुतः "सर्वान्कामानि"ति श्रुतेरयमर्थः स्यादित्यत आह—**प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च** ॥ "स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्ये"ति जीवप्रकरणं

मुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान्कामांस्तु भुञ्जते ॥
तद्योग्यता नैव तेषां कदाचित्क्वापि विद्यते ।
नचायोग्यं विमुक्तोऽपि प्राप्नुयान्नच कामयेदिति ॥

॥ ॐ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॐ ॥ १९ ॥

ता यो वेद, स वेद ब्रह्म, सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तीति प्रत्यक्षोपदेशाज्जगदैश्वर्यमप्यस्तीति चेन्न ।
आधिकारिकमण्डलाधिपतिर्ब्रह्मा हि तत्रोच्यते ॥
गारुडे च—
आत्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् ।

ह्येतत् । नच तस्य तादृक्सामर्थ्यमस्ति । नच मुक्तो जगत्सृष्ट्यादीन्कामयति । विविदिषाकाल एवैतद्विरक्तिसंस्कारपाटवसम्भवात् ॥ ॥ छ ॥

प्रत्यक्षेत्यादिसूत्रम् ॥ "तावा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । **ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती**"ति ब्रह्मविदो मुक्तस्य प्रत्यक्षमेव सर्वदेवपूज्यत्वो**पदेशात् जगदैश्वर्यमस्ति**, कुतस्तस्य सृष्ट्यादिकं न स्या**दिति चेन्न** । मोक्षाधिकारिणां पदस्थानां च सतां मुक्तानां मण्डलस्याधिपति**र्ब्रह्मा हि तत्रोच्यते** । न मुक्तमात्रम् । तेषां मोक्षेऽपि नियमनाधिकारो ब्रह्मणः । तस्माच्चाऽधिकारिका उच्यन्ते । तत्र तत्र स्थित्वा तद्भोगांश्च भुङ्क्त इति तत्स्थ इति सूत्रितम् । अत्र हि श्रुतौ "भूर्भुवःस्वरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः तासामुह स्मैतां चतुर्थीं माहाचमस्यः प्रवेदयते मह इती"त्युपक्रम्य भूर्लोकादिषोडषस्थानस्थः तत्तन्नामकश्च नामप्रवृत्तिहेतुत्वान्नारायणो माहाचमस्यनाम्ना ब्रह्मणा विज्ञायत इत्युच्यते । स एव तद्विद्वां"**स्तायो वेद स वेद ब्रह्मे**"ति परामृश्यते । उक्तं च व्याहृतितत्त्वे—

"लोकज्योतिःप्राणवेदेष्वेकः स पुरुषोत्तमः ।
प्रत्येकशश्चातुरात्म्यात् षोडशात्मा प्रकीर्तितः ॥

केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन ॥
अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे तु केचन ।
केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे ॥
केचित्सत्ये महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम् ।
तत्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्यात्समीपगाः ॥
सालोक्यं च सरूपत्वं सामीप्यं योगमेव च ।
इमामारभ्य सर्वत्र यावत्तु क्षीरसागरे ॥
पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमान्नारायणाभिधः ।
मानुषा वर्णभेदेन तथैवाऽश्रमभेदतः ॥

महाचमसनामाऽसौ यस्मादतिचमत्कृतिः ।
माहाचमस्यस्तज्ज्ञानी ब्रह्मा सम्परिकीर्तितः ॥
एवं षोडशरूपाणां ज्ञानयोग्यश्चतुर्मुखः ।
स एव ब्रह्मवित्तस्मात्पूज्यते मुक्तिगोऽपि सन् ॥
सर्वदेवैरतितरां यः सम्यक् षोडशात्मविदि"ति ॥
"भूर्नामा स्फूर्तिरूपत्वाद्भूरिवीर्यत्वतो भुवः ।
सुवः सुबहुरूपत्वान्महः पूर्णत्वतो विभुः ॥
तदेतच्चतुराकारं ब्रह्मोक्तं गुणबृंहणात् ।
स आत्मा सर्वदेवानां चतुरात्मा जनार्दनः ॥
तस्य ब्रह्मादयो देवा अङ्गमागन्तुकत्वतः ।
वासुदेवादिरूपोऽसौ षोडशात्मा चतुश्चतुः ॥
स एव सर्ववेदोक्तो सर्वविद्यासु चेश्वरः ।
प्रणवार्था व्याहृतयो व्याहृत्यर्था ऋगादयः ॥
इतिहासपुराणं च पञ्चरात्रं च सर्वशः ।
सम्यग्व्याहरणाद्विष्णोः श्रुता व्याहृतयस्त्विति ॥
सर्ववेदोक्तसर्वस्वव्याहृतेर्व्याहृतित्वमु ।
विशेषेणाऽहरन्तीमं विष्णुमित्यथवा स्मृता"इति व्याहृतिसारे ॥

क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः ।
आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च शचीपतिः ॥
रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः ।
नित्यानन्दे च भोगे च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च ।
सर्वे शतगुणोद्रिक्ताः पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् ॥
पूज्यन्ते चावरैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः ।
स्वजगद्व्यापृतिस्तेषां पूर्ववत्समुदीरिता ॥
सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः ।
तद्रूपान्प्राकृतांश्चापि विना भोगांस्तु कांश्चन ।
भुञ्जते मुक्तिरेवं ते विस्पष्टं समुदाहृतेति ॥

॥ ॐ विकारावर्ति च तथाहि दर्शयति ॐ ॥ २० ॥

विकारावर्ती व्यापारो मुक्तानां न विद्यते ।
इमं मानवमावर्तं नाऽवर्तन्त इति हि श्रुतिः ॥
वाराहे च—
स्वाधिकारेण वर्तन्ते देवा मुक्तावपि स्फुटम् ।
बलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत् ॥
सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवे च विशेषतः ।
न विकाराधिकारस्तु मुक्तानामन्य एव तु ।
विकाराधिकृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुनेति ॥

॥ इति सर्वकामाधिकरणम् ॥ ७ ॥

"केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचने"ति, सृष्टौ सकृत् श्वेतद्वीपगमनात्परमस्माद्देशान्नोत्क्रामन्तीत्यर्थः । अन्यथा "बहुनाऽत्र किमुक्तेने"त्यादिवचनविरोधात् । **तदोकोग्रज्वलन**मित्यादिना ज्ञानिनो देहदेशनिर्गमस्योक्तत्वाच्च । **स्वजगद्व्यापृतिः** स्वप्रतिबिम्बमुक्तजीवेषु व्यापारः[1] ॥ ॥ छ ॥

नचैवं मुक्तेश्वरत्वे विद्यमानेऽप्यमुक्तश्वरत्वं मुक्तानामित्याह—**विकारावर्ति च तथाहि दर्शयति** ॥ प्रकृतिविकारशरीराद्यभिमानिषु जन्ममृत्यादिविकार-

---

1 'ख'—बिम्बभूतमुक्तानां जीवानां ज्येष्ठव्यापारः ।

॥ ॐ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॐ ॥ २१ ॥

एतत्साम गमयन्नास्त इत्युच्यते ।
तत्राऽनन्दादीनां वृद्धिर्ह्रासश्च न विद्यते ।
एकप्रकारेणैव सर्वदा स्थितिः ।
स एष एतस्मिन्ब्रह्मणि सम्पन्नो न जायते न म्रियते न हीयते न वर्धते स्थित एव सदा भवति दर्शन्नेव ब्रह्म दर्शन्नेवाऽत्मानं तस्यैवं दर्शतो नाऽपत्तिर्न विपत्तिरित्याह जाबालश्रुतौ ॥
यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धत इति मोक्षधर्मे ॥
विद्वत्प्रत्यक्षात्कारणाभावलिङ्गाच्च ।

वस्तु संसारिषु **व्यापारो मुक्तानां न विद्यते** । जन्ममृतिगत्यादिः संसार 'आवर्तः' ॥ ॥ छ ॥

इति सर्वकामाधिकरणम्

अथैवं परमगतिं गतानां परमेश्वरप्रसादोत्कर्षभाजनभूतानां सत्यसङ्कल्पानामुत्तरोत्तरमानन्दादिगुणवृद्धिः स्यात् । नहि कश्चित्स्वानन्दं वर्धयितुं नेच्छतीत्यत आह------**स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने** ॥ "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येमांल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् । **एतत्साम गायन्नास्त" इत्युच्यते** । **तत्र** कामरूपत्वादिभावेऽपि **नाऽनन्दादीनां वृद्धिर्ह्रासो** वा । नहि कस्यचित्स्वानन्दह्रासेच्छा । नापि वृद्धीच्छा, तत्रावृद्धिश्रुतेः सत्यकामत्वश्रुतेश्च । इच्छायां चावृद्धौ परमगतित्वस्य प्रसादोत्कर्षपात्रत्वस्य च मानसिद्धस्यायुक्तत्वापत्तेः । स्वरूपेण जन्मादिरहितस्यापि शरीरेण जन्माद्यस्ति संसारे, तदपि न मुक्तावित्याह------**"न जायत"** इत्यादिना । नचानन्दादिवृद्धिह्रासावित्याह----**"न हीयते न वर्धत"** इति । **आपत्ति**रविद्यमानस्याऽगमः । **विपत्ति**र्विद्यमानस्य विगमः । विद्वत्प्रत्यक्षं नाम प्रमाणं प्रमाणसिद्ध-

ब्रह्मवैवर्ते च—
न ह्रासो नच वृद्धिर्वा मुक्तानां विद्यते क्वचित् ।
विद्वत्प्रत्यक्षसिद्धत्वात्कारणाभावतोऽनुमा ॥
हरेरुपासना चात्र सदैव सुखरूपिणी ।
नतु साधनभूता सा सिद्धिरेवात्र सा यत इति ॥

॥ ॐ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॐ ॥ २२ ॥

नच भोगविशेषादिविरोधः ।
एतमानन्दमयमात्मानमनुविश्य न जायते न म्रियते न ह्रसते न वर्धते यथाकामं चरति यथाकामं पिबति यथाकामं रमते यथाकाममुपरमत इति भोगमात्रसाम्यलिङ्गात् ॥
अवृद्धिह्रासरूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् ।
कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यत इति च कौर्मे ॥
प्रवाहतस्तु वृद्धिर्वा ह्रासो वा नैव कुत्रचित् ।
नाप्रियं किञ्चिदपि तु मुक्तानां विद्यते क्वचित् ॥
कुत एव तु दुःखं स्यात्सुखमेव सदोदितम् ।
भोगानां तु विशेषे तु वैचित्र्यं लभ्यते क्वचिदिति च नारायणतन्त्रे ॥

॥ इत्येकरूपस्थित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

मित्याह—**ब्रह्मवैवर्ते चेति** । वृद्धौ कारणाभावोऽसिद्धः । मुक्तानां पुनरुपासनादित्यत आह—“**हरेरुपासना चात्र सदैव सुखरूपिणी**”त्यादि ॥　　॥ छ ॥

भोगाद्भोगान्तरप्राप्तावधिकभोगे न्यूनभोगे च कथं वृद्धिह्रासाभाव इत्यत आह—**भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च** ॥ नोक्तविरोधः । “**न ह्रसते न वर्धत**” इत्युक्त्वा “**यथा कामं रमते यथाकाममुपरमत**” इत्यभीष्टसुखभोगत्वस्य सर्वदा समत्वे हि लिङ्गम् । नहि भवति सुखमुपरमेच्छायामनुपरमेऽपि, नच सर्वभोगोपरमः कदाचिदपि, स्वरूपानन्दभोगस्य नित्यं सिद्धत्वादिष्टत्वाच्च । **पिबति रमत उपरमत** इति विशेषदर्शनान्मात्रपदोक्तिः । एवं भूतो **विशेषो न निषिध्यते** । ईश्वरज्ञानादावपि सृष्टिप्रलयादावभ्युपेयत्वात् ॥　　॥ छ ॥

इत्येकरूपस्थित्यधिकरणम्

॥ ॐ अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात् ॐ ॥ २३ ॥

नच पुनरावर्तते नच पुनरावर्तते, सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदित्यादिश्रुतिभ्यः ॥

॥ इत्यनावृत्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

स्थानान्तरेभ्य इव तस्माद्यदाकदाचिदपि नैवाऽवृत्तिः शङ्कनीयेत्याह— **अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्** ॥ "स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते । **नच पुनरावर्तते नच पुनरावर्तते**", "स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके **सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभव**त्समभवत्" "योवा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठती"-त्यादिश्रुतिभ्यः । अत्र सम्भवो भोगः । श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये च—"स्वरानन्दो विष्णुरत्रग इति स्वर्गलोको विष्णुलोकः । अमृतः सन्सर्वान्कामानाप्त्वा तानेव सर्वान्कामान्समभवत् अनुभवति । अपेक्षितवस्तुस्वीकार आप्तिः । सम्भवो भोगः । "तां समभवत्ततो मनुष्या अजायन्ते"त्यादिवत् । मुक्त्यनन्तरमेव ह्यनुपचरितसर्वकामावाप्तिः । मुख्य एव चार्थः स्वीकार्यः । अमुक्तानां विष्णुलोकगमनेऽपि न सर्वकामावप्तिः । जयविजयादीनामप्रियदर्शनात् । अतोऽमृतः सन्सर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थः ॥

"मुक्तः कामानवाप्नोति भुङ्क्ते चैव यथेष्टतः ।
सर्वानपि निरातङ्कः सर्वदा च हरेर्वश" इति सत्तत्वे[1]" ॥
"अनारब्धफलानां च प्रारब्धानां च सर्वशः ।
कर्मणां दाह एवायं मुक्तिरित्यभिधीयते ॥
स तु मुक्तस्ततो देहादुद्गच्छति परात्मना ।
प्रेरितो विष्णुलोकञ्च प्राप्य भोगानवाप्य च ॥

---

१ 'ख'—इयदैतरेयभाष्यम् ।

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शितमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना भाष्यं कृतं केशवे ॥
ज्ञानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विष्णवे ।
नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वथाऽतिप्रियाय मे ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये
चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

भुङ्क्ते विष्णुप्रसादेन न विष्णोरवशः क्वचित् ।
विष्णुतन्त्रा इमे सर्वे मुक्ता अपि यतोऽखिला" इति ब्रह्माण्डे ॥

ऐतरेयसंहितायां च—

"प्रकृष्टज्ञानरूपस्य प्रसादात्परमात्मनः ।
अस्माल्लोकात्समुत्क्रम्य गत्वोर्ध्वं लोकमुत्तमम् ॥
अमृतः सन्विष्णुलोके भोगन्सम्प्राप्य पुष्कलान् ।
भुङ्क्ते यथेष्टतो नित्यमिति वेदानुशासनमि"ति ॥ ॥ छ ॥

इत्यनावृत्त्यधिकरणम्

इदानीं परिसमापितभाष्यो भगवान्भगवत्तमवेदव्यासशिष्यप्रकरपुरस्सरः सकलसुमनोमनोवारिजप्रबोधप्रभाकरः समस्तवेदार्थमीमांसकवरचूडामणिः प्रति-

वादिवारणपतिदर्पविदारणसिंहराजः परमात्मतत्वविज्ञानगुरुपरमाचार्य आत्मनः स्वरूपं ज्ञानाधिकरिणां विज्ञापयन् स्वकृतं च भगवति नारायणे समर्पयन्नाह—

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुः
मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना भाष्यं कृतं केशवे ॥

तस्य **वायोर्यदेतत्तृतीयं** रूपं **अमुना** रूपेण **केशवे** भगवति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणां **भाष्यं कृतम्** । **यस्य वेदवचने त्रीणि रूपाण्युदितानि** । **अलं दिव्यानि** अत्यन्तं प्रकाशवन्ति स्तुत्यानि देवसेव्यानि च । **बट् तद्दर्शत**मित्यादिनाऽर्थसंग्रहणात्मकेन तद्वेदवाक्यं[1] लक्षयति । तत्सहसो देवस्य वायोः स्वरूपं महाबलं ज्ञानात्मकं ततं । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण वपुषेऽवतारायाधायि भगवदिच्छया स्वबुद्ध्या च । यतो भारतिज्ञानात्मकत्वाद्भर्गाख्यं ब्रह्माभिव्यक्तमभूत् । अथवा यतो देवात्स्वयमजनि तस्य विष्णोर्देवस्य भर्तृ गन्तृ च । तत्र प्रथममृतस्य शश्वदेकप्रकारस्य रामस्याऽऽज्ञाप्रणेतृ यद्रूपं तस्य समीपमेकान्ततः प्राप्नोति साधयति च तत्कार्यम् । सदा च नित्यप्रत्यक्षस्य तस्य समीपगत एव ह्ययं मतिशब्दितो हनुमान् । अद्यापि हि सिद्धगन्धर्वपरिगीतससततरमणात्मकसकलसज्जनमनोरमणरामाभिधेयरमारमणगुणगणामृतरसास्वादमहोत्सवसमुद्भूतहर्षाश्रुगद्गदपुलकाकुलितः किम्पुरुषे खण्डे तिष्ठतीति वदन्ति ॥

तस्यैव क्षितिभारभूतप्रभूतबलदुर्दमदुष्टजनसंहरणकृतावतारस्य कृष्णस्य सहकारि पूतनाक्षयकारि **पृक्षो द्वितीयं वपुः** ॥

१—वेदवाक्यं त्विदमादिकम्—

"बळित्था तद्वपुषेऽधायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतोऽजनि ।
यदीमुपह्वरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयन्त सस्रुतः ॥
पृक्षो वपुः पितुमान्नित्य आशये द्वितीयमा सप्त शिवासु मातृषु ।
तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥"

तृतीयं मध्व इत्युच्यते । "मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतमि"-त्युक्तम् । अतः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य इत्यर्थः । यस्यास्खलितानवरतवेदशास्त्रव्याख्यानश्रवणकौतुकसमुत्खातदुःखसङ्घातो निखिलपण्डितवर्गो महामृतसमुद्रावगाहीव बहुलमाह्लादमाप्नोति । **एतदिति** सन्निहितत्वात् । **अमुनैतेन** विष्ण्वाख्यपरब्रह्मप्रतिपादकं **श्रीमद्भाष्यं कृत**मित्यर्थः ॥ ॥ छ ॥

प्रारब्धशास्त्रपरिसमाप्तिस्तत्प्रसादादेवेति प्रकटयन्नन्तेऽपि देवतागुरुप्रणतिमाचरति—

ज्ञानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विष्णवे ।
नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वथाऽतिप्रियाय मे ॥

ज्ञानानन्दादिभिर्भक्तप्रबोधानन्दनादिभिः ।
गुणैरगण्यैः **पूर्णाय नमो** नारायणाय ते ॥

दुःखाज्ञानादिरहिता सुखज्ञानादयो गुणाः ।
सदा यस्यापरिमिताः तं नतोऽस्मि गुरोर्गुरुम् ॥

देशे काले च सर्वस्मिन्सर्वावस्थासु सर्वतः ।
यः प्रियोऽभ्यधिको विष्णुर्गुरोस्तं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ ॥ छ ॥

प्रणमत पदपद्मं व्यासदेवस्य विष्णो-
र्विधिमुखविबुधश्रीमौलिसङ्क्रान्तरेणु ।
गुरुरयममितार्थं यत्प्रसादैकबन्धु-
र्व्यधित परमविद्याभाष्यमीरोत्तमांशः ॥ १ ॥

त्रिजगति विलसन्तस्सन्ततध्वान्तमन्त-
र्द्युमणय इव दूराद्दारयन्तः समन्तात् ।
निखिलनिगमभर्तुः सूत्रकर्तुः परेशः
पदकमलपरागाः पान्तु नः पावयन्तः ॥ २ ॥

यद्वाक्प्रसारपरमामृतपानतृप्ताः
सन्तः सदा सकलदुःखरुजोऽतितीर्य ।
नित्यानुभूतिमदपारसुखैकरूपाः
क्रीडन्ति तं परमकारुणिकं नताः स्मः ॥ ३ ॥

श्रीमन्महागुरुपदाम्बुजरेणुपुञ्जैः
मूर्ध्नाऽभिषेकमधिगम्य धृतानुभावः ।
तत्वे सुदुर्ग इह भष्यवरस्य टीका-
माज्ञाबलादकृषि लेशत एष तेषाम् ॥ ४ ॥

सद्युक्तिरत्नरुचिरामधिरुह्य भाष्य-
निःश्रेणिमुल्बणतमस्तरणैकहेतुम् ।
लब्ध्वाऽनुभाष्यमणिदण्डकरावलम्बं
भाष्यानुभाष्यमुखतत्कृतिरत्नदीपैः ॥ ५ ॥

प्राप्य प्रकाशितमहं परमाख्यविद्या-
प्रासादवर्यसदनस्य पदारविन्दम् ।
सम्प्रीतये भगवतः परमस्य भक्त्या
सत्तत्वदीपमिममत्र समर्पयामि ॥ ६ ॥

तत्वाशेषविशेषदीपकतमेष्वेतेषु दीपेष्वयं
तेभ्यः सम्भृत आत्मभातवपुषः स्यात्प्रीतयेऽप्यल्पकः ।
पूर्णानन्दभुगीश्वरः सुरगणैः सम्पद्भिराऽराधित-
स्तुष्येत्तुष्यति चाल्पयोपहृतया भक्त्या पयोविप्रुषा ॥ ७ ॥

निःश्रेणितां निलयतां मणिदीपतां च
दीपान्तरप्रभवकारणतां च याता ।

हस्तावलम्बपदतां च तदेवमेषा
कृत्स्ना कृतिर्गुणनिधेरिह भाष्यकर्तुः ॥ ८ ॥

सर्वानुवादमिह नाकरवं प्रतीकं
नाप्यग्रहीषमलसः प्रतिभाष्यमेषः ।
तस्यापि मेऽत्र भवतश्चरणाश्रितस्य
ह्याज्ञाकृतिः सुकृतिरस्तु गुरोः कृपालोः ॥ ९ ॥

नमस्तस्मै नमस्तस्मै समस्तस्वामिनेऽस्तु ते ।
नमस्तस्मै च यस्तस्मै नमस्कर्ता गुरुस्सदा ॥ १० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य टीकायां त्रिविक्रमार्यकृतौ तत्त्वदीपिकायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

चतुर्थाध्यायः समाप्तः

॥ ब्रह्मसूत्राणामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका ॥

संख्या	सूत्रं	अ। पा। सू	संख्या	सूत्रं	अ। पा। सू
३३४	प्रकरणाच्च	१।२।१०	३५८	प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्०	३।३।५२
३३५	प्रकरणात्	१।३।६	३५९	प्राणगतेश्च	३।१।३
३३६	„	१।४।६	३६०	प्राणभृच्च	१।३।४
३३७	प्रकरणादसन्निहित०	४।४।१८	३६१	प्राणवता शब्दात्	२।४।१६
३३८	प्रकाशश्च कर्मण्य०	३।२।२६	३६२	प्राणस्तथानुगमात्	१।१।२८
३३९	प्रकाशाश्रयवद्वा०	३।२।२९	३६३	प्राणादयो वाक्यशे०	१।४।१३
३४०	प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम्	३।२।१५	३६४	प्राप्तेश्च समंजसम्	३।३।१०
३४१	प्रकाशवच्चावैशेष्यम्	३।२।२५	३६५	प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्ति०	३।३।१३
६४२	प्रकाशादिवन्नैवं परः	२।३।४६	३६६	बहिस्तूभयथाऽपि०	३।४।४३
३४३	प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टा०	१।४।२४	३६७	बुद्ध्यर्थः पादवत्	३।२।३४
३४४	प्रकृतैतावत्त्वं हि०	३।२।२२	३६८	ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्	४।१।५
३४५	प्रत्यक्षोपदेशादिति०	४।४।१९	३६९	ब्राह्मेण जैमिनिरुप०	४।४।५
३४६	प्रतिषेधाच्च	३।२।३१	३७०	भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वा०	३।१।७
३४७	प्रतिषेधादिति चेन्न०	४।२।१२	३७१	भावशब्दाच्च	३।४।२२
३४८	प्रतिसंख्याप्रतिसं०	२।२।२२	३७२	भावे चोपलब्धेः	२।१।१६
३४९	प्रतिज्ञानुपरोधाच्च	२।४।३	३७३	भावे जाग्रद्वत्	४।४।१४
३५०	प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्ग०	१।४।२१	३७४	भावं जैमिनिर्विकल्पा०	४।४।११
३५१	प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरे०	२।३।६	३७५	भावं तु बादरायणोऽ०	१।३।३३
३५२	प्रथमे श्रवणादिति चेन्न०	३।१।५	३७६	भूतादिपादव्यपदेशो०	१।१।२६
३५३	प्रदानवदेव तदुक्तम्	३।३।४४	३७७	भूतेषु तच्छ्रुतेः	४।२।५
३५४	प्रदीपवदावेशस्तथा०	४।४।१५	३७८	भूमा सम्प्रसादादध्युप०	१।३।८
३५५	प्रदेशादिति चेन्नान्त०	२।३।५३	३७९	भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं	३।३।५९
३५६	प्रवृत्तेश्च	२।२।२	३८०	भेदव्यपदेशाच्च	१।१।१७
३५७	प्रसिद्धेश्च	१।३।१७	३८१	भेदव्यपदेशाच्चान्यः	१।१।२१

॥ इति ब्रह्मसूत्राणामकारादिक्रमेणानुक्रमाणिका ॥